

Diyarî bo dayika min Mîranê.

Wê ev ziman û dengên wî yê şîrîn diyarî min kirine.

Nivîserê kitêbê

Husein Muhammed dadnas (hiqûqnas), zimannas û wergêrekî kurd e. Ew sala 1980 li Zaxoyê hatiye dinyayê û ji sala 1994 ve li Fînlandayê dijî.

Husein Muhammed birêveberê fêrgeheke ji bo mezinan dixebite. Ew berî niha wek avukat û berî hingê jî wek memûr li Wezareta Hindir ya Fînlandayê xebitiye.

Husein Muhammed ji sala 1995 ve bi berdewamî bi zimanê kurdî dinivîse û werdigerîne. Heta niha 17 kitêbên bi wergera

wî û kitêbek jî bi nivîsîna wî hatine çapkirin. Kitêbên bi wergerandina wî ji weşanxaneyên wek Nûdem, Helwest, Han û Dîwan derketine. Di nav berhemên wî wergerandî de bo nimûne Hafiz, Mewlana, Shakespeare û Çexov hene. Herwiha nivîs û wergerên wî di piraniya kovarên kurmancî de hatine weşandin.

Husein Muhammed bi salan li ser zimannasiyê, bi taybetî ferhengsaziye xebitiye. Niha ew bi çendîn berheman ve mijûl e ku yek wergerandina Qur'anê ye, yek ferhengeke soranî-kurmancî ye, yek kitêbeke dengnasiya kurdî ye û yek jî ferhengeke etîmolojî ya zimanê kurdî ye.

Berê Husein Muhammed edîtorê edebî Mehnameyê bû. Niha ew edîtorê kovara zimannasî Kanîzarê û birêveberê malpera Zimannas e.

Husein Muhammed zewicî ye û du zarokên wî hene.

Mirov dikare nivîs û wergerên wî di van malperan de bixwîn:

<https://zimannas.wordpress.com/>

<http://www.kulturname.com/?s=Husein+Muhammed>

http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

DERGEH

EV VEKOLÎN Û YÊN BERÎ WÊ

Dengnasî (fonolojî, bi inglîzî *phonology*) yek ji beşên serekî yên zimannasiyê ye. Beşên din yên serekî teşenasî (pirtiknasî, morfolojî, *morphology*) û hevoknasî (sintaks, *syntacs*), watenasî (*semantics*) û kirdarînasî (pragmatîk, *pragmatics*) in. Loma di piraniya kitêbên rêzimana kurdî de jî dengnasî li destpêka kitêbê tê behskirin.

Lê tevî giringiya xwe jî, heta niha kêma kes bi taybetî li ser dengnasiya kurdî rawestîne. Piraniya rêzimannivîsên kurdî (hem kurd û hem jî biyanî) tenê beşeke biçûk ji berhema xwe daye dengnasiyê û di ser re bi çargavî bezîne teşenasî û hevoknasiyê.

Yek ji kêma kesên ku hê jî zû ve bi dirêjahî behsa dengnasiya kurdî kiriye, zimannasê alman Ferdinand Justi ye ku kitêba wî *Kurdische Grammatik* (Rêzimana kurdî) sala 1880 hatiye çapkirin û ji du beşên mezin pêk tê. Justi kitêba xwe bi pêşgotineke dirêj dest pê dike ku behsa têkiliyên kurdî û xizm û cîranên wî dike. Paşî ew kitêba xwe dike du beşên berfireh: dengnasî (bi almanî *Lautlehre*) û peyvsazînasî (*Wortbildungslehre*). Bi taybetî beşa dengnasiyê ya bi qasî 100 rûpelan dirêj giring e û heta niha jî yek ji berfirehtirîn vekolînên li ser dengnasiya kurdî ye.¹

Yekem kesê ku bi kurdî hinekî bi dirêjahî li ser dengnasiya kurdî nivîsiye Celadet Bedirxan e di kitêba xwe *Elfabeya kurdî*² de. Lê ev kitêbok jî pir biçûk û kurt e, armanca wê ya serekî na nasandina dengnasiya kurdî bi piralîtiya wê ye lê avakirin û nasandina alfabeya kurdî-latînî ye.

Piştî van herdu kesan jî ji aliyê çendîn zimannas û rêzimannivîsên kurd û biyanî ve behsa dengnasiya kurdî hatiye kirin lê ti ji wan bi berfirehî neketine bin vî barî daku bi piralî û berfirehî meseleyê vekolin. Hin ji van kesan tenê li ser dengnasiya lehceyekê, beşeke Kurdistanê yan jî mijareke dengnasiyê vekolandiye. Mirov dikare çend nimûneyan bide:

---

¹ Bo zêdetir agahiyan li ser kitêba Justi, binêrin kovara Kanîzar, hejmar 3:

<https://zimannas.wordpress.com/2015/11/30/kanizar-hejmara-3/>

² Bo xwandina vê kitêbê, binêrin: http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/celadet_ali_bedir_xan_elfabeugramer_02.pdf

- Ismaîl Fettah di kitêba xwe ya bi fransî *Les Dialectes Kurdes Méridionaux* (Devokên kurdiya başûrî, 2000) de bi qasî 170 rûpelan cih dide dengnasiya kurdî. Lê ew tenê behsa dengnasiya devokên kurdiya başûrî (feylî, kelhurî, kirmaşanî) dike.³ Ew tenê behsa dengnasiya niha di wan devokan de dike, wan li gel lehceyên din ên kurdî nade ber hev û herwiha behsa dîroka guherînên dengnasî jî di wan devokan de nake.
- Ebdulmecîd Reşîd Ehmed di doktornameya xwe *The Phonemic System of the Modern Standard Kurdish* (Pergala Fonemî ya Kurdiya Standard a Nûjen, 1986) ya 169-rûpelî li ser dengnasiya kurdî nivîsiye. Lê tevî navê kitêbê jî tenê behsa soranî û ji soranî jî tenê qala devoka Silêmaniyê dike.
- Ruslan L Çabolov di kitêba xwe *Очерк исторической фонетики курдского языка* (Reşnivîsa dengnasiya dîrokî ya zimanê kurdî, 1976) ya 100-rûpelî ya bi zimanê rûsî de tenê behsa dîroka dengnasiya kurdî dike. Mijara wî li ser dîroka dengên xwemalî ye lê ew zêde behsa têkiliyên dengnasî yê di navbera kurdî û zimanên cîran û jêderên gelek peyvên kurdî nake.
- Margaret Kahn di doktornameya xwe ya bi navê *Borrowing and variation in a phonological description of Kurdish* (Wergirtin û cihêrengî di ravekirineke dengnasî ya kurdî de, 1976) li ser peyvên wergirtî di kurmancî de radiweste. Lê armanca wê jî tenê mijareke dengnasî ye (dengnasiya peyvên wergirtî), ne hemû dengnasiya kurdî yan heta tenê kurmancî jî. Ew herwiha xwe bi kurmanciya devera Urmiyê ve bisinor dike.
- Fêrgîn Melik Aykoç: *Kurdîzan – Rûberîna Zaravên Kurdî* (1996) behsa cudahiyên dengnasî yê zaravayên kurdî (xaseten kurmancî û zazakî) dike lê mijara wî jî ji nasandina hemû dengnasiya kurdî zêdetir li ser xusûsiyetên ji hev cuda yê lehceyên kurdî ne.

Helbet ne tenê ev kitêb li ser dengnasiya kurdî hene lê di van û yê din de jî pirsgirêk ew e ku ti ji wan ne giştgir (komprehensîv, *comprehensive*) in anku ne ji hemû aliyên dengnasî ve li kurdî dinêrin. Herwiha ji piraniya van berhemana diyar e ku haya wan ji hev nîne. Pirsgirêkeke din jî ew e ku hema-hema hemû berhemên zanistî yê li ser dengnasiya kurdî bi zimanên biyanî hatine nivîsîn.

---

³ Bo agahiyên zêdetir li ser vê kitêbê, binêrin kovara Kanîzar, hejmar 2:
<https://zimannas.wordpress.com/2015/10/04/kanizar-naveroka-heimara-2/>

Lê dîsa jî ev berhemên behskirî û hinên din jî kereste û pêşrewên vê berhema me ya niha li ber çavên we ye. Eger van berhemên behskirî em neanîbûna roja îro, dê ne mimkin bûya ku ev berhema niha li ber destê we pêk hatibûya.

Dengnasiya kurdî ne li giravekî tenê ye. Denganî (fonetîk, *phonetics*) û dengnasiya kurdî bi hin cîranan re dijî ku hevtesîra wan li ser hev heye. Bo nimûne:⁴

- pifdarî (aspiration) û bêpifuya dengên Ç, K, P û T di kurmancî, zazakî û ermenî de
- konsonantên qelew (emfatîk, *emphatic*) di kurdî û herwiha di zimanên samî (erebî û aramî) de
- belavbûna "eyn" û H-ya wek di navê Hesên de di kurdî de û herwiha hebûna wan di zimanê erebî de
- belavbûna Q di kurdî de li ber tesîra erebî û tirkî

Ji ber van hevtesîran, em herwiha xwe dispêrin dengnasiya zimanên cîran jî bo fehmkirina hin mijarên dengnasiya kurdî. Çavkaniyên me yên serekî ev in (lê ev ne tek çavkaniyên me ne):

- Iggy Roca û Wyn Johnson: *A Course in Phonology* (Kurseke dengnasiyê), 1999, bi inglîzî
- Bert Vaux: *The Phonology of Armenian* (Dengnasiya ermenî), 1998, bi inglîzî
- Zahra Hamidi: *Zur Phonologie des Persischen: System und Geschichte* (Dengnasiya farisî: pergala û dîrok), 2003, bi almanî
- Hartmut Kästner: *Phonetik und Phonologie des modernen Hocharabisch* (Denganî û dengnasiya erebiya bilind a nûjen), 1981, bi almanî
- Robert B. Lees: *The Phonology of Modern Standard Turkish* (Dengnasiya tirkîya standard a nûjen), 1961, bi inglîzî

Armanca vekolîna me sûdwegirtin ji van hemû berhemên dengnasî yên li ser kurdî û zimanên cîran e û herwiha hevghandina vekolînên heta niha yên li ser dengnasiya kurdî ne. Em ê hewl bidin van mijarên dengnasî yên heta niha li ser kurdî hatine kirin bigihînin hev û di heman demê de van vekolînên bi zimanên din nivîsandî bi zimanê kurdî bixin ber destê xwandevanên kurdî de.

---

⁴ Li vê derê em ê bi dirêjahî behs nekin ku çawa van zimanan di van meseleyan de tesîr li dengnasiya kurdî kiriye lê di beşên taybet ên li ser van mijaran de behsa awayê wan tesîran yek bi yek dê were kirin.

NAVEROKA VÊ VEKOLÎNÊ

Armanca vê vekolînê ew e ku dengnasiya kurdî bi bergeheke berfireh bide nasîn. Vekolîn bi çend mijarên serekî yê wek cihê derketina deng, awayên peydabûna deng, dengên bipif û bêpif ("req" û "nerm"), dengên "qelew" (emfatîk), lertz û bêlerzî di deng de û hwd.

Piştî vê, her herfeke yan dengê kurdî bi berfirehî tê nasandin. Em pêşî behsa cih û awayê derketina her dengî di devî de dikin. Paşî em wî dengî bi alfabeyên cuda-cuda yê kurdî didin nasîn. Dû re em qala peydabûna wî dengî li destpêk, nav û dawiya peyvên dikin û herwiha diyar dikin ka rêje û nisbeta wê herfê di nav herfan de di nivîsên kurmancî de çi ye.

Pişt re em behsa peydabûna dîrokî ya wî dengî dikin û herwiha qala wê jî dikin ka ew deng bi çi dengên din diguhere û wek din jî ka çi têkiliya wî dengî li gel dengên din heye.

Ji destpêkê heta dawiyê vekolîn li ser bingehê berhevdana dengên kurdî di navbera lehceyên kurdî bi xwe de lê herwiha li gel zimanên din yê cîran û carinan li gel zimanên din jî yê hindûewropî hatine berhevdan û miqayesekirin. Em ê bi berfirehî her idiaya vekolînê bi nimûneyan û bi berhevdanê bipeyitînin anku isbat bikin.

Ev vekolîn bi qest bi zimanekî ku ne-zimannas jî jê fehm bikin hatiye nivîsîn. Gava ku cara yekem têrmeke zimannasî tê bikaranîn, em ê herdem wê bidin nasîn û şirove bikin. Yek ji armancên vê vekolînê herwiha nasandina dengnasiya giştî bi xwandevanan e jî. Anku xwandevan dikarin vê vekolînê ne tenê wek dengnasiya kurdî lê herwiha wek dengnasiya giştî jî bixwînin tevî ku nimûne helbet bi piranî tenê ji kurdî ne û rêzkirina mijaran jî li gor giringiya wan a di zimanê kurdî de heye. Lê ji ber ku armancek herwiha nasandina dengnasiya giştî ye, em ê di vekolînê de peyv û têrmên zimannasî yê pêwîst jî bi kar bînin. Têrm giring in lê ne hewce ye xwandevan wan ji berê ve bizane daku meseleyê fehm bike.

VOKAL Û KONSONANT

Hemû dengên zimanî yan vokal yan jî konsonant in.

Vokal ew deng in ku ji gewriyê di nav perdeyên dengî re derdikevin û nayên sekinandin anku bi hewa bi serbestî dilive yan diherike.

Di kurdî de herfên *a, e, ê, i, î, o, u, û* anku heşt (8) nîşanên dengên vokal in. Di her peyva kurdî de bi kêmî vokalek heye. Piraniya vokalên kurdî dikarin bi tenê jî peyvên serbixwe bin:

- ew **a** min bû
- ew kurd **e**
- tu hevalê min **î**
- **O** hevalo!
- ez **û** tu

Herfên din yê kurdî nîşana dengên konsonant in. Konsonant dengên wisan in ku di dema derketina wan de di merheleyekê de rê bi tamamî yan jî bi kêmî beşek ji hewayê dengî re tê girtin. Konsonant nikarin bêyî vokalan peyvan yan kêteyan pê bînin anku di her peyvê yan kêteyê de divê bi kêmî vokalek hebe.

Di alfabeya kurdî-latînî de 23 nîşanên konsonantan in. Lê hejmara herfên konsonant e, ne hejmara hemû konsonantên kurdî ye. Bo nimûne, P di peyvên “pênc” û “perde” de ne eynî konsonant e lê bi eynî herfê tê nivîsîn. Loma hejmara konsonantên kurdî ji herfên konsonant cuda ye. Lê hejmara dengên konsonantên fonemîk (serbixwe û wateguhor) li gor zaravayên kurdî û heta devokên kurmançî jî diguhere. Bo nimûne, di kurmançî de P di nimûneyên me dayî de dengên du konsonantên cuda û serbixwe ne lê di soranî de ew heman deng e. Em ê li jêr di beşên cuda-cuda de behsa van mijaran jî bikin.

Binavkirina vokal û konsonantan

Di nivîs û kitêbên rêzimanî yê kurdî de heta niha peyvên “vokal” û “konsonant” bi gelek navên cuda hatine nasandin. Yek ji cudakirina wan bi navên “bideng” (vokal) û “bêdeng” bûye. Lê mixabin ev nav qet li van tiştan nayên. Hem vokal û hem jî konsonant deng in. Di gotina her yekê ji wan de deng

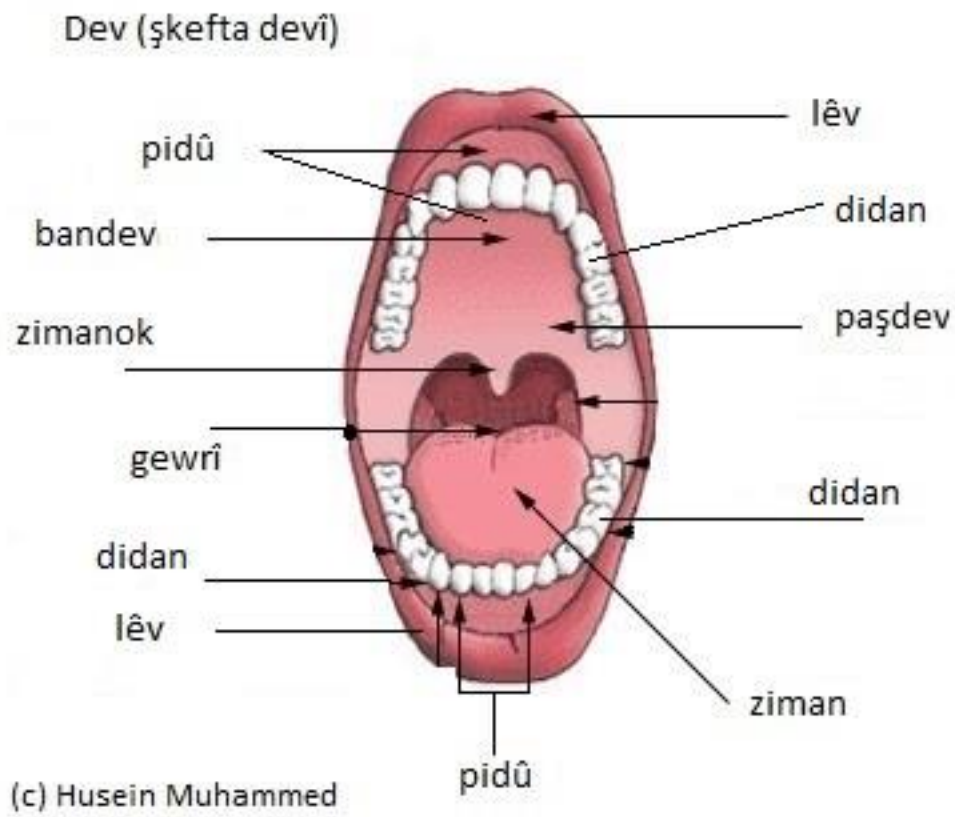
derdikeve, loma mirov nikare ji ti ji wan re bibêje “bêdeng”. Ji ber ku hemû deng in, xelet e ku mirov ji hinan re bibêje “bideng” jî ji ber ku hemû deng in yan “bideng” in.

Binavkirineke din ya berbelav “dengdêr” (vokal) û “dengdar” (konsonant) e. Mixabin ev jî xelet hatine çêkirin. “Dengdar” û “dengdêr” herdu jî maneya “bideng, dengheyî” didin, wek “dikandar, birîndar, evîndar”...

Herçi navên esil-latînî “vokal” û “konsonant” in, wan cihê xwe di piraniya zimanan de qayim kiriye û tevlihevkirina wan ne mimkin e. Loma em jî dê li vê derê wan navan bi kar bînin.

KONSONANT

Avaniya devî

Tabloya konsonantên kurdî

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p p̣ p̥		t ṭ t̥			k ḳ k̥		q	ʔ⁵
- bilerz	b ḅ		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s ş	ş		x			
- bilerz			z ẓ	j		ç			
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç ç̣			h̄		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r ṛ						
TENGAV	w		l ḷ		y				

© Husein Muhammed 2014 –

RAVEKIRINA AWAYÊN NIVÎSÎNA DENGAN

- **Herfên qelewkirî lê nexwehrkirî** (wek "m, n, p, b, ç..."): fonemên (dengên wateguhor) ku di kurdî de hene û di alfabeya kurdî-latînî de bi herfan tên diyarkirin

⁵ ʔ bi IPAYê de nîşana dengê ye ku di zimanên Rojhilata Navîn de bi navê "eyn" tê nasîn û di alfabeya erebî û kurdî-erebî de bi herfa ع tê nivîsîn. Ew bo nimûne li destpêka peyvên wek "Elî, Emer, Arif, esman, erd, ecem" û li nava peyvê bo nimûne pi kelîmeya "saet" de heye. Di alfabeya kurdî-latînî û wek din jî bi alfabeyên latînî gelek caran ew bi apostrofê (') tê diyarkirin: 'Elî, 'Emer, 'Arif, 'erd, 'esman, sa'et...

- **Herfên qelewkirî û xwehrkirî:** (*þ, t̄, k̄, r̄, ç, z̄*): fonemên ku di kurmancî de hene lê di nivîsînê de ji hin fonemên din (p, t, k, r, ç) nayên cudakirin
- **Herfên neqelewkirî û nexwehrkirî** (*þ̇, ṫ, ç̇, ż, ẋ, ḣ, ṫ*) dengên ku alofonên hin dengên din in, ji wan denga cuda tên gotin lê bi tenê nikarin maneyeke ji dengê bingehîn (p, t, s, z, x, l) cuda bidin peyvan
- **Dengên neqelewkirî lê xwehrkirî** (*b, t̄*) ne fonem in û wek alofon jî hebûna wan biguman e yan tenê di çend peyvan de yan di yek-du devokan de hene

RAVEKIRINA NAVÊN DENGAN

Deng li gor cihê çêbûna xwe (wek "dulêvî, lêvî-didanî, pidûyî, paşpidûyî...) û awayê çêbûna xwe (wek bêvilî, seknî, xişok, jenok, tengav) tên binavkirin. Bo nimûne, "m" bi navê xwe "dulêvî-bêvilî" ye ji ber ku ew bi lihevdana herdu lêvan û di eynî demê de hewaderxistina di bêvilê (pozê, difinê, kepiyê) re tê çêkirin. Dengê "n" bi navê xwe "pidûyî-bêvilî" ye ji ber ku cihê çêbûna wî bi lédana zimanî li pidûyî hindirîn (navî) ye.

Herçi dengê "p" ye, navê wê "dulêvî-seknî-bêlerz" e ji ber ku ew bi alîkariya herdu lêvan çêdibe (dulêvî) gava ku ew tên girtin anku hewa tê sekinandin (seknî ji "sekn, sekin") û tê berdan. Lê di dema girtin û vekirina herdu lêvan de û bi wan çêbûna dengê "p", di eynî demê de perdeyên dengî nalerizin loma "p" bêlerz e. Perdeyên dengî⁶ hin perde yan beten in ku li serê gewriyê hene û livandina wan alîkariya çêkirina denga dike.

Peydabûna dengê "b" jî ji eynî cihê û bi heman awayê dengê "p" ye lê di çêbûna dengê "b" de perdeyên dengî jî dilerizin loma dengê "p" bi navê xwe "dulêvî-seknî-bilerz" e.

Di çêkirina piraniya denga de ziman tê bikaranîn. Bo nimûne, di peydakirina dengê "n" de ziman bi pidûyan dikeve. Lê peyva "zimanî" li navê denga nayê zêdekirin (em nabêjin ku "n" dengê "pidûyî-zimanî-bêvilî" yan "zimanî-pidûyî-bêvilî" ye lê em tenê dibêjin ku ew "pidûyî-bêvilî" ye) ji ber ku ew

⁶ perdeyên dengî: lêvên dengî, têlên dengî, bi inglîzî "vocal folds" yan "vocal cords", tirkî "ses telleri", erebî أحبال صوتية, farisî پرده‌های صوتی, bi anatomî *plica vocalis*.

ne hokar û faktoreke cudaker û diyarker e: ziman teqrîben di derxistina hemû dengan de tê bikaranîn.

CIHÊN DENGAN

Yek ji herdu cudakirinên serekî yên dengan cihê çêbûna dengan e. Heke tu li ber awêneyekê⁷ bisekinî û li devê xwe binêrî gava ku tu dengê "m" dibêjî, tu ê bibînî ku di çêkirina wî dengî de herdu lêvên te dê bikevin ser hev û paşî vebin. Loma "m" dengê "dulêvî" ye anku herdu lêv di çêkirina wî de tên bikaranîn. Tu nikarî bêyî girtina lêvan û vekirina wan dengê "m" bibêjî.

Lê heke bixwazî dengê "n" bibêjî, ne hewce ye ku tu herdu lêvên xwe bigirî û vekî. Sebeb ew e ku "n" ne dengê lêvî yan dulêvî ye lê dengê "pidûyî" ye anku bo gotina devî ziman li pidûyên⁸ hindirîn (pidûyên aliyê hindir) anku pidûyên li pişt didanan tê dan.

Heke em bixwazin dengê "f" yan "v" bibêjin, hingê jî herdu lêv nakevin ser hev lê lêva jorîn li pêş e û didanên⁹ jorîn dikevin ser lêva jêrîn. Ji ber ku cihê derxistina "f, v" lêv û didan in, em jê re dibêjin "lêvî-didanî".

Cihên dengan di devî de di wêneyê şkefta devî de hatine diyarkirin. Di tabloyê de cihê dengî çend zêdetir li çepê be, wisa zêdetir di devî de li pêş e û çî qas zêdetir li aliyê rastê be, pirtir li paşya devî yan di gewriyê de ye. Bo nimûne, "m, p, b, w" li ber devî lê "h, ' , x" li paşya devî yan di gewriyê de tên çêkirin.

AWAYÊN DENGAN

Awayên dengan wê diyar dikin ku ka ji bilî cihê dengan, çî taybetmendiyên din yên dengan hene. Bo nimûne, cihê M, P û W eynî ye: ew hemû bi alîkariya danîn herdu lêvan li ser hev û vekirina wan

⁷ awêne: neynik, eynik, qotîk, xodîk, hêlik, cama ku mirov xwe tê re dibîne.

⁸ pidû: pidî, pûk, pok, goştê li dor didanan / diranan, bi inglîzî "gums", tirkî "diş eti", erebî لثة, farisî لته.

⁹ didan: diran, dan, digan, hestiyên lib-libî yên di devî de li ber lêvan ku bo cûn/cûtin û hêrandina xwarinê tên bikaranîn, bi inglîzî "teeth" (yekhejmar "tooth"), tirkî "diş", erebî أسنان, farisî دندان.

derdikevin. Lê dîsa jî ew ne dengên bi tamamî wek hev in. Bo cudakirina van dengan ji hev-cih, awayên cuda yên derxistina wan tê bikaranîn.

Cihê dengê M "dulêvî" ye û awayê wî dengî "bêvilî" (pozî, difinî, kepûyî) ye. Mebest ji "bêvilî" ew e ku deng ji bilî devî, herwiha di bêvilê (difinê, pozê, kepiyê) re jî derdikeve.

Cihê derketina dengê P jî "dulêvî" ye lê awayê wî dengî new ek yê dengê M bêvilî ye lê "seknî" ye. Di derketina dengê P de hewa di pozê re dernakeve. Hewa di devî de tê sekinandin û li cihê derxistina vî dengî anku li ber lêvan tê komkirin û paşî bi vekirina lêvan ew hewa û guvaş (fişar, zext) bi carekê tê berdan. Ji ber ku di derxistina P de hewa tê sekinandin, em dibêjin ku awayê wî dengî "seknî" ye.

Mebest ji "xişok-vizok" ew e ku pêşî deng bi tamamî tê sekinandin û paşî hêdîka tê vekirin û lom xişînek ji hewayê dengî derdikeve. Hin dengên xi_sok di heman demê de vizok in jî anku di ber xişînê re vizînek jî ji encama derketina hewayî di devî re tê bihîstin. Lê hin xişok jî nevizok in anku vizîn peyda nabe.

Di kurdî de piraniya dengên seknî û dengên xişok-vizok bi alîkariya lertzê yan tinebûna wê jî li ser du beşan tîen parvekirin. Hin ji wan bilerz in anku di dema derketina wan de perdeyên dengî dilerizin û hin jî bêlerz in anku gotina wan nabe sebebê lerzîna perdeyên dengî.

PIFDARÎ

Di tabloya me de herfên **Ç, K, P, T** yên bênuqte nîşana dengên bêpif (bêhilm, bêhewa, nerm, bi inglîzî "unaspirated") in, wek di peyvên "çav, pênc, te, kê" de. Awayê bêpif yê van dengan li dikare li destpêk, nîvek û dawiya peyvê peyda bibe:

- Ç: çîrok, parçe, hirç
- K: kirin, nikil, rik
- P: pêş, gopal, çep
- T: te, 'etar, qet

Ç, K, P, T nîşana dengên bipif (bihilm, hewadar, req, bi inglîzî "aspirated") in, wek di peyvên "çar, perde, tamam, kar" de. Mebest ji pifdariyê ew e ku heke dengê bipif be, hingê pifek yan hilmek yan bayekî xurt ji devî dertê. Mirov dikare bi wê pifê yan wî bayî bihese heke perrekê / kaxezekê nêzîkî

devê xwe bigire yan jî devê xwe nêzîkî mûmekê bike û peyva "kurd" bibêje. Hingê ew perr dê biheje ji ber ku K di peyva "kurd" de bipif e. Lê heke mirov bi heman awayî peyva "çek" bibêje, ew perr dê neheje ji ber ku K di peyva "çek" de bêpif e.

Ev deng jî di kurmancî û zazakî de fonemên ji dengên Ç, K, P, T yê bêpif cuda ne ji ber ku guherandina van dengan bi dengên bêpif dikare maneya peyvê biguherîne:

- "çare" (hel, derman) vs. "çar e" (4 e)
- "ka" (giyayê hişk) vs. "ka" (li kû ye?)
- "par" (sala borî) vs. "par" (beş, behr, parçe)
- "tu" (kesê ku mirov jê re diaxive) vs. "tu" (hîç, çu, ti)

Di kurmancî û zazakî de dengên Ç, K, P, T û yê Ç, K, P, T jî dikarin li destpêka peyvê hebin. Di soranî û kurdiya başûrî (feylî, kelhurî, kirmaşanî) de tenê Ç, K, P, T anku awayên bipif ("req") li destpêka peyvê mimkin in. Di farisî û tirkî de jî wisa ye lê di di ermenî de jî wek kurmancî û zazakî herdu cûnên dengan li destpêk û li derên din jî yê peyvê mimkin in. Di erebî de K (ك) û T (ت) yê neqelew herdem bipif in lê T-ya qelew (ط) wek kurdî jî bêpif e (li jêrtir binêre).

Di kurmancî de di peyvên xwemalî de Ç, K, P, T li nav û dawiya peyvê bi piranî bêpif in. Di peyvên esil-biyani de ew bi piranî li nav û dawiya peyvê jî bipif in. Yek ji awarteyên anku istisnayên serekî paşpirtika "-et" ya di peyvên esil-erebî de ye, wek "siyaset, edalet, hikûmet". Di peyvên ji zimanên ewropî wergirtî de Ç, K, P, T li destpêkê herdem bipif in û bi piranî li nav û dawiyê jî lê mirov nikare herdem pêşbîniya pifdarî yan bêpifiyê bikde. Bo nimûne "doktor, parlamenter" (bipif) lê "traktor, kompûter" (bêpif).

Heman nepayîn û surprîz di peyvên kurmancî bi xwe de jî heye. Bo nimûne, peyvên "kurd, kurmanc", "kar, kirin" û "kengî, kê" bêguman ji eynî eslî ne lê dîsa jî dengê wan yê yekem ne wek hev e, "kurd, kar, kengî" bi K-ya bipif (K) lê "kurmanc, kirin, kê" bi K-ya bêpif in.

Hevdengî û pirdengî di nivîsîna kurdî de

1. Nasandina mijarê û peyvnasiya wê

Kerem bikin li van herdu peyvên inglîzî binêrin:

- cent
- computer

Ew herdu bi herfa C dest pê dikin. Lê gava ku ew peyv ketine zimanê kurdî, ew wiha guherîne:

- sent
- kompûter

Sebebê vê guherînê ew e ku C di zimanê inglîzî de herfeke **pirdeng** (polîfonîk, *polyphonic*) e. Pirdengî (polîfonî, *polyphony*) di dengnasiyê de tê wê maneyê ku eynî herf dikare di peyvên cuda de dengên cuda bide. Bo nimûne, herfa C di zimanê inglîzî de di nimûneyên me dayî de carinan dengê [s] û carinan jî dengê [k] dide:

- cent [sênt]
- computer [komyûtir]

Bi taybetî alfabeya inglîzî bi pirdengiya xwe navdar e anku tê de gelek herf ne tenê dengê lê çendîn dengan didin. Herwiha di inglîzî de herfên **hevdeng** (homofon, *homophone*) jî hene ku herfên bi nivîsînê ji hev cuda ne lê bi deng wek hev tên gotin. Bo nimûne, wek ku me li jor diyar kiriye C di peyva "cent" de wek dengê [s] tê gotin. Lê heman deng di peyva "seven" (heft) de jî heye lê di wê peyvê de ev deng ne bi herfa C lê bi herfa S tê nivîsîn.

Hin caran jî di inglîzî de dengê carinan bi herfeke tenê tê nivîsîn lê carinan jî heman deng di hin peyvên din de bi komeke herfên ji wê cuda tê diyarkirin. Bo nimûne, dengê [f] di peyva "five" (pênc, 5) de bi herfa F tê nivîsîn. Lê heman dengê [f] di peyva "philosophy" (felsefe, fîlozofî) bi coherfên PH tê nivîsîn.

Gelo pirdengî û hevdengî di alfabeya kurdî de jî peyda dibin? Eger peyda bibin, çawan in? Çi herfên alfabeya kurdî pirdeng in û çî jî tenê yekdeng in? Gelo herfên yan komherfên hevdeng jî di kurdî de peyda dibin?

2. Gelo hevdengî di nivîsîna kurdî de peyda dibe?

Me li jor got ku di inglîzî de heman deng herdem bi heman herfê nayê nivîsîn. Ev diyarde ne tenê di zimanê inglîzî de heye. Bo nimûne, di zimanê farisî de jî dengê [z] dikare di peyvên ji hev cuda de bi yekê ji van her çar herfên ji hev cuda were nivîsîn: ز, ذ, ض, ظ

- zer = [zerd] زرد
- zikir = [zikir] ذکر
- remezan = [remezan] رمضان
- zalim = [zalim] ظالم

Sebebê van herfên hevdeng ew e ku piraniya peyvên bi herfên ز, ذ, ض, ظ ji erebî hatine wergirtin û di erebî de ew ne hevdengên herfa ز ne lê di erebî de her yek ji wan dengêkî ji ز cuda (lê têkilî wê) dide. Ev hemû deng di farisî (yan kurdî) de peyda nabin û ew deng bi peyvên ji erebî wergirtî re jî neqil nebûne. Lê farisî peyvên ji erebî wergirtî bi piranî wek di erebî de dinivîse tevî ku wek erebî nabêje jî.

Di alfabeya kurdî-erebî de rêbazeke din hatiye bijartin: her çar herfên ز, ذ, ض, ظ di peyvên esil-erebî de di kurdî de bi ز tên nivîsîn:

- zer زهر
- zikir زکر
- remezan رهمزان
- zalim زالم

Bi heman awayî alfabeya kurdî-latînî hem di peyvên ji erebî de û hem jî di peyvên ji zimanên ewropî de li gor dengê wan peyvan, ne li gor herfên wan dinivîse. Bo nimûne, dengê [f] di peyva inglîzî "football" (futbol, goga piyan) bi herfa F û di peyva "telephone" (telefon) de jî bi coherfên PH hatiye diyarkirin. Lê gava kurdî di van herdu peyvan de jî dengê [f] bi herfa F dinivîse.

Loma ne di alfabeya kurdî-latînî de û ne jî di alfabeya kurdî-erebî de wek prensîp herfên hevdeng peyda nabin anku ti diyardeyeke wisa nîne ku heman deng di peyvên cuda de bi herfên cuda were nivîsîn.

Ev rêbaza giştî di kurdî de jî ne bi temamî bê awarteyî û istisna ye. Kurdî jî wek piraniya zimanên din yê latînînivîs bi piranî navên taybet (bo nimûne navên kesan, deveran, markeyan) yê biyanî li gor zimanên jêder dinivîse. Loma bo nimûne, em dengê wek C-ya kurdî, di van navan de carekê bi G û carekê jî bi J dinivîsin:

- George [corc]
- John [con]

Li aliyekî din, di markeya Mercedes [mersedes] de em herfa C ne bo dengê [c] lê bo dengê [s] bi kar tînin.

Ji bilî navên taybet, vê dawiyê hin peyv ji zimanên ewropî, xaseten bi inglîzî hatine ku li gor rastnivîsîna inglîzî di tekstên kurdî de jî tên bikaranîn. Bo nimûne, peyva "out" (der, derve, derketî, derxistin, derxistî) vê dawiyê di hin nivîsên kurdî de tê dîtin.¹⁰ Bi dengê xwe ew peyv wek [awt] tê gotin. Anku li vê derê dengê [a] bi herfa O û dengê [w] jî bi herfa U hatiye nivîsîn.

Ji bilî peyvên esil-biyânî, di kurdî mirov dikare behsa hin haletên hevdengiyê bike:

R / RR: Dengê [r] yê şîdandî hin caran bi R-yekê (R) û hin caran jî bi du R-yan (RR) tê nivîsîn:

- bajar / bajarr, şer / şerr...

Gelo haletên wiha ne hevdengiyên herfan in?

Na. Mebest ji hevdengiya herfan ew e ku heman deng di peyvên cuda de bi herfên cuda were nivîsîn. Nivîsîna bi awayê "bajar, şer" yan "bajarr, şerr" tenê tercîhên nivîseran in. Bo nimûne, ew heman R-ya şîdandî di peyva "bajar" de bi R-yekê û di peyva "şer" de bi du R-yan nanivîsin. Yan ew herdem bo R-ya şîdandî R-yekê bi kar tînin yan jî herdem du R-yan (hin kes jî du R-yan tenê hingê bi kar tînin eger du peyvên hevdivîs hebin, bo nimûne: pir / pirr, ker / kerr).

U / W: Dengê [u] li pey X hin caran bi U û hin caran jî bi Wl tê diyarkirin:

---

¹⁰ Nimûneyek ji bikaranîna peyva "out" di kurdî de: http://www.nefel.com/articles/article_print.asp?ArticleNr=6028

- xurandin / xwirandin, xuşk / xwişk, xuya / xwiya...

Gelo ev jî ne haletên hevdengiyê ne?

Na, "xu-" û "xwi-" jî ne haletên hevdengiyê ne ji ber ku ew jî tenê tercîhên nivîseran in.

Lê li hin cihên din bi rastî jî dengê [u] bi herfa W tê nivîsîn:

- xwarin [xuarin]
- xwe [xue]
- xwê [xuê]
- xwîn [xuîn]

Sebebê ku ev peyv û gelekên din jî di navbera X û vokalekê de bi W (ne bi U) tê nivîsîn ew e ku rastnivîsîna kurdî zû-zû du vokalan li pey hev qebûl nake. Lê ji ber ku W di cotherfên -XW- de di kurdî de dengê [u] dide, em dikarin bibêjin ku di kurdî de U û W carinan hevdeng in.

Hêjayî gotinê ye ku herfên hevdeng dikarin herdem an jî tenê carinan hevdeng bin. Bo nimûne, herfên ز, ذ, ض, ظ di farisî de herdem hevdeng in û herdem dengê [z] ji wan derdikeve. Lê bo nimûne, herfên inglîzî C û K tenê carinan hevdeng in ji ber ku herfa C di inglîzî de tenê hin caran dengê [k] dide, bo nimûne "computer" [kompîyûtîr] (kompûter) lê carinan dengê [s] dide, wek mînak "cent [sênt] (sent) û hin caran heta hin dengên din jî dide.

Di kurdî de jî herfa W tenê hin caran hevdenga herfa U ye, bo nimûne di peyva "xwe" [xue] de lê wek mînak ne di peyvên "welat, bawer" de ji ber ku di van peyvên de ew ne dengêkî vokalî [u] ye lê dengêkî konsonantî [w] ye.

3. Pirdengî di nivîsîna kurdî de berbelav e

Wek prensîp, alfabeya kurdî û ya gelek zimanên din jî fonemîk in anku her dengêkî serbixwe bi herfeke cuda tê nivîsîn û her herf jî tenê bo dengêkî tê bikaranîn. Lê di rastiyê de alfabeya normal ya ti zimanî bi temamî ne fonemîk e.

Lê wek ku me li jortir destnîşan kir, di gelek zimanan de hevdengî heye anku heman deng dikare bi du yan zêdetir herfên ji hev cuda bîn nivîsîn. Ji bilî hevdengiyê, di alfabeyan de herwiha pirdengî jî peyda dibe.

Mebest ji pirdengiya herfan ew e ku heman herf bo diyarkirina du yan zêdetir dengan tê bikaranîn. Di kurdî de (xaseten di kurmancî de) pirdengî diyarde û fenomeneke berbelav û pir giring e. Bi gotineke din, gelek ji herfên me bo diyarkirina du yan zêdetir dengan tên nivîsîn.

Mirov dikare konsonantên kurdî li gor yekdemî yan pirdengiya wan wiha parve bike:

Konsonantên yekdemî di kurmanciya giştî ya bi alfabeya latînî de

- B, C, D, F, G, J, M, N, Q, Ş, V, Y

Ev herfên li jor di kurdî de yekdem in anku her yek ji wan tenê bo diyarkirina dengê di nivîsên kurdî de tên bikaranîn. Di peyv û navên xwemalî û yên di kurdî de cihgirtî de ew herdem heman dengî didin.¹¹

Konsonantên pirdengî di kurmanciya giştî 20 abi alfabeya latînî de

- Ç, H, K, L, P, R, S, T, (W), X, Z

Ev herf di nivîsîna kurdî de pirdeng in anku her yek ji bo diyarkirina du yan zêdetir dengan tên bikaranîn.

Piraniya pirdengên kurdî du dudeng in anku her yek ji wan du dengan dide. Lê P û T bi kêmî sêdeng in, ihtimalen çardeng in jî. Li vir em ê her yekê ji wan bi kurtenasandinekê li gel çend nimûneyan pêşkêş bikin. Di nivîsên me yên li ser herf-bi-herf de em berfirehtir behsa pirdengiya her yekê ji wan dikin:

3.1. R-ya dudeng¹²

¹¹ Lê dibe ku di hin nav û peyvên biyanî de hin dengên din bidin, bo nimûne, wek ku li jor hatiye behskirin, J di navê "John" de dengê [c] dide û G jî di navê "George" de heman dengê [c] dide.

¹² Bo nivîseke me ya berfireh li ser R, binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/11/17/denge-r-varyant-u-guherinen-wi/>

Di nivîsîna kurdî de R bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê bikaranîn: "şidandî, req, qelew" (hevberî ڤ ya alfabeya kurdî-erebî) û "sist, nerm, zirav" (hevberî ڤ ya alfabeya kurdî-erebî).

Di kurdî de li destpêka peyvê ew bi jenîna zimanî li hevberî pidûyên jorîn derdikeve: ziman çendîn caran li pey hev bi pidûyan dikeve:¹³

- rast, rev, rê, rind, ron, ruh, rû...

Lê li nav û dawîya peyvan di kurdî de di peydakirina R de ziman bi piranî ne çendîn caran lê tenê carekê bi pidûyan dikeve:¹⁴

- agir, baran, mêr, zîrek...

Lê hin caran li nav û dawîya peyvê jî R şidandî ye, bo nimûne:

- bajar, şer, kirîn

Hin caran li nav û dawîyê R-ya şidandî bi du R-yan tê nivîsîn, wek:

- bajarr, şerr, kirrîn

Lê bi piranî bi R-yekê tê nivîsîn. Herwiha hêjayî gotinê ye ku tevî nivîsîna bi du R-yan jî, ew nabin du deng lê her eynî deng dimînin. Loma nivîsîna bi R-yekê yan du R-yan ti tesîrê li kêtekirinê nake:

- ki-rîn / ki-rrîn (ne *kir-rîn)
- ba-ja-rek / ba-ja-rrek (ne *ba-jar-rek)
- şe-ran / şe-rran (ne *şer-ran)

Kêm caran ev dengê duyem bi herfa ʀ tê nivîsîn lê bikaranîna vê herfê di nivîsên normal de kêm peyda dibe, adeten ev deng jî bi R-ya xwerû tê nivîsîn.

---

¹³ Di alfabeya dengnasî ya navenetweyî (IPA) de ev varyanta R bi nîşana [r] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_trill.ogg

¹⁴ Di alfabeya dengnasî ya navenetweyî (IPA) de ev dengê bi nîşana [r] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_tap.ogg

3.2. H-ya dudeng¹⁵

Herfa H di kurdî de bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê nivîsîn. Bi piranî ew beramberî dengê ه yê alfabeya erebî tê bikaranîn:

- heval, hildan, hirmî

Lê ew herwiha bo diyarkirina dengê hevberî herfa ح ya alfabeya erebî jî tê bikaranîn:

- heft, herf, tehl

Car-caran ev dengê duyem bi herfa Ĥ tê nivîsîn lê bikaranîna vê herfê di nivîsên normal de kêm peyda dibe, adeten ev deng jî bi H-ya xwerû tê nivîsîn.

Berevajî ku hin kes texmîn dikin, ev deng ne tenê di peyvên ji erebî de heye lê herwiha di hin peyvên kurdî bi xwe de jî peyda dibe. Rast e ku peyva "herf" ji erebî hatiye wergirtin lê peyvên "heft, tehl" û gelekên din bi eslê xwe kurdî-îranî ne û dîsa jî ev deng tê de peyda dibe.

Carinan jî ev deng di devokan de di hin peyvan de bi "H-ya normal" e lê carinan jî bi "H-ya Hesên û Hisên" e. Wek mînak, ev peyv di kurmanciya rojhilatî de H-ya wek "heval" in lê di kurmanciya navendî de bi H-ya wek "Hesên" in:

- hezar, heşt, hemû, hirç

3.3. S-ya dudeng¹⁶

Di nivîsîna kurdî de herfa bo du dengên ji hev cuda tê bikaranîn ku adeten ji yekê re tê gotin S-ya zirav yan S-ya sade û ya din jî bi S-ya qelew tê binavkirin. S-ya zirav yan sade hevberî س ya alfabeya erebî ye û bo nimûne di van peyvan de heye:

- ser, sêv, sîr...

S-ya qelew hevdenga ص ya erebî ye. Ew bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

---

¹⁵ Li vê derê em bi hûrgilî behsa H û dengên wê dikin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/10/29/dengen-h-di-kurdi-de/>

¹⁶ Bo nivîseke me ya berfireh li ser S, binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/30/denge-s-peydabun-u-guherina-wi/>

- sed, se(g), sal, sor...

S ne tenê di kurdî de lê di gelek zimanên din de jî berî vokalên paşîn (bo nimûne "a, o") "qelew" e û dişibe ص ya erebî û berî vokalên pêşîn jî (bo nimûne "ê, î") "zirav" e anku hevdenga ya alfabeya erebî ye. Lê di kurdî de dikare berî heman vokalê jî di hin peyvan de zirav û di hinan de jî qelew be:

- ser (S+E, zirav, س)
- sed (S+E, qelew, ص)

Hêjayî gotinê ye ku ti ji van peyvên me yê nimûne ne ji erebî hatine wergirtin anku mesele li vê derê qet ne ew e ku ev deng ji tesîra erebî be.

3.4. X-ya dudeng¹⁷

Herfa X jî di kurdî de bo nivîsîna du dengên ji hev cuda tê bikaranîn. Adeten X hevberî herfa خ ya alfabeya erebî û [x] ya alfabeya dengnasî ya naveneteweyî (IPA) ye. Ew deng bo nimûne di van peyvan de heye:

- xal, xet, xêr, xirab, xweş...

Lê dengêkî din jî bi X tê nivîsîn û hevberî غ ya erebî û [ɣ] ya IPAYê ye û bo nimûne di van peyvan de di kurdî de peyda dibe:

- axa (serokeşîr), bax (baxçe), oxir / wexer...

Kê mîcaran ev dengê duyem bi X yan Ğ tê nivîsîn lê bikaranîna van herfan di nivîsên normal yê kurdî de kê mî li kar e û ev deng jî adeten bi X-ya xwerû tê diyarkirin.

3.5. Z-ya dudeng

Herfa Z jî di nivîsîna kurdî de bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê bikaranîn. Yek ji van denga "Z-ya zirav / sade" ye ku hevberî ز ya erebî ye û bo nimûne di van peyvan de heye:

- zan / zayîn, zer, zêr, ziman, zîv, zû...

---

¹⁷ Bo zêdetir agahiyan li ser X, binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/11/06/604/>

Dengê din jî "Z-ya qelew" e ku nêzîkî dengê herfa **ژ** ya erebî ye lê di devî de ji **ز** ya erebî li paşvetir peyda dibe û di dema derketina wê de (berevajî ya erebî) ziman nakeve navbera didanan. Ev deng bo nimûne di van peyvan de di kurmançî de heye:

- zanîn, zerf, zozan

Adeten Z-ya zirav li ber vokalên E, Ê, Î, Û heye û Z-ya qelew jî berî vokalên A û O peyda dibe. Lê wek ku ji van nimûneyên li jêr diyar dibe, ev qeyd û bend herdem ne li kar in:

- zana / zayîna bizinê (Z-ya zirav)
- ew zana ye (Z-ya qelew)

3.6. L-ya dudeng

Herfa L jî di kurdî de bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê bikaranîn. Di kurmançî de L bi piranî "zirav" yan "sade" ye ku hevberî dengê **ل** ya alfabeya kurdî-erebî ye. Ev deng bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

- lawik, lez, lêzim, lîstin, lome, lûfik...

Lê herfa L herwiha bo diyarkirina dengê "L-ya qelew" jî tê bikaranîn ku di alfabeya kurdî-erebî de adeten bi herfa **ﻝ** tê nivîsîn. Ev deng di kurmançî de jî bo nimûne di van peyvan de heye:

- silav, welat, sala 2016...

Hin caran ev dengê duyem bi du L-yan yan jî bi **ﻝ** tê nivîsîn lê adeten ew jî bi L-ya xwerû tê diyarkirin.

Di gelek zimanên din de jî du varyantên wiha yê L hene lê ziraviya yan qelewiya L di gelek zimanan de li gor vokala li pey L ye: vokalên pêşîn wê zirav dikin û vokalên paşîn jî wê qelew dikin. Lê di kurdî de ev qeyd û bend herdem ne li kar e. Bo nimûne, di peyva "silav" de jî û di peyva "lazim" de jî li pey L dengê A heye lê di "silav"ê de L qelew e û di "lazim"ê de zirav e. Di peyva "belem" de L+E heye û L zirav e lê di peyva "lepik" de dîsa L+E heye lê vê carê L qelew e.

Hêjayî gotinê ye ku L-ya qelew di soranî de ji kurmancî berbelavtir e û li cihê L-ya zirav ya kurmancî gelek caran di soranî de L-ya qelew heye û loma di alfabeya kurdî-erebî de herfeke taybet jê re hatiye danîn.

3.7. W-ya dudeng

Li jortir, di beşa li ser hevdengiyê de me behs kiriye ku W bo diyarkirina dengê [w] tê nivîsîn. Bo nimûne:

- war, welat, wê, wir, wî...

Lê xaseten li pey X, W bo diyarkirina dengê [u] jî were nivîsîn:

- xwarin [xuarin], xweş [xueş], xwê [xuê], xwîn [xuîn]...

Carinan ew ji bilî X li pey hin konsonantên din jî bo diyarkirina heman dengê [u] tê bikaranîn, xaseten di nivîsîna soranî yan kurdiya başûrî ya bi alfabeya kurdî-latînî de. Çend nimûne ji soranî:

- cwên [cuên] = dijûn, sixêr, xeber
- dwênê [duênê] = duh, duhî, roja berî îro
- gwê [guê] = guh
- nwê [nuê] = nû

Yan kurdiya başûrî:

- zwan [zuan] = ziman

3.8. Ç-ya dudeng¹⁸

Di kurmancî û zazakî de herfa Ç bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê bikaranîn. Yek ji wan Ç-ya bipif anku req (bi inglîzî *aspirated*) e. Mebest ji "bipif" ew e ku di dema derketina vî dengê de pifek yan hilmeke xurt pê re derdikeve. Ev dengê Ç bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

---

¹⁸ Nivîsareke me ya berfireh li ser Ç: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/10/denge-c-peydabun-u-guherina-wi-2/>

- çar (4), çî, çend...

Di soranî, farisî, tirkî û inglîzî de dengê Ç herdem wiha bipif anku req e (di erebiya standard de Ç nîne).

Lê di kurmancî, zazakî, ermenî û hin zimanên din de Ç-yeke din jî heye. Ew Ç bêpif anku nerm e (bi inglîzî unaspirated). Mebest ji "bêpif" ew e ku li gel vê Ç-yê ti pifeke an hilmeke xurt dernakeve. Ev Ç bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

- çav, çiya, çem, çîrok...

Hin peyv di kurmancî de hene ku hevnivîs in û tenê bi van Ç-yên xwe yên ji hev cuda ne:

- çeng (bi Çya bipif / req): amûreke muzîkê
- çeng (bi Ç-ya bêpif): beşek ji destê mirovan

3.9. K-ya dudeng¹⁹

Di kurmancî û zazakî de herfa K bo diyarkirina du dengên ji hev cuda tê bikaranîn. Yek ji wan K-ya bipif anku req e. Ev dengê K bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

- kar (îş, şol, şuxl), ked, kurdî, kûr...

Di soranî, farisî, erebî, tirkî û inglîzî de dengê K li destpêka peyvan herdem wiha bipif anku req e. Lê di kurmancî, zazakî, ermenî û hin zimanên din de K-yeke din jî heye. Ew K bêpif anku nerm e. Ev K bo nimûne di van peyvan de peyda dibe:

- kirin, kes, kî, kurmancî...

Hin peyv di kurmancî de hene ku hevnivîs in û tenê bi dengên cuda yên K-yên xwe yên ji hev cuda ne:

- ka (bi K-ya bipif / req): li kû ye?

---

¹⁹ Bo berfirehtir li ser K, binêrin nivîsara me: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/17/denge-k-peydabun-u-guherina-wi/>

- ka (bi K-ya bêpif): giyayê hişkkirî

3.10. P-ya pirdeng

Di kurmancî û zazakî de herfa P ne tenê bo yek an du dengên lê bo sê heta çar dengên ji hev cuda jî tê bikaranîn. Parvekirina serekî li ser P-ya bipif (req) û P-ya bêpif e. Lê ji bilî wan, parvekirineke din jî li ser P-ya zirav û P-ya qelew e.

Di soranî, farisî, tirkî û inglîzî de dengê P li destpêka peyvan herdem wiha bipif anku req e (di erebiya standard de P nîne).

P-ya bêpif bo nimûne di van peyvan de heye:

- pênc, pêr, pîvaz

Ev nimûneyên me di heman demê de bi P-ya zirav in anku ev "P-ya bêpif ya zirav" in.

Lê P-ya bêpif dikare herwiha qelew jî be, bo nimûne:

- pez, pazde(h), piling, parzûn

Ev "P-ya bêpif ya zirav" e.

Dengê din yê serekî yê herfa P, P-ya bipif anku req e. Ew bo nimûne di van peyvan de heye:

- parastin, pare/pere, perde, parçe

P-ya bipif adeten di heman demê de jî zirav e. P-ya bipif ya qelew yan qet di kurdî de peyda nabe yan jî pir nadir e. Yek ji peyvên ku bi kêmî di hin devokan de heye û di heman demê de P-ya wê bipif e û qelew e jî ev e:

- pind

Lê ji ber ku nimûneyên "P-ya bipif ya qelew" kêm in yan qet peyda nabin, guman ji hebûna çar dengên cuda yê P hene. Anku bi kêmî sê dengên P hene lê belkî çar jî hebin.

- P-ya bêpif û zirav: pênc, pîvaz
- P-ya bêpif û qelew: pez, piling
- P-ya bipif û zirav: perde, parastin

- (P-ya bipif û qelew: pind)

P-ya bipif û P-ya bêpif hevberî hev du dengên fonemîk yê ji hev cuda û wateguhor in. Anku eger mirov wan dengên bi hev biguherîne, di hin peyvan de wateya peyvê jî dikare biguhere:

- par (P-ya bêpif) = sala borî, sala çûyî, sala berî îsal
- par (P-ya bipif) = pişk, behr, beş, şîrîkatî

3.11. T-ya pirdeng

Herfa T jî di kurmancî û zazakî de ne tenê bo yek an du dengên lê bo sê heta çar dengên ji hev cuda jî tê bikaranîn. Parvekirina serekî li ser T-ya bipif (req) û T-ya bêpif e. Lê ji bilî wan, parvekirineke din jî li ser T-ya zirav û T-ya qelew heye.

Di soranî, farisî, tirkî û inglîzî de dengê T li destpêka peyvan herdem wiha bipif anku req e (di erebî de jî ت li destpêkê herdem bipif e lê li jêrtir binêrin bo T-ya bêpif ya qelew).

T-ya bipif bo nimûne di van peyvan de heye:

- tarîx, tenê, teşî

Ev nimûneyên me di heman demê de bi T-ya zirav in anku ev "T-ya bipif ya zirav" in.

T-ya zirav dikare herwiha bêpif anku nerm jî be:

- tişt, tîr, tû (dartû), te, tu (kesa/ê ku mirov behsa wî dike)

Lê T-ya bêpif bi piranî qelew e:

- tarî, teng, tenî, tirs, tov...

T-ya bêpif û qelew hevberî ط ya zimanê erebî ye.

Ev her sê dengên T berbelav in lê ji bilî wan bi kêmî di peyvekê de herwiha T-ya bipif ya qelew jî peyda dibe:

- tep (lêdana bi kefa destan)

Lê ji ber ku nimûneyên "T-ya bipif ya qelew" kêm in, guman ji hebûna wê heye. Lê dîsa jî mirov dikare dengên cuda yê herfa T di kurdî de wiha rêz bike:

- T-ya bêpif û zirav: te, tişt, tîr, tû
- T-ya bêpif û qelew: teng, tenî, tav
- T-ya bipif û zirav: tenê, temaşe, teşî
- (T-ya bipif û qelew: tep)

T-ya bipif û T-ya bêpif hevberî hev du dengên fonemîk yê ji hev cuda û wateguhor in. Anku eger mirov wan dengên bi hev biguherîne, di hin peyvên de wateya peyvê jî dikare biguhere:

- ta (T-ya bêpif): ben, dezî, benik (inglîzî *thread*)
- ta (T-ya bipif): tasar yan tagerm, heraret (inglîzî *fever*)

- tam (T-ya bêpif): çêj, lezet, te'am (inglîzî *taste*)
- tam (T-ya bipif): tamam, bi tamamî (inglîzî *exact, exactly*)

- tu (T-ya bêpif): kesa/ê ku mirov jê re diaxive (inglîzî *you*)
- tu²⁰ (T-ya bipif): hîç, çu, qet, qetiyen (inglîzî *no one, not any, not at all*)

QELEWÎTÎ

---

²⁰ Hin caran wek "ti" tê nivîsîn lê "tu" ya bi maneya "kesa/ê ku jê re tê axiftin" jî (bi inglîzî *you*) dîsa ew jî di hin devokan de bi awayê "ti" tê gotin.

Ė²¹, **Ş**, **Ŧ**, **Ź** nîşana dengên bêpif yênf emfatîk (qelew, bi inglîzî "emphatic") in, wek di peyvên "pez, teng, sed, zanîn" de. Herwiha **Ė** jî wek wan dengê B-ya qelew e lê ev tenê di hin devokan de heye (wek "berdan" di hin devokan de ku bi B-ya qelewkirî ye).

Ev deng qelew û stûr tên gotin lê bêpif in. Anku ew zêdetir dişibin P, T, ne **Ė**, **Ŧ**.

Ş bi alfabeya erebî **ص** e, **Ŧ** jî **ط** ye. **Ź** nêzîkî **ظ** ya erebî ye lê ne "fis" e: ya kurdî qelewkirina "zeyn" a (**ز**) erebî ye lê ya erebî qelewkirina "zal" a (**ذ**) erebî ye. Hevbera **Ė** di erebî de peyda nabe ji ber ku ti awayên P di erebiya standard de nînin. Li aliyê din, hevbera **ض** ya erebî anku D-ya qelew (**ډ**) di kurdî de peyda nabe.²² Di peyvên ji erebî wergirtî de ew dibe Z-ya normal, wek "razî, remezan". Lê di aramî de **Ė** bi berfirehî heye.

Gelek peyv di kurdî – bi taybetî di kurmancî – de hene ku dengên **Ė**, **Ş**, **Ŧ**, **Ź** hene (nimûne ji her dengekî li destpêk, nîvek û dawiya peyvê):

- **Ė**: piling, zepzepe, rep
- **Ş**: sed, mişaş
- **Ŧ**: teng, mişirb/mişrib, miş
- **Ź**: ziviştan, bezîn, bez (bazdan, bezîn, rev)

Lê dîsa jî ev deng di kurdî de ne fonem in anku ne dengên wisan in ku maneya peyvê ji dengên P, S, T, Z yênf "zirav" biguherînin. Ç, K, P, T yênf bêpif ji yênf bipif serbixwe ne ji ber ku guherandina, bo nimûne, K-ya bipif bi K-ya bêpif dikare di hin peyvên de maneya wê biguherîne, wek ku me li jor nimûne jê dane. Lê **Ė**, **Ş**, **Ŧ** ne ji P, S, T serbixwe ne anku ne fonem in ji ber ku guherandina dengê, bo nimûne **Ŧ** bi T yan **Ė** bi P di ti peyvên kurmancî de maneya wê peyvê naguherîne. Mirov peyvên "şed, pazde, teng, zerf" bi dengên ne qelew wek "sed, pez, teng, zerf" bibêje, dibe ku bi piraniya kurmancîaxivan ecêb û pêkenok be lê dîsa jî maneya wan peyvên wek xwe dimîne. Ji xwe hin peyv hene ku li hin deveran qelew û li hinan jî zirav tên gotin, wek peyva "penîr".

Lê **Ź** di kurmancî de fonem e, ne tenê alofon e. Veguhastina **Ź** bi Z dikare maneya peyvê biguherîne: "bez" bi Z-ya qelew (bazdan, rev, revîn) lê "bez" bi Z-ya zirav (duhnê / rûnê bi leşê

²¹ **Ė** li vê derê ji ber sebebên teknîkî wek **Ė** hatiye nivîsîn. Heke mimkin bûya, ew jî wek **Ş**, **Ŧ**, **Ź** bi P û nuqteyek li binî hatibûya nivîsîn, dê çêtir bûya.

²² Tevî ku ew deng di hin zimanên din yênf îranî de heye (bo nimûne di peştûyî de ku di wî zimanî de wek **ڙ** tê nivîsîn.

heywnan)²³. Herwiha "baz" (teyrek) û "baž" di gotina "baždan" de. Dîsa peyva "zana" di hevoka "Ew kesekî zana ye" (bi Z) ji heman peyvê di hevoka "zana bizinê" (Z) anku "zayîna bizinê" de cuda ye. Di peyvên îranî de hevberî Z-ya zirav ya peyvên kurmancî bi piranî di farisî de jî Z heye: "zan (zayîn), zer, hezar" ku bi farisî "zayîden, zerd, hezar" in. Lê Z bi piranî dibe D: "zana, zava" ku bi farisî "dana, damad"²⁴.

PÊŞBÎNÎKIRINA QELEWÎTIYÊ

DI PEYVÊN XWEMALÎ DE

- S di peyvên xwemalî de berî A/O herdem qelew e û berî Ê, Î, Û zirav e (sîr, sê, sûr) û berî E, I bi piranî zirav e (ser, sivik) lê carinan jî qelew e (sed, sim).

- T-ya bêpif berî A/O herdem qelew e (tav, tov), berî Ê, Î, Û zirav e (tîr, tê de, tûrik) û berî E, I bi piranî zirav (te, tivir) lê carinan jî qelew e (tevir, tirs)

- P-ya bêpif berî O herdem qelew e (poz), berî Ê, Î, Û zirav e (pêr, pîr, pûng) lê berî berî A, E, I bi piranî zirav e (par, pehn) lê carinan jî qelew e (parzûn, pembû, pez)

- Z berî O herdem qelew e: zor, zom lê berî A nepayî ye: "zanîn, zal" (qelew) lê "zan" (zirav), berî E, Ê, Î, Û herdem zirav e (zer, zêrr, zîv, zû).

Dengên P, Ş, T, Z di heman demê de di eynî kêteyê de li gel dengên P, S, T, Z yê zirav peyda nabin, wan jî qelew dikin: "pêz", ne "pêz" yan "pez".

DI PEYVÊN ESIL-EWROPÎ DE

Ç, K, P, T di piraniya peyvên ewropî de bipif in anku dengên Ç, K, P, T didin:

²³ Bi inglîzî "fat", tirkî "iç yağı", erebî شحم, دهون, farisî پیله, چربی

²⁴ "Zava" ya kurmancî û "damad" ya farisî (ku wek "damat" ketiye tirkî jî) ji hev gelek dûr bin jî, di eslê xwe de ji eynî rehî ne. D bi kurmancî bi piranî ji dawiya peyvê dikeve (wek "ba, bû" ku di farisî de "bad, bûd" in) û M di navbera vokalan de yan li dawiyê li peyv vokalekê dibe V (wek "nav, gav" ku bi farisî "nam, gam" in).

- Ç: çat, çet (suhbeta bi rêya Internetê, ji inglîzî "chat")²⁵
- K: kompûter, katarakt, kîmya
- P: partî, polîs, pas
- T: tank, test, trê

Lê hin peyvên bêpif jî hene, wek "tîp" (zirav) û "ton" (qelew).

DI PEYVÊN ESIL-EREBÎ DE

Di erebî de K û T-yên bipif (ك, ت) û T-ya bêpif û qelew (ط) hene. Ew di kurdî de jî wek K û herdu T bi piranî wek xwe dimînin (heta heke hin dengên din yê peyvê biguherin jî):

- kitêb (ji erebî "kitab"), kilam (ji erebî "kelam"), mekteb
- tamam, tacir, mitercim
- tam, te'am (ji erebî "te'am"), tema' (ji erebî "tema')

Lê di paşpirtika "-et" de T dibe bêpif: "rezalet, heqîqet, riwayet". T-ya qelew hin caran jî zirav dibe, wej 'etar (ji erebî 'eţtar / عطار)

D-ya qelew anku D (ض) ya erebî – ku di kurdî de peyda nabe - bi piranî li destpêkê dibe Z (zabit, zêft), wek din Z (razî, remezan). Z-ya qelew û "fis" (ظ) dibe Z (wek: zalim, mezlûm).

Di erebî de dengên bêpif yê zirav nînin. Herwiha Ç, P di erebiya standard de bi ti awayan (bipif, bêpif, zirav, qelew) nînin.

S-ya qelew Ş (ص) dikare xwe bimîne, bo nimûne "şibe, şebir, şebî" lê hin caran dibe S-ya zirav, wek "sihet". Hin caran jî heta S-ya zirav ya erebî (س) di kurdî de dibe Ş, wek "şîametî, şîametî". Sebebê vê ew e ku L-ya "qelew" (bo L-ya qelew li jêrtir binêre) S-yê jî qelew dike lê ya ecêb ew e ku L jî di van peyvên de di erebî de ne qelew e lê di kurdî de qelew bûye. Lê bi piranî S-ya zirav di peyvên erebî de ziraviya xwe diparêze, heta li berî A jî ku adeten di peyvên kurdî yê xwemalî de A dengê S yê berî xwe qelew dike. Bo nimûne, "Salim" (ne *Şalim) ji ber ku di erebî de jî bi S-ya zirav e lê "Şabir" ji ber ku di erebî de jî bi Ş ye.

---

²⁵ Peyvên esil-ewropî yê bi Ç di kurdî de kêr in.

DI PEYVÊN JI TIRKÎ Û JI FARISÎ DE

Di tirkî û farisî de P û T nînin tevî ku di farisî de hin peyvên ji erebî wergirtî yên bi T / ط tên nivîsîn hene jî. Ş û Z - heke qet hebin, tenê alofonên S û Z yên berî A/O û tirkî de herwiha berî I-ya bênuqte hene.²⁶

Peyvên ji tirkî yan ji farisî wergirtî hingê jî bê qelewîti ne ("sax" ji tirkî û "saz" ji farisî – herdu bi S-ya zirav) li cihê ku di peyvên xwemalî de (berî A/O) zerûrî ye ku ew bi dengên qelew bûna (bide ber "sar, sahî" yên kurmanciya xwemalî).

L û Ł

Di kurdî de dengê L-yê hene ku yek bi "L-ya zirav"²⁷ û ya din jî bi "L-ya qelew"²⁸ tê binavkirin. Di alfabeya kurdî-erebî de L-ya zirav wek ل û L-ya qelew wek ل (wek L-ya zirav lê kumikekî berjêrkirî li ser) tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-latînî de hin caran L-ya qelew bi du L-yan tê nivîsîn lê di rastiyê de ew ne du L ne. Vê dawiyê, bi taybetî di berhemên zimannasî de "ł ł" bo diyarkirina dengê L-ya qelew tên bikaranîn. Di nimûneyên li vê derê de em ê "L-ya zirav" bi nîşana "L, l" û "L-ya qelew" jî wek "ł ł" binivîsin.

L-ya zirav, bo nimûne, di peyvên wek "lazim, lerizîn, livandin, lêv, lome, lûlî" de heye. Di kurmancî de, ji bilî destpêkê, ew herwiha li nav û dawiya peyvê jî peyda dibe: "belê, bilbil, dil, gul". Di kurmancî de L-ya zirav hevberî L-ya qelew gelek serdest e.

Lê di kurmancî de L-ya qelew jî peyda dibe: "tep, siŕav, weŕat, çit" anku "xwazok, temah". Di peyva bi L-ya zirav "çil" (40) de û di peyva bi L-ya qelew "çit" (temah, xwazok) de mirov dikare cudahiya van

²⁶ Di farisî de peyva "sed" (100) wek "صد / şed" bê nivîsîn jî lê dîsa wek "sed" tê gotin. Lê nivîsîna vê peyva ne-erebî bi vî awayî nîşana wê yekê ye ku carekê di farisî de jî ev deng hebûye.

²⁷ Mirov dikare li vê derê guhê xwe bide dengê "L-ya zirav":

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_lateral_approximant.ogg

²⁸ L-ya qelew li vê derê tê bihîstin: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiceless_alveolar_lateral_fricative.ogg

dengan baş bibîne. Di zimanên din de, bo nimûne di inglîzî de L-ya qelew wek di peyva "all" (hemû) û di erebî de jî di peyva "Allah" (Xwedê) de peyda dibe.

Di kurmancî û zazakî de L-ya qelew roleke marjînal heye. Lê di soranî, kurdiya başûrî û hewramî de L-ya qelew roleke giring heye. Di soranî de ew gelek caran cihê L-ya zirav ya kurmancî digire. Bo nimûne:

- kurmancî: belê, dil, gul, lal (بەلێ، دل، گۆل، لال)
- soranî: belê, diî, guî, laî (بەلێ، دێ، گۆل، لال)

Lê di soranî de L-ya qelew ti caran li destpêkê peyda nabe. Berevajî wê, di kurmancî de ew di hin peyvan de heye, wek di peyva "fep" ya li jor dayî de. Di hin zimanan de dengên A/O li berî L-yê, wê qelew dikin. Lê di kurmancî de ev diyarde nîne. Bo nimûne, peyvên "law, lorik" jî bi L-ya zirav in.

L-ya qelew ne L-ya şidandî yan L-ya dubare ye. Bo nimûne, peyva "gule" (fişek, telqe) yan "gelek" di devê gelek kurmancîaxivan de wek "gulle, gelle" tên şidandin. Lê ew dîsa jî ne L-ya qelew ya wek ya di peyvên "sîlav, saî, weîat" de ye.

R û Ŗ

Du cûnên cuda yên R di zimanê kurdî de hene. Li destpêkê R herdem "req, şidandî, qelew" e. Li nav yan dawiya peyvê bi piranî "nerm, sist, zirav" e. Di çêbûna wê de çend caran li pey hev ziman bi banê devî dikeve.²⁹ Di peydabûna R-ya "nerm" de ziman tenê carekê bi banê devî dikeve.

Di alfabeya kurdî-erebî de R-ya "nerm" wek ر û R-ya req jî wek ر tê nivîsîn. Alfabeya dengnasî ya navneteweyî R-ya "req" bi nîşana [r] û ya zirav wek [r] diyar dike. Di alfabeya kurdî-latînî de herdu bi "R, r" tên nivîsîn. Lê hin caran R-ya "req" bi du R-yan tê diyarkirin, wek "pirr, cerrik, bajarr, gerrandin, şerr" lê ev bikaranîn kêma e – ji bilî peyva "pirr" (gelek) bo cudakirinê ji peyva "pir" (rêya di ser avê re). Lê nivîsîna bi du R-yan li destpêkê (wek "rrast, rrê") hema-hema qet nayê bikaranîn tevî ku di hin zimanan de (bo nimûne di zimanê albanî de) ev awayê bikaranînê jî peyda dibe.

²⁹ Mirov dikare li vê derê guhdariya R-ya "şidandî" yan "qelew" bike:
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_trill.ogg

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Di hin zimanan de û bi taybetî di transkrîpsiyonên zimannasî de, gelek caran R-ya nerm wek "R, r" û req jî wek "Ř ř" nivîsîn. Di nimûneyên xwe yên li vê derê de jî em ê wisa bikin daku cudahiya van dengan baş bê diyarkirin:

Di kurdî de R li destpêkê herdem şidandî ye:

- řast, řev, řê, řikêb, řoj, řuh, řû

Li nava peyvên xwerû R bi piranî nerm e:

- germ, erd, girtin

Herwiha li dawiyê jî R bi piranî nerm e:

- agir, ser, bêr, ger (eger, heke), ker (heywanek)

Lê hin caran li navê yan li dawiyê jî req e:

- šeř, ceř, geř (geřîn/geřandin), keř (nebihîz, guhgiran)

Di peyvên pêkhatî (hevedudanî) yan bipêşpirtik de R-ya destpêka peyva xwerû ya duyem bi piranî tê parastin:

- xem-řevîn
- bi-řeve, ne-řeve

Lê di hin peyvên cihgirtî de ew nerm dibe:

- îro / evro (ne "ĩro / evřo" lê ji "î /ev + řo[j]")
- nîvro/nîro (ne "nîvřo/nîřo" lê ji "nîv+ řo[j]")

Berevajî L û Ł, di meseleya "Ř û R" kurmancî û soranî wek hev in. Anku Ř di kurmancî de hevberî Ř ya soranî ye û R-ya kurmancî hevberî R-ya soranî ye. Di herduyan de li destpêkê R herdem req e û li nav û dawiyê bi piranî – lê ne herdem – nerm e.

DIYARKIRINA DENGÊN CUDA

Gelek caran gazin ji alfabeya kurdî-latînî ya standard tê kirin ku ew hemû dengên kurdî di xwe de nahewîne. Bo nimûne, tê gilîkirin ku em tenê K-yekê yan T-yekê dinivîsin tevî ku me du K û heta çar T-yên cuda hene.

Lê daxwazkerên zêdekirina herfan li alfabeyê ji bîr dikin ku zêdekirina herfan heke xwandinê piçekê hêsantir bike jî, bi hêsanî rastnivîsînê diwartir dike û xeletiyên nivîsînê zêde dike. Bo nimûne, yek ji daxwazkerên dengbilind yê zêdekirina herfan yan diyarkirina dengên Ç, K, P, T yê cuda bi alîkariya apostrofan nivîskar Ezîzê Cewo ye ku dixwaze em wan dengên bipif û yê bîpif ji hev cuda bikin³⁰. Di nivîsên xwe de ew vê cudakirinê li ser navê rastnivîsîn û rastgotina peyvên kurdî diparêze. Lê heke mirov nivîsên wî bixwîne, mirov dibîne ku ew bi xwe bi berdewamî wan xelet dinivîse tevî ku mirov dikare wî wek bikarînerê ne-sade yê zimanê kurdî bihesibîne jî.

Bo nimûne, li hin cihan ew apostrofê (') bo diyarkirina pîfdariyê bi kar tîne lê carinan jî di heman sernavê nivîsara xwe de apostrofê wek nîşana bîpifiyê dixebitîne. Bo nimûne, sernavê nivîsareke wî " LÊ K'A, ÊDÎ R'ASTÎ LI K'U MA?" ye.³¹ Lê her kurmancîzan dizane ku "ka" bi maneya "de ka, hele, ca" bi K-ya bipif e, wek "kurd, Kurdistan, kar" lê "ku, kû" bi wateya "li kîjan cihî" bi K-ya bîpif e, wek "kirin, kêr, kevîr". Lê "parêzvana nivîsîna rast ya kurdî" bi xwe vê xeletiyê dike. Helbet vê xeletiyê ne carekê û du caran dike. Sernavê nivîseke wî ya din jî "AWIR'EK JI DERVA: PÊVAJOYÊN R'OJHILATA NAVÎN Î PIRSGIRÊKA K'URDÎ BI Ç'AVÊ ZANYARÊ R'ÛS"³². Anku di peyva "k'urdî" de apostrofê wek nîşana pîfdariyê bi kar tîne ji ber ku "kurdî" bi K-ya bipif e. Lê di heman demê de di peyva "ç'avê" de apostrofê wek nîşana bîpifiyê dinivîse ji ber ku "çav" bi Ç-ya bîpif e. Vêca ku sernavên nivîsaran wiha bin, mirov biçe nav nivîsarên wî, mirov ji xeletiyên heyî nikare sereder bibe û derkeve.

Her kesê ku bi awireke hûr û zîq li van hewldanan binêre, dê bibîne ku ev ceribandin çendî çend sergêjî û xeletiyên peyda dikin. Wek ku me di nivîsara xwe ya bi sernavê "Gelo bi rastî em hewceyî zêdetir herfan in?"³³ de diyar kiriye, zêdekirina herfan li alfabeya heyî dê tevlihevî û ziyaneke mezin

³⁰

http://www.amidakurd.net/qunciknivis/pisgir%C3%AAk%C3%AA n_zim%C3%AA n_%C3%A7awa_div%C3%AA_%C3%A7_areser_bibin Herwiha: http://www.amidakurd.net/qunciknivis/d%C3%AEsa_li_ser_pirsa_alfab%C3%AA

³¹ http://www.amidakurd.net/qunciknivis/l%C3%AA_k_a_%C3%AA d%C3%AE_r_ast%C3%AE_li_k_u_ma

³²

[http://www.amidakurd.net/qunciknivis/awir_ek_ji_derva_p%C3%AAvajoj%C3%AA n_r_ojhilata_nav%C3%AA n_%C3%BB_pirsgir%C3%AA k_urd%C3%AE_bi_%C3%A7_av%C3%AA_zanyar%C3%AA r_%C3%BBs](http://www.amidakurd.net/qunciknivis/awir_ek_ji_derva_p%C3%AAvajoj%C3%AA n_r_ojhilata_nav%C3%AA n_%C3%BB_pirsgir%C3%AA k_urd%C3%AE_bi_%C3%A7_av%C3%AA_zanyar%C3%AA_r_%C3%BBs)

³³ http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

bigihîne nivîsîna bi zimanê kurdî û xeletiyên nivîsînê gelek zêde bike. Di ser re jî, feyde û menfeetê zêdekirina wan herfan bi rastî gelek kêr e. Di nivîsên normal de kurmancîzan bi hêsanî dikarin li gor tekst û kontekstê peyvê rast bixwînin û rast fehm bikin. Imkana xeletfehmkirina di kontekstê de di rastiye yan qet nîne yan li gel tenê çend peyvan heye ku mirov dikare bo rêgirtina li xelettêgihîştinê bi hêsanî bibêje ka mebest çi ye. Tek nimûneya ku alîgirên zêdekirina herfan dikarin pêşkêş bikin ku bi rastî di hevokê de dikare xelet were fehmkirin, gotina "Tu ker î" ye ku dikare bi maneya "tu guhgiran/nebihîz î" yan jî "Tu heywan î" bide. Girankirina barê zimanê kurdî bi çendîn herfên din jî tenê bo rêgirtina li ber xelettêgihîştina gotineke wiha ne di berjewendiyê kurdî û kurdîxivan de ye.

Anku di nivîsên normal de ji her tiştî baştir e ku mirov dest ji van hewl û ceribandînan bêwec û bêxêr berde. Lê di ferhengan û di kitêbên dengnasiya kurdî de mirov dikare – û heta dereceyekê divê jî – ku dengên deqîq yê peyvan bîr diyarkirin. Bo nimûne, divê mirov diyar bike ku peyva "teng" bi T-ya qelew û bêpîf tê gotin.

Mixabin heta niha tenê di çend ferhengan de têkoşîn bo diyarkirina dengê peyvan hatiye dan. Yek ji wan ferhengan ya zimannasê amerîkî-cihû **Michael L. Chyet** ya kurmancî-inglîzî³⁴ ye û ya din jî ferhenga etîmolojî ya zimanê kurdî (kurmancî û soranî) ya etîmologê rûsî **Ruslan Çabolov**³⁵ e. Ji bilî wan, herwiha **Mûsa Anterê** rehmetî jî di ferhenga xwe ya kurdî-tirkî³⁶ de cih daye cudakirina pîfdarî û bêpîfîyê. Lê wî ev cudahî tenê ji herfa K re kiriye: K-ya bêpîf wek K û K-ya bipîf jî wek KH nivîsiye. Lê ti cudahî li Ç, P û T yê bipîf û yê bêpîf nekiriye.

Chyet û Çabolov du zimannasên mezin û zîrek in. Ew helbet ji dengnasiya zimanan baş fehm dikin. Ew karê xwe bi sexbêrî û dîqet dikin. Mirov dikare texmîn bike ku tiştê ew dinivîsin rast û durist e. Bi pîranî wisa ye jî: em maneyên peyvan, referansên wan, etîmolojîya wan gelek baş pêşkêş dikin. Lê mixabin di meseleya cudakirina dengên bipîf û bêpîf de ew gelek-gelek xeletiyên dikin.

Bo nimûne, Chyet apostrofê li gel K, P û T wek nîşana pîfdariyê anku dengên bipîf bi kar tîne. Lê bi Ç re ew apostrofê wek nîşana bêpîfîyê dinivîse! Heta heke mirov vê bijartina seyr qebûl bike jî, ew dîsa jî li gor van qeyd û bendan peyvan xelet dinivîse. Bo nimûne, ew dinivîse "ç'are" lê "çareser" tevî ku herdu ji eynî rehî ne û hevdeng in. Bi heman awayî "ç'ep" lê "çeperast, çepgir".

³⁴ <http://yalepress.yale.edu/yupbooks/book.asp?isbn=0300091524>

³⁵ Руслан Лазаревич Цаболов: Этимологический словарь курдского языка: [в 2 т.] — М.: Восточная литература РАН, 2001—2010.

³⁶ Mûsa Anter: Ferhenga Khurdî-Tirkî. Yeni Metbaa 1967.

Ew "çel" (çil, 40) û "çel" (kevir) wek hev dinivîse li gel ku "çel" ya bi maneya "40" bi Ç-ya bipif û "çel"ê bi wateya "kevir" bi Ç-ya bêpif e. Chyet p' wek nîşana P-ya bipif dinivîse lê dîsa jî van û gelek peyvên din yên bi P-ya bipif bi P-ya bêapostrof dinivîse: "peyam, peyale, peyman, peywendî, peywir..." Ew t' wek nîşana T-ya bipif dinivîse lê dîsa jî van û hin peyvên din yên bi P-ya bipif bi P-ya bêapostrof dinivîse: "taloq, tabûr, tazî/taziye, tepeser..." Li aliyekî din, peyvên bêpif (lê qelew) bi xeletî wek "t'eraştin, t'erazî, t'ebax, t'eref" dinivîse.

Çabolov jî di ferhenga xwe de hewl dide ku cudahiyên van dangan diyar bike. Ew herfa Ç bo dengê Ç-ya bêpif bi kar tîne, wek "çav, çerm, çem" û herfa Č jî bo dengê Ç-ya bipif dixebitîne, wek "çar, çi, çend". K, P û T-ya bê nîşan ew li cihê K, P û T-yên bêpif dinivîse û bo diyarkirina pifdariyê jî ew apostrofeke dide ser K, P, T anku wan wek K', P' û T' dinivîse. Heta wî peyvên bi van herdu cûnên dangan ji hev cuda jî kirine anku, bo nimûne peyvên bi K û K' ne di nav hev re lê pêşî hemû peyvên bi K û paşî jî hemû yên bi K' dane.

Lê wek Chyet, Çabolov jî di ferhenga xwe de bê hejmar xeletiyên di nivîsîna Ç, K, P û T-yên bipif û bêpif de dike. Bo nimûne, Ç, K, P û T di soranî de li destpêkê herdem bipif in anku diviyabû li gor rastnivîsîna Çabolovî ew bi Č, K', P' û T' hatibûna nivîsîn. Lê wî bi xwe hemû peyvên soranî bi Ç, K, P û T nivîsîne. Lê hevberên wan yên kurmançî yên bipif bi piranî bi Č, K', P' û T' nivîsîne. Di peyvên kurmançî de jî ew di nav K' de gelek peyvên bi K dinivîse tevî ku li gor rastnivîsîna wî bijartî diviyabû bi K' bûna: "kelek, kenîşte, kereste, kerewiz ("kerefs" ya kurmançî nedaye)...

Helbet xeletiyên ku van herdu ferhengvanan kirine ne tenê hingê kirine ku Ç, K, P yan T li destpêka peyvê heye. Bi taybetî jî hingê ew xeletî hatiye kirin gava ku Ç, K, P yan T di nava peyvê de be. Bo nimûne, li gor awayê nivîsîna xwe rast dinivîse "mak'er, mek't'eb, mek'an". Li gor heman lojîkê, diviyabû mirov binivîse "mak'îne, sek'inîn/sek'inandin, şik'ayet/şik'yat, şik'il" ji ber ku ew bi K-ya bipif in û Chyetî di piraniya ferhenga xwe de K' wek nîşana wî dengî bi kar aniye. Lê ev peyvên nimûne – û helbet bi sedan yên din jî – wî bi xwe wek "makîne, sekinîn/sekinandin, şikyat, şikil" nivîsîne. Carinan heta ji du peyvên hevreh (ji eynî rehî) jî ew carekê K û cara din jî K' dinivîse. Bo nimûne, "melek" xelet dinivîse (ya rast li gor nivîsîna wî dê melek' bûya) lê li gor nivîsîna xwe rast dinivîse "milyak'et".

Xeletîkirin ne tenê bi "jibîrkirin" a apostrofe mane. Gelek caran jî apostrof li hin cihan heye ku diviyabû tine bûya. Bo nimûne, peyvên "pê, pêk, pêçan" diviyabû li gor nivîsîna Chyetî bijartî

bêapostrof bûna ji ber ku P, Ç û K-yên wan bêpif in. Lê ew bi xeletî dinivîse: "p'ê, p'êç'an/pêç'an, p'êk".

Çabolov jî heman xeletiyên dike. Ew dinivîse "melek" tevî ku li gor nivîsîna wî diviyabû "melek" bûya lê peyva "melkemot" (melekê mewtê, melekê mirinê) ya ji eynî rehî li gor nivîsîna xwe rast wek "melk'emot" dinivîse. Peyvên "hukim, hikûmet" li gor nivîsîna xwe rast wek "hukîm, hikûmet" dane lê peyva ji eynî rehî "mehkûm" wek "meħkum" nivîsiye tevî ku li gor nivîsîna wî divê "meħkûm/meħkûm" bûya. Wî herwiha "kû" (li kû, li kîjan derê) ya kurmancî ya bi K-ya bêpif bi xeletî wek "kû" nivîsiye lê hevwatera wê ya soranî "kwê" ya bipif bi xeletî wek "kwê" nivîsiye, heçku bêpif be.

Mebest bi eşkerekirina kêmasiyên van herdu ferhengvan û zimannasên mezin ne galtekirina bi xebata wan e. Dixwazim bi van nimûneyan diyar bikim ku cudakirina van dangan û rastnivîsîna wan çendî dijwar e – heta bo zimannasên haydar û zîrek jî. Vêca mirov dê çawa bikare vê doz û daxwazê ji bikarînerên sade yê zimanê kurdî bike – ku piraniya wan rojekê jî bi resmî zimanê kurdî li xwandingehê nexwandiye.

Zêdekirina hin herfên din jî li alfabeya kurdî dê bi ti awayî xizmeta zimanê me neke. Heta heke ew rê li ber xeletfehmkirina çend peyvan bigire jî, ew dê nivîsîna bi kurdî gelek diwartir bike û xeletiyên nivîsînê yekcar zêde bike.

Lê dîsa jî di ferhengên ayindeyî de divê em hem awayê nivîsîna peyvên serekî diyar bikin û hem jî awayê gotina wan diyar bikin. Çawa ku inglîz bo nimûne dinivîsin "bear" (hirç) lê wê wek [bêr] dibêjin û vê rastiyê di ferhengan de diyar dikin, wisa divê di ferhengên kurdî de jî awayê gotina peyvê bê diyarkirin. Bo nimûne, peyva "zivistan" bi kurmancî bi Z, S û T yê qelew tê gotin. Loma mirov dikare di ferhengan de li ber peyva "zivistan", awayê gotina wê [zîviştan] binivîsin. Yan jî dengên cuda yê peyva "pênc" (P-ya bêpif), "perde" (P-ya bipif) û "pez" (P-ya qelew û Z-ya qelew) wiha diyar bikin:

- pênc [pênc]
- perde [pêrde]
- pez [pêz]

Lê divê ev awayê nivîsînê bo ferhengan bimîne, ne di nivîsînê sade yê kitêb, rojname û malperan de hebe daku xwandin û nivîsînê dijwar nebe. Lê heke kesek nizane ka gelo P-ya peyva "pez" bipif e, bêpif e yan qelew e, ew diyar wê zanîne ji ferhengan wergire. Lê 99 % ji kurmancîzanên bêyî ti nuqte

yan apostrofan jî li ser wê peyvê, dizanin ku P-ya "pez"ê qelew e. Loma ew ne hewceyî wê nuqteyê ne û xwandin û nivîsîna wê nabe ku li ber wan were diwarkirin.

RÊJAYA HERFAN DI NIVÎSÊN KURMANCÎ DE

Ev kurtevekolîna li jêr bi berhevkirina çend nivîsên kurmancî û hejmartina herfên di wan de hatiye kirin. Hemû nivîs li gel hev ji 52 705 herfan pêk hatibûn. Hemû nîşanên xalbendiyê (nuqte, bêhnok, nîşana pirsê yan gazîkirinê...) jê hatin avêtin berî ku hejmara herfan bê hejmartin.

Bo diyarkirina rêjeya deqîq û bêkêmasî ya her herfê pêdivî bi materyaleke ji bi milyonan herfan pêkhatî hebû. Lê bi texmîna min ev materyalê ji zêdeyî 52 000 herfan jî dikare wêneyekî nêzîkî rastiye bide daku em bizanin ka çî herf di kurmancî de gelek û çî jî kêmtên bikaranîn.

Li pey her herfê pêşî rêjeya herfê hatiye diyarkirin. Piştî wê hejmara herfan di materyala bikarînayî de hatiye dan. Di kevanokan de jî yek yan çend sebebên ku rêjeya vê herfê zêde dikin hatine diyarkirin. Eger li ber herfê nîşana pirsînê (?) hatibe danîn, ew diyar dike ku yan ti sebebekî taybet nîne yan jî nayê zanîn.

Hin encam û hişyarkirinên serekî

1) Li gor vê vekolînê herfa herî zêde di kurmancî de "e" ye. Lê li gor materyalên cuda û devokên cuda, "i" belkî bikare ji wê zêdetir jî be.

2) Ne ecêb e ku herfên herî mişe (yên ku zêde peyda dibin) herfên vokal in: "e, i, a, ê, î, û". Lê rêjeya "u" û "o" di kurmancî de kême. Di materyala vekolînê de girêdeka "ku" (wek di hevoka "ez nizamim ku...") wek "ku" hatiye nivîsîn. Eger ew wek "ku" hatibûya nivîsîn, ihtimalen "u" dê ji "o" kêmtir bûya.

3) Di materyala vekolînê de herfa "r" ya şidandî eger di nava yan li dawiya peyvê be, bi du "rr" hatiye nivîsîn, wek "pirr, şerr". Eger bi r-yekê hatibûya nivîsîn, rêjeya r-yê dê kêmtir bûya. Herwiha navê kesekî û peyveke zêde dubarekirî di materyalê de bi "r" bûn. Loma belkî "r" (di vê materyalê de 5,2 %) bikeve jê rêjeya "d" (4,6 %) û "b" (4,5 %) lê ne jêtir.

4) Di vekolînê de "n" bi rêjeya 9,4 % mişetirîn herfa bêdeng (konsonant) e. Ihtimalen di zimanê nivîskî de ev pirr nêzîkî rastiyê ye. Lê di zimanê devkî de rêje bi awayekî berçav ji vê kêmtir e ji ber ku N li dawiya peyvê bi pirranî nayê gotin: bi nivîskî "waN kesaN" lê bi gotinê "wa kesa". Dîsa di hin devokan de li cihê "kitêbêN miN" awayê "kitêbê mi" tê gotin. Di hin devokan de jî forma îzafeyî ya pirrjimar ne bi paşgira "-êN" lê bi "-êT" yan "-êD" e: nivîskî "kitêbêN miN" lê bi devokî "kitêbêT mi[N]" yan "kitêbêD mi[N]".

HEMÛ: rêje 100 % - hejmara herfan 52 705 – (sebebên ku rêjeya vê herfê zêde dikin)

e: 11,6 % - 6 121- (paşgira lêkeran li gel kesê sêyem yê yekjimar "ew dikE / dibêjE, diçE"... Devokên ku paşgireke din li gel kesê sêyem yê yekjimar bi kar tînin – ew dibêjÊ, ew dibêjIT, ew dibêjÎT... di wan de rêjeya "e" ji kurmanciya nivîskî ya standard hinekî kêmtir e û belkî rêjeya "e" di wan devokan de ji ya "i" kêmtir be.)

i: 11,2 % - 5 916 (Daçekên "bi, di, ji, li", herwiha "bi" ya bi maneya "heye": "bideng")

n: 9,4 % - 4 971 (paşgira lêkeran li gel kesên pirrjimar: em dikiN, hûn dikiN, ew dikiN; nîşana neyîniyê "Nakim, Neke"; formên pirrjimar tên yê navdêran: "kitêbaN, kitêbêN nû")

a: 8,0 % - 4 207 (îzafeya navdêrên mê: "kitêbA min, kitêbA min [y]A sor", paşgira navdêrên pirrjimar "kitêbAn")

ê: 5,2 % - 2 744: (paşgira navdêrên mê yên tewandî: "wÊ kitêbÊ", îzafeya navdêrên nêr: "hevalÊ min", îzafeya navdêrên pirrjimar: "kitêbÊn min", daçekên serbixwe "jê, pê, tê", nîşana dema bê: "tu Ê bikî" – yan "tu dÊ/wÊ/yÊ bikî)

r: 5,2 % - 2 740 (sebebekî diyar nîne, pêşgira lêkera "ra-", wek "rabûn, rakirin" û paşdaçeka "re" – "bi ... re", "ji ... re", "di ... re" dikarin her yekê ji wan rol û dewrek tê de hebe.)

d: 4,6 % - 2 407 (nîşana demên berdewam "D-ikim / ne-D-ikir", daçeka "di")

b: 4,5 % - 2 395 (pêşgira lêkeran "Bi-kim, Bi-ke, ", daçek û hokera "bi")

î: 4,2 % - 2 224 (paşgira navdêrên nêr "wî kesî", paşgira lêkeran li gel kesê duyem yê yekjimar "tu dibêjî")

k: 3,8 % - 1 998 (peyvika girêder "ku", peyvikên pirsînê "kî, kê, kû, kengî")

w: 3,3 % - 1 753 (cînavên sêyem "ew, wê, wî, wan")

û: 2,8 % - 1 464 (peyvika serbixwe "û", lêkera "bûn" û formên wê yên cuda yên serbixwe, wek "bûm, nebû", û yên pêvekirî, wek "kiribû, nedabû")

y: 2,6 % - 1 381 (herfa kelijandinê wek "rojname-Y-ê, rojname-Y-a me, rojname-Y-ên kurdî", herwiha peyvikên girêder "ya, yê, yên" û peyva "yan")

t: 2,6 % - 1 373 (di rehê demên borî yên gelek lêkerên bingehîn de heye: goT, haT, girT...)

m: 2,3 % - 1 238 (paşgira lêkeran li gel kesê yekem yê yekjimar "dikiM, nabêjiM, neçûMe")

h: 2,3 % - 1 207 (peyvên bersivdanê "Hingê, wiHa", peyvika hoker "Hê, Hêj, Hîna")

l: 2,1 % - 1 084 (daçeka "li, lê", girêdera "lê")

j: 2,0 % - 1 079 (daçeka "ji, jê")

v: 1,7 % - 893 (navdêrên nîşander yên nêzîk "ev, vê, vî, van")

s: 1,6 % - 846 (?)

x: 1,5 % - 787 (cînavê "xwe")

g: 1,3 % - 693 ("gelek, germ, -geh")

u: 1,3 % - 692 (?)

z: 1,2 % - 612 ("zanîn" û formên wê yên cuda-cuda)

ş: 1,0 % - 522 (?)

o: 0,95 % - 503 (belkî forma vokatîv "gelO, hevalO, hevalinO")

p: 0,73 % - 386 ("pîrr")

ç: 0,59 % - 308 (peyvikên pirsînê "çi, çend, çima, çawa")

c: 0,33 % - 176 ("car" û formên wê yên cuda-cuda: "îcar, vêca...")

q: 0,27 % - 143 (?)

f: 0,26 % - 138 (?)

DENGRÊZIYA KURDÎ

Peyv ji kîteyan (kiteyan, heceyan, bi inglîzî syllable) pêk tên. Peyv dikare yekkîteyî be, wek "av", dukîteyî be wek "bi-rin" yan pirrkîteyî be wek "gi-han-di-bû-yê". Her parçeyeka peyvê, ya ku mirov dikare lê bêhna xwe bide berî ku parçeya din ya peyvê bibêje, kîte ye.

Mebest ji dengrêziyê birêzkirina dangan di kîteyan de ye. Navê dengrêziyê bi navneteweyî "fonotaksî" yan "fonotaktîk" e, bi awayê xwe yê inglîzî "phonotactics" ji yûnaniya kevn "phōné" (deng) û "taktikós" (birêzkirin). Li gor qeyd û bendên dengrêziya her zimanekî, birêzkirina hin dangan li pey hev mimkin e û hin jî ne mimkin e. Bo nimûne, di kurdî de "s" û "t" dikarin li destpêka peyvê hebin ("stêr, stem, standin") lê "n" û "d" nikarin dest bi ti peyvekê bikin (*ndêr, *ndem, *ndandin – di vê nivîsê de stêrka * nîşana wê ye ku ew form nîne yan ne mimkin e). Lê li dawiya yan nava peyvê hem "st" û hem jî "nd" dikarin hebin: "mast, rast, ristin" û "çend, çandin, bilind".

PEYDABÛNA DANGAN DI PEYVAN DE

Di dengrêziya kurmançî de mimkin e ku her herfa di kurdî de heyî dest bi peyvê bike: "av, baran, car, çav/çar, deng, ez, êvar, fanos, gemar, her/Hesen, izn, îro, jajî, kes, lêv /lep, mirov, nan, ode, pênc/perde/pez, qirêj, rev/..., ser/sed, şev, te/têr/teng/tep, Urdin, ûtî, van, wêran, xet/xem, yar, zirav/zanîn..." Bi nimûneyên bi nîşana "/" hatiye diyarkirin ku dengên cuda yên bi eynî herfê tên

nivîsîn hemû ew deng dikarin li destpêka peyvê hebin. Tenê herfa R li destpêka peyvê herdem şidandî ye, ti caran li destpêka peyvê nerm nabe loma nîşana "/..." li ber wê hatiye danîn.

Hemû herfên kurdî dikarin li dawiya peyvê jî cihê xwe bigirin: "bA, baB, baC, maÇ/..., keD, dE, bÊ, maF, beG, reH/ruH, bi, kÎ, kaJ, maK, maL, maM, naN, bo, geP, reQ, meR/beR, beS/..., goT/.../moT/..., dU, bÛ, aV, eW, reX/giX, eY, beZ (rûn)/beZ (rev). Nîşana "/..." diyar dike ku ew deng di kurmancî de li dawiya peyvê nîne. Anku hemû herfên me dikarin li dawiya peyvê cihê xwe bigirin lê hemû deng nikarin. Dengên ku li dawiya peyvê di kurmancî de ne mimkin in awayên bihilm anku req (aspirated) yê ji van herfan in: Ç, K, P, T. Dengên wan yê wek di peyvên "çar, kar, perde, têr" de nikarin bikevin dawiya peyvê lê dengên wan yê wek "çav, kirin, pênc, te" li dawiya peyvê jî hene. Di kurmancî de herfa T du dengên din jî hene, wek di peyva "teng" de (bêhilm/unaspirated û qelew/emphatic) û wek "tep" (bihilm/aspirated û qelew/emphatic). Herfa P jî dengê serbixwe yê bêhilm û qelew heye, wek di peyvên "pez" û "piling" de. Ji van herdu herfan jî dengên wan yê qelew û bêhilm dikarin bikevin dawiya peyvê lê deng qelew û bihilm (wek her dengê bihilm) nikare li dawiya peyvê cihê xwe bigire.

Anku dengrêziya kurmancî, ji bilî R-ya nerm, li destpêkê hemû dengan qebûl dike. Li dawiya peyvê jî hemû deng tî pejrandin, lê adeten ji bilî dengên bipif/ "req" (Ç, K, P, T yê bipif/req). Rewşa nava peyvên xwerû/sade (peyvên ku ne ji çend peyvan pêk hatine) jî wek ya dawiya wan e anku her dengê ku li dawiyê hebe dikare li nava peyvê jî hebe.

Wek ku li jor hat gotin, her dengê kurdî dikare li destpêka peyvê be. Lê di rastiyê de hin deng li destpêkê mişe û pirr in, hin jî gelek kê in. Her kesê ku çavekî li ferhengê kurmancî bigerîne, dê bi hêsanî bibîne ku, bo nimûne, peyvên ku bi dengê B yan D dest pê dikin bi sedan yan bi hezaran in. Lê peyvên ku, bo nimûne, bi Î yan O dest pê dikin tenê çend lib in (bi taybetî eger mirov peyvên bi "î" yê ji erebî û peyvên bi "o" yê ji zimanên ewropî hatî hesab neke.)

Heke mirov peyvên xwerû bihejmêre, mirov dikare bi awayekê gelemperî bibêje ku di kurmancî de peyv bi konsonantan (herfên bêdeng) pirr dest pê dikin û bi vokalan (bideng) kê dest pê dikin. Lê di nav konsonantan bi xwe jî cudahiyeka gelek mezin heye: B, D pirr mişe ne, K, M, N, P, Q, R, S, T, X, Z têra xwe hene, C, Ç, G, H, Ş kêmtir in, F, J, L, V, W, Y yekcar kê in. Herçi vokal in, "a" bi rêjeyî/nisbî li destpêka peyvan mişe ye tevî ku ne bi qasî konsonantên mişe be jî. "E" li destpêka çend cînavên berbelav (ez, em, ew) hebe jî, wek din kê e. "Î" jî nadir e heke mirov peyvên pêkhatî yê

wek "îro, îşev, îsal" û peyvên biyanî jî nehejmêre. Ji bilî çend dengên gazîkirinê (of, oh, ox, of...) "o" tenê di peyvên biyanî de peyda dibe. "û" wek peyveka serbixwe bi maneya "herwiha" heye (wek "ez û tu") lê wek din bi çend peyvên biyanî yan navên deveran ve sinorkirî ye. Meseleya "u" û "û" yê aloz e: hin caran yek ji wan û carinan jî ya din tê nivîsîn: "Urdin/Ûrdin", Ukrayna/Ûkrayna", "urdûyî/ûrdûyî". Bi heman awayî rastnivîsînê di meseleya "i" û "î" de jî cihê xwe negirtiye. Piraniya peyvên ji erebî yên bi "i" dest pê dikin niha di kurmançiya nivîskî de bi "î" tên nivîsîn (îzin, îmtîhan, îhtîmal...) lê di rastiye de dengê "i" zêdetir li wan peyvan tê û çêtir hem nêzîkî dengnasiya kurmançî ye û hem jî nêzîkî orijînaliya wî dengî ye.

Berevajî destpêkê, li dawiyê peyvê vokal di di kurdî de mişê ne. Lê ne di peyvên xwerû de (av, bar, heval) lê di peyvên çemandî/tewardî de (avÊ, wî barÎ, hevalA min) yan jî di peyvên pêkhatî de (avÎ, hevalTÎ). Lê dîsa jî "i" û "u" li dawiya peyvê nadir in: Di zimanê nivîskî de "i" tenê di van peyvan de: "bi, çî, di, ji, li, ti" (li gel peyva "mi" ku forma devkî ji cînavê "min" e). "U" tenê di van peyvan de li dawiyê ye: "du, ku, tu" (li gel "çu" ya devokî). "O" paşpirtika forma gazîkirinê ya nêr ya kit e (hevalo! kurro!) û "-ino, -no, -îno" jî yên pirrhejmar in (hevalino, hevalno, hevalîno!), wek din "o" jî bi çend peyvên xwerû ve sinordar e: "bo, co, ço, do, go, no, ro, xo" ku ew jî bi piranî devokî ne û di zimanên nivîskî de bi hin awayên din yên nivîsîn: do > duh/duhî, go > got, ro > roj, xo > xwe".

PEYV JI KÎTEYAN PÊK TÊN

Her peyvek ji yek yan zêdetir kîteyan pêk tê. Eger peyvek wisa be ku mirov nikare di dema gotina wê de carekê yan çend caran bêhna xwe vede, hingê peyv yekkîteyî ye anku ji kîteyekê bi tenê pêk hatiye. Bo nimûne, peyvên "av, ba, çav, dest, e, stran" yekkîte ne ji ber ku mirov nikare di dema gotina wan de bêhna xwe vede. Lê peyvên wek "ava, baran, çavê, destî, stranan" dukîteyî ne anku her yek ji wan ji du kîteyan pêk hatiye ji ber ku di navbera gotina her yekê ji wan de mirov dişê carekê bêhna xwe vede: "a-va, ba-ran, ça-vê, des-tî, e-rê, stra-nan". ("-" nîşana cihê bêhnvedanê ye anku ew tixûbê navbera du kîteyan e.)

Di kurdî de peyvên xwerû bi piranî – eger ne hemû – yekkîteyî yan dukîteyî ne. Peyvên pirrkîteyî (ji yek yan du kîteyan zêdetir) peyvên pêkhatî ne anku ji çend peyvên xwerû yan jî ji peyveka xwerû û paşpirtikan (sufîksan) hatine çêkirin: bo nimûne "serokomar" ji du peyvên serbixwe "serok" û

"komar" yan jî "şivanî" û "revandin" her yek ji peyveka serbixwe "şivan / rev" + paşpirtika "-î / -andin" pêk hatiye. Li ber gelek zimanên din, rêjeya peyvên yekkîteyî di kurdî de mezin e anku gelek peyvên xwerû yekkîteyî ne.

AVANIYA KÎTEYAN

Çawa ku peyv dikarin li gor kîteyan bîn parvekirin, wisa kîte bi xwe jî li gor taybetiyên xwe tên dabeşkirin. Her kîte dikare ji yek, du yan sê beşan pêk bê.

Navik

Di kurdî de di her kîteyê de bi kêmî vokalek (herfeka bideng) heye: "a, e, ê, î, û". Ew beşa kîteyê, ya ku ji vokalekê pêk tê, wek "navik" yan "kakil" tê binavkirin. Bi navneteweyî navê wê "nucleus" e. Di kurdî û gelek zimanên din de kîte dikare tenê ji vê navikê jî pêk bê. Di kurdî de "a, e, ê, î, û" ji xwe peyvên serbixwe ne jî. Lê wek din jî bo nimûne di van peyvên de kîteya pêşîn tenê ji navikê pêk hatiye: "a-vê, e-rê, ê-var, î-zin, û-ro, o-de, u-mêd, û-tî". Lê li navê yan dawiyê, ji bilî çend istisnayan, vokal nikarin bi tena serê xwe kîteyekê pêk bînin: "i-di-a".

Di her kîteyê de bi kêmî navik heye lê herwiha hin beşên din jî dikarin hebin. Konsonantên berî navikê "serik" anku "serkîte" ne (bi inglîzî "onset"). Konsonantên li pey navikê jî "dûvik" anku "dûvkîte" ne (bi inglîzî "coda"). Di peyva "çav" ya yekkîteyî de "ç" serik e, "a" navik e û "v" dûvik e.

Serik

Serik dikare ji yek, du yan heta sê konsonantan pêk bê. Konsonantên kurdî: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ş, t, v, w, x, y, z. Her konsonanta kurdî dikare bi xwe bi tenê serikê pêk bîne anku li serê kîteyê be. "ba, car, çav/çar, dest, ferz, gul, hûn, kaj, lez/lep, mal, nav, pênc/perde, rast/..., ser/sal, şev, te/têr/teng/tep, vîn, war, xet/xem, yar, zer..." Nîşana bertirr / nimûneyên bi eynî herfê lê bi dengên cuda diyar dike.

Çend konsonant – lê ne hemû – dikarin li gel konsonanteka din jî li destpêkê bin. Di peyvên xwemalî yên kurmançiya nivîskî de de tenê "sp-, st-, şk-, xw-". (spî, stêr, şkestin, xwê) dikarin serikê pêk bînin.

Heke em awayên devokî jî hesab bikin, hingê herwiha "bw-, cw-, gw-, jw-, kw-, mwî-, nw-, sw-, tw-" (bwîk=bûk, cwîn=cûn/cûtin, gwîz=gûz, jwîjî=jûjî, kwîr=kûr, mwî=mû, nwî=nû, swîr, twî=tû) dikarin di serikê de hebin lê di kurmançî de li pey wan tenê vokala "î" dikare hebe, ne vokalên din. Di soranî de piraniya van komên konsonantan li destpêkê di zimanê nivîskî de jî li kar in û li gel "ê" ew şûna "konsonant+û" ya kurmançî digirin: gwêz=gûz, nwê=nû... Ji bilî wan, di soranî de "dw-" jî dikare li destpêka peyvê hebe: "dwênê" (duhî, duh, do, roja berî îro). Lê li aliyekê din soranî di peyvên xwemalî de "st-" ya di kurmançî de heyî qebûl nake (li jêrtir binêre).

Di peyvên ku vê dawiyê ji zimanên ewropî deynkirî de gelek komên din jî mimkin in: "bl-, br-, fl-, fr-, gl-, gr-, kl-, kr-, pl-, pr-, sk-, sl-, st-, sw-, tr-: blanket, Brîtanya, flora, Frensa, glas, gramer, klasîk, krîz, plan, skelet, slalom, statîstîk, Swêd, traktor...

Ji bilî wan, herwiha komeka sê-konsonantî jî di peyvên xwemalî yên kurmançî de heye û di hin peyvên ji zimanên ewropî wergirtî de jî peyda dibe: STR-: "stran, strî, stratejî". Herwiha SPR- jî di çend peyvên ji Ewropayê hatî de heye: "sprey, spring, sprî".

Heke serik ji komeka konsonantan pêk bê, konsonanta destpêkê di kurmançiya nivîskî de – peyvên ji ewropî jî pê re – dikare tenê "b, f, g, k, p, s yan t" be (bi devokî û/yan soranî herwiha "c, j, m, n" jî dibin.) Konsonanta dawiya serikê tenê dikare yek ji herdu dengên ruhn (liquid) "l, r" yan jî dengê niv-vokal "w" be. Tek dengên ku dikarin bibin konsonantên navîn yên serkîteyê "p, t" ne.

Zimanên cuda di qebûlkirina komên konsonantan de di serkîteyê de ji he cuda ne. Kurmançiya nivîskî di peyvên xwemalî de tenê "sp-, st-, şk-" û belkî "şt-" qebûl dike. Inglîzî gelek komên din jî yên konsonantan gelekên din jî dipejirîne (bo nimûne "kn-" û "wh-" ku tên nivîsên lê wek "n-" û "w-" tên gotin), swêdî bo nimûne tehemila komeka wek "stj-" dike (stjärna: stêr, bixwîne "sterna") û rûsî jî li gel gelek komên din bo nimûne koma "vl-" qebûl dike (Vladîmîr).

Di zaravayên din yên kurdî de û di formên standard yên zimanên cîranên kurdî de (erebî, farisî, tirkî) di peyvên xwemalî de ti komên konsonantan li destpêka peyvê nayên qebûlkin. Loma "stêr" ya kurmançî yan bi sivikkirina koma konsonantan yan jî bi epentezê (zêdekirina herfan li peyvê) bi soranî bûye "estêre", kelhurî "hesare", lekî "asare", bi zazakî "astare", bi hewramî "esarî" û bi farisî

jî "sêtarê". Mesele ne ew e ku di kurmancî de peyv guherîne, ji ber ku di zimanên îranî yê kevn de wek kurmancî "st-" li destpêka peyvê hebû: avestayî "stêr", pehlewî "starek", herwiha sanskrîtî "star", inglîzî "star", latînî "stella"...

Helbet di farisî û erebî de vokalên kurt (e, i, u) nayên nivîsîn lê dîsa jî ew tên gotin. Di kurdiya bi alfabe ya erebî jî de "i" nayê nivîsîn lê dîsa jî tê gotin. Bo nimûne, bi soranî "krdn" tê nivîsîn lê wek "kirdin" tê gotin, ne wek "kridin, kiridin, kirdn..."

Lê di kurmancî de jî komên konsonantan hatine sivikkirin. Bo nimûne, em bi kurdî dibêjin "bira" û bi farisî "berader" e lê di eslê peyvê de di gelek zimanên din de ne "i" ya kurdî û ne jî "e" ya farisî ya kêteya yekem heye: pehlewî "brader", avestayî "brater", sanskrîtî "bhratar", rûsî "brat", yûnaniya kevn "phrater", latînî "frater", inglîzî "brother"...

Bi heman awayî zimanên îranî yê niha bi giranî ji komên konsonantan li destpêka kêteyê hatine rûtkirin. Bo nimûne, di farisiya hexamenîşî de (nêzîkî 2300 – 2600 sal berî niha) dengê "xş-" li destpêka peyvê normal bû (nimûne: "xşep- xşayethe-" anku "şev, şah") lê ew deng di farisiya niha de nemaye. Ihtimalen eynî deng di kurdiya wê demê de jî hebû lê niha nemaye.

Heta eger niha kurmanciya nivîskî û hin devokên kurmancî peyvên wek "stran, stêr" qebûl bikin jî, di gelek devokan de ew bûne "sitran, sitêrk" yan jî "istiran/histran, istêrk/histêrk". Bi gotineka din, di kurmancî de jî nemana koma konsonantan li destpêkê li ser rê ye û tê – yan jî dihat.

Di eynî demê de tendenseka din di kurdî de cihê xwe digire. Van salên dawiyê bi sedan – eger ne bi hezaran – peyvên ewropî ketine kurdî ku tê de li destpêkê komeka konsonantan heye (blond, Brîtanya, flora, Frensa, glas, gramer, klasîk, krîz, plan, skelet, slavî, statîstîk, stratejî, sprej, Swêd, traktor...)

Berê koma konsonantên hin ji van peyvên dihat sivikkirin, bi taybetî ji ber ku ew bi rêya zimanên wek farisî, tirkî û erebî diketin kurdî: plan > pîlan, glas > gelas, statîstîk > îstatîstîk, Swêd > Îsweç, traktor > terektir...

Lê êdî bi taybetî kurdên ku yek yan çend zimanên ewropî dizanin van peyvên bê sivikkirina koma konsonantan dibêjin. Hê zû ye ku mirov pêşbîniya encameka mitleq bike lê ihtimalen hatina van

peyvên ewropî û dengên wan dikarin rê li ber tendensa din, anku sivikkirina koma konsonantan, bigirin yan jî awayê eslî yê peyvên wek "stêr" û "stran" ji guherîna biparêzin.

Dûvik

Konsonantên ku di kîteyê de dikevin pey navikê, "dûvik" anku "dûvkîte" ne. Berevajî navikê lê wek serikê, dûvik jî di kîteyê de ne zerûrî ye. Bo nimûne di peyvên "ba, di, mû, xwê" de yan di kîteya pêşîn ya her yek ji van peyvên de "a-gir, we-lat, bi-har, dû-man" dûvik nîne.

Dûvik di kurdî de dikare ji yek yan du konsonantan pêk bê: "giR, deST". Bi hin peyvên esil-biyani de dûvika sê-konsonantî "-kst" heye: "tekst". Di peyva devokî ya xwemalî "heşt" (heşt) de jî dûvik ji sê konsonantan pêk tê eger mirov niv-vokala "y" jî wek konsonant bihejmêre.

Hemû konsonantên kurdî dikarin di kurmançî de bikevin dawiya kîteyê anku di dûvikê de peyda bibin: baC, xaÇ, daD, reF, beG, riH, kaJ, maK, maL/saL, eM, baN, reP, reQ, maR/meR, keS, geŞ, meT/moT, eV, eW, reX/baX, ey, beZ (rûn) / beZ (rev). Nimûneyên wek "mal/sal, rex/bax, bez/bez" du dengên cuda yê bi eynî herfê tên nivîsîn diyar dike. Lê "ç, k, p, t" yê bihilm (req, aspirated), nikarin di dûvikê de hebin ji ku ew tenê li destpêka peyvên dikarin peyda bibin.

Hin ji komên konsonantan yê di peyvên xwemalî de di serkîteyê de mimkin di dûvkîteyê de jî mimkin in: sp-, st-, şk (hesp, rast, meşk) lê komên bi "konsonant+w" di dûvikê de nabin.

Li aliyekê dî, di dûvikê de gelek komên konsonantan mimkin in ku di serkîteyê de peyda nabin. Bi kêmi ev komên konsonantan di kurdî de li dawiya kîteyê peyda dibin: -nd (çend), -st (rast), -rt (girt), -ng (deng), -rd (kurd), -ft (şkeft), -xt (rext), -sk (misk), -şk (mişk), -şt (mişt), -sp (hesp), -rf (herf), -rb (kerb), -wt (mewt), -yd (eyd), -lb (qelb), -lp (qelp), -rs (birs), -rç (hirç), -ld (cild), -rz (ferz), -mb (duşemb), -mp (kemp), -nc (kinc), -rc (xerc).

Hin ji van komên konsonantan di kurmançî de berbelav in, bo nimûne -nd, -st, -ng. Hin jê kêmi peyda dibin: -ft, -rs. Hin jê sivik bûne: -rd (kurd > kur_manc, bir_in, bide ber soranî "birdin", zazakî "berdene"). Hin jî tenê di peyvên esil-biyani de hene: -lb, -mp (hêjayî gotinê ye ku "berz" di kurmançî

de peyveka deynkirî ye, hevrehê wê ya kurmançî "bil-ind" e). Hin jî hem esil-biyani ne û hem jî tenê di çend peyvên de hene: -yd, -wt.

Çawa ku meyla sivikkirina koma konsonantan li destpêka kêteyê heye, wisa li dawiya wê jî heye. Ya balkêş ew e ku soranî, zazakî û farisî destpêka kêteyê sivik kiriye, kurmançî dawiya wê: farisî "bord, mord", zazakî "berd, merd", soranî "bird, mird" lê kurmançî ew sivik kirine, D ji pey R avêtiye: "bir, mir". Lê li aliyekî din di soranî û kelhurî de ji "-st" ya dawiyê gelek caran tenê "-s" û ji "-nd" ya dawiyê tenê "-n" dimîne (dest > des, nalbend > nalben). Ev heman diyarde di kurmançî de jî hebûye: çend > çen, bend > ben/benik.

CÛNÊN KÎTEYAN

Em ê di vê tabloyê de hemû tîpên kêteyên kurmançî pêşkêş bikin. Cûreya kêteyê çend zêdetir li jor be, wisa berbelavtir û mişetir e, çiqas jêrtir be jî nadirtir e û kêmtir peyda dibe. C: konsonant, V: vokal. Eger nimûne di kevokan de be, tê wê maneyê ku kêteyên wek wê gelek kêmtir peyda dibin: "i.di.a". "-" diyar dike ku kêteyên wek wê li wî cihê nînin. "1./2.3. kête" tê wê maneyê ka kêteya wisa dikare di kîjan cihê peyvê de peyda bibe. Hemû cûnên van kêteyan dikarin li destpêka peyvê hebin. Lê li nava yan dawiya peyvê komên konsonantan bi piranî parveyî ser du kêteyan dibin: ST "ra-weS-Tan-din".

CÛNÊN KÎTEYAN	PEYVÊN NIMÛNE		
	1. kête	2. kête	3. kête
CV	<i>ma.lê</i>	<i>ma.lê</i>	<i>xwa.ri.na</i>
CVC	<i>baş</i>	<i>he.val</i>	<i>di.gir.tin</i>

CVCC	<i>dest</i>	<i>da.girt</i>	<i>da.ne.xist</i>
CCV	<i>spî</i>	-	-
CCVC	<i>stêr</i>	-	-
V	<i>e.vîn</i>	-	(i.di.a)
VC	<i>av</i>	<i>sa.et/ ber.av</i> ³⁷	-
VCC	<i>ast</i>	-	-
CCVCC	<i>şkest</i>	-	-
CCCV	(<i>stra.tejî</i>)	-	-
CCVC	(<i>stran</i>)	-	-
CCCVCC	(<i>strand</i>)	-	-
CVCCC	(<i>tekst, heyşt</i>)	-	-

TESÎRA LERZÊ LI SER GUHERÎNA DENGAN

Gelo em çima dibêjin "dikujin" lê "kuştin" anku di yekê de J lê di ya din de Ş heye? Yan bo çî "nelîzin" lê "nelîstin" yanî di yekê de Z û di ya din de S heye? Ji ber çî em dibêjin "heft" lê "hevde" anku di ya

³⁷ Di nimûneya "saet"ê de di nivîsînê de "-et" VC ye lê di gotinê de CVC ye. Di "berav"ê de bi nivîsînê kîtekirin "be-rav" e lê bi gotinê û ji aliyê peyvsazî û etîmolojiyê ve kîtekirin divê "ber-av" be. Di nimûneyên wek "berav"ê de kîtekirin dikare bi du awayan be, "ber-av" yan "be-rav". Lê kîtekirina li gor gotinê (ber-av) saxlemtir e. Bo nimûne, peyva "binavkirin" li gor kîtekirina nivîskî "bi-nav-ki-rin" e lê ew du maneyan dide: "nav lê kirin" yan jî "kirin bin avê". Eger mirov wê bi maneya "kirin bin avê" bi kar bîne, ew di gotinê de wek "bin-av-ki-rin" tê kîtekirin û divê di nivîsînê de jî wisa bê kîtekirin.

yekem de F û di ya duyem de V heye? Em dizanin ku peyva "pezkûvî" ji peyvên "pez" û "kûvî" lê sebeb çî ye ku di axiftina bilez de ew wek "peskûvî" tê gotin? Di peyivîna bilez de heta "ez tîm" dibe "es-tîm". Li aliyekî din, "qesd" ya erebî di kurdî de di devê xelkê de dibe "qezd" û "isbat" dibe "izbat, îzbat".

Di dengnasiyê de mebest ji "lerz"ê lerizîna yan nelerizîna perdeyên dengî ye. Perdeyên dengî³⁸ hin perde yan beten in ku li serê gewriyê hene û livandina wan alîkariya çêkirina denga dike. Cih û awayê dengên konsonantan eynî ne, bo nimûne yê dengên "b, p" yan "g, k" lê di dema çêbûna "b" û "g" de perdeyên dengî dilerizin lê di çêkirina "p" yan "k" de perde nayên lerizandin. Konsonantên ku perdeyên dengî dilerizînin bi navê "bilerz" tên nasîn. Konsonantên ku perdeyên dengî nalerizînin jî, "bêlerz" in.

Konsonantên bilerz yê kurdî ev in: b, d, g, z, j, x̣, v, c û varyantên wan, bo nimûne "ḅ ẓ". Hevberên wan yê bêlerz di kurdî de ev in: "p, t, k, s, ş, x, f, ç" û varyantên wan, bo nimûne "p̣, ṭ, ç̣".

Tabloya bêlerz û bilerzên kurdî³⁹

bêlerz	p	t	k	s	ş	f	ç	x
bilerz	b	d	g	z	j	v	c	x̣ ⁴⁰

Konsonantên bilerz û yê bêlerz li pey hev li hev nakin. Di nav peyvên xwerû de, mirov dikare gelek nimûneyan bide ku du konsonantên li pey hev herdu bêlerz in yan jî herdu bilerz in. Lê mirov nikare gelek nimûneyên wisa bibîne ku ji du konsonantên li pey hev bibîne ku yek jê bêlerz û yek jî bilerz be. Bo nimûne "dest, heft, text" hene ji ber ku T û herfa berî wê herdu bêlerz in. Lê di zimanê me de peyvên wek "*dezt, *hevt, *text" yan "desd, hefd, texd" yan jî peyvên din yê bi dengê "-zt, -vt, -xt" yan "-sd, -fd, -xd" nînin yan jî gelek kêr hene ji ber ku dengên lerza wan ne wek hev li hev nakin.

Konsonanta paştir lerza ya pêştir wek xwe lê dike. Heke ya paştir bêlerz be, bilerza berî xwe jî dikeve bêlerz yan jî berevajî. Bo nimûne, rehê nimûneya me ya jor "-lîz-" wek "di-lîz-im, na-lîz-in, bi-lîz-e". Lê di demên borî de T jî li rehê lêkerê tê zêdekirin anku dibe "-lîz-t". Lê ji ber ku T bêlerz e, ew Z-ya bilerz ya berî xwe, hingê T-ya bêlerz Z-ya bilerz jî bêlerz dike anku dike S. Loma "lîz+t → lîst". Bi

³⁸ perdeyên dengî: lêvên dengî, têtên dengî, bi inglîzî "vocal folds" yan "vocal cords", tirkî "ses telleri", erebî أحبال صوتية, farisî بهره‌های صوتی, bi anatomî *plica vocalis*.

³⁹ Varyantên eynî herfê nehatine rêzêkirin, bo nimûne ji "p, p̣, p̂" tenê "p" hatiye nivîsîn.

⁴⁰ ğ / غ (xeyn) wek di peyva "axa" (serokeşîr) de.

heman awayî "kuj" (wek "di-kuj-in, ne-kuj-e, na-kuj-î") gava ku T ya rehê dema borî lê zêde dibe, hingê: "kuj+t → kuşt" ji ber ku J bilerz e û berî T-ya bêlerz dibe Ş-ya bêlerz.⁴¹

Ne tenê konsonantên bilerz berî yên bêlerz dibin bêlerz. Bi heman awayî dengên bêlerz jî berî yên bilerz dibin bilerz: "heft+deh → hevde". Anku F-ya bêlerz berî D-ya bilerz dibe V-ya bilerz (T yan dikeve yan dibe jî dihele nav D). Bi heman awayî "heşt+deh → hejde" anku Ş-ya bêlerz berî D-ya bilerz dibe J-ya bilerz.

Ev guherîn ne tenê di peyvên xwerû de çêdibe. Peyva "dest" di hin ji van peyvan de wek "des-" maye lê di hinan de jî bûye "dez-": "desmal, despêk" lê "dezgeh, dezgir/dezgirtî". Sebebê parastina S di peyva "despêk" de ew e ku P jî wek S bêlerz e loma S naguhere. Lê S di peyvên "dezgeh, dezgir" de bûye Z anku bûye bilerz ji ber ku G jî bilerz e.

Tesîra lertzê li ser gelek peyvên ji erebî wergirtî heye. Di erebî de tesîra lertzê li ser guherîna dengên nîne. Di erebî de cotên bêlerz/bilerz bi qasî kurdî nînin. Bo nimûne, di erebiya standard de "k, ş, f" yên bêlerz hene lê hevberên wan yên bilerz "g, j, v" nînin. Bi heman awayî "b, c" yên bilerz hene lê hevberên wan yên bêlerz "p, ç" nînin.

Peyva erebî "hëbs" di kurdî de bûye "hëfs" yan "hëps". Ji ber ku S bêlerz e, wê B-ya bilerz kiriye P yan jî F. Berî ku B bibe F, ew bûye V, wek çawa ku di gelek peyvên din de jî di kurdî de B bûye V. Bide ber kurdî "av, lêv, bav/bab" lê farisî "ab, leb, baba".

Hevberên bêlerz û bilerz yên kurdî di erebiya standard de

bêlerz		t	k	s	ş	f		x
bilerz	b	d		z			c	ç

Loma di erebî de dengên bilerz û bêlerz ji kurdî zêdetir û hêsantir dikevin pey hev. Loma peyvên wek "zebt, qesd, isbat, rizq" di erebî de mimkin in lê ew di kurdî de bûne bêhemdî mirovî jî dibin "zeft/zept, qezd, izbat, risq"⁴².

⁴¹ Di eslê van peyvan de dengên bilerz (z, j) hene ku berî T-ya bêlerz bûne bêlerz (s, ş), ne ji ber ketina T-ya bêlerz bûne bilerz. Ketina T-ya bêlerz bêlerzan nake bilerz. Bo nimûne, di "alîstin, ristîn" yan soranî "firoştin" de piştî ketina T-ya bêlerz jî dîsa bêlerz (s, ş) dimînin: "di-alîs-in, na-rês-in, bi-firoş-e").

⁴² Q jî konsonanteke bêlerz e, di kurdî de hevbera wê ya bilerz nîne.

Ji ber sebebên lerezê, ji hin peyvên ji erebî hatine çend form di kurdî de peyda dibin. Hin ji van peyvan "hêfs, zeft" û formên wan yên cuda ne (hêps, hevs, hebs, zebt, zept, zevt). Lê di wan de herdem herfa dawiyê wek xwe maye, tenê herfa duyem-dawîn anku ya berî ya dawiyê guheriye.

Ev diyardeyeke giştî ye ya tesîra lerezê ye: herfa pêştir hatî li ber ya paştir hatî diguhere, ne berevajî. Lê bi kêmî nimûneyek heye ku li gel vê qeyda giştî li hev nake:

Peyva "qesd" (قصد) di kurdî de bi sê awayan peyda dibe. Gelek kesên erebîzan û ji rehê wê peyvê haydar, wê bi qasî mimkin nêzîkî eslê wê yê erebî anku wek "qesd" dinivîsin. Ev awayê dilsozî rehnasiya wê peyvê be jî, ji peyva di devê xelkê de dûr e. Awayekî din yê nivîsîna wê peyvê "qezd" e ku zêdetir wek awayê gotina wê peyvê û li gor diyardeya giştî ya bilerzbûna dengê bêlerz berî dengê bilerz e anku D-ya bilerz S-ya bêlerz diguherîne û dike Z.

Lê hê jî awayekî din heye ku belkî di nav xelkê de ji herdu awayên behskirî gelek berbelavtir e jî. Ew jî "qest" e, wek di fraza "ji qesta[n]" de. Di wê de ne D-ya bilerz ya dawiyê S-ya bêlerz ya berî xwe kiriye Z lê S-ya bêlerz D-ya bilerz ya piştî xwe kiriye T-ya bilerz. Guherandina bi vî awayî di kurdî de awarte û istisna ye.

Li aliyekî din, berevajî tirkî, di kurdî de konsonantên bilerz li dawiya peyvê bi otomatîkî nabin bilerz. Bide ber kurdî "kitêb, xîtab, hebîb" lê tirkî "kitap, hitap" ji erebî "kitab, xitab, habîp", kurdî "reng" lê tirkî "renk" û hwd. Di tirkî de bêlerzbûna li dawiya peyvê di nivîsînê de jî tê diyarkirin ("kitap = kitêb" lê "kitabı = kitêbê"). Heman bêlerzbûn di hin zimanên din de jî heye, bo nimûne di almanî û rûsî de, lê di wan de bêlerzbûn di nivîsînê de nayê diyarkirin (bo nimûne almanî "Tag = roj" û "Täge = rojan" herdu bi G tî nivîsîn tevî ku ya yekem wek "tak" tê gotin.)

Ji nimûneyên "pezkûvî" û "ez tîm" (bi gotina bilez "peskûvî" û "es-tîm") yên li jor dayî diyar dibe ku ev guherîna dengî di peyvên pêkve û heta di du peyvên ji hev cuda lê li pey hev jî çêdibe.

TESÎRA GUHERÎNA DENGÎ LI SER NIVÎSÎNÊ

Guherîna lertzê (anku bilerzbûna bêlerzan yan bêlerzbûna bilerzan) pirsgrêkeke cidî ya rastnivîsînê bo me peyda dibe. Şarezayên zimanî dizanin ku peyva "kuştin" di rastiye de ji "kuj+tin" pêk tê lê di gotinê de her kes wê wek "kuştin" dibêje. "Dezgeh" helbet ji "dest+geh" tê lê ti kes wê wisa nabêje. "Pezkovî/pezkûvî" û "ez tēm" li gor rehên xwe rast hatine nivîsîn lê em dizanin ku di kirdariyê de kurd wan bi lez wek "peskovî/peskûvî" û "es-tēm" dibêjin.

Anku awayê gotin û rehê gotinê dijî hev e. Pirsgrêkê jî ev e: gelo em ê bi gotinê yan jî bi rehên peyvê bikin? Bivê-nevê, em neçar in ku yekê ji herduyan bibijêrin. Ne kurdî tenê, lê gelek zimanên din jî neçar in ku heman biryarê bidin.

Di bijartina yek ji herdu alternatîvan de, mirov dikare li çend rêbaz û rênimayan bifikire: hêsanî, beraqilî, pratîka zimanên din, pratîka heyî ya nivîsîna zimanê kurdî.

Nivîsîna peyvên xwerû

Di mijara hêsaniyê de, mirov dikare bi hêsanî bibêje ku divê ziman û nivîsîn li ber kesên ne pisporên zimannasiyê jî hêsan be anku ziman û nivîsîna bi wî ne tenê kar û warê zimannasan e. Hêsanî wê rê dide ber mirovî ku mirov peyvan bi qasî mimkin be wek ku tê gotin wisa binivîse jî. Ji ber ku hemû kurmanc dibêjin "kuştin" û ti kes di pratîkê de nabêje "kujtin", nivîsîna peyvê wek "kuştin" ji "kujtin" çêtir e heta heke li gor rehniyê "kujtin" rasttir be jî. Forma "kujtin" hem zimanê nivîskî ji zimanê gotinê dûr dike û hem jî biryardana wê dike imtiyaza zimannasan û qisekerên sade yê zimanê kurdî ji wê bêpar dike ji ber ku kesên ne zimannas bêyî hînbûnê, nizanin ka sebeb çî ye ku peyva "kuştin" ya di devê wan de divê wek "kujtin" bê guherandin.

Pratîka gelek zimanên din jî wek ya kurdî ye anku di peyvên xwerû de rastnivîsîn li gor gotinê ye, ne li gor rehê peyvê ye. Di inglîzî de di demên niha û bîna de peyva "thieve" (dizîn, dizî kirin) û peyva "leave" (çûn; hiştin) bi V ne. Lê di demên borî de, gava ku T dikeve pey peyva V dibe F: "left" (← leave + T). Lêkera "thieve" (dizîn) bi zêdekirina dengê T (û guherandina vokalên nava peyvê) dibe navdêr anku "dizîn" dibe "dizî". Lê ji ber ku T-ya bêlerz tê dûv V-ya bilerz, V dibe F anku "thieve + T

→ theft". Anku di vê mijarê de inglîzî jî wek kurdî dike: ji rehnasiyê zêdetir nivîsîn xwe dispêre awayê gotinê. Li gor vê rêbazê jî, formên kurdî yên "kuştin, lîstin, axiftin" rast in, ne "kujtin, lîztin, axivtin".

Mirov dikare heman tiştî bo rastnivîsîna zimanê tirkî jî bibêje. Di piraniya formên çemandî de peyva bi maneya "kitêb" ya kurdî "kitab-" e, wek "kitabî" (kitêbê), "kitabın" (ya/yê/yên kitêbê), "kitaba" (bo kitêbê). Lê dîsa jî forma xwerû "kitap" e anku bi P tevî ku em bi esehî dizanin ku li gor rehnasiyê divê "kitab" bûya ji ber ku ji erebî ye û di erebî de P nîne lê di tirkî de wek "kitap" tê nivîsîn ji ber ku dengnasiya tirkî dengên bêlerz li dawiya peyvê qebûl nake û rastnivîsîn jî guh dide dengnasiyê⁴³. Anku tirkî jî wek kurdî li gor di vê mijarê de dengnasî wek bingehe rastnivîsînê bijartiyê, ne rehnasî.

Soranî jî wek kurmançî dike: "na-kuj-im, de-kuj-in, bi-ku-je" (nakujim, dikujin, bi-kuj-e) lê "kuştin" (kuştin), ne "kujtin". Herçi farisî ye, wê rehê dema niha jî li gor forma rader (mesder, infinitîv) eyar kiriye: "koştin" (kuştin) û "ne-mî-koşem, mî-koşend, bikoş" (na-kuj-im, ew di-kuj-in, bi-kuj-e). Lê ya giring, ne soranî û ne jî farisî vê peyvên û ti yê din jî wek wan wek bi konsonanteke bilerz û yeke bêlerz li pey hev qebûl nakin, bo nimûne dengên "-vt, -jt-, -zt-" di wan de jî ne mimkin in, wek ku di kurmançî de jî ne gengaz in.

Tevî ku hin kes bi rik û înatê israrê li ser formên wek "lîztin, kujtin, axivtin" dikin jî, dîsa 1) hemû kurd wan wek "lîstin, kuştin, axiftin"⁴⁴ dibêjin, 2) kurdî û zimanên din jî li gor dengnasiyê dinivîsin, ne li gor rehnasiyê û 3) ji xwe piraniya mezin ya hemû kurdînivîsan wan bi "-st, -şt, -ft" dinivîse (ne bi "-zt, -jt, -vt) loma divê mirov jî wisa bike.

Nivîsîna peyvên li pey hev û peyvên pêkve

Me li jor diyar kiriye ku mirov di axiftina bilez de gotina "ez têm" di rastiyê de wek "es-têm" dibêje. Gelo divê ku em di hevokên wiha de jî li gor dengnasiyê biçin û binivîsim "es têm" madem ku me meseleya "lîz+tin" jî kiriye "lîstin"?

Heke em dîsa rêbaz û rênimayên xwe bînin bîra xwe, ew ev bûn: hêsanî, beraqilî, pratîka zimanên din, pratîka heyî ya nivîsîna zimanê kurdî.

⁴³ Di rastnivîsîna tirkî de çend peyvên ku vê qeyda redkirina bilerzan li dawiya peyvê qebûl nakin hene, bo nimûne "ad" (nav) bo cudakirinê ji "at" (hesp).

⁴⁴ Yan jî "leyîstin, lehîstin, axaftin" dibêjin lê dîsa jî ne wek "leyîztin, lehîztin, axavtin".

"Ez tēm" ne bi temamî wek "lîstin"ê ye. Tenê di axiftina bilez de "ez tēm" dibe "es-tēm". Lê heke tu ji kurmancîaxivekî ne şarezayê reh û rîşên peyva "lîstin"ê daxwaz bikî ku peyva "lîstin" hêdîka bibêje, ew çendî wê hêdî bibêje jî, dîsa dê bibêje "lîs-tin", ne "lîz-tin". Anku S di peyva "lîstin" de cihê xwe girtiye û êdî di Z qet di peyva "lîstin" de nîne. Lê di gotina "ez tēm" de Z heye û di axiftina hêdî de mirov wê dibêje û kesên ne pisporê rehnaşî û etîmolojiya gotina "ez tēm" jî dikarin bi hêsanî ji te re bibêjin ku tê de Z heye, ne S.

Pratîka zimanên din jî wisa ye, anku heke mijar du peyvên li pey hev bin, tesîra lertzê tenê li ser dengkirina bilez heye, ne li ser dengkirina hêdîka û ne li ser nivîsînê. Di inglîzî de di hevoka "Let it be" ("dev jê berde", "guh nediyê") de, di axiftina bilez de T-ya bêlerz ya peyva "it" ji ber B-ya bilerz dibe D-ya bilerz. Anku hevok wek "let-id-be" tê gotin. Lê di axiftina hêdî û di nivîsînê de tesîr li nabe anku mirov dîsa jî bi T dinivîse. Di tirkî de jî mesele wisa ye, hevok "kitab geldi" (kitêb hat) de di rastiye de di axiftina bilez de ew dibe "kitab-geldi" anku P-ya bêlerz ji ber tesîra G-ya bilerz dibe B-ya bilerz. Lê di tirkî de jî di axiftina hêdî û di nivîsînê de P tê parastin.

Ji xwe di kurdî de jî pratîk ev e: mirov nivîsîna peyvên li pey hev li gor bilerzî yan bêlerziya peyva dûv wan naguherîne. Bawer nakim ku dudilî û nelihevkerin di vê meselê de hebe tevî ku hin caran mirov xeletiyên ji ber tesîra lertzê dibîne lê ew ne ji ber biryarekê lê tenê bi şaşîti wisa tê kirin.

Di mijara peyvên pêkve (hevdanî, hevedudanî) anku peyvên ji du yan zêdetir peyvên serbixwe pêkhatî de mesele wek peyvên li pey hev e. Anku erê mirov di axiftina bilez de dibêje "peskovî/peskûvî" lê di axiftina hêdî û di nivîsînê de rehên peyvên tên parastin anku mirov dibêje û dinivîse "pezkovî/pezkûvî".

Zimanên din jî di vê meselê de wek kurdî dikin. Bo nimûne, T-ya bêlerz di peyva inglîzî "football" di axiftina bilez de wek D-ya bilerz tê gotin ji ber ku B-ya pey wê bilerz e. Lê di axiftina hêdî û di nivîsînê de T tê parastin. Heman peyvê bi awayê "futbol" di kurmancî de cihê xwe girtiye tevî ku di axiftina bilez de di devê xelkê de wek "fudbol" tê gotin jî. Lê kurdî T di nivîsînê de parastiyê.

Ji bilî peyvên xwerû, peyvên pêkve û peyvên li pey hev, di kurdî de gelek peyv hene ku ji yek yan çend peyvên xwerû û yek yan çend paşgirên rêzimanî (paşpirtik, paşbendik, suffiks) pêk hatine. Bo nimûne, ev in jin peyvên wisan in: "dezgir, dezgeh, desmal, des(t)pêk". Ew hemû ji peyva xwerû "dest" pêk hatine lê T jê ketiye daku koma konsonantan bêt sivikkirin. Lê herwiha, wek ku li jor hatiye behskirin, di hin ji wan de ji ber G-ya bilerz S-ya bêlerz jî bûye Z-ya bilerz.

Di mijara peyvên wiha de rêbazeke mitleq ya bijartî nîne. Hin peyv ji mêj ve hene, di gel de bi awayê di bin tesîra lertzê de guherandî cihê xwe girtine û wisa ji devê xelkê derbazî zimanê nivîskî bûne. Heta têkiliya wan ya bi peyva xwerû ya bingehîn ve jî sist bûye yan qet nemaye. Bo nimûne, peyva "dezgeh" bi çend wateyan e ku yek jê "stand, mase, mêze, dikana li ser textekî" dide ku têkiliya wan bi peyva "dest" re yan nîne, nemaye yan jî gelek sist e. Mirov dikare heman tiştê bo peyva "dezgir, dezgirtî" (yar, keça nîşanîkirî) bibêje ku têkiliya wê bi "dest-girtin"ê ve sist bûye⁴⁵. Wisa

Di peyvên wisa de, ku di nav gel de ji mêj ve hebûne û bi awayê xwe yê devkî derbazî zimanê nivîskî bûne, çêtir e ku wisa bimîne, anku wek "dezgeh, dezgir, dezgirtî". Wisa mirov dikare peyvên "dezgir, dezgirtî" yên bi maneya xwe ya taybet (yar, keça nîşanîkirî) ji peyvên "destgir, destgirtî" yên bi wateya konkret (yên ku destan digirin yan destên wan hatine girtin) jî cuda bike.

Lê di peyvên di zimanê nivîskî de çêkirî yan bi rêya zimanê belavbûyî de, baştir e ku rehê peyvên bîn parastin.

TESÎRA CIHÊ DENGÎ LI SER GUHERÎNA DENGAN

Di hin peyvên de dengê diyar heye lê gava ku ew dikeve rex dengê din, ew dengê din diguhere. Em dizanin ku di tirkî û gelek zimanên din navê bajarekî Istanbul e anku dengê N tê de heye. Lê di kurdî û çend zimanên din de li cihê wê N, dengê yan herfa M heye (Stembol – li gel varyanta Stenbol). Wek din jî di kurdî de M di gelek peyvên de li berî B heye lê N berî B peyda nabe (yan jî tenê wek varyanta M peyda dibe):

- beramber (ne *beranber tevî ku ser-an-ser, ne *ser-am-ber)

---

⁴⁵ Li hin deveran, ihtimalen bo rêgirtina li ber têkiliya S-ya bêlerz ya di eslê peyvê de û G-ya bilerz ya paşgirê, ev peyv bi metatezê anku bi veguhastina cihê dengên di peyvê de bûye "dergirtî".

- pêxember (ne *pêxenber)
- duşemb (li gel varyantên "duşem, duşembî"), ne *duşenb
- himbêz (ne *hinbêz)
- himban (li gel varyanta "hinban")

Sebebê guherîna N bi M (bo nimûne di peyva "beramber" de) ji wê ye ku awayê gotina N û M herdu wek hev e (herdu dengên bêvilî ne) lê cihê wan cuda ye (M dulêvî ye, N pidûyî ye). Lê ji ber ku B jî dengêkî dulêvî ye anku cihê wê û M-yê eynî ye, di bin tesîra B de cihê N-yê jî ji pidûyan tê veguhastin û N ya di peyvan de li pey B jî cihê xwe diguherîne û dibe dulêvî anku wek encam dibe M. Ev diyarde di peyvên hevedudanî (pêkhatî) de jî diyar dibe. Bo nimûne, peyva "jinbab / jinbav" ji peyvên "jin" û "bab / bav" pêk hatiye. Lê gava ku ew bi lez tê gotinê, mirov N-ya wê ji ber tesîra B-ya wê wek M dibihîze anku dibe M: "jimbab / jimbav".

TESÎRA AWAYÊ DENGÎ LI SER GUHERÎNA DENGAN

Ne tenê cihê dengî lê herwiha awayê dengî jî dikare bibe sebebê guherîna dengî. Bo nimûne, dengên H û V ji aliyê cihên derketina xwe ji hev dûr in: V dengêkî lêvî-didanî ye anku li pêşiya devî tê çêkirin lê H dengêkî qirrikî ye anku li paşiya devî durist dibe. Lê dîsa jî, bo nimûne di navbera kurmançî û farisî de ev deng di gelek peyvan de bi hev diguherin: di kurmançî de V û di farisî de H heye:

- kurmançî: kulav, kovî/kûvî,
- farisî: kolah, kohî

Sebebê ku ev guherîn mumkin e awayê van dangan e. Hem V û hem jî H ji aliyê awayê dengê xwe ve "xişokên nevizok" in. Di guherîna V bi H de yan H bi V de awayê dengî her wek xwe maye, tenê cihê çêkirina dengî hatiye guherandin.

Tesîra analojîyê li ser şiklê peyvan

Di zimannasiyê de, bi taybetî di dengnasiyê de, mebest ji *analojîyê* anku *wekhevîkirinê* ew e ku hin peyvên bi maneya xwe yan jî karê xwe wek hev, nêzîkî hev dibin. Ev nêzîkbûna wan hin caran dijî qeyd û bendên giştî yê dengnasî ye. Anku eger mirov li gor qeyd û bendên giştî yê dengnasî biçe, hingê guherînen ku di wan çêbûne nikarin li gor rêbazên guherîna dangan bîn şirovekirin yan jî li gor rêbazên dîroka dangan awarte û istisna ne.

Tesîra analojîyê li ser hejmaran

Yek ji peyvên di bin tesîra analojîyê de di kurdî de guheriyayî peyva *heşt*⁴⁶ (8) e. Rast e ku ew di lehceyên din jî yê kurdî de û di hin zimanên din jî yê îranî yê niha de “heşt” e. Bo nimûne, bi soranî û farisî jî ew peyv tam wek kurmancî “heşt” e. Lê di zimanên kevn yê îranî de û herwiha jî di piraniya zimanên din yê hindûewropî de di peyvê de H nîne.

ziman	peyva bi maneya “heşt”
avestayî	eşte-
osetî	es-t
yexnobî	est
sanskritî	eşte-
peştûyî	eti
latînî	octo
almanî	acht
inglîzî	eight
swêdî	åtta
yûnanî	okto

⁴⁶ Bi kurmanciya navendî herwiha forma *heyst* jî li kar e.

ermenî	ut
---------------	----

Wek ku tê dîtîn, di van zimanan de H di peyva bi maneya "8" de nîne. Lê gelo H ji kû li peyva kurdî û farisî "heşt" peyda bû?

Sebebê zêdebûna H li destpêka peyva "heşt" analojî ye. Ji ber ku di peyva *heft* de H heye, ew herwiha li peyva *heşt* jî zêde bûye.⁴⁷

Lê analojî tişteki nepayî anku çaverênekirî ye. Ew herdem peyda nabe. Bo nimûne, di yûnanî de di peyva "hêpta" (*heft*) de H heye lê dîsa jî ew li peyva "okto" (*heşt*) zêde nebûye.

Hejmareke din jî ya kurdî, ku di bin tesîra analojiyê de guheriyayî *neh* (9) ya kurmancî ye. Ji aliyê dengên xwe ve ew ji hevwaterên xwe yên lehceyên din yên kurdî û zimanên din yên îranî û hindiûewropî pir cuda ye.

ziman	peyva bi maneya "neh, 9"
zazakî	new
soranî	no
farisî	noh
avestayî	neve-
sanskritî	neven
latînî	novem
almanî	neun
inglîzî	nine
swêdî	nio
yûnanî	ennea
ermenî	inn

⁴⁷ Di kurmanciya navendî de hem peyva "heşt, heşt" û hem jî peyva "heft" bi H-ya wek di navê Hesên yan Hisên de ne. Di kurmanciya rojhilatî de tenê "heft" bi wê H-yê ye lê "heşt" bi H-ya wek "heval" e.

Wek ku tê dîtîn, H ya li dawîya *neh* ya kurmancî, di piraniya zimanên din de di wê peyvê de peyda nabe. Lê gava ku em peyva *neh* bidin ber hejmara pey wê anku peyva *deh*, em dibînin ku ew herdu peyv pir nêzîkî hev bûne. Anku tesîra hejmara *deh* li ser şiklê peyva *deh* heye.

Ji nimûneyên me *heşt* û *neh* çend tiştan derbarê analojîyê diyar dibin ku em dikarin wiha rêz bikin:

- Guherîna ji ber analojîyê dikare li destpêk, nav yan dawîya peyvê peyda bibe:
  - *eşt → heşt
  - *new → neh
  - *noh → neh
- Tesîr dikare li peyva dû peyva tesîrker be (pêşvero anku progresîv) yan jî li peyva berî wê be (paşvero anku regresîv):
  - tesîra peyva *heft* li ser peyva *heşt* (pêşvero)
  - tesîra peyva *deh* li ser peyva *neh* (paşvero)
- Analojî dikare peyda bibe lê illeh peyda nabe
  - tesîra peyva *heft* ya kurdî li ser peyva *heşt* ya kurdî bûye
  - tesîra peyva *hêpta* ya yûnanî li ser peyva *okto* ya eynî zimanî nebûye

Tesîra analojîyê li ser daçekan

Pêşdaçekên bingehîn yê kurmancî *bi*, *di*, *ji*, *li* pir dişibin hev:

- *di* her yekê *ji* wan de du herf yan deng hene
- li dawîya her yekê *ji* wan dengê “i” peyda dibe

Di soranî de li cihê “i” ya kurmancî “e” di van daçekan de heye. Lê dîsa jî ew heman deng di hemûyan de dubare dibe⁴⁸:

- *be*, *de*, *le*

---

⁴⁸ Di soranî de *”je” (hevwatera ”ji” ya kurmancî) peyda nabe û herwiha ”de” (“di”) jî tenê di soraniya Mukriyan de heye, ew di soraniya Silêmaniyê de – ku tesîreke mezin li ser soraniya nivîskî heye – peyda nabe. Loma mirov di nivîsên soranî de ji van her çar daçekan axlebe tenê “be, le” dibîne. Li cihê “ji” ya kurmancî, di soranî de pêşdaçeka “le” li gel paşdaçeka “-ewe” tê bikaranîn: *le mat-ewe* (ji malê, ji malê ve).

Formên serbixwe (yên ku navdêr li pey nînin) yên van daçekên kurmancî û soranî jî dîsa pir dişibin hev. Bi kurmancî:

- jê, lê, pê, tê

Lê eger em li etîmolojî û tarîxa van daçekên kurmancî û soranî binêrin, em ê bibînin ku di eslê xwe de ev daçek ne wiha mîna hev bûn.⁴⁹

kurmancî	bi ⁵⁰	di	ji	li
soranî	be	de ⁵¹	-	le
hewramî	we	-	ce	ne
farisî	ba, be/bê	der, ender	ez	-
pehlewî	ped	ender	ez	-
hexamenişî	peti	ender ⁵²	heç	ena
avestayî	peiti-	-	heç ⁵³	_ ⁵⁴

Dema ku mirov van daçekên kurdî (di nimûneyên me de kurmancî, soranî û hewramî⁵⁵) dide ber hevrehên wan yên bi zimanên din yên îranî, mirov dibîne ku di kurdî de ew pirr dişibin hev: tenê dengê destpêkê cuda ye. Lê gava ku mirov li heman peyvan bi zimanên din yên îranî dinêre, mirov dibîne ku ew bi dengên xwe ne wisa nêzîkî hev in. Guherîna van peyvan û nêzîkbûna wan di kurdî de

⁴⁹ Eger malik vala be, axlebe ji wê ye ku hevrehê wê daçeka kurdî di wî zimanî yan wî zaravayî de nehate qeydkirin yan jî bi kêrî haya min jê nîne.

⁵⁰ Hêjayî gotinê ye ku hevwatera "bi" ya kurmancî di inglîzî de "by" (bixwîne: bay) lê ji aliyê etîmolojîyê ve ew ne ji eynî rehî ne. Mirov dikare etîmolojîya "bi" ya kurdî tenê heta îraniya kevn bigihîne, ji wê dûrtir etîmolojîya peyvê ne diyar e. Di makezimanê proto-hindûewropî de li cihê pêşdaçekên niha, halên navdêran dihatin bikaranîn anku dawîya navdêran bi awayên cuda dihat çemandin/tewandin (wek tirkîya niha). Loma piraniya pêşdaçekên niha yên zimanên hindûewropî bo nimûne di navbera kurdî û inglîzî yan kurdî û rûsî de ne ji eynî rehî ne.

⁵¹ Tenê bi soraniya mukriyanî, di soraniya silêmanî de peyda nabe.

⁵² Di heman demê de hevrehê *hindir*, *hundir* ya kurmanciya navendî ye jî ku di kurmanciya rojhilatî de peyda nabe.

⁵³ Bi maneya "li pey, li dûv".

⁵⁴ Tevî ku ev daçek di avestayî de nayê dîtin jî, ew dîsa jî gelek kevn e û – berevajî hin daçekên din yên kurdî – hevrehên wê di gelek zimanên din jî yên hindûewropî de tê dîtin. Bi gelek zimanan ew bi forma "in" (bo nimûne latînî û inglîzî) yan jî "en" e (wek mînak bi yûnanî).

⁵⁵ Nimûne ji zazakî li vê derê nehatine rêzkirin ji ber ku zazakî li cihê pêşdaçekên kurmancî axlebe paşdaçekan bi kar tîne. Li gor qenaeta min, ev ji tesîra ermenî ye û vê dawiyê jî ev tendens li ber tesîra tirkî hatiye xurtkirin.

li gor qeyd û bendên giştî yê dengnasiyê ne mimkin e ku werin şirovekirin. Bo nimûne, di ti peyvên din de “ender” nabe “di”. Guherîna van daçekan û qalibgirtina wan ya niha di kurdî de tenê bi alîkariya analojîyê gengaz û pêkan e anku mimkin e. *Bi, di, ji, li* nêzîk hev bûne ji ber ku ew ji aliyê rêzimanî ve bi heman erk û wezîfeyê radibin (hemû daçek in û hemû tên pêşîya navdêran) tevî ku maneya wan ji hev cuda ye jî.

Lê pêşdaçeka *bo* (ji *bo*, ji *bona*, ji *boyî*) wisa neguheriye. Wek ku li jor jî hatiye gotin, analojî tiştêkî nepayî ye: dikare biqewime lê dibe ku çênebe jî. Yek ji sebebên serekî ku çima dengê O di pêşdaçeka “bo” de wek di paşdaçekên din de nebûye “i” (di soranî de jî nebûye “e”) ihtimalen ew e ku hingê ew dê bi pêşdaçeka “bi” re bûbûya yek. Kurdî xwastiye rê li ber vê yekbûna du daçekan bigire. Lê li aliyekî din, hevrehên daçekên farisî *ba* (pê re) û *be/bê* (bi) jî herdu di kurdî de bûne yek (bi kurmancî *bi*, bi soranî *be*).

Sebebekî din jî dikare ew be ku *bo* di rastiye de di kurdî de ne bi qasî “bi, di, ji, li” pêşdaçekeke serekî û bingehîn e. Di kurmanciya navendî û rojavayî de ew wek daçekeke bi serê xwe nayê xebitandin. Ew di van komdevokan de herdem bi *ji* re ye: *ji bo* (li gel alternatîvên devokî *ji bona*, *ji boy*, *ji boyî*). Di kurmanciya rojhilatî de û herwiha di soranî de jî *bo* bi tena serê xwe li şûna “ji bo” ya kurmanciya navendî û herwiha bi maneya “jê re, ji ... re” ya kurmanciya navendî jî li kar e. Lê wisa diyar e ku di soranî de jî bi kêmî di hin devokan de demekê ew bi forma “le bo” jî hebûye ji ber ku di soraniya Hewlêrê de wê şiklê “lo” (kurtkirina “le bo”) wergirtiye. Di hin devokên kurmancî de jî “ji bo” wek “jo” tê kurtkirin.⁵⁶

Ne hindî pêşdaçekan be jî, tesîra analojîyê di kurdî de herwiha li ser paşdaçekan jî diyar e. Di kurmanciya nivîskî de ev her sê paşdaçek serdest in:⁵⁷

- de (wek “tê de, di ... de”)
- re (wek “tê re, di ... re, pê re, bi ... re, jê re, ji ... re”)
- ve (wek “pê ve, di ... ve, jê ve, ji ... ve, di ... ve⁵⁸”)

⁵⁶ “Jo” bo nimûne di nav eşîra Çonikiyan de ku ser bi eşîra Sindiyên e û li Zaxoyê dijîn li kar e. Lê zêdetir ev form ji devê pîrejî û pîremêrên wan tê bihîstin - di devê xortan de “bo”, ya li derdorê berbelavtir, serdest e.

⁵⁷ Berevajî kurmanciya nivîskî, di piraniya devokan de formên “da, ra, ve” serdest in. Di hin devokan de jî li cihê “ve” forma “va” heye. Lê di rewşa devokan de jî dîsa yan her sê yan jî bi kêmî du ji van daçekan bi du awayan wek hev in: di her yekê de du deng hene û di hemûyan de yan jî di du ji wan de “a” li dawiya peyvê heye.

⁵⁸ Ji bilî kurmanciya rojhilatî, di devokên din yê kurmancî de “tê ve, di ... ve” yan nadir e yan jî hema qet peyda nabe.

Wek ku tê dîtîn, vê carê jî ew bi du awayan wek hev in:

- di her yekê ji wan de tenê du deng/herf hene
- li dawiya hemûyan dengê “e” heye

Lê gava ku mirov li tarîxa van paşdaçekan dinêre, mirov dibîne ku her yek ji wan ji peyveke cuda hatiye û nêzîk hev bûne.⁵⁹

kurmancî	de / da	re / ra	ve / va
soranî	da / -a	ra ⁶⁰	-ewe
farisî	der ⁶¹ , ender	ra ⁶²	-
pehlewî	ender	ray ⁶³	-
hexamenişî	ender	radi ⁶⁴	epe
avestayî	-	-	epe

Em bi zelalî dibînin ku paşdaçekên me ji şiklên cuda û dûrî hev hatine û nêzîk bûne heta ku dawiyê ferqkirina wan tenê bi xêra dengê / herfekê ye. Bi kurtî: tesîr û karîgeriya analojiyê li vê derê jî diyar e.

Analojî di hoker û cînavan de

Tesîra analojiyê di kurdî de herwiha li ser birrên din jî yê peyvan heye. Lê armanca vê nivîsê ne ew e ku tesîra analojiyê ya li ser her peyva kurdî diyar bike. Hedef tenê ew e ku em bi nimûneyan diyar bikin ku ev diyarde û fenomen jî heye û di kurdî de xurt e jî. Bi vê mebestê em ê çend nimûneyan ji hoker (adverbs) û cînavan (pronouns) jî rêz bikin.

⁵⁹ Eger malik vala be, bi ihtimaleke mezin hevrehê vê peyva kurmancî di wî zimanî de nehatiye qeydkirin. Bi ihtimaleke biçûktir mimkin e ku ew hatibe qeydkirin lê haya min jê tine be.

⁶⁰ Di soraniya mukriyanî de heye, di ya Silêmaniyê de peyda nabe yan nadir e.

⁶¹ Di farisî de ne paşdaçek e lê pêşdaçek e (wek “di” ya kurmancî yan “de” ya soraniya mukriyanî).

⁶² Wezîfe û maneya vê paşdaçekê ji ya kurdî cuda ye lê eslê peyvê eynî ye.

⁶³ Di pehlewî de “ray” maneya “jê re, ji bo, bo” dide. Bide ber “era” (bo, ji bo, jê re) ya kurdiya başûrî.

⁶⁴ Maneya “radi” di hexamenişî de “ji ber, ji bo, seba, sera, ji sebebê ku” ye.

Di nav cînavên kesî de, di desteya cînavên çemandî de “te, me, we” dişibin hev:

- di her yekê ji wan de du deng / herf hene
- li dawiya wan hemûyan “e” heye

Herwiha di cînavên destnîşankirinê de (ev, ew) û formên wan yên çemandî de (vê / wê, vî / wî, van / wan) de paralelî û hevhiyeyê berçav heye. Mirov dikare van jî bi analojîyê rave bike.

Di nav hokerên kurdî de hin peyvên dijwate (antonym) tenê bi alîkariya cudahiya dengê ji hev tîn ferqkirin:

- pêş / paş
- jêr / jor

Ev hoker û cînav jî ne herdem wiha wek hev bûn. Lê bi hukmê analojîyê ew nêzîkî hev hatine kirin.

Heta mimkin e ku mirov di nav navdêran de jî li tesîra analojîyê bigere. Tenê wek ceribandinekê bo lêfikirînê, mirov dikare vî cotê peyvan pêşkêş bike:

- bin / ban

K O N S O N A N T

B – seknî-dulêvî-bilerz

Di dengnasiya kurdî de B / b deng e konsonant e ku navê wê yê dengnasî "seknî-dulêvî-bilerz" e. Mebest ji "seknî" ew e ku di derxistina wê de lêv pêşî bi tamamî girtî ne û paşî tîr vekirin. Mebest ji "dulêvî" ew e ku ku cihê derxistina vî dengî bi herdu lêvan e: lêva jorîn û lêva jêrîn di dema peydabûna vî dengî de bi hev dikevin. Merem ji "bilerz"iyê jî ew e ku di dema peydabûna vî dengî de perdeyên dengî dilerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-latînî de – û di piraniya zimanên bi alfabeya latînî dinivîsin de – bi awayê "B" (gir) û "b" (hûr) tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ew wek [b] tê nîşankirin. Di alfabeya kurdî-erebî de ew wek ب tê diyarkirin. Bi alfabeya kurdî-krîlî ew wek Б (gir) û б (hûr) dihat nivîsîn.

Mirov li vê derê dikare guh bide vî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_bilabial_plosive.ogg

B û lêzimên wê

B herf û dengê serbixwe ye. Veguhastina wê bi herfeke din dikare maneya peyvê biguherîne:

- ban / pan
- ban / man
- ban / van
- ban / wan
- ban / dan
- ban / gan
- ben / fen

Lê dîsa jî B li gel herfên P, M, W, V, F, G, D nêzîk e. Anku ew deng bi yek yan çend awayan ji hev cuda bin jî, dîsa bi gelek awayan wek hev in. Wekheviya B, P, M û W dengên "dulêvî" (bilabial) ne anku di

derxistina wan de herdu lêv tîn bikaranîn. Ji hindê ye ku ew herdu dengên "girtek" in anku di gotina wan dangan de lêv dikevin ser hev û ji hev vedibin. F û V jî nêzîkî wan in: di derxistina wan de jî lêvek tîn bikaranîn lê ew lêv anku lêva jêrîn ne bi lêva jorîn dikeve lê bi didanên jorîn dikevin. Loma F û V dengên "lêvî-didanî" (labiodental) ne.

Di tabloya li jêr de herfên D û G jî bi rengê şîn hatine diyarkirin. Cihê derxistina wan ne lêv yan lêv û didan in lê D dengê pidûyî ye anku ziman bi pidûyan dikeve gava ku mirov dibêje D. G jî "paşdevî" ye anku di dema gotina dengê G de, ziman li paşya devî ye. Lê dîsa jî B û D carinan bi hev diguherin. Sebebê vê ne cihê dangan lê awayê dangan e: hem di derxistina B/P û hem jî ya G û D de hewa tê girtin û paşî tê berdan loma em navê "girtek" li van dangan dikin.

B (sor) û lêzimên wê (şîn) li gel konsonantên din (reş) yên kurdî

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
GIRTEK									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Giringiya lêzimiya dengan di veguherîna wan de

Dengên nêzîkî hev yan pirr wek hev, dikarin gelek caran bi hev biguherin. Bo fehmkirina sebebên guherîna dengan, naskirina wekhevîyên wan giring e. Herçi dengên dûrî hev û ne wek hev in, mirov dikare bibêje ku teqrîben ti caran ew bi hev naguherin. Loma hêsan e ku mirov veguherîna B û P yan B û W peyda bike. Lê gelek zehmet e ku mirov nimûneyên veguherîna – bo nimûne – B û Ç yan B û X peyda bike.

Cudahiya B li gel dengên lêzim

Wek ku ji tabloya me diyar e, B lêzimî P, M, W, F, V, D û G ye. Lê dîsa jî ev hemû dengên ji hev cuda ne. Lê gelo cudahiyên wan çi ne?

Deng dikarin yan ji aliyê cihê derketina xwe ve yan ji awayê derketina xwe ve yan jî hem cih û hem jî awayê derxistina xwe ji hev cuda bin. Bo nimûne, B û D ji aliyê cihê derketina xwe ve ji hev cuda ne: B bi herdu lêvan, D bi lêdana ziman li pidûyan tê çêkirin. B û M ji aliyê cihê derketina xwe ve wek hev in lê ji aliyê awayê xwe ve ji hev cuda ne. Herçi B û Ç ne, ew hem ji aliyê cihê xwe û hem jî ji aliyê awayê derketina xwe ve ji hev cuda ne.

D û G ji aliyê cihê derxistina xwe ve ji B cuda ne: B dengêkî du-lêvî ye lê D dengêkî pidûyî ye anku ziman bi pidûyan dikeve. G jî dengêkî paşdevî ye anku ziman di dema gotina wê de li paşya devî ye.

B û M ji aliyê cihê derxistina xwe ve wek hev in anku herdu bi danîna du lêvan li ser hev û vekirina wan ji hev tîn çêkirin. Cudahiya wan ew e ku di derxistina dengê M de hewa di pozê (dîfinê, bêvilê, kepiyê) re jî derdikeve loma ew dengêkî "bêvilî, pozî, dîfinî, kepî" ye. Di derxistina dengê B de hewa di pozê re dernakeve.

Li gel B nêzîktirîn deng P ye. Ew hem ji aliyê cihê derketina xwe ve û hem jî ji hêla awayê derketina xwe ve wek hev in:

- cihê derketina B û P: herdu lêv (du-lêvî)
- awayê derketina B û P: girtina herdu lêvan bi temamî û paşî vekirina wan (girtek)

Lê tevî wekheviya cih û awayê derketina xwe jî, dîsa B û P dengên ji hev cuda û serbixwe ne. Cudahiya wan ew e ku B dengê bilerz e û P dengê bêlerz e. Dengên bilerz ew in ku di dema derketina wan de perdeya dengî di gewriyê de dilerize lê di derketina dengên bêlerz de perdeya dengî nalerize.

Cudahiyêke din ya B û P ew e ku di kurdî de sê yan heta çar varyantên P hene lê B di kurmançiya giştî de xwedî tenê varyantekê ye. Tenê di çend devokên berteng de du varyantên cuda yên B peyda dibin. P di kurdî de nîşana du foneman anku du dengên serbixwe ye lê B tenê fonemek e.

Mirov dikare P-yên kurmançî û zazakî (lê ne soranî, kelhurî, hewramî û farisî) li gor pifdariyê (aspîrasyon, inglîzî: aspiration) parve bike: 1) P-ya bipif anku "req" (bi inglîzî "aspirated") wek "pale, perde, pare/pere, porr..." û 2) P-ya bêpif anku "nerm" (bi inglîzî "unaspirated") wek "pêr, pênc, pîr, poz, piling, pazde(h)..."

Di kurdî û piraniya zimanên din de jî tenê B-ya bêpif heye. Lê di hin zimanên din de, bi taybetî di zimanên Nîvgiravê Hindistanê de B-ya bipif jî heye.

P-yên bêpif du birr anku du cûre ne. Ew li gor qelewî û ziraviyê ji hev cuda ne: 1) P-ya "sade" yan zirav wek "pênc, pêr, pîr..." û 2) P-ya "qelew" yan "qalind, stûr" anku "empfatîk" wek "pazde(h), piling, payiz..."

Di kurdî de bi gelemperî tenê B-ya sade anku zirav heye. Ew ji P-ya sade tenê bi lerza xwe cuda ye, wek din tam wek wê ye. Heta li gel vokalên paşîn "a, i, o, û" jî B zirav dimîne tevî ku di gelek zimanan de vokalên paşîn konsonanta berî xwe qelew dikin.

Lê di hin devokên berteng de yan di devê hin takekesan de di hin peyvan de B qelew tê gotin. Bo nimûne, peyva "berdan" di wan devokan de qelew tê gotin. B-ya qelew wek P-ya qelew e lê bilerz e.

Peydabûna dengê B di peyvan de

B di kurdiya niha de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- destpêk: ba, bilind, birin
- nav: reben, edebiyat, dibêjim

- dawî: xirab, reb, edîb

Li gor lêkolînên me yê berî niha⁶⁵, rêjeya herfa B di nivîsên kurmancî 4,5 % e. Lê di peyvên xwerû de di kurmancî de B tenê li destpêkê mişe ye anku pirr peyda dibe. Li navê û dawiyê – bi taybetî jî di peyvên xwemalî (îranî) de – kêr peyda dibe.

Peydabûna B ya dîrokî

Wek ku me got, di kurmancî de B niha li destpêka gelek peyvan peyda dibe: "ba, bar, baran, bend, ber, befr/berf, bilind, birin, biyolojî, bizin, (ji) bo, borî/borrî, boş, bum, burc, buxar, bûk, bûn, bûstan..."

Hin peyv ji van bi eslê xwe biyanî ne. Bo nimûne, "bum, buxar" ji erebî, "borrî" ji tirkî û "biyolojî" bi rêya fransî ji yûnanî ye. Lê dîsa jî piraniya nimûneyên me peyvên xwemalî ne: "ba, bar, baran, ber, berf/befr, birin, bizin..."

Lê heke em li dîrok an etîmolojiya van peyvan binêrin, em ê bibînin ku gelek ji wan bi eslê xwe ne bi B bûn. Bo nimûne, "baran" bi kurmancî, soranî û farisî bi B ye. Lê heke em li hin ziman û zaravayên din yê îranî yê nû û bi taybetî jî yê kevn binêrin, em ê bibînin ku ew peyv di wan zimanan de ne bi B lê bi V yan W dest pê dike:

- kurdiya başûrî⁶⁶: waran
- hewramî: waran
- zazakî: varan
- pehlewî: varan
- mazenderanî: varîş
- avestayî: vara-
- belûçî: gwariş

---

⁶⁵ Husein Muhammed: "Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de":
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

⁶⁶ anku devokên feylî, kelhurî, kirmaşanî...

...

Bi heman awayî peyva berf/befr bi gelek zimanên îranî bi V yan W dest pê dike: kurdiya başûrî "wefr", pehlewî "wefr", sogdî "wefre", mazenderanî "vefr", avestayî "vefre", zazakî "vewre", hewramî "wewre / werwe", sanskrîtî "gebhre"...

"Bîst" jî bi gelek zimanan bi V yan W ye: zazakî û pehlewî "vîst", hewramî "wîs", avestayî "vîseiti-", sanskrîtî "vinçatî-", latînî "viginti", inglîzî "twenty" (t-wenty)...

Lê hin peyv bi eslê xwe jî bi B bûn. Bo nimûne, "birin, ben(d), bizin..." bi avestayî "ber-, bend-, bûze-...", bi zazakî "berden, bend, bize" û bi inglîzî jî "bear, bind, buck" in anku bi hemû yan piraniya zimanan bi B ne û wisa diyar e ku eslê wan jî bi B bûn.

Lê B li destpêka peyvan di maka zimanê kurdî û van zimanên din anku di proto-hindûewropî de bisinor bû. Piraniya B-yên niha li destpêka peyvên kurdî, carekê V yan jî W bûn.

Lê guherîna V/W bi B diyardeyeke nadir e. Di kurdî de jî V/W tenê li destpêkê bûye B, li nav yan dawîya peyvê ev diyarde çênebûye.

Diyardeya berevajî wê anku guherîna B/P bi V/W gelek berbelavtir e.

Guherîna B bi V/W

Guherîna B bi V/W di zimannasiyê de bi navê "betasîzm" (inglîzî: betacism) tê nasîn. Navê vê diyardeyê ji peyva "beta" tê ku navê herfa B ya alfabeya yûnanî tê. Di yûnanî û gelek zimanên din de jî B gelek caran dibe V yan W.

Di kurmancî de diyardeya guherîna B bi V li destpêka peyvê yan nîne yan jî gelek kême e. Lê di kurmancî û zaravayên din yên kurdî de jî guherîna B bi V yan W li nav û dawîya peyvê diyardeyeke gelek berbelav e.

Di hin peyvan de di hemû zaravayên kurmancî de B/P bûye V/W lê di zimanên lêzim de B/P maye:

- kurmancî: av, sêv, ewr
- soranî: aw, sêw, ewr
- farisî: ab, sîb, ebr
- belûçî: ap, sop, (lê:) hewr-
- avestayî: ap-, ---, ebre-
- sanskrîtî: ap-, sêp-, ebhre-

Di rastiye de di kurmancî de li nav û dawiya peyvên kevnar yê xwemalî yê xwerû de B qet nebû, hemû bûbûn V yan W. Peyvên wek "xirab, bab, reben, zebeş, kitêb" hemû bi rêjeyî di kurdî de peyvên "nû" ne, berî çend sedsalan ji hin zimanên din hatine wergirtin.

Niha jî di devokên kurmancî de – û di zaravayên din jî yê kurdî de – şerekî man û nemanê di navbera B û V/W de heye. Piraniya kurmancîxivan êdî B li nav û dawiya peyvê qebûl kiriye lê di gelek devokan de ew hê jî cih dide V yan W:

- 'evd, 'ebd (ji erebî " 'ebd عید)
- kebab, kivav, kiwaw, kevav (ji erebî "kebab كباب)
- kitêb, kitêv, kitêw, kitav, kitaw" (ji erebî "kitab كتاب)
- heb, hev⁶⁷, hew⁶⁸ (ji erebî heb حب)
- bab, bav, baw (soranî) (ji peyveke navneteweyî, bide ber "baba" bi gelek zimanan)

Guherîna B bi F

Bi taybetî di gelek peyvên ji erebî wergirtî de, mirov dibîne ku di kurdî de F ketiye cihê B ya erebî:

- "hefs" ji erebî "hebs حبس"
- "zefî" ji erebî "zebt ضبط"

Ev encam pêşî bi guherîna B bi V çêbûye û paşî jî V-ya bilerz di bin tesîra T-ya bêlerz de bûye bêlerz anku bûye F. Wek din, B di kurdî de yekser nebûye F.

⁶⁷ Bi maneya dermanê hişk yan lib, ne bi wateya "hevdu".

⁶⁸ Bi maneya dermanê hişk yan lib, ne bi wateya "êdî".

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Lê guherîna B yekser bi F jî mimkin e. Bo nimûne, di latînî û yûnanî de gelek caran li destpêka peyvê F cihê B girtiye:

- latînî: "ferre", yûnanî "fêro" (birin, bar kirin) ji proto-hindûewropî "bher-"

Guherîna B/P

Di kurdî û zimanên din de jî meyla berbelav ew e ku deng nermtir dibin û dibin bilerz. Mebest bi bilerziyê ew e ku di dema gotina van dengan de, perdeyên dengî dilerizin.

Heke em li zimanên kevnar yê hindûîranî binêrin, em ê bibînin ku B ya zimanên niha gelek caran P bû:

- sanskrîtî: ap-, sêp-, peiti-
- pehlewî: ap, sêp, ped

Lê farisî:

- farisî: ab, sîb, ebr, bê

Wek ku li jortir hatiye diyarkirin, B di kurdî de hê jî guheriyê û bûye V yan W:

- kurmancî: av, sêv, ewr
- soranî: aw, sêw, hewr

Lê li destpêka peyvên, di kurdî de jî B hatiye parastin:

- kurmancî: bi
- soranî: be

Lê vê dawiyê mirov dikare meyleke berevajî wê bibîne: di gelek peyvên de B dibe P:

- frensî: bicyclette → tirkî: bisiklet → kurdiya devkî: pisqilêt (li Bakurê Kurdistanê)
- inglîzî: bicycle → kurdiya devkî: paysikil (li Başûrê Kurdistanê)
- inglîzî: bus (otobûs) → kurdiya devkî: pas (li Başûrê Kurdistanê)
- inglîzî: battery (baterî) → kurdiya devkî: patrî (li Başûrê Kurdistanê)

Herwiha di daçeka "bi" li gel cînavên "wê / wî / wan" bi forma xwe ya de B dibe P:

- bi wê / wî / wan → pê

Di hin devokan de (bi taybetî behdînî) daçeka "bi"⁶⁹ û herwiha pêşpirtika lêkeran "bi-" dibe P:

- bi avê → p'avê
- sêvekê bixwe → sêvekê-p'xwe → sêvekêp-xwe

Peydabûna B ji M

Hin caran jî peydabûna B ji encama guherîna M ye. "Bizmar" ya kurdî ji erebî "mismar" (مسمار) e ku hevrehê "musmar" ya maltayî û "masmêr" (מסמר) ya îbrî ye.

Di gelek devokên kurdî de peyva "misilman, musulman" bûye "bisilman, bisulman, busilman, bisurman, bisirman..."

Peyva kurmancî "ra-mûsan" di farisî de wek "bûsîden" anku M/B bi hev diguherin.

Veguherîna B/G û B/D

Guherîna B û G di kurmancî bi xwe de peyda nabe. Lê heke em kurmancî û farisî bidin ber hev, em ê bi hêsanî bibînin ku hin caran li cihê B ya kurmancî di farisî de G heye:

- kurmancî "beraz" û farisî "goraz". Herwiha kurmancî "birsî/birçî", farisî "gorosnê".

Veguherîna B û D jî di kurmancî bi xwe de nîne. Lê heke em kurmancî û zazakî bidin ber hev, em ê çend nimûneyên veguherîna B/D bibînin:

---

⁶⁹ Bi heman awayî daçekên din jî yên "di, ji" dengên xwe yên bilerz (D, J) dikin bêlerz û herwiha i-ya wan winda dibe:

- di kitêbê de → t'kitêbê da
- ji malê → ş'malê

- kurmancî "derî / dergeh" û zazakî "ber". Herwiha kurmancî "(ya/yê/yên) din / dî", zazakî "bîn".

Lê di kurmancî, soranî farisî de jî di peyvekê de veguherîna di navbera B û D de heye. Lêkera "dîtin" (bi farisî "dîden") bi rehê xwe yê dema niha "-bîn-" e (di-bîn-im, na-bîn-im). Di soranî de, li gel forma "dîtin", herwiha li ser bingehê rehê dema niha lêkera rader "bînan" jî hatiye çêkirin.

Ketina B

Niha kerem bikin li van peyvan binêrin:

- bapîr
- xira kirin

Peyva "bapîr" anku "babê babê kesekî" ji gotinên "bab" û "pîr" pêk hatiye. Lê dîsa jî em dibêjin û dinivîsin "bapîr", ne "*bapîr". Anku B ji peyvê ketiye. Ji aliyê dîrokî ve peyv pêşî "*bab-pîr" bû, paşî B û P bi hev heliyane û bûne "*bappîr". Lê ji ber ku kurdî bi gelemperî du herfên wek hev li pey hev sivik dike, di encamê de ev peyv bûye "bapîr" anku şûn û şopa B-yê bi tamamî winda bûye.

Lê gelo çima B ji gotina "xira kirin" (xirab kirin) ketiye? Di wê gotinê de B-yeke din yan herfeke din ya wek B-yê nîne heta ku B-ya ketî pê ve heliyabe. Mesele çî ye?

Bo fehmkirina meseleya "xira kirin"ê divê em gotina destebirayê wê anku "xira bûn"ê jî bidin. "xirab bûn" ji ber hatina du B-yan li pey hev bûye "xira bûn" anku B-ya yekem ketiye. Piştî peydabûna "xira bûn"ê ji "xirab bûn"ê, êdî li ber wê herwiha forma "xirab kirin" hatiye guherandin û bûye "xira kirin" – heçku gotineke serbixwe y abi forma "xira" hebe.

Encam

B ji aliyê dengnasiya dîrokî ve belkî yek ji balkêştirîn dengên kurdî ye. Li aliyekî peydabûna wê li destpêka peyvan zêde bûye anku wê cihê hin dengên din (bi taybetî V û W) girtiye lê li hêleke din li nav û dawiya peyvê wê cih daye û hê niha jî gelek caran dide V yan W.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Guherîna V/W li destpêkê bi B di peyvên kevnar yên xwemalî de diyardeyeke teqrîben sîstematîk e. Guherîna B jî li nav û dawîya peyvê di peyvên kevnar yên xwemalî hê jî sîstematîktir bû.

Lê niha serdema guherîna V/W li destpêka peyvê bi temamî bi dawî bûye. Êdî V/W bi B naguhere. Guherîna V/W jî li nava peyvê bi B kêmbûye lê bi temamî neqediyaye.

Tarîxiyên P gelek caran bûye B. Lê niha bi taybetî li destpêka peyvan serdemeke nû dest pê kiriye: êdî B zêdetir dibe P.

Herçi guherîna M bi B ye, ew tenê di çend nimûneyan de peyda dibe û ji sîstematîkiyê dûr e. Veguherîna B/D yan B/G di kurmançî bi xwe de nîne, tenê di berhevdana kurmançî û zazakî (B/D) yan kurmançî û farisî (B/D) de diyar dibe.

C – paşpidûyî-xişok-nevizok-bilerz

Di dengnasiya kurdî de C / C nîşana dengê "paşpidûyî-xişok-nevizok yê bilerz" e. Mebest ji "paşpidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi paşiya pidûyan dikeve. Mebest ji "xişok" ew e ku pêşî deng bi tamamî tê rawestandî û paşî hêdîka tê vekirin û loma xişînek ji hewayê dengî derdikeve. Mexsed ji "bilerz" jî ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin.

Ji bilî kurdiya bi alfabeya latînî, herwiha di tirkî û azerî de jî ev deng bi vî C / c tê nivîsîn. Lê wek din piraniya zimanên latînînivîs vê herfê li cihê K, S yan Ç ya kurdî bi kar tînin. Li cihê dengê C yê kurdî, hin ziman J, hin G û hin jî cotherfên DZ dinivîsin.

Di alfabeya kurdî-erebî de û di nivîsîna farisî û hin zimanên din yê erebînivîs de ev deng bi herfa ج tê diyarkirin. Di alfabeya kurdî-krîlî de ev deng bi Ц (gir) yan ц (hûr) dihat nivîsîn.

Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de ev deng bi cotherfên [dʒ] tên diyarkirin. Berê ew wek [dʒ] dihat nîşankirin.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_palato-alveolar_affricate.ogg

Peydabûna C di peyvan de

Dengê C di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** cam, cer, cêwî, cih, cîran, conî, cuda, cûn...
- **nav:** aciz, ecem, derece, hewce, mecbûr...
- **dawî:** bac, pênc, kinc, qenc...

Lê li gor lêkolînên me yê berî niha, rêjeya herfa C di nivîsên kurmancî de tenê 0,33 % e.⁷⁰ Ev tê wê maneyê ku di nav herfên kurdî de tenê Q û F ji herfa C kêmtir di nivîsan de peyda dibin anku nadirtir in. Bi taybetî jî li nav û dawiya peyvan C di peyvên xwemalî (îranî, hindûewropî) de di kurmancî de yekcar kêmtir peyda dibe. Dema ku peyda dibe jî, bi piranî li gel dengê N anku wek NC peyda dibe:

- pênc, kinc, rênçber, gazinc, zincîr...

Peydabûna dîrokî ya dengê C

Dengê C di makezimanê proto-hindûewropî de peyda nedibû. Ew herwiha di zimanên kevn yê îranî (avestayî, hexamenişî) de jî tine bû. Vê gavê jî ew di hin zimanên hindûewropî de ne li kar e. Niha jî piraniya peyvên kurdî yê ku bi C dest pê dikin ji erebî hatine wergirtin:

- cahil, cer(r), cil, cîran, cur'et...

Lê gelek ji peyvên bi C dest pê dikin, di eslê xwe de îranî yan proto-hindûewropî ne:

- cam, cih, cuda, bac, pênc...

Sebebê vê ew e ku C-ya peyvên xwemalî berê di zimanên kevn yê îranî de Y bû lê li serdema zimanên navîn yê îranî (pehlewî, parsî) ji Y bûne C:

kurmancî	farisî	pehlewî	avestayî	sanskritî
ceh	cow	cew /yew	yeve-	yeve-
cam	cam	cam	yame-	yame-
ciwan	civan	yuven	yuven	yuven
cadû	cadû	catû	yatu-	yatû-
cejn	ceşn	ceşn	yesne-	yeşne-
co, cok, cihok	cû, cûy	coy, yoy	yevya-	yevya-
cuda, cihê, ciya	coda	cuđî	yuta-	-

⁷⁰ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Wek ku tê dîtîn, zimanên îranî yên navîn (li vir pehlewî) di serdema veguhêz anku neqilker de ne: Y dibe C lê di gelek peyvên de hê herdu deng tên dîtîn.

Di hin peyvên biyanî yên ji mêj ve wergitî de jî Y bûye C:

- îbrî, aramî “yihûdî” → pehlewî → yihûd / cehûd → farisî “cohûd” → kurmancî “cihû”.

Bi heman awayî di zimanên romî (latînî, frensî, portugâlî, spanî) de jî dengê “y, î” yê latînî – ku bi piranî di latînî de bi herfa “i” dihat nivîsîn – bûye J. Paşî di peyvên inglîzî yên ji frensî wergirtî de dengê wê bûye C (bi nivîsîna inglîzî J):

- îbrî “yihûdî” → yûnaniya kevn “ioudaios” → latînî “iudaeus” → inglîzî “Jew” (bixwîne: cû)
- îbrî “Yêşûa” (Îsa) → latînî “Iesus” (bixwîne: Yêsus) → frensî “Jésus” [Jêsu] → inglîzî “Jesus” [Cîsus]

Heman guherîn di zimanên tûranî (tirkî û lêzimên wê) de jî peyda dibe:

tirkî	qazaxî	kurdî
yedi	ceti	heft
yıl	cıl	sal
yılan	cılan	mar
yirmi	cirma	bîst

Çavkaniya duyem ya dengê C dengê G ye. G di bin tesîra erebî de di gelek peyvên îranî û hindûewropî de jî di kurdî û farisî de bûye C:

kurmancî	farisî	erebî	pehlewî
tac	tac	tac	tag
cûn (reng)	cûn, gûn	cûn	gon

şetrenc	şetrenc	şetrenc	çetrenc
cindî	condî	cundî	gund ⁷¹
gûz⁷²	cûz	cewz	gewz

G-ya hin peyvên jî di ji ber vê tesîrê di zimanên îranî bi xwe de bûye C tevî ku ev peyv neketine erebî jî û ne ji erebî vegeerîne zimanên îranî:

kurancî	farisî	erebî	pehlewî
cîhan	cihan	-	gêhan

Lê gelek peyvên jî G-ya xwe di zimanên îranî de parastîye tevî ku ew ketine zimanê erebî û di erebî de G-ya wan bûye C:

kurancî	farisî	erebî	pehlewî
gamêş	gavmîş	camûs	gawmêş
gêzer	gezer	cezer	-
mêrg	merx	merc	merw (parsî: merg)

Bi heman awayî peyvên ji zimanên din jî yê bi G di erebî de G-ya wan bûye C:

- “cuğrafya” ji yûnanî “geografiya”
- “cehennem” ji îbrî “gehennom”

⁷¹ Heman peyv di kurancî de bi maneyeke din anku “gund, gundî” jî bi G hatiye parastin.

⁷² Di kurdî de wek G maye lê di farisî de bûye C.

C di zazakî de

Dengê C ji kurmancî gelek zêdetir di zazakî de heye. Ew gelek caran li cihê J ya kurmancî ye. Li hevberî J-ya kurmancî (û soranî) û C-ya zazakî, di farisî de bi giştî Z heye. Di avestayî de li cihê wan bi amî Ç heye lê li nava destpêka peyvan bi gelemperî C ye, ne Ç. Anku mirov dikare bibêje ku di navbera van zimanan de C / J / Z / Ç bi hev diguherin.

kurmancî	zazakî	farisî	avestayî
jin	cenî	zen	cêni-
roj	roc	rûz	reoçe-
jiyan, jîn	ciwayen	zindegî	cey-
ji	ci	ez	heçe
jêr	cêr, ciyer	zîr	heçe-eðeiri
jor	cor, ciwer	zeber	heçe-upeiri

Peydabûna C di hin devokan de

Dengê C dikare hin caran ji Ç peyda bibe yan jî li gor devokan C / Ç bi hev diguherin:

- cigare / cixare – çixare
- çante – cante
- cizdan(k) – çizdank

Di hin devokên kurmancî de, bi taybetî li hin deverên Mêrdînê, komdengê “diy-“ dibe C:

- Diyarbekir → Carbekir

- diya min → ca mi[n]

Di hin devokan de, bi taybetî li Behdînan, peyva "bajar" ya kurmançiya giştî wek "bacar" yan "bacêr" tê gotin.

Guherîna C bi J

Niha di kurmançî de meylek heye ku C dibe J:

- "îcar, îca" (ji "î- + car") → "îjar, îja"
- erebî "wicdan" → kurdî "wijdan, ûjdan"

Tabloya têtikiliyên C li gel dengên din

Tabloya konsonantên kurdî bi diyarkirina taybet ya C (**sor**) û lêzimên wê (**şîn**). Tîrik têtikiliya C li gel dengên din diyar dikin: Eger tîrik tenê ber bi C ve be, hingê ew deng dibin C. Eger tîrik dualî be, hingê C û ew deng bi hev diguherin.

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA ↓									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k			? (eyn)
- bilerz	b		d			g		q	
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					

XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		↕			h̄		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Ç - paşpidûyî-xişok-nevizok yê bêlerz

Di dengnasiya kurdî de Ç / ç nîşana dengê "paşpidûyî-xişok-nevizok yê bêlerz" e. Mebest ji "paşpidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi paşiya pidûyan dikeve. Mebest ji "xişok" e ku pêşî deng bi temamî tê sekinandin û paşî hêdîka tê vekirin û loma deng xişînek ji hewayê dengî derdikeve. Mexsed ji "bêlerz" ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî di gewriyê de nalerizin.

Ji bilî kurdiya bi alfabeya latînî, herwiha di tirkî û albanî de jî ev deng bi vî Ç / ç tê nivîsîn. Lê wek din piraniya zimanên latînînivîs herfeke din bi kar tînin: gelek ziman vî dengî bi C / c dinivîsin (bo nimûne îtalî, polonî, romanî), hin ziman bi č / č (bo nimûne çekî û sirbo-xirwatî), hin bi cotherfên "ch" (bo nimûne inglîzî û spanî) û hin bi "tsch" (bo nimûne almanî). Li aliyekî din, herfa Ç di hin zimanan de (bo nimûne fransî, portugalî, spanî) wek dengê S tê gotin.

Di alfabeya kurdî-erebî de û di nivîsîna farisî û hin zimanên din yê erebînivîs de ev deng bi herfa چ tê diyarkirin. Di erebiya standard de ev deng nîne û nayê nivîsîn lê di hin devokên erebî de K-ya standard (bo nimûne li Iraqê) û li hin deveran jî C-ya standard (wek mînak li Mexrebê) wek Ç tê gotin. Di alfabeya kurdî-krîlî de ev deng bi Ч (gir) yan ч (hûr) dihat nivîsîn.

Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de ev deng bi cotherfên $[tʃ]$, $[tʃ]$ yan $[tʃ]$ tên diyarkirin. Berê ew wek $[tʃ]$ dihat nîşankirin.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelesspalato-alveolar_affricate.ogg

Eynî herf – du fonem

Herfa Ç / ç bi du dengên hinekî ji hev cuda derdikeve. Li nav û dawiya peyvên xwerû yê xwemalî ew bêpif e anku bêhilm e anku "nerm" e (bi inglîzî "unaspirated"):

- parçe, biçûk, perçiqandin

Li destpêka peyvê Ç / ç bi piranî bipif e anku bihilm e yanî req e (bi inglîzî “aspirated”). Mebest ji vê ew e ku di dema derketina vî dengî de pifek yan hilmeke bihêz ji devî derdikeve. Eger mirov perrekê / kaxezekê nêzîkî devê xwe bike, dema ku mirov Ç-ya bipif dibêje, hingê ew perr dê biheje. Lê eger mirov Ç-ya bêpif bibêje, hingê kaxez naheje.

Niha kerem bikin Ç-ya van peyvan bidin ber Ç-ya nimûneyên li jor daku hûn bibînin ku Ç-ya van nimûneyên li jêr ji ya yên li jor xurttir e:

- çend, çar, çandin...

Lê hemû Ç-yên destpêkê di kurmancî de ne bipif in anku ne req in. Kerem bikin li van nimûneyan binêrin:

- çerm, çav, çîrok...

Di kurmancî de ev herdu awayên Ç-yê du fonem in anku du dengên serbixwe ne ji ber ku hin “cotên kêmîn” (minimal pairs) hene ku eger mirov Ç-ya nerm bi Çya req biguherîne, hingê maneya wan jî diguhere:

- çil (bi Ç-ya req / bipif maneya “40” dide)
- çil (bi Ç-ya nerm / bêpif wateya “tema, xwazok, nemerd” dide)
- çare (bi Ç-ya nerm maneya “çareserî, hel” dide)
- çar e (bi Ç-ya req wateya “4 e” dide)

Peydabûna Ç di peyvan de

Ç dikare di kurdî de li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **destpêk:** çem, çi, çawa
- **nav:** biçûk, nûçe, parçe

- **dawî:** maç, qaç, lîç

Lê lêkolînên me yên berî niha diselmînin ku rêjeya Ç di nivîsên kurmançî de tenê 0,59 % e.⁷³ Di nav hemû herfên ku di alfabeya kurdî-latînî de tên nivîsîn de tenê F, Q û C ji Ç kêmtir di nivîsên kurmançî de peyda dibin.

Lê gelek ji peyvên pirsiyarkî bi Ç dest pê dikin: "çi, çend, çawa, çima, çira, çiqas, çilo, çito..." Herwiha paşpirtika biçûkker ya îranî "-çe" (parçe, baxçe) û paşpirtika bikerî ya esil-tirkî "-çî" (çayçî, qumarçî) rêjeya herfa Ç zêde dikin. Wek din peydabûna vî dengî yekcar kême.

Peydabûna dîrokî ya dengê Ç

Dengê Ç di hemû zimanên niha û berê yên îranî de he(bû)ye. Ew herwisa di zimanên cîranî tirkî, ermenî, azerî û gürçî de jî peyda dibe. Lê di zimanên samî (erebî, aramî) de ew tenê di devokan de heye û ji zimanê standard kême.

Lê di maka zimanên hindûewropî de jî ev deng peyda nedibû. Piraniya Ç-yên destpêkî yên kurdî û zimanên din yên îranî ji K-ya proto-hindûewropî peyda bûne. Em dikarin hin cînavên pirsiyarkî yên kurdî û zimanên din bidin berhev:

- kurdî: çî
- latînî: quis, qui (bixwîne: kîs, kî)
- sanskrîtî: kim
- rûsî: kak

Li gor peyva "çî" yan jî ji wê herwiha peyvên "çawa, çend, çima, çira, çilo, çito" peyda bûne.

Lê di kurdî de jî hin cînavên pirsiyarkî hê jî bi K mane: "kî, kê, kengî, kîjan / kîşk, (li/ji) kû..."

---

⁷³ Husein Muhammed: Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Ç-ya devokî ji K

Niha jî di hin devokên soranî û zazakî de – lê ne di kurmancî de – K dibe Ç. Çend nimûne ji soranî:

- kê (kî, kê) di hin devokan de wek "çê" tê gotin
- kwê (kû, li kû) di hin devokan de wek "çwê" tê gotin
- kêr (kîr) di hin devokan de wek "çêr" tê gotin

Ç û lêzimên wê yên din

Me heta niha behsa peydabûna dengê Ç ji dengê K kiriye. Lê ji aliyê dengnasî ve çendîn dengên din jî têkilî Ç ne.

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA:									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	? (eyn)
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h̄		h
- bilerz		v		c					

JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Tabloya konsonantên kurdî bi diyarkirina taybet ya Ç (*sor*) û lêzimên wê (*şîn*)

Ç / C

Li gel Ç dengê herî nêzîk C ye: ew wek din mîna hev in, tenê lerza wan cuda ye: di gotina Ç de lerz nakeve perdeya dengî anku Ç bêlerz e lê cota wê ya bilerz C ye anku di dema gotina C de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin. Ji ber nêzîkiya dengê C û Ç, mirov li dawiya peyvên gelek caran C wek Ç dibihîze: Bo nimûne, gelek caran peyva "pênc" wek "pênc" tê nivîsîn. Lê gava ku mirov li peyvên ji wê çêkirî (pêncî, pêncem, pêncê, pêncan, pêncan) dinêre, mirov dibîne ku di rastiyê de C ye, ne Ç. Tirkî û hin zimanên din C qet li dawiya peyvê qebûl nakin loma C ya peyvên erebî û îranî li dawiya peyvê di tirkî de herdem dibe Ç.

Di devokên kurmançî de bi taybetî jî bihevguherîna C / Ç li destpêka peyvê diqewime:

- cixare / çixare
- çante / cante
- cizdan(k) / çizdank

Ç û S

Hin caran ev herdu deng bi hev diguherin. Bo nimûne:

- kurmançiya navendî: birçî
- kurmançiya rojhilatî û soranî: birsî

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Heman veguherîn di zimanên din de jî tê dîtin:

- fransî: cent (bixwîne: "san" anku "sed, 100")
- îtalî: cento (bixwîne: çênto)
- (herduyên jor ji) latînî: centum (bixwîne: kêntum)

Ç / Ş

Ev herdu deng jî carinan bi hev diguherin. Nimûyek:

- çelqîn / şelqandin û şilqîn / şilqandin

Ç / T

Mirov dikare bi kêmî nimûneyeke kurdî bide:

- pate û paçe

Di zimanên din de gelek nimûneyên zêdetir jî yên vê guherîna peyda dibin.

Ç / J

Ev herdu deng jî dikarin bi hev biguherin lê berî ku yek ji wan bibe ya din, di navberê de dibe C:

- avestayî: reoçe
- zazakî: roc
- - kurmancî: roj

Ç / Z

Ev herdu deng jî dikarin bi hev biguherin lê berî ku yek ji wan bibe ya din, di navberê de dibe C:

- avestayî: reoçe
- zazakî: roc
- farisî: rûz

Dengê D – seknî-pidûyî-bilerz

Di dengnasiya kurdî û piraniya zimanên latînînivîs de D / d dengê "seknî-pidûyî-bilerz" e. Mebest ji "seknî" ew e ku di dema derketina wî dengî de hewa pêşî bi temamî tê sekinandin anku rawestandî berî ku tê berdan. Merem ji "pidûyî" ew e ku di dema derketina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve. Mexsed ji "bilerz" ew e ku di dema gotina D de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin.

Di alfabeya kurdî-erebî de û herwiha piraniya zimanên erebînivîs de ev deng bi herfa د tê diyarkirin. Di alfabeya kurdî-krîlî û piraniya zimanên krîlînivîs de ev deng bi herfa Д (gir) û д (hûr) tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de jî ev deng bi herfa [d] tê nivîsîn.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicedalveolar_plosive.ogg

Peydabûna D di peyvan de

Li gor lêkolînên me yê berî niha⁷⁴, rêjeya herfa D di nivîsên kurmancî de 4,6 % e. Di nav konsonantan de D herfa sêyem mişe ye: tenê N û R di nivîsan de jê zêdetir peyda dibin. Ji vokalan jî tenê "e, i, a, ê" jî pirtir in; "î, û, o, u" jê kêmtir peyda dibin. Eger mirov li ferhengên mezin yê kurmancî binêre, mirov dê bibîne ku peyvên bi D dest pê dikin ji her herfên din zêdetir e.

Di ku kurdî de D dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** das, deng, dûr...
- **nav:** Adem, berdan, nadin...
- **dawî:** bilind, çand,

---

⁷⁴ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*,

http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Lê di peyvên xwemalî yên xwerû de, li nav û dawiya peyvê, peydabûna D di kurmancî de yekcar bisinor e. Mirov dikare bibêje ku li nav û dawiyê di peyvên xwemalî de D tenê li pey N peyda dibe.

- li dawiyê: bilind, çend, hind, rind...
- li nave: bizdandin, çandin, dirandin, gurandin, xemilandin...

Wek ku tê dîtin, li navê jî ew tenê di paşpirtika lêkerên transitîv “-andin” de peyda dibe.

Helbet D di li gel gelek herfên din jî peyda dibe lê tenê di peyvên esil-biyani de:

- Adem, bîdon, erd...

Di hin peyvên îranî de jî di kurmancî de D li peyv R peyda dibe:

- derd, merd, ard, sed, şad...

Lê bi ihtimaleke mezin ev formên farisî ne. Peyva “şad” di kurmancî de zêdetir wek “şa” heye (dilşa, şahî). “Merd” di kurmancî de wek “mêr, şa” heye tevî ku ne bi temamî bi eynî wateyê be jî. Dîsa “ard” wek “ar” (û “arvan”) jî heye. Tenê “derd” û “sed” dimînin. Ev jî bi ihtimaleke mezin ji farisî yan di bin tesîra farisî de wiha ne. “Sed” di zazakî de bi forma “sey” peyda dibe. Bo ketina D kurmancî li jêrtir binêre.

D û destebirayên wê

Ji aliyê dengnasî ve D ji hemû dengên din zêdetir nêzîkî dengê T ye. Hem D û hem jî T dengên “seknî-pidûyî” ne. Cudahiya wan jî ew e ku D dengê bilerz e lê T dengê bêlerz e: di dema gotina D de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin, di dema gotina T de nalerizin.

Cudahiyêke din jî ya D jî T ew e ku di kurmancî de tenê D-yeke fonemîk heye lê du T-yên fonemîk hene. T dikare bihilm (req, bi inglîzî “aspirated”) be, wek “têr, taze / teze, tevn” yan jî dikare bêhilm (nerm, bi inglîzî “unaspirated”) be, wek “te, tîr, tûj”. Ev herdu dengên herfa T fonem in anku dengên serbixwe ne ji ber ku veguhastina van dangan bi hev dikare di hin peyvan de maneya peyvê biguherîne:

T-ya bihilm / req	T-ya bêhilm / nerm
ta (tasar, tagerm)	ta (ben, dezî)
tu / ti (hîç, çu)	tu / ti (kesê ku mirov jê re diaxive)
tû (tif, ava devî)	tû (dara tûyê û berê wê)

Ti cudahiyeke wisa di herfa D de nîne. Ew tenê fonemekê anku yek dengê serbixwe pêk tîne.

Dîsa ji bilî dubendiya "bihilm-bêhilm", di dengê T de dubendiyeke "zirav-qelew" heye. Ev dubendî bi taybetî di T-ya bêhilm de diyar dibe. Hin T-yên bêhilm zirav in anku sade ne, wek "te, tîr, tûj". Lê hin T-yên bêhilm jî qelew anku emfatîk in (bi inglîzî "emphatic"), wek "tirs, tarî, teng". Ev T-ya qelew hevdenga ط ya erebî ye lê di kurmancî de ew di peyvên xwemalî de jî, wek nimûneyên ku me dan: "tirs, tarî, teng" ku ti ji wan ne ji erebî ketine kurdî.

Lê dubendiya "zirav-qelew" ya T-yê ne diyardeyeke fonemîk e anku dengên zirav û qelew varyantên eynî dengî ne, bi gotineke din "alofon" in, ne fonem in. Sebebê vê ew e ku eger mirov bo nimûneya T-zirav qelew bibêje, erê ew ne rast û xerîb e lê ew nikare maneya peyvê biguherîne.

Di kurmanciya giştî de tenê cûnekî D heye ku hevdenga د ya erebî ye. Di kurmanciya giştî de D-ya qelew anku hevdenga ض ya erebî peyda nabe. Lê di hin devokan de bi awayekî parawêzî û marjinal mirov D-ya qelew di hin peyvan de dibihîze. Bo nimûne, hin kes yan hin devoka peyva "dawet" bi D-ya qelew dibêjin, heçku ew bi alfabeya kurdî-erebî li şûna داووت wek ضاووت bê nivîsîn.

D-ya qelew ya devokî dikare ji tesîra erebî yan zimanekî din yê samî be. Lê hêjayî gotinê ye ku D-ya qelew ya di peyvên esil-erebî de di kurdî de bi awayekî giştî bi dengê din vediguhere (li jêrtir binêrin). Li aliyekî din, peyva "dawet" ya esil-erebî di erebî de jî bi D-ya zirav e (دعوة) lê di hin devokên kurmancî de bûye D-ya qelew.

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paş-devî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k	ķ	q	ʔ ⁷⁵
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç	ç		h̄		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Tabloya konsontên kurdî bi diyarkirina D (*sor*) û konsonantên têkilî wê (*şîn*).

© Husein Muhammed 2014 - 2015

Dengên din yê têkiliyên xurt li gel D heyî ev in:

- **B:** Ew jî wek D dengê seknî-bilerz e. Lê cihê derketina wan dangan cuda ye. B dengê du-lêvî ye, B pidûyî ye.

⁷⁵ ʔ bi IPAYê de nîşana dengê ye ku di zimanên Rojhilata Navîn de bi navê "eyn" tê nasîn û di alfabeya erebî û kurdî-erebî de bi herfa ʔ tê nivîsîn. Ew bo nimûne li destpêka peyvên wek "Elî, Emer, Arif, esman, erd, ecem" û li nava peyvê bo nimûne pi kelîmeya "saet" de heye. Di alfabeya kurdî-latînî û wek din jî bi alfabeyên latînî gelek çaran ew bi apostrofê (') tê diyarkirin: 'Elî, 'Emer, 'Arif, 'erd, 'esman, sa'et...

- **G:** Ew j_î wek D dengekî seknî-bilerz e. Lê cihê derketina wan dengan cuda ye. G dengekî paşdevî ye, B pidûyî ye.
- **Z:** Ew jî dengekî pidûyî-bilerz e anku cihê wê û lerza wê wek ya D ye. Lê awayê derxistina wan cuda ye: D dengekî seknî ye lê Z dengekî xişok / vizok e anku di dema gotina Z de xişîna û vizîna hewayî tê bihîstin û hewa wek di gotina D de ranaweste.
- **H, W, Y, V, ?:** Ev deng nîv-vokal in yan jî zêdetir dişibin vokalan. Di navbera du vokalan de yan jî piştî vokalekê, D dikare bi yekê ji van biguhere.

Peydabûna D-ya dîrokî

D di kurdî de dengekî kevnar e ku heta digihe maka zimanên hindûewropî anku proto-hindûewropî jî. Bo nimûne D-ya peyvên "dar, deh, dêw, dirêj, dîtin, dotin, du, dûr..." de heta di proto-hindûewropî de jî bi D bû.

Bi marjinalî hin di hin peyvan de D bi eslê xwe ji dengekî din e. D-ya peyva "dest" û peyva "dil" bi eslê xwe di zimanên îranî ji Z ye, bidin ber hin zimanên din yên îranî:

kurmancî	soranî	farisî	hewramî	zazakî	avestayî	proto-hindûewropî
dil	dił	dil	zerre	zil	zered	*ker
dest	des(t)	dest	des	dest	zeste-	*ghesto

Peydabûna D ji Z ne di kurdî de lê di farisî de diyardeyeke berbelav e:

farisî	avestayî	kurdî
danişten	zan-	zanîn
damad	zamater	zava

D-ya nava yan dawîya peyvê gelek caran ji T peyda bûye. Ev D di farisî de hatiye parastin lê paşî bi temamî ji kurdî ketiye yan jî bi dengêkî din guheriye.

farisî	îraniya kevn /navîn	kurmancî
bad	vate-, vato- (avestayî)	ba
abad	apat- (pehlewî)	ava
bê(d)	peti (hexamenişî), peyti (avestayî)	bi

Ketina D ji peyvê

Di hemû zaravayên kurdî de û di zimanên din jî yê îraniya bakur-rojavayî de D ya piştî vokalekê li dawîya peyvê ketiye. Lê ev guherîn di farisî û zimanên din yê îraniya başûr-rojavayî de peyda dibin

- kurmancî: ba, bû, çû, xwe, za
- soranî: ba, bû, çû, xo, za
- zazakî: va, bî, şî, xo, za
- farisî: bad, bûd, şod, xûd, zad

Di kurmancî de D ji pey R ketiye:

- kurmancî: bir_(in), kir_(in), mir_(in), xwar_(in), zer
- soranî: bird(in), kird(in), mird(in), xward(in), zerd
- zazakî: berd(en), kerd(en), merd(en), werd(en), zerd
- farisî: bord(en), kerd(en), mord(en), xward(en), zerd

Gelek caran D ji pey jî ketiye:

- kurmancî: benî, kenîn, bahîv / behîv / be'îv...

- farisî: bende, xendîden, badem...

Lê kurmacî û soranî D-ya pey N bi piranî parastiye. Berevajî wan, kurdiya başûrî (feylî, kelhurî, kirmaşanî) ew bi piranî dest daye.

- başûrî: xwanin, senin, geyanin
- kurmacî: xwandin, standin, gihandin,
- soranî: xwêndin, sendin, geyandin...

Di hin devokên kurmaciya rojhilatî de D di paşpirtika pirhejmarî ya girêdayî de wek "-êd, yêd" peyda dibe:

- malêd me
- dikanêd bajarî

Lê di piraniya devokên kurmaciya rojhilatî de ev pirtik bi forma "-êt, -yêt" e û di devokên navendî de û bi zimanê nivîskî ew bi formên "-ên, -yên" in.

Herwiha di hin devokên kurmaciya rojhilatî de "înadin" (rehê demên borî "înad") heye ku hevwatera "înan" ya devokên din yê rojhilatî û "anîn" ya devokên navendî û forma standard e.

Berevajî nav û dawiya peyvê, li destpêka peyvê D gi gelemperî sabit û xweragir e anku naguhere û nakeve. Ji vê awarteyek anku istisnayek heye ku pirtika dema niha "dê" ye, wek "ez dê biçim". Eslê wê peyva "ez divê biçim" ye anku "ez dixwazim biçim", bide ber farisî "x"ah خواه" ku rehê lêkera "x"asten خواستن (xwastin, viyan) e yan jî inglîzî "will" ku bi maneya xwe cihê "dê" ya kurdî digire lê eslê wê watera "xwastin, viyan, vîn, îrade, daxwaz, wesiyet" e. Bi zazakî jî "do" ye.

Lê "dê" tenê di kurmaciya rojhilatî de maye. Di kurmaciya navendî de bûye "wê" (ez wê biçim). Lê hem di kurmaciya rojhilatî û hem jî ya navendî de, di axiftina sivik de D dikeve û dibe "ê":

- ez ê biçim (kurmaciya navendî)
- ez ê çim (kurmaciya rojhilatî)

Di kurmaciya navendî de ew dikare li pey hemû cînavan bibe "ê" lê di kurmaciya rojhilatî de li pey cînavên sêyem û navên kesan bi zerûrî bi forma xwe ya "dê" dimîne:

- kurmanciya navendî: “ew wê bixwin” yan “ew ê bixwin”; “Ehmed wê bê” yan “Ehmed ê bixwe”
- kurmanciya rojhilatî: “ew dê xwin” lê ne “*ew ê xwin”; “Ehmed dê xwit” lê ne “*Ehmed ê xwit”.

Ketina D ji nav û dawiya peyvê pêşî bi guherîna D bi dengekî din (H, Y, W) bûye û paşî ew deng jî ketiye.

- bad → *bah / *bay → ba

Guherîna D bi dengekî din

D-ya nava peyvê gelek caran bi dengekî destbira diguhere. Ev deng bi taybetî H ye lê carinan jî “eyn”, Y, yan W ye:

Peyv bi D	Peyv bi D Heman peyv bi dengekî din
kedî	kehî
cuda, cida	cihê, ciya

Ev guherîna D bi herfeke din bi taybetî di navbera kurdî û farisî de tê dîtin

farisî	kurdî
badem	bahîv, behîv, be’îv, ba’îv
daden	dayîn, dan
bûden	bûyîn, bûn
zaden	zayîn, zan

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Wek ku tê dîtîn, D pêşî dibe Y (daden → dayîn, bûden → bûyîn) û paşî bi temamî dikeve (bûyîn → bûn, dayîn → dan).

Di kurmancî de pêşpirtik yan pêşlêker D-yê naguherînin anku li gel wan D dikare li nava peyvê jî peyda bibe:

- na+dan → nadin
- bi+dan → bidin
- di+dan → didim

Lê di soranî û kurdiya başûrî de di van rewşan de jî D dikare biguhere. Nimûneyek ji soranî:

- na+dan → nayan (nadin)

Zêdebûna D li peyvan

Dengê D li hin peyvan peyda bûye tevî ku di eslê peyvê D nîne:

- qalind (ji tirkî "kalın", hevrehên azerî "qalın", tirkmenistanî "galyň")
- mindal (herwiha minal: "zarok", ji erebî "menal")
- elind, elend (ji erebî 'elen)
- tendûr (herwiha "tenûr", hevrehên farisî tenûr / tendûr, pehlewî tenûr, avestayî tenûre-, erebî tennûr, aramî tinûr, ermenî tonir... hemû ji akadî tinûru)

D-ya qelew ya peyvên ji erebî

Wek ku i jor hatiye diyarkirin, D-ya qelew ya wek ض ya erebî di kurmanciya giştî de peyda nabe. Balkêş e ku di peyvên esil-erebî de ku ev deng tê de heye, D-ya qelew di kurdî de ne bi D-ya sade lê bi Z diguhere:

- erebî: remeđan رمضان → kurdî "remezan" (ne "remedan")
- erebî: rađi راض → kurdî "razî" (ne *radî)
- erebî: ferđ فرض → kurdî "ferz" (ne *ferd)
- erebî: qerđ قرض → kurdî "qerz" (ne *qerd)

Ev diyardeya Đ → Z di farisî û tirkî de jî heye tevî ku li rastnivîsîna farisî her Đ tê nivîsîn, ne Z.

Di kurmancî de, ne di hemû devokan de be jî, di herdu nimûneyên dawiyê du varyantên din jî hene: "qer" û "fer" anku D-ya qelew ji wan ketiye. "Qer" her eynî maneya "qerz, deyn" dide. Lê "fer"ê wateyeke piçekê ji ya "ferz"ê cuda wergirtiye: "ferz" zerûrî ye lê "fer"⁷⁶ giring e.

---

⁷⁶ "Fer" bi taybetî li Behdînan bi maneya "giring, muhim" li kar e.

F – lêvî-didanî-xişok-bêlerz

Di dengnasiya kurdî de F / f nîşana dengê "lêvî-didanî yê xîşok yê bêlerz" e. Mebest ji "lêvî-didanî" ew e ku di dema gotina vî dengî de didanên (diranên) jorîn dikevin ser lêva jêrîn. Merem ji "xîşok" ew e ku di dema gotina vî dengî de hewa di buhirkeke teng ya devî re derdikeve û ji ber vê tengaviyê xîşînek derdikeve. Mexsed ji "bêlerz" jî ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî yên di gewriyê de nalerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de û di zimanên din yên yên erebînivîs de bi herfa ف tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de, wek di piraniya zimanên krîlînivîs de, ev deng bi herfa Ф (gir) û ф (hûr) dihat nivîsîn. Di hin zimanên navend û rojhilata Ewropayê de (bo nimûne almanî, holendî) V bo nivîsîna vî dengî li kar e û dengê V bi herfa W tê nivîsîn. Di hin zimanan de jî (bo nimûne di inglîzî de) PH bo diyarkirina vî dengî tê nivîsîn (bi taybetî di peyvên ji yûnaniya kevn wergirtî de).

Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ev deng bi herfa [f] tê nivîsîn. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelesslabiodental_fricative.ogg

Peydabûna F di peyvan de

Dengê F di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** fanos, ferman, fêris, fireh, fîstan, fort, fûrîn...
- **nav:** afir(r), befir / befir, hefik, mehfûr, nefis...
- **dawî:** Arif, berf, def, maf, ref...

Bi ser ve wisa dixuye ku F bi berfirehî di kurdî de peyda dibe. Lê li gor lêkolînên me⁷⁷, F di nivîsên kurmançî de nadirtirîn herf e anku rêjeya peydabûna wê ji ya hemû herfên din kêmtir e. Tenê 0,26

---

⁷⁷ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de*.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

% ji herfan di nivîsên kurancî de F ne. Ti peyvikeke giştî ya wek cînav yan pêşpirtik yan paşpirtik ya kurdî dengê F di xwe de nahewîne.

Peydabûna dîrokî ya dengê F

Niha dengê F di kurdî de hem di peyvên bi eslê xwe îranî / hindûewropî û hem jî yê bi eslê xwe deynkirî (erebî, ewropî) de jî peyda dibe:

- îranî / hindûewropî: afir, befir/ berf, fireh, ferman...
- erebî: Arif, nefis, fêris, filan...
- ewropî: faks, film, futbol...

Herwiha hin peyvên kevnar jî (wek “fanos, fener, fîstan”) bi eslê xwe ji zimanên ewropî (yûnaniya kevn yan latînî) ketine nav kurdî û zimanên din yê Rojhilata Navîn.

Dengê F di zimanên din jî yê îranî yê nû, navîn û kevn de heye / hebû. Bo nimûne, ew di farisî, pehlewî û avestayî de jî mewcûd e. Bo nimûne:

kurancî	ferman	berf / befr	fire(h)	kef ⁷⁸
farisî	ferman	berf	ferax	kef
pehlewî	freman	vefr	ferax	kef
avestayî	fremeyne-	vefre-	freθeh-	kefe-

Lê F-ya niha ya di hin peyvên kurdî de bi eslê xwe ji P ye:

kurancî	firîn / firrîn ⁷⁹	fisteq	heft	fîroz, feyrûz
---------	------------------------------	--------	------	---------------

⁷⁸ Li vir mebest “kefa li ser avê” ye. “Kefa destan” ne ji eynî rehî ye, ew bi eslê xwe ji erebî ye.

⁷⁹ Di kurancî de jî P di peyva “per, perr” (ber û bask) de hatiye parastin.

farisî	perîden	pistê	heft	fîrozê / pîrozê
pehlewî	per-	pisteg	heft	pedreçok
avestayî	per-	-	hepte-	peyti-reok

Dengê F di makezimanê proto-hindûewropî de peyda nedibû. Li cihê F-ya niha bi axlebe P hebû. Loma “heft” bo nimûne bi yûnaniya kevn “hêpta”, bi sanskrîtî “septan”, bi latînî “septem”, bi lîwanî “septyni”... ye/bû anku di hemûyan P heye, ne F.

Lê P ne tenê di zimanên îranî de, di gelek şaxên din jî yê hindûewropî de bûye F. Bi taybetî di zimanên germenî (bo nimûne almanî, inglîzî û swêdî) de P-ya destpêka peyvên hindûewropî bi temamî bûye F. Tenê peyvên ku wan zimanan paşî ji zimanên din (bi taybetî ji latînî) wergirtî de P dikare li destpêkê hebe.

Rastiya têkiliya dengê F û P ji şiklê van herfan jî baş diyar e: P/F û p/f bi şiklê û dirûvên xwe jî pir dişibin hev û nêzîkî hev in.

Dengê P di gelek ji peyvên îranî di bin tesîra erebî de bûye F: fisteq, faris, fîroz / feyrûz. Lê hê berî têkiliya xurt di navbera zimanên îranî û zimanê erebî de peyda bibe jî, F di zimanên îranî de peyda bûbû. Loma mirov nikare bibêje ku “F dengê erebî ye”. Lê gelek ji peyvên F li destpêka wan, ji erebî hatine wergirtin. Rewşa zimanê tirkî ji kurdî jî zêdetir wiha ye: hemû peyvên tirkî yê bi F dest pê dikin bi eslê xwe biyanî ne, bi piranî ji erebî ne.

Di erebiya standard de P nîne. Berê hemû peyvên bi P di erebî de dibûn F:

erebî	ji	wate
-------	----	------

fîrdews	ji îranî "perdîs"	biheşt
fenn	ji îranî "pend"	huner
fincan	ji îranî "pengan"	fincan
fûlað	ji îranî "polat"	pola, pîla
funduq	ji yûnanî "pandokeîon"	hotêl, qonax, mêvanxane
felsefe	ji yûnanî "philosophîa"	felsefe, filosofî

Lê di erebiya niha de êdî P nabe F, dibe B: bo nimûne frensî "parlement" → erebî "berleman".

Di maka zimanê erebî de anku di proto-samî bi xwe de jî F tine bû lê li cihê F-ya peyvên erebî P hebû. Niha jî di zimanên lêzimên erebî de, di aramî û îbrî de li cihê F-ya erebî di peyvên van herdu zimanan de bi piranî P heye. Bo nimûne, peyva erebî "fella" (cotkar, cotyar) bi eslê xwe yê proto-samî "p-l-h-" bû. Ew peyv hem bi rêya erebî wek "felah" (cotkar) û "file(h)" (mesîhî, xiristiyan) û hem jî bi rêya aramî wek "pale" (karkerên zeviyan) ketiye kurdî.

F û lêzimên wê

CIH →	du-	lêvî-	pidûyî	paş-	ban-	paş-devî	ser-	zima-	qirrikî
	lêvî	didanî		pidûyî	devî		gewrî	nokî	
AWA									
BÊVILÎ	m		n						

SEKNÎ					
- bêlerz	p	t	k	q	ç ⁸⁰
- bilerz	b	d	g		
XIŞOKÊN					
VIZOK					
- bêlerz		s	x		
- bilerz		z	ş	j	
XIŞOKÊN					
NEVIZOK					
- bêlerz	f	ç		h	
- bilerz	v	c			
JENOK		r			
TENGA V	w	l	y		

Tabloya konsontên kurdî, bi taybetî dengê F (sor) û lêzimên wê (şîn)

Ji aliyê dengnasî ve F ji hemû dangan zêdetir nêzîkî dengê V ye. Ew herdu dengên lêvî-didanî û xişokên nevizok in. Tenê lerza wan cuda ye: V bilerz e lê F bêlerz e. Gava ku dengê bêlerz bikeve pey V, hingê V dibe F:

- di-axiv-im → axif-tin
- di-kev-im → kef-tin (→ ketin)

Di van nimûneyan de, ji ber ku T bêlerz e, ew V-ya bilerz dike F. Heman diyarde di gelek zimanên din de jî heye. Bo nimûne inglîzî:

- leave (çûn) → left (çû) – T-ya bêlerz V-ya bilerz dike hevala wê ya bêlerz anku F.

⁸⁰ ? bi IPAyê de nîşana dengê ye ku di zimanên Rojhilata Navîn de bi navê "eyn" tê nasîn û di alfabeya erebî û kurdî-erebî de bi herfa ع tê nivîsîn. Ew bo nimûne li destpêka peyvên wek "Elî, Emer, Arif, esman, erd, ecem" û li nava peyvê bo nimûne di kelîmeya "saet" de heye. Di alfabeya kurdî-latînî û wek din jî bi alfabeyên latînî gelek caran ew bi apostrofê (') tê diyarkirin: 'Elî, 'Emer, 'Arif, 'erd, 'esman, sa'et...

Li aliyekî din, dengêkî bilerz li pey F, dikare wê bike V-ya bilerz:

- heft + deh → hef- + deh (ketina T ya navê) → hevde(h) (D-ya bilerz F-ya bêlerz dike V-ya bilerz)

Herwiha hin peyvên bi V yên kurdî belkî ji erebî ji F bin. Yek ji wan peyva kurmancî "vala, vale" (xalî, ne tijî, ne tije, ne dagirtî) ye ku mihtemelen ji erebî "faric" e.⁸¹ Bi alternatîvî ew ji ermenî ye: ji ermeniya rojavayî "barab" yan jî ermeniya rojhilatî "parap".

Ji bilî guherîna li gel P, dengê F dikare bi B, W û carinan bi H jî biguhere. Bi taybetî di soranî de li cihê cotdengê FT ya kurmancî bi piranî WT heye:

kurmancî	soranî
heft	hewt
şkeft	eşkewt
mizgeft	mizgewt
ke(f)tin	kewtin

Guherîna B / F jî di kurdî de heye lê tenê di çend nimûneyan de peyda dibe:

- fafon / bafon

Guherîna yekser ya F / H di kurdî de peyda nabe. Em vê guherînê di hin zimanên din de dibînin:

- ermenî հրաման (hraman) ji pehlewî "freman" (ferman, emir)
- spanî "hacer" ji latînî "facer" (kirin)

Di kurdî de mirov guherîna F / H dikare bi awayekî neyekser, wek guherîna H / V bibîne:

- kurmancî: kulav, kevn

⁸¹ Guherîna L/R bi hev di kurdî de diyardeyeke berbelav e. Herwiha ketina C/G/D ji dawiya peyvê fenomeneke meşhûr e: "rewa" ji "rewag / rewac".

- farisî: kolah, kohen / kohnê

Ketina F ji peyvê

Dengê F carinan bi temamî ji peyvê dikeve. Naskirîtirîn nimûneya kurmancî peyva "ketin" ya kurmanciya navendî ye. Ew di kurmanciya rojhilatî de bi forma "keftin", di soranî de jî wek "kewtin" û di zazakî de jî bi forma "kewten" heye. Di farisî de peyda nabe lê di hin zimanên din jî yên îranî û hin zimanên din jî yên hindûewropî de peyda dibe:

kurmanciya navendî û rojavayî	ketin
kurmanciya rojhilatî	keftin
soranî	kewtin
zazakî	kewten
belûçî	kep-
parsî	k-f-
pehlewî	k-f-, k-p-
yûnaniya kevn	kopto-
rûsî	kopati

Bi yûnanî maneya peyvê ne "ketin" e lê "lê dan, lê xistin" e û bi rûsî jî wateya wê "kolandin" e lê dîsa jî eslê peyvê eynî ye. Tiştê balkêş ew e ku ji bilî kurmanciya navendî û rojavayî, di ziman û zaravayên din yên rêzkirî de F, P yan W li berî T heye. Di rastiye de ew di kurmanciya navendî û rojavayî de jî, di rehê demên niha û bêna de heye:

- di-**kev**-im, na-**kev**-î, bi-**kev**-in, ne-**kev**-e

Lê ev deng ji rehê dema niha ketiye anku "-keft-" bûye "-ket-".

Ev diyarde di hin peyvên din de jî di hin devokan de berçav dibe lê piraniya devokan F-ya berî T ya peyvên din diparêzin:

piraniya devokên kurmancî	hin devokên kurmancî
mizgeft	mizget
şkeft	şket

G – seknî-paşdevî-bilerz

Di dengnasiya kurdî û piraniya zimanên latînînivîs de G / g dengê "seknî-paşdevî-bilerz" e. Mebest ji "seknî" ew e ku di dema derketina wî dengê de hewa pêşî bi temamî tê sekinandin anku rawestandî berî ku tê berdan. Merem ji "paşdevî" ew e ku di dema derketina vî dengê de ziman bi paşîya devî dikeve. Mexsed ji "bilerz" ew e ku di dema gotina G de perdeyên dengê di gewriyê de dilerizin.

Di alfabeya kurdî-erebî de û herwiha farisî û hin zimanên din jî yê erebînivîs de ev deng bi herfa گ tê diyarkirin. Di erebiya standard de ev deng nîne lê di hin devokan de C, K yan Q yê erebiya standard wek G tên gotin. Di alfabeya kurdî-krîlî û piraniya zimanên krîlînivîs de ev deng bi herfa Г (gir) û r (hûr) tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de jî ev deng bi herfa [g] tê nivîsîn.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengê:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_velar_stop.ogg

Peydabûna G di peyvan de

Li gor lêkolînên me yên berî niha⁸², rêjeya herfa G di nivîsên kurmançî de 1,3 % e. Di nav herfan de neh ji wê kêmtir û 21 jî jê zêdetir peyda dibin.

Di kurdî de G dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** gav, gel, gir, gêre, gîsk, gore, gund, gûz...
- **nav:** agir, ceger, egîd...
- **dawî:** beg, reng, bêjing...

Lê di peyvên xwemalî yên xwerû de, li nav û dawiya peyvê, peydabûna G di kurmançî de bisinor e. Gava ku li dawiyê peyda dibe jî, xaseten li pey N e:

- ceng, deng, dereng...

Li pey R dikare hebe lê ji gelek devokan de ketiye:

- gurg – gur

Carinan jî dikare li peyvê zêde bûbe:

- *qaling / qalind ji qalin ji tirkî kalın*

Peydabûna dîrokî ya G

Dengê G ji zemanê makezimanê proto-hindûewropî ve di kurdî de hebûye. Loma hin peyvên ku bi kurdî bi G ne, di zimanên din jî yên hindûewropî de dîsa bi G ne:

kurmançî	gav ⁸³	giran	girtin
soranî	(hen)gaw	giran	girtin

⁸² Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de*,

http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

⁸³ Eslê peyvê di proto-hindûewropî de “gwem-“ bû û maneya “hatin, gav avêtin” dida.

farisî	gam	giran	giriften
pehlewî	gam	geran	gir-
avestayî	gamen	gowro	greb-, gerib-
sanskritî	gaççati	gurû	grebh-
yûnanî	-	baru	-
latînî	venio ⁸⁴	gravis	-
lîtwanî	gimti ⁸⁵	-	-
inglîzî	come ⁸⁶	-	grab

Lê dîsa jî di gelek ji peyvên niha G heyî de di zimanên kevn yê îranî û/yan di zimanên din yê hindûewropî de ne G lê dengê din, xaseten V yan W hebû:

kurmancî	farisî	pehlewî	avestayî
gul	gol	gil	veridhe
gu-neh, bi-nas	go-nah	-	vi-nas

Herwiha bo nimûne:

- kurmancî *gul, gur(g), zazakî vil, verg*
- kurmancî *gotin, soranî wutin / gutin, hewramî watey, zazakî vatene*
- kurmancî *germ, inglîzî warm*

⁸⁴ Ji proto-hindûewropî "gwem-" di hin zimanan de bûye G û di hinan de jî V.

⁸⁵ Maneya "zan, zayîn" anku "hatin (dinyayê)" dide.

⁸⁶ "Come" ya inglîzî wek "kam" tê gotin. Di inglîzî de G di vê peyvê de bûye K.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Di kurmancî bi xwe de jî *gotin* lê *-bêj-* wek *di-bêj-im, stran-bêj*.

Ji kurmancî jî zêdetir, di farisî de B gelek caran bûye G:

- kurmanî *beraz, birsî/birçî*
- farisî *goraz, gorosnê*

Di çend nimûneyên nadir de, di soranî de G li dawiya peyvê li cihê H ya kurmancî ye:

- kurmancî: *reh / rih*⁸⁷
- soranî: *reg*

Di kurmancî de G di komdengên NG de di hin devokan de carinan cihê K digire:

- birak (bira+k) → birang
- çok → çong

Di kurdiya başûrî⁸⁸ de K gelek caran dibe G:

- kurmancî "nêzîk", soranî "nizîk" lê başûrî "nizîg"
- kurmancî "-ek" (wek "sêvek"), soranî "-êk" (sêwêk) lê başûrî "-êg" (sîwêg)
- soranî "-ekan" (wek "sêwekan") lê başûrî "-egan" ("sîwegan") anku "[filan] ...-an" (sêvan, wan sêvan)

Di tirkî de jî G-ya niha li destpêka peyvên xwemalî bi eslê xwe ji K-ya tirkiya kevn e. Bo nimûne: "gelmek" (hatin) ji tirkiya kevn "kelmek", "gitmek" (çûn) ji "kitmek", "gün" (roj) ji "kün", "göz" (çav) ji "köz". Lê di peyvên ji tirkî wergirtî de, berevajî tirkiya niha, kurmancî K-ya tirkiya kevn parastî ye yan jî ew kiriye Q:

- *koç, koçer* ji tirkiya kevn *köç, köçer*, bi tirkiya niha *göç, göçer*
- *qenc* ji tirkiya kevn *kenç*, bi tirkiya niha *genç* ku di dema tirkiya niha de wek *genc* dîsa ketiye kurdî⁸⁹

⁸⁷ Rehên gulûgiyayan, bi inglîzî *root*.

⁸⁸ Devokên feylî, kelhurî, kirmaşanî.

⁸⁹ Bo têkiliya navbera *qenc* û *genc*, bidin ber *ciwan* û *law* ku di hin devokan de maneya *xort* û di hinan de jî wateya *xweşik, delal, spehî, rind* baş didin.

Li hêla din, tirkî G ya di peyvên esil-îranî de gelek caran dike Y:

- beg → bey
- eger → eğer (bixwîne: eyer)
- dîger → diğەر (bixwîne: diyer = din, dî, dîtir)

Ketina G ji peyvê

Carinan G bi dengê berî xwe ve dihele û taliyê bi temamî dikeve. Bo nimûne, heywanekî kovî heye ku di kurmanciya navendî de bi "gur" tê navandin. Lê di zaravayên din yên kurdî de û herwiha di zimanên din yên îranî de G li dawiya wê peyvê heye:

- kurmanciya rojhilatî: gurg
- soranî: gurg
- farisî: gorg
- pehlewî: gurg
- hewramî: werg
- zazakî: verg
- avestayî: vehrke-

Anku bi zelalî G di kurmanciya navendî de ji vê peyvê ketiye, ne ku di kurmanciya rojhilatî de li peyvê zêde bûye.

Dengê G xaseten hingê dikeve gava ku ew tê berî K:

peyva xwerû	peyva pêkhatî bi nivîskî	peyva pêkhatî bi devkî
bang	bang kirin	ban kirin
deng	deng kirin	den kirin, dey (ne)kirin

Cotdengên H

Piraniya kurdîzanan bi hêsanî dibînin ku H di peyvên "her, heval, hêvî, hestî, Hacer, bihar, guh" de (koma 1) ji H di peyvên "hal, herf, heram, hekîm, hefs, hez (kirin), (pê) hesîn, hîle, Hesen, Hisna, Ehmed, Mihemed, rehm, behs, ruh" (koma 2) cuda ye.⁹⁰

Dengê H wek di koma 1 de bi alfabeya alfabeya kurdî-erebî bi herfa ه û dengê H wek di koma 2 de jî bi herfa ح tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de (IPA) dengê koma 1 bi [h] û yê koma 2 jî bi [ħ] anku h û xetek raketî li serê wê tê diyarkirin. Di gelek tîpguhêzî û transkrîsyonan de dengê koma 1 wek "h" û yê koma du jî bi "ħ" anku h bi nuqteyek li binî tê destnîşankirin.

Di nivîsîna standard ya kurdî-latînî de ev herdu H ji hev nayên cudakirin. Lê ji dema kovara Hawarê ve hin caran bo rêgirtina li ber xelettêgihîştinê dengê koma 2 bi herfa ħ anku h-ya du nuqte li ser ji dengê koma yek anku h-ya xwerû tê cudakirin. Di vê nivîsê de em ê jî li ser vî bingehe kurdî bimînin anku em ê ji van bijarteyan h-ya bi du nuqte bo H-ya koma 2 binivîsin, wek "ħeram, ħekîm, Ĥesen..."

Ĥ dengê erebî ye?

Peyvên ku me li jor di koma 2 de anku wek nimûneyên bi dengê Ĥ / ħ dane, hemû ji erebî ne. Mirov dikare lîsteyeke gelek dirêj ya peyvên wan wisa bide ku hemû ji erebî hatine:

"ħazir, ħakim, ħeq, ħed, ħidûd, ħurr, ħemd, ħedad, Ĥisên, Ĥemîd, beħr, meħel, meth..."

Lîste hema bêje bêdawî ye. Berevajî hin dengên din yê erebî, wek S-ya navdidanî anku "S-ya fis" (س | ث), D-ya navdidanî anku "D-ya fis" anku "za" (ذ) yan jî S/D/T/Z yê emfatîk anku "qelew" (ق | ض | ط | ظ), Ĥ-ya erebî xwe baş di kurdî de diparêze.

Lê dîsa jî ne herdem.

⁹⁰ Bo xwandeveanên ku ev cudahî di devoka wan de tine be û li gel van dengên ne şareza bin, dikarim guhdarîkirina van dengên ji vê derê pêşniyar bikim:

- H-ya koma 1: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessglottal_fricative.ogg
- H-ya koma 2: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelesspharyngeal_fricative.ogg

Veguhastina H bi H

Di çend peyvên ji erebî wergirtî de H-yê cih daye H-ya “normal”. Ya rasttir, di wan peyvên de jî H-yê neşiyaye bi temamî serî ji H-yê bistîne lê di wan peyvên de du guharto, du varyant anku du awayên cuda yê gotina wan peyvên hene.

Ji peyvên wisa ez bi çend liban hesiyame: “heq/ĥeq, heta/ĥeta, hêrs/hêrs, hewce/ĥewce”. Herwiha mirov dikare “hewal” (nûçe, dengûbas) ya soranî lê zêde bike ku ji “eĥwal” ya erebî ye. Dîsa mirov dikare “hest” ya vê dawiyê ji soranî derbazî kurmançî bûyî bide ku eslê wê “ĥiss” ya erebî ye. Ji navên mirovan, bi kêmî Hemze di kurdî de bûye Hemze.

Lê min nebihîstiyê ku ti kesî di kurmançî “hêcet” ya ji erebî *ĥace* e bi H gotibe tevî ku hevrehê wê “hewce/ĥewce” bi du awayan heye û dîsa hevrehên wê “muĥtac, iĥtiyac” di kurdî de tenê bi dengê H hene, bi dengê H peyda nabin.

Ji navên mirovan yê esil-erebî bi H bi kêmî Hemze û Ĥazim di kurdî de veguherîne Hemze û Ĥazim yan jî bi herdu awayan peyda dibin. Lê bi awayekî giştî mirov dikare bibêje ku veguhastina H bi H diyarde û fenomeke gelek sinordar maye: H bi piraniyeke berçav her H dimîne, nabe H.

Hejmara kêma ya guherîna H bi H tenê wê dipeyitîne û diselmîne ku H di rastiye de niha cihekî xurt û qayîm di kurdî de heye li gel wê rastiye jî ku serekaniya wî dengî eslen erebî ye.

Lê H di peyvên ne-esil-erebî de jî heye

Di seranserî kurmançî de hejmara 7 wek “ĥeft” tê gotin. Di soranî de jî ew bi awayê “ĥewt” e tevî ku ew peyv bi ti awayî ne ji erebî ye. Di peyvên ji wê çêkirî de, wek “ĥefte/ĥeftî” (heyama heft rojan) û “ĥeftê” (70) dîsa H diyar e. Lê bi kêmî di devokên kurmançiya rojhilatî⁹¹ de di peyva “hevde(h) / hivde(h)” de H nîne tevî ku bêguman e ku ew ji peyva “ĥeft” hatiye çêkirin.

Herwiha di peyvên kurdî de “teĥl, taĥl” û “zeĥf, zaĥf” heman dengê H heye tevî ku ew ne ji erebî ne jî.

---

⁹¹ Bo parvekirina kurmançî li ser devokan li gor rêzimana wan, binêre: <http://kurdigeh.com/details.aspx?an=501>

Peyvên “hemî, hezar, hirç, hiş, heşt, hejde” di kurmanciya rojhilatî de bi H-ya “normal” in. Lê di kurmanciya navendî de hevberî wan “hemû, hezar, hîrç, hiş, heyşt, hijde” yên bi H hene tevî ku ti ji van peyvan ne ji erebî ne. Wek din jî, di kurmanciya navendî de rola H di peyvên xwemalî de ji kurmanciya rojhilatî gelek zêdetir e. Lê carinan di bin tesîra tirkî de hin H di peyvên esil-erebî de jî wek H tîr gotin. Li aliyekî din, di kurmanciya rojhilatî de peyva “hinêr” heye ku maneya “hêz, şîyan, pêçêbûn, jêhatin”ê dide û hevrehê “huner”ê ye lê min ew di kurmanciya navendî de nebihîstiyê.

Herwiha carinan hin devok “a” ya kurmanciya giştî jî dikin “eh / he”, wek “çehv” li cihê “çav” û “hesin” li cihê “asin”.

Bi kêrî di peyveke esil-ewropî de jî di kurdî de H li kar e: “hal” (sûk, bazar – bi taybetî yên sergirtî) bi rêya tirkî “hal” ji frensî “halle” ji almanî “Halle”, hevrehê inglîzî “hall” (hol, salon, avahî). Veguhastina H-ya wê bi H mimkin e ku ji ber tesîra hevdenga wê ya erebî “hal” (rewş, wez’, weziyet) be.

Di soranî û farisî de jî ev peyvên kurdî/îranî yên li jor rêzkirî – heke peyda bibin – bi H-ya “normal” in yan jî bi dengêkî din in lê ti ji wan ne bi H ne. Lê li aliyê din, di soranî de 17 jî wek dengê 7ê “hevde” ye, ne “hevde”. Herçi farisî ye, hemû H-yên peyvên esil-erebî jî bi deng dike H tevî ku bi H dinivîse jî.

Em çawa binivîsin?

Ji bilî çend awarte û istisnayan, kurdî dengê H di peyvên esil-erebî de diparêze. Lê di çend peyvan de diguhere yan jî du formên yek bi H û yek jî bi H peyda dibe.

Di peyvên xwemalî de parvebûneke berçav di navbera kurmanciya rojhilatî û rojavayî de heye: Di kurmanciya rojhilatî de di peyvên berbelav de ji bilî “heft, tehl, zeħf” û peyvên ji wan çêkirî, H peyda nabe. Di kurmanciya navendî de gelek peyvên xwemalî jî bi H tîr gotin: “hemû, hezar, heyşt, hijde, hîrç...”

Di ferheng û kitêbên dengnasiyê de giring e ku mirov cudahiya wan dangan bi awayekî diyar bike daku hînber (fêrber, kesên ku hîn/fêr dibin) baş bizanin ka ew peyv çawa tîr gotin.

Lê di nivîsîna normal de çêtir e ku mirov bikaranîna tenê herfekê anku H biparêze. Wisa nivîsîna gelek peyvên xwemalî dê hevgirtî û standard be (bo nimûne “hezar, hirç, hiş”) tevî ku di hin devokan

de ew bi H û di hin yê din de jî H tê gotin. Wisa zimanê nivîskî zêdetir nêzîkî hev dimîne û di heman demê de her kesek dikare li gor devoka xwe wan peyvan bibêje lê dîsa jî hemû kurmançîxiv ê wan wek hev binivîsin û bi hêsanî jê fehm bikin.

Di dengnasiya kurdî de H / h nîşana dengê "qirrikî-xişok-nevizok-bêlerz" e. Mebest ji "qirrikî" ew e ku cihê peydabûna vî dengî di devî de li ber qirrikê yan hefikê, gewriyê ye. Xişînek di dema derketina wê de tê bihîstin loma jê re "xişok" tê gotin. H dengê "bêlerz" e anku di dema derketina wê de perdeyên dengî di gewriyê de nalerizin. Di hin zimanan de forma wê ya bilerz jî heye.

Mebesta me li vê derê tenê herfa H ya wek di peyvên "heval, hêja, hûn" de ye (bi alfabeya erebî ه), ne H-ya wek di navên "Hesen, Hisên" yan di peyvên "heft, helal, heram" de (bi alfabeya erebî ح) Em di nivîseke din de behsa van herdu dengên cuda yê bi heman herfa H dikin.⁹²

Bi alfabeya kurdî-erebî û bi zimanên din jî yê erebînivîs ev deng bi herfa ه tê nivîsîn. **Di alfabeya kurdî-krîlî de ew bi herfa h (gir) û h (hûr) dihat diyarkirin.** Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî nîşana vî dengî herfa [h] ye.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessglottal_fricative.ogg

---

⁹² <https://zimannas.wordpress.com/2015/08/10/cotdengen-h-di-kurdi/>

Peydabûna H di peyvan de

Di kurdî de herfa H dikare niha li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe

- **destpêk:** har, heval, hêlîn, hinar, hogir, hûn...
- **nav:** bihar, cahil, Dihok, guhar...
- **dawî:** deh, reh, rekeh, meh...

Li gor lêkolînên me⁹³, rêjeya herfa H di nivîsên kurmançî de 2,3 % e. Teqriben nîv ji herfên din ji wê zêdetir û nîv jî jê kêmtir peyda dibin. Ev lêkolîn herdu dengên H (H-ya wek “heval” û H-ya wek “Hesen”) ji hev cuda nake. Lê ji ber ku H-ya wek Hesen pir kêmtir peyda dibe (xaseten di devokên kurmançiya rojhilatî de), cudakirin jî dê rêjeya H-ya wek “heval” ji 2,0 % kêmtir neke.

Berevajî kurmançî, di soranî de dengê H li dawiya peyvê peyda nabe:

- kurmançî “deh,ceh, meh, şah” lê soranî “de, co, mang, şa”

Peydabûna dîrokî ya H

Dengê H di hemû lehceyên kurdî de peyda dibe. Ew herwiha di hemû zimanên cîranî kurdî (aramî, azerî, erebî, ermenî, farisî, tirkî) de jî heye. Dengê H herwiha di piraniya – eger ne hemû zimanên ewropî de jî li kar e lê di gelek zimanên romî (bo nimûne fransî, spanî û portugalî de) bi piranî mit anku bêdeng e (tê nivîsîn lê nayê gotin). Ew herwiha di zimanên îranî yê kevn (avestayî û hexamenişî) û yê navîn (pehlewî, partî) de jî hebû. Heman deng dîsa di maka zimanê kurdî û zimanên din yê hindûewropî de jî anku di proto-hindûewropî de jî hebû.

Lê dengê H yê niha di kurdî de bi piranî ji hin serekaniyên ji H-ya proto-hindûewropî cuda ye. Çend sebebên giring ji vê re heye ku em ê li jêr rêz bikin.

H-ya proto-hindûewropî ji piraniya zimanên paşhatiyên wê ket. Bo nimûne:

proto-hindûewropî

*h₂stér

*h₁es-

*ég_h₂

⁹³ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de*: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de/>

avestayî	ster	esti-	ez-
yûnaniya kevn	ἀστὴρ (astêr)	ἔστι (êstî)	ἐγώ (êgó)
sanskritî	tare	esti	ehem
inglîziya kevn	steorra	is	ih, ic
latînî	stella	est	ego
pehlewî	star	est	ez
farisî	sitare	est	_94
kurmancî	stêr ⁹⁵	e ⁹⁶	ez

Anku H-ya proto-hindûewropî winda bûye lê dîsa jî, wek ku me li jor got, H di zimanên îranî û piraniya zimanên din jî yê hindûewropî de li kar e. Sebebê vê ew e ku H dîsa peyda bûye, vê carê ji hin dengên din.

Dengê H di îraniya kevn de ji encama guherîna dengê S yê proto-hindûewropî yê berî vokalan bi H di van zimanan de bûye. Bo nimûne, di navê hejmarê "7" de di zimanên îranî de dengê H heye:

- kurmancî, farisî, pehlewî, parsî, tacikî: heft
- soranî û zazakî: hewt

Lê gava ku em li navê heman hejmarê bi zimanên hindûewropî yê ne-îranî binêrin, em ê bibînin ku ew ne bi H lê bi S ye:

- sanskrîtî: septen
- latînî: septem
- fransî: sept
- inglîzî: seven
- polonî: siedem
- rûsî: semi

⁹⁴ Di farisiya niha de nemaye û "min" cihê wê girtiye. Bi heman awayî ji soranî û kurdiya başûrî jî winda bûye. Di zazakî de jî, wek di kurmancî, de bi forma "ez" e.

⁹⁵ Bi soranî "estêre", bi zazakî "astare", bi kurdiya başûrî "esare, hesare". Forma hin devokên kurmancî "histêrk" û forma "hesare" ya hin devokên kurdiya başûrî ne ku forma eslî ya proto-hindûewropî ya bi H diparêze lê "hi-" paşî li vê forma devokî zêde bûye. Li jêrtir em behsa zêdebûna H-yê li peyvên kurdî dikin.

⁹⁶ Wek di gotina "ew kurd e" de, hevrehê kurdiya başûrî "es", zazakî "esto".

Ji bilîf zimanên îranî, herwiha S-ya proto-hindûewropî ji zimanên yûnanî û ermenî jî ketiye yan bi H guheriye. Navê heman peyva "7" bi wan zimanan jî:

- yûnanî: hêpta
- ermeniya kevn: êawt'n, ermeniya nû: yot'

Bi heman awayî, di kurdî û zimanên din yên îranî de di gelek peyvên din de jî H li cihê peyvên din yên proto-hindûewropî ye. Bo nimûne, van peyvên kurdî û inglîzî bidin ber hev:⁹⁷

- kurdî "heman, hem, hev", inglîzî "same"
- kurdî "havîn", inglîzî "summer"

Lê di zimanên îranî de jî S ya proto-hindûewropî nebûye H eger S berî kononantan be:
- stêr

Herçi S-ya kurdî (yan îranî) ya berî vokalan e, ew îcar ji k-ya proto-hindûewropî ye:⁹⁸

- ser ji proto-hindûewropî *kér
- spî ji proto-hindûewropî *kweyt-
- sed ji proto-hindûewroî *kmtóm

Çavkaniyeke din ya dengê H ya kurdî dengê D yê navbera vokalan e. Ew deng di farisî de wek D hatiye parastin lê di kurdî de yan bi yekcarî ketiye yan jî bûye H yan Y:

- farisî: badam (→ tirkî badem)
- kurmancî: bahîv, behîv, be'îv
- zazakî: vam
- kurmancî "guhan" ji îraniya kevn "gew-dane" (cihê berhemên mangayan)
- farisî "zaden", kurmancî "zan, zayîn"⁹⁹

Lê H-ya destpêkê di peyvên kurdî (xaseten kurmancî) de bi piranî bi mebesta rêgirtina li ber vokalan li destpêka peyvan bûye. Ew bi piranî di zimanên din yên îranî de û heta di zaravayên din yên kurdî de jî (xaseten di zazakî de) nîne lê li kurmancî (û gelek caran li soranî jî) zêde:¹⁰⁰

⁹⁷ Bo zêdetir agahiyan li ser etîmolojiya van peyvan û hevrehîya wan, li Wikîferhengê binêrin: <https://ku.wiktionary.org>

⁹⁸ Bo etîmolojiya van peyvan, li Wikîferhengê binêrin: <https://ku.wiktionary.org>

⁹⁹ Binêrin: <https://ku.wiktionary.org/wiki/guhan>

¹⁰⁰ Bo etîmolojiya van peyvan jî hûn dikarin li Wikîferhengê binêrin: <https://ku.wiktionary.org>

- avestayî, pehlewî, farisî, soranî "esp-" yan "esb" (bê H) lê kurmancî "hesp" (bi H)
- avestayî "mer-a", zazakî "amar", pehlewî "şumar", farisî "şomar", soranî "jimare" (hemû bê H) lê kurmancî "hejmar, hijmar" (bi H)
- sanskrîtî "ustre-", hexamenişî "uşsre-", farisî "şotor" (bê H) lê kurmancî "hêştir" û soranî "hoştir" (bi H)
- latînî "aes", sanskrîtî "eyes", avestayî "eyeh-", pehlewî "asîn", farisî "ahen", soranî û kurmanciya rojhilatî "asin" (hemû bê H li destpêkê) lê kurmanciya navendî "hesin" (bi H li destpêkê)
- hîtîti "ishahru", ermenî "artosr", latviyayî "asara", lîtwanî "aşar", sanskrîtî "eşru", avestayî "esir-", pehlewî "esr", farisî "ers" (hemû bê H li destpêkê) lê kurmancî "hêsir, hêstir, hêsr" (bi H li destpêkê) anku "rondik, ava ji çavan tê gava ku mirov digir".
- hin devokên kurmancî "histo, histrî, histêrk...", bi kurmanciya "sto, strî, stêr" ku di ziman û zaravayên din jî yên îranî de H tê de nîne.

Peydabûna H di peyvên wek "histo/hustu, histêrk, histran, histrî" li cihê "sto, stêr(k), stran, strî" pêşî bi zêdebûna I li destpêka van peyvan çêbûye ji ber ku hin devokên kurmancî (û herwiha soranî û zazakî) du yan zêdetir konsonantan li destpêka peyvê tehemil nakin. Anku "sto, stran, stêrk, strî" pêşî bûne "isto, istran, istêrk, istrî". Lê ji ber ku kurmancî bi piranî vokalan jî li destpêka peyvan red dike, êdî H ketiye dewrê û li destpêka van peyvan peyda bûye. Loma

- stêr(k) → istêrk → histêrk
- sto → isto → histo
- strî(k) → istrî(k) → histrîk

Herwih H bi berfirehî cihê X ya farisî û hin zimanên din yên îranî digire:

- kurmancî "hişk, hirç, tehl, suhr/sor", farisî "xoşk, xers, telx, sorx"

Lê tevî ku kurmancî H li destpêka gelek peyvan zêde kiriye, wê S-ya proto-hindûewropî ya bi k-ya proto-hindûewropî, ku di zimanên îranî de bûbû S, êdî neguherandiye û wek S hiştiye. Brevajî kurdî, farisî S-ya îranî ya ji k-ya proto-hindûewropî jî, li pey vokalan kiriye H:

- kurmancî "masî", farisî "mahî"

Husein Muhammed: *Dengasî di kurdî de*

- kurmancî "asin, hesin", farisî "ahen"

Carinan kurmancî jî di vî warî de wek farisî kiriye:

- kurmancî û farisî "deh" lê zazakî "des"
- kurmancî "bihar" û farisî "behar" lê zazakî "wesar"

Farisî herwiha carinan V/F dike H lê kurmancî wan diparêze:

- farisî "kolah, kohî" lê kurmancî "kulav, kovî" (bidin ber pehlewî "kulafek" û partî "kof")

Çavkaniya H-ya kurmancî dikare herwiha W jî be:

- avestayî "yewe-", hewramî "yewe, zazakî "cew", pehlewî "cew", farisî "cow", soranî "co" lê kurmancî "ceh"

Dengê H di kurmancî de herwiha ketiye cihê Ş jî – xaseten berî dengê N yan M:

- farisî "têşnê", zazakî "teyşan" lê kurmancî "têhnî, tihnî" (→ tînî, tînî, tî)
- avestayî "çeşmen", pehlewî "çeşme", farisî "çeşm", kurmancî "çehv" (→ çav)
- farisî "rîş", kurmancî "rih, rî" (mûyên bi rûyê mêran ve)
- farisî "rîşê", kurmancî "reh, rih" (bingehên dar û gul û giyayan)

Dengê H adeten di kurmancî de ji soranî berbelavtir e lê carinan jî hin peyvên soranî bi H ne lê yên kurmancî bi dengê din in:

- soranî "hewr, herzan, hewar", kurmancî "ewr, erzan, war"

Guherîna H bi dengên din

Tarîxiyên H di kurmancî dengê biserketî bûye û zêdetir ketiye cihê hin dengên din û cihê xwe nedaye dengên din. Lê hem di kurmancî de û hem jî xaseten di soranî de H gelek caran êdî rê dide dengên din.

Li cihê H-ya kurmancî, di soranî de bi berfirehî W cih digire:

- kurmancî "hişk, hirç, ceh, hinda/winda", soranî "wişk, wirç, win"

Herwiha komdengê "eh" yê kurmançî, di soranî de adeten bûye "a":

- kurmançî "tehl, pehn", soranî û herwiha carinan kurmançî jî "tal, pan"

Komdengên "êh" dikare H-ya xwe biavêje:

- mêhvan, mihman → mêvan (bidin ber farisî "mihman", pehlewî "mêhman")
- bêhn, bihn → bên, bîn

Komdengê "ih" bi berfirehî dibe "î"

- cih → cî
- mih → mî
- bih → bî
- rih → rî

Me li jortir got ku farisî carinan V/F dike H lê kurmançî wan diparêze. Li aliyekî din, kurmançî carinan H dike V:

- kurmançî "şirove" ji erebî "şurûh" (شروح)

H (sor) û lêzimên wê yên tarîxî (şîn) li gel konsonantên din (reş) yên kurdî

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					

XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz	f		ç			ñ		h	
- bilerz	v		c						
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

© Husein Muhammed 2014 – 2015

J – paşpidûyî-xişok-nevizok-bilerz

Herfa J di nivîsîna kurdî-latînî de nîşana dengê ”paşpidûyî yê xişokê nevizok yê bilerz” e. Mebest ji ”paşpidûyî” ew e ku derxistina wî li paşpidûyan e anku ziman ji pidûyan paşvetir bi devî dikeve. Mebest ji xişokiyê ew e ku dengê xişxişî yê hewayî ji gewriyê tê. Merema ”bilerz” jî ew e ku di dema çêbûna vî dengî de perdeyên dengî dilerizin.

Li vê derê mirov dikare guh bide vî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_palato-alveolar_sibilant.ogg

Heman herfa J di fransî, portugalî, tirkî û hin zimanên din de wek kurdî bo diyarkirina heman dengî tê bikaranîn. Di gelek zimanên Rojhilata Ewropayê ew deng bi herfa ž (Z-ya kumikek li ser) tê nivîsîn. Di transkripsiyonê de gelek caran di gelek zimanan de bi cotferfên ZH û hin caran jî cotherfên JH tê nivîsîn. Bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) ev deng bi nîşana [ʒ] anku bi Z-yeke çengal li bin tê diyarkirin.

Di alfabeya kurdî-erebî û alfabeya farisî de ev deng bi herfa ج̈ tê nivîsîn. Cudahiya wê ji herfa ج (Z) ya alfabeya erebî ew e ku di Z de nuqteyek li ser herfê heye lê di J de sê nuqte. Di zimanê standard yê erebî de ne ev deng û ne jî ti herfên taybet bo wî peyda nabin. Di alfabeya kurdî-krîlî û di piraniya zimanên krîlînivîs de herfa Ж (gir) û ж (hûr) bo vî dengî dihat nivîsîn.

Li aliyekî din, di inglîzî de J bi piranî bo diyarkirina dengê wek C ya kurdî tê nivîsîn. Bo nimûne, navê inglîzî ”John” wek ”Con” tê gotin. Di piraniya zimanên Bakur, Navend û Rojhilata Ewropayê de J bo dengê wek Y ya kurdî tê bikaranîn. Bo nimûne, bi almanî ”ja” (erê, belê) wek ”ya” tê gotin. Di bin tesîra van zimanan de, di IPA-yê de jî [j] bo diyarkirina dengê wek Y ya kurdî tê nivîsîn.

Peydabûn û rêjeya J

J di kurmançî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- destpêk: jin, jiyar, jar, jajî, jehr...
- nav: bajar, bejn, rijandin...
- dawî: dirêj, roj, gêj...

Li gor lêkolînên me¹⁰¹, rêjeya herfa J di nivîsên kurmançî de 2 % e. Yek ji giring yên zêdehiya herfa J daçeka "ji, jê" ye ku pirr tê bikaranîn û wisa rêjeya herfa J di nivîsan de zêde dike. Herwiha peyvên "jin, jiyar, jîn" û formên wan yên çemandî vê rêjeyê zêde dikin.

Lê wek din J di kurdî de dengêkî nadir e û kêr peyda dibe. J herwiha hem di zimanên cîranên kurdî de (erebî, tirkî, ermenî, aramî) û hem jî yên lêzimî kurdî de (farisî, zimanên din yên hindûewropî) yan kêr e yan jî heta qet peyda nabe (bo nimûne di erebiya standard û di aramî de).

Peydabûna J ji dengên din

Ji aliyê dîrokî ve J di kurdî de jî dengêkî bi rêjeyî nû ye. Di zimanên kevn û navîn yên îranî de (avestayî, farisiya kevn, pehlewî) li cihê J ya kurdî bi piranî dengêkî din heye. Herwiha di nav zimanên nû yên îranî de jî, bo nimûne di farisî û zazakî de li cihê J ya kurmançî dengêkî din heye. Bi awayekî giştî miov dikare bibêje ku rewş wiha ye:

- kurmançî û soranî: J
- zazakî: C
- farisî û pehlewî: Z
- avestayî: Ç / C

Em dikarin çend nimûneyan bidin:

- kurmançî û soranî: jin
- zazakî: cinî
- farisî û pehlewî: zen
- avestayî: cinî-

- kurmançî û soranî: roj

---

¹⁰¹ Husein Muhammed: Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

- zazakî: roc¹⁰²
- farisî û pehlewî: rûz / roz
- avestayî: reoçeh-

Carinan jî J ji Ş yan S ye:

- kurdî: hejmar, jimare, jimartin, -jimêr-
- farisî: şumar
- peştûyî: şmêrêl
- sanskrîtî: smarati
- proto-hindûewropî: *smer-

Herwiha:

- "jidandin" ji "şidandin" ji erebî ji "şedde, şedîd"
- "cejn", bide ber farisî "ceşn", avestayî "yesne-"

Di maka zimanên hindûewropî de anku di proto-hindûewropî de li cihê van hemû dengan G yan K hebû. Paşî ew di îraniya kevn de bûye Ç û piştî hingê jî bûye C, Z yan J. Wek ku ji tabloya li jêr diyar e, ev deng hemû lêzimî hev in.

Heta niha jî gelek caran C di kurmancî de dibe J:

- "îja, îjar" ji "îca, îcar" ji "î-" + "car"
- "wijdan" ji erebî "wicdan"

Peydabûna J ji dengên din bi piranî dîrokî ye anku deng hin bi borîna demê re guherîne û bûne J.

J (sor) û lêzimên wê (şîn) li gel konsonantên din (reş) yên kurdî

---

¹⁰² Forma zazakî ya standard li gor Koma Xebatê ya Vateyê "roj" e lê di piraniya devokên zazakî de "roc" e. Bijartina forma "roj" wek forma standard bi armanca nêzîkkirina zazakî li gel zaravayên din yên kurdî hatiye kirin.

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
GIRTEK									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Guherîna J bi dengên din

Ji aliyê dîrokî ve, J di kurmancî de dengêkî biserketî ye: wî cihê gelek dengên din girtiye û bergeha xwe berfireh kiriye. Hêsan e mirov nimûneyên ku tê de dengên din bûne J peyda bike. Lê zehmet e mirov peyvên xwerû yên wisa pêşkêş bike ku berê tê de J hebû lê niha bûye dengêkî din.

Dîsa jî ne tenê dengên din bi J diguherin lê carinan J jî bi dengêkî din diguhere. Hema-hema herdem ev deng Ş ye. Lê ev guherîn ne dîrokî ye. Ew ji encama çemîn û çemandina peyvê ye:

J dengêkî bilerz e anku di derketina wî dengî de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin. Lê di kurdî de gava ku dengêkî bêlerz tê pey dengêkî bilerz, vî dengê bilerz jî li gel xwe dike bêlerz. Dengêkî giring yê bêlerz T ye (hevbera wê ya bilerz D ye). Gava ku ev T tê pey J, hingê J ji ber tesîra T dibe Ş:

- rehê dema niha "-kuj-" (di-kuj-im, na-kuj-im) + T → kuşt (ne "*kujt")
- rehê dema niha "-birêj-" (di-birêj-im, na-birêj-im) + T → biraşt (ne "*birajt")

- rehê dema niha "-rêj-" (di-rêj-im, na-rêj-im) + T → rişt (herwiha "rêt" lê ne "*rijt")

Herwiha carinan K ya bêlerz jî (ku hevbera wê ya bilerz G ye) J dike Ş:

- kurmanciya navendî: kîjan
- kurmanciya rojhilatî: kîşk

- kurmancî: mejî / mêjî
- soranî: mêşk (ne *mêjk)

Di hin devokan de (bi taybetî di behdînî de) jî "ji" ya daçek gelek caran tê kurtkirin ("i" jê dikeve) û "j" jî dibe "ş":

- ji malê → ş'malê
- ji niha ve → ş'niha ve

Dîsa "jî" (herwiha) ya kurmancî di soranî de wek "-îş" e:

- kurmancî: dest jî
- soranî: destîş

Varyantên J, C û G di peyvên ji ewropî de

Di kurdî de gelek peyv vê dawiyê ji zimanên ewropî hatine wergirtin. Di gelek ji wan peyvên de dengê J heye:

- biyolojî, jeolojî, jîlet, jîla, kronolojî, sosyolojî...

Di nivîsên kurmancî de bi piranî ev formên van peyvên yê serdest û standard in. Lê carinan mirov varyantên wan yê bi C yan G jî dibîne:

- biyolocî, ceolocî, cîlet, cîla, kronolocî, sosyolocî...
- biyologî, geologî, gîlet, gîla, kronologî, sosyologî...

Herwiha helbet di nivîsîna van peyvan de hin dengên din jî dikarin biguherin. Bo nimûne, "jîlet" wek "jîlêt" yan "gîlet" mîna "gîlêt" jî tê dîtin.

Formên bi J bi piranî ji tesîra frensî (bi rêya tirkî yan farisî) ne. Formên bi C ji inglîzî (bi rêya erebî) ne. Formên bi G dikarin bo nimûne ji rûsî, almanî, swêdî bin. Lê hemû formên van peyvan ew e ku ew ji peyvên yûnaniya kevn yan jî ji latînî hatine çêkirin. Di nivîsîna kurmancî de formên bi J serdest û standard in.

Ketina J

J carinan ji dawiya peyvê dikeve. Bo nimûne, peyva "roj" di gelek devokan "ro" ye. Peyvên ji wê çêkirî jî wek wê bê dengê J ne:

- rojhilat → rohilat
- rojava → roava
- Rojhat → Rohat
- Rojbîn → Robîn

Lê hin nimûneyên awarte jî hene:

- "rojname" nabe "*roname"

Di peyvên "îro / evro" û "nîvro" de formên bê J serdest û standard in, ne formên bi J (îroj / evroj, nîvroj) tevî wê jî ku forma xwerû ya serdest û standard "roj"

Herwiha rehê dema niha yê lêkera "gotin" anku "-bêj-" (di-bêj-im, na-bêj-im) di hin devokan de û di gelek devokên din de jî di axiftina sivik de bê J ye anku "-bê-" ye: "di-bê-m, na-bê-m".

J ji rehê dema niha yê lêkera "avêtin" jî dikeve:

- -avêj-: di-avêj-im, na-avêj-im → -avê-: di-avê-m, na-avê-m

K – paşdevî-seknî-bêlerz

Di dengnasiya kurdî de **K / k** nîşana dengê “paşdevî-seknî-bêlerz” e. Mebest ji “seknî” ew e ku di derxistina wê de lêv pêşî bi tamamî girtî ne û paşî tîn vekirin. Mebest ji “paşdevî” ew e ku cihê derxistina vî dengî paşîya devî ye anku ziman bi wê derê dikeve. Merem ji “bêlerz” jî ew e ku di dema peydabûna vî dengî de perdeyên dengî nalerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-latînî de – û di piraniya zimanên bi alfabeya latînî dinivîsin de – bi awayê **K** (gir) û **k** (hûr) tê nivîsîn. Lê di gelek zimanên ewropî de C û Q jî vî dengî didin.¹⁰³ Di alfabeya kurdî-erebî de û di farisî jî de ev deng bi herfa ك lê di erebî de bi ك tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de ev deng bi **K** (gir) û **к** (hûr) dihat diyarkirin. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ew wek [k] tê nîşankirin.

Mirov li vê derê dikare guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessvelar_plosive.ogg

Peydabûna K di peyvan de

Di kurdî de herfa K dikare niha li destpêk, nav û dawîya peyvê peyda bibe

- **destpêk:** kar, kes, kêr, kil, kul, kom, kurd, kûr...
- **nav:** dikan, rekeh, şekir...
- **dawî:** mak, çek, rik...

Li gor lêkolînên me¹⁰⁴, rêjeya herfa K di nivîsên kurmançî de 3,8 %. Tenê herfên E, I, N, A, Ê, R, D, B, Î jî herfa K zêdetir di nivîsên kurmançî de peyda dibin.

¹⁰³ Li destpêka nivîsîna kurdî bi alfabeya latînî di kovara Hawarê de K bo diyarkirina dengê Q û Q jî bo diyarkirina dengê K dihat nivîsîn. Bo nimûne, navê welatê me wek Qurdistan dihat nivîsîn û peyva bi maneya “baş, çê, çak” jî wek “kenc” dihat nivîsîn ku niha wek “qenc” tê nivîsîn.

¹⁰⁴ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de*: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de/>

Du fonem: K-ya bipif û K-ya bêpif

Herfa K di kurmançî û zazakî de nîşana du fonemên anku du dengên serbixwe ye. Yek ji wan K-ya bipif e (req e, bihilm e, hilmdar e, bi inglîzî "aspirated"). Ew bo nimûne di van peyvan de heye:

- kar, ker (heywan), kêr (amûra birînê), kûr (wek "ava kûr")...

Mebest ji "bipif" ev e: heke dengê bipif be, hingê pifek yan hilmek yan bayekî xurt ji devî dertê. Mirov dikare bi wê pifê yan wî bayî bihese heke perrekê / kaxezekê nêzîkî devê xwe bigire yan jî devê xwe nêzîkî mûmekê bike û peyva "kurd" bibêje. Hingê ew perr dê biheje ji ber ku K di peyva "kurd" de bipif e. Lê heke mirov bi heman awayî peyva "kirin" bibêje, ew perr dê neheje ji ber ku K di peyva "kirin" de bêpif e.

Awayekî din yê realîzebûna dengê P bêpif e (nerm e, bêhilm e, bi inglîzî "unaspirated"). Ew awayê P bo nimûne di van peyvan de heye:

- ka (giyayê hişk), kevir, kirin, kî, kurr...

Di kurmançî û zazakî de pifdarî herfa K dike du fonem anku du dengên serbixwe. Sebebê vê ew e ku eger mirov P-ya bipif wek P-ya bêpif bibêje, maneya peyvê dikare biguhere:

K-ya bipif (req)		K-ya bêpif (nerm)	
peyv	wateya wê	peyv	wateya wê
ka	li kû ye?	ka	giyayê hişkirî

Di zazakî û ermenî de jî li destpêkê K carinan bipif û carinan jî bêpif e. Di soranî, farisî, erebî tirkî û inglîzî de K herdem li destpêkê bipif e.

Ji ber ku piraniya peyvên wergirtî yên bi K niha ji inglîzî, farisî, erebî, tirkî û soranî dikevin kurmançî, K-ya wan jî wek di van zimanan de di kurmançî de jî bi şiklê xwe yê bipif/req dimîne:

- kompûter (ji inglîzî), koçer (ji tirkî), kar (yekser an bi rêya soranî ji farisî), kamil (ji erebî)...

Lê di hin peyvên ji mêj ve ji tirkî hatî de K bêpif bûye:

- kon / kûn (çadir, xîvet)

Peydabûn û guherîna dîrokî ya K

Dengê K di hemû lehceyên kurdî de peyda dibe. Ew herwiha di hemû zimanên cîranî kurdî (aramî, azerî, erebî, ermenî, farisî, tirkî) de jî heye. Dengê K herwîa di piraniya – eger ne hemû zimanên hindû de jî li kar e. Ew herwiha di maka zimanê kurdî û zimanên din yê hindûewropî de jî anku di proto-hindûewropî de jî hebû.

P-ya proto-hindûewropî bi piranî di kurdî de wek xwe hatiye parastin. Bo nimûne:

kurmançî	ji proto-hindûewropî	bide ber...
kî	*k ^w is	latînî: qui (bixwîne: kî)
keftin, ketin	*kopto-	yûnanî: kopto- (ketin)
kurt	*(s)ker-	almanî: kurz

Lê K-ya proto-hindûewropî bi piranî di kurdî û zimanên din ên îranî de bûye dengê din (adeten S yan Ç)

kurmançî	ji proto-hindûewropî	bide ber...
ser	*ker-	yûnanî: karê
çi	*k ^w is	latînî: quis

Anku "çi" û "kî" di proto-hindûewropî de herdu jî *k^wis bûn lê di kurdî de "kî" bi K maye û di "çi" de jî K bi Ç guheriye.

Piraniya peyvên bi K yê di zimanên îranî de, rehê wan nagihe proto-hindûewropî. Anku ev peyv piştî parvebûna zimanê proto-hindûewropî di zimanên îranî de peyda bûne. Hin ji van peyvên ji erebî yan tirkî ne:

- ji erebî: kal (pîr), kerb, kil, kîs...

- ji tirkî: koç, koçer, kon / kûn...

Hin caran jî K ya peyvên kurdî ji X ya îraniya kevn peyda bûye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî	farisî	pehlewî	avestayî	sanskritî	ermenî
kanî	henî	xanî	xanîg	xan-	xan-	-
ker	her	xer	xer	xere-	xere-	
ken		xende	xendek			xind

Di soranî de jî wek kurmancî ev peyv bi K ne. Lê wek ku tê dîtin, di zazakî de ew bi H ne.

Di hin devokên soranî û zazakî de (lê ne di kurmancî de) K li berî Ê û WÊ dibe Ç yan TS:

- soranî: "le kwê" (li kû) bi hin devokan wek "le çwê" tê gotin.

Tarîxiyên ev heman diyarde sebaba wê ye ku hevbera "que" (bixwîne "ki") ya fransî di kurdî de "çi" ye yan beramberî "cuanto" (bixwîne) ya spanî di kurdî de "çend" heye anku yê van zimanna bi dengê K ne lê yê kurdî bi Ç ne.

Li aliyekî din, kurdî hin caran Q ya erebî kiriye K:

- erebî "x-l-q" (afirandin, xuliqandin) > kurdî "xelk" (li gor hin devokan "xelq")

Lê hin caran jî erebî K-ya peyva îranî kiriye Q û ew peyv bi Q ji erebî li kurdî (û farisî) vegefirîne:

- pehlewî "pistek" > erebî "festeq" > kurdî "fisteq" (lê farisî "piste / pistê" ya ne-erebîkirî)
- pehlewî "zendîk" > erebî "zendîq" > kurdî "zendîq"

Di peyvên ji tirkî wergirtî de hin caran kurdî K-ya tirkiya kevn / navîn parastîye lê di tirkiya niha de ew deng bûye G:

- tirkiya kevn / navîn "köç" > kurdî "koç" (lê tirkiya niha "göç")

-

K (sor) û lêzimên wê (şîn) li gel konsonantên din (reş) yê kurdî

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

L – pidûyî-tengav

Di dengnasiya kurdî de L "pidûyî-tengav" e. Mebest ji "pidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve. Mebest ji "tengav" jî ew e ku di dema derketina vî dengî de rêya dengî tê tengkirin lê bi tamamî nayê girtin.

Ev deng piraniya zimanên latîninivîs û herwiha bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) jî bi herfa [l] tê diyarkirin. Di zimanên erebînivîs de (bo nimûne erebî, farisî, kurdiya bi alfabeya erebî) ev deng bi herfa ل (lam) tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de, wek di zimanên din jî yê krîlînivîs de ev deng bi herfa Л (gir) û л (hûr) tê/dihat nîşankirin.

Peydabûna L di peyvan de

Dengê L di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** law, lez, lê, lêv, livîn, lîmon, lome, lûfik...
- **nav:** alî, bilind, Celîl, bela, bilûr...
- **dawî:** çal, dil, gul, hêl, mil, nal...

Li gor lêkolînên me yê berî niha, rêjeya herfa L di nivîsên kurmancî de 2,1 % e. Ev tê wê maneyê ku 16 herfên din ji L-yê mişetir û 14 jî jê kêmtir peyda dibin. Du ji sebebên giring yê peydabûna L di nivîsan de daçeka "li" (wek "li ser, li bin, li malê"...) û herwiha girêdek "lê" (feqet, ema, belam, belê) ne ku peyvikên di nivîsan de pir mişe ne. Herfa L herwiha li nav û dawiya peyvan jî bi rêjeyeke normal peyda dibe. Lê li destpêka peyvan L di kurdî de pir kême û peyvên bi L dest pê dikin jî bi piranî bi eslê xwe biyanî ne (li jêtir binêrin).

Herfek û du deng

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Herfa L di kurdî de bi du dengên hinekî ji hev cuda realîze dibe anku derdikeve. Yek jê "L-ya zirav" e, wek di van peyvan de:

- lêv, law, livîn, gel, bila...

Mirov dikare li vê derê guh bide "L-ya zirav":

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_lateral_approximant.ogg

Lê di kurdî de herwiha L-yeke din jî heye ku gelek caran navê "L-ya qelew" lê tê kirin. Ew di kurmancî de bo nimûne di van peyvan de heye:

- lep, welat, silav...

Mirov dikare li vê derê guh bide L-ya qelew:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Velarized_alveolar_lateral_approximant.ogg

Di nivîsîna kurdî-erebî de (bi taybetî di soranî de lê herwiha carinan di nivîsîna bi kurmancî ya bi alfabeya kurdî-erebî de jî) L-ya qelew (ﻝ) bi nîşaneke li ser L-ya zirav (ﻝ) tê cudakirin. Di alfabeya kurdî-latînî de jî L-ya qelew carinan bi du L-yan yan jî bi "ł ł" ji L-ya zirav (L l) tê cudakirin.

L-ya qelew di kurmancî de kêr peyda dibe lê ew di soranî de mişe ye. Gelek caran li cihê L-ya zirav (L) ya kurmancî di soranî de L-ya qelew (ł) heye:

kurmancî	soranî
dil	dił
gul	guł
mal	mał
belê	bełê

Tevî ku di soranî L-ya qelew ji kurmancî zêdetir heye lê dîsa jî L-ya qelew di soranî de li destpêkê peyda nabe. Di kurmancî de ew bi kêrî di peyva "lep" de li destpêkê jî heye herçend e ku wek din li her dera peyvan kêr e.

Di kurmancî de L-ya qelew tevî kêmiya xwe jî dîsa di hemû devokan de peyda dibe. Loma hemû kurmanc peyvên wek "silav, welat" bi L-ya qelew dibêjin. Lê di hin peyvan de jî L-ya qelew di hin devokan de di hin peyvan heye lê di hin devokên din de di heman peyvan de L zirav e:

bi L-ya qelew	bi L-ya zirav
meîa	mela, mele
mifet	milet
zeîam	zilam

Hêjayî gotinê ye ku peydabûna L-ya qelew di van peyvan de di hin devokên kurmancî de ne jî tesîra soranî ye: Di soranî de di peyvên "mela, milet" de L zirav e. Herwiha devokên ku peyva "milet" bi L-ya qelew jî dibêjin ji soranî dûr in, zêdetir li Başûr-Rojavaya Kurdistanê (Sûriyê) ne.

Cudahiya herdu L-yan di kurmancî de bi mînimâlî diyardeyêke fenomîk e anku L-ya qelew û L-ya zirav belkî fonem bin: guherandina yekê ji wan bi ya din dikare di çend peyvan de maneya peyvê biguherîne:

- "çil" bi L-ya zirav (40)
- "çîl" bi L-ya qelew (çepel, tema, xwazok, nemerd)

Lê fonemiya herdu L-yan ne tiştekî bêguman e. Di peyvên nimûne de "çil, çîl" de ne tenê L lê herwiha Ç jî ji hev cuda ye: Ç-ya peyva "çil" anku "40" bipif e (req e, bi inglîzî "aspirated") lê Ç-ya peyva "çîl" anku "çepel" bêpif e (nerm e, bi inglîzî "unaspirated")¹⁰⁵.

Ji bilî soranî, L-ya qelew bi berfirehî herwiha di hewramî û di gelek devokên kurdiya başûrî de hene. Ew herwiha di tirkî de jî wek alofon bi taybetî li rex dengê "r" heye, bo nimûne di peyva "kılmak" (eda kirin, nimêj kirin, nivêj kirin) de.

¹⁰⁵ Balkêş e ku hevwatera wê anku "çepel" bi Ç-ya bipif e.

Peydabûna dîrokî ya L

Dengê L di makezimanê proto-hindûewropî de hebû. Em dikarin li vê derê çend nimûne ji zimanê mak û herwiha ji "keçên wê" jî bidin.

proto-hindûewropî	kurdî	farisî	latînî	inglîzî
*leb-	lêv	leb	labium	lip
*lek-	ling	leng	lacertus	leg

Lê li serdema zimanên kevn yê îranî (avestayî, hexamenişî) L ji van zimanan bi temamî winda bû. Bi pîranî R cihê wê girt. Loma gelek ji peyvên hindûewropî yê ku di şaxên din yê vê malbata zimanan de bi L ne, di zimanên îranî de bi R ne. Di nav zimanên nimûneya me de latînî, yûnanî û ermenî ne-îranî ne loma di peyvên wan yê nimûne de L heye. Avestayî, farisî û kurdî zimanên îranî ne loma di peyvên wan yê nimûne de R heye.

latînî	vulpes	lux	sol
yûnaniya kevn	alopêks	leukos	hêlios
ermenî	alovês	luys, loys	-
avestayî	urupis	reoçe-	hverî-, hûro-
farisî	robah	rûz	xor
kurdî	rûvî, rovî	roj	xor (tav, roj)

Paşî li serdema zimanên îranî yên navîn (pehlewî û parsî) de L dîsa di zimanên îranî de peyda bûye. Lê, wek ku ji nimûneyên farisî û kurdî diyar e, L-ya bi R guherî êdî bi piranî her wek R maye û êdî nebûye L. Di hin peyvên de ew dîsa vegeherîne ser forma bi L: "lêv, ling".

Lê gelo L-ya peyvên din ji kû peyda bûye?

Piraniya peyvên kurdî yên ku bi L dest pê dikin bi eslê xwe biyanî ne.

- ji erebî bo nimûne: lelebî, lib, libin, lihêf, lê (bi maneya "feqet"), libas, lome, lûle/lûlî, (belkî) lez, livîn/livandin...
- ji aramî: lewitîn/lewitandin, lixav, lewçe...
- ji akadî: legen, legleg...
- ji ermenî: law...
- ji sanskrîtî: lîmon, laciwerd...

Lê dîsa jî gelek peyvên hindûewropî yan îranî bi xwe jî hene ku L li destpêkê, navê yan dawiyê heye:

- destpêk: livîn (doşek, lihêf...), limêj (duaya rojane)...
- nav: bilind, hildan...
- dawî: dil, gul...

Gelo L-ya van peyvên xwemalî ji kû tê?

Yek ji çavkaniyên serekî yên L-ya peyvên xwemalî dengê R ye. Eger em ziman û lehceyên îranî bidin ber hev, em ê bibînin ku di hin ziman de L û di hinan de jî R heye:

kurmancî	dil	gul	bilind
soranî	diř	guř	berz
hewramî	ziř	viř	berz
zazakî	zerre	vil	berz

farisî	dil	gol	bolend
pehlewî	dil	gil	bulend
avestayî	zered-	veridhe-	berez(+ent-)

Niha jî R û L li gor devokan dikarin bi hev biguherin: şelwar, şelwar, şerwal, şerwar.

Çavkaniya din ya L-ya peyvên xwemalî N e.

hin	devokên	soranî	zazakî	farisî	pehlewî	avestayî
devokên	dîn	yên				
kurmancî	kurm.					
limêj	nimêj	niwêj	nimac	nemaz	nemaz	nemeh-
livîn ¹⁰⁶	nivîn, nivistin	nûstin	-	-	nibist-	ni-pes-
loş(î can)	noş(î can)	noş(î can)	-	nûş	enoş	enoşe-

Wek ku diyar e, ev peyv bi eslê xwe bi N bûn lê di hin devokên kurmancî de N-ya wan bi L guheriye. Ev formên L yê jor devokî ne: di nav piraniya kurmancan de û di zimanê nivîskî de, formên bi N serdest in. Lê L-ya daçeka (prepozisyona) kurmancî "li" (wek "li ser, li bin, li malê") û hevwateriya wê ya soranî "le" jî tarîxiyên N bûn lê formên bi N bi temamî ji kurmancî û soranî winda bûne û formên bi L tek alternatîv in¹⁰⁷:

kurmancî	soranî	hewramî	hexamenişî	albanî	fransî, spanî	inglîzî, latînî
----------	--------	---------	------------	--------	------------------	--------------------

¹⁰⁶ Bi maneya "doşek, lihêf, balgih, betenî..."

¹⁰⁷ Di hewramî de N hatiye parastin. Li aliyekî din, di zazakî û farisî de ev peyv bi temamî winda bûye.

li, lê ¹⁰⁸	le	ne	ena	nê	en	in
-----------------------	----	----	-----	----	----	----

Guherîna L bi dengên din

Di kurdî de li gor devokan L di çendîn nimûneyan de bi R diguhere. Yek ji naskirîtirîn peyv "bera, bira" ye wek di hevoka "Bera/bira ew bike" ku eslê wê bi L ye û di devokên din de wek "bila, bela" tê dîtin û ji erebî "bela" hatiye wergirtin.

Guherîna L bi R bi taybetî di soraniya Hewlêrê de diyardeyeke serdest e:

soraniya Hewlêrê	soraniya Silêmaniyê	ji erebî	bi kurmancî
mar	maṛ	mal	mal, xanî
mindar	mindar, minar	menal	zarok
berê	beṛê	bela, belî	belê, erê

Di kurdî de adeten L bi ti dengên din naguhere. Lê di hin zimanan de L dikare bi dengên din jî yên tengav anku bi W û Y jî. Ev guherîna dengî dikare ji ortografiya wan zimanan jî bê dîtin: peyv bi L tîn nivîsîn lê bi W yan Y tîn gotin:

- "Brasil" (Brazîlya) bi portugaliya Portugalê wek "Brazil" lê bi portugaliya Brazîlyayê wek "Brasîw" tê gotin.
- "Llano" (deşt) bi hin devokên spanî wek "lyano" û bi hinan jî wek "yano" tê gotin.
- "Animal" (heywan) di fransî de bi forma xwe ya pirhejmar dibe "animaux" anku L dibe U (ku bi deng wek W e) lê paşî dengê "-aux" bi hevreh bûye "o" loma ew peyv wek "animo" tê gotin.

¹⁰⁸ Daçeka "lê" ya kurmancî kurtkirina "li wê, li wî, li wan" e. Ew ji aliyê etîmolojî ve ji girêdera "lê" (feqet, ema, belam) cuda ye. Ev "lê" hevwatera "la" ya zazakî ye û herdu jî kurtkirinên "lêkin, lakin" yên erebî ne. "Li" di hin devokên kurmancî de dibe "l" (behdînî), "le" (sûrçî) û "la" (merişî).

- Di polonî de "tapa" – ku hevreh û hevwatera "lapa" ya rûsî û "lep" ya kurmancî ye – niha bi poloniya standard wek "wapa" tê gotin lê di hin devokên polonî yên rojhilatî de hê jî wek "tapa" (anku wek kurmancî bi L-ya qelew) tê bilêvkirin.

Tabloya têtikiliyên L li gel dengên din

Tabloya konsonantên kurdî bi diyarkirina taybet ya L (**sor**) û lêzimên wê (**şîn**). Tîrik têtikiliya L li gel dengên din diyar dikin: Eger tîrik tenê ber bi L ve be, hingê ew deng dibin L. Eger tîrik dualî be, hingê L û ew deng bi hev diguherin.

CIH → AWA ↓	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ - bêlerz - bilerz	p b		t d			k g		q	? (<i>eyn</i>)
XIŞOKÊN VIZOK - bêlerz - bilerz			s z	ş j		x			
XIŞOKÊN NEVIZOK - bêlerz - bilerz		f v		ç c					h

JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

© Husein Muhammed 2014 – 2015

M – dulêvî-bêvilî

M / m di kurdî û piraniya zimanên din yê latînînivîs de nîşana dengê "du-lêvî yê bêvilî" (bi inglîzî "bilabial nasal") ye. Mebest ji "dulêvî" ew e ku di gotina vî dengî de herdu lêv dikevin ser hev û vedibin. Mebest ji "bêvilî" ew e ku di dema gotina vî dengî de hewa di bêvilê (pozê, difinê, kepiyê) re derdikeve. Di ser re, M di kurdî de dengê bilerz e: di derketina wî de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin, wek – bo nimûne – dengên B, D, G, V, ne wek hevberên wan yê bêlerz anku P, D, K, F.

Ev deng bi alfabeya kurdî-erebî û piraniya zimanên erebînivîs de bi herfa م tê diyarkirin. Di alfabeya kurdî-krîfî de ew wek M (gir) yan m (hûr) dihat nivîsîn. Nîşana vî dengî di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî [m] e.

Mirov dikare li vê derê guhdariya vî dengî bike:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Labial_nasal.ogg

Peydabûna M di peyvên kurdî de

M dikare di kurdî de li destpêk, nav û dawiya peyvê hebe:

- destpêk: maç, min, mezin, mekin!...
- nav: Amed, umet, umêd, dûman...
- dawî: germ, heram, genim...

Li gor lêkolînên me yê berî niha¹⁰⁹, rêjeya herfa M di nivîsên kurmançî 2,3 % e. Di peyvên xwerû yê xwemalî de M li destpêka peyvê mişe û pirr e lê li nav û dawiya peyvê kêr li kar e.

M û lêzimên wê

Ji aliyê dengnasî ve M nêzîk û lêzimî van dangan e: N, B/P, W û V/F. Ji aliyê awayê derketina dengî ve M û N destbira ne: di gotina herduyan de deng di poz anku difinê re derdikeve anku ev herdu

---

¹⁰⁹ Husein Muhammed: Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de>

deng "bêvilî" (pozî, difinî, kepûyî) ne. Ji aliyê cihê derketina dengî ve, M wek B/P û W ye ji ber ku ew hemû dengên dulêvî ne. M herwiha nêzîkî V/F ye ji ber ku ev deng bi alîkariya lêvekê (lê ne herdu lêvan) tê derxistin.

Tesîra lêzimên M li ser guherîna wê

Dengê M di kurdî de di gelek peyvan de bi dengekê lêzimî xwe guheriye. Bo nimûne, di piraniya peyvên xwemalî (îranî, hindûewropî) de, li pey vokalan li nav yan dawiya peyvê, li cihê M ya îraniya kevn yan proto-hindûewropî di kurmancî de bûye V û di soranî de bûye W:

- kurmancî: nav
- soranî: naw
(bide ber farisî û zazakî "nam", inglîzî "name", latînî "nomen" ...)

- kurmancî: gav
- soranî: (hen)gaw
(bide ber farisî û zazakî "gam", avestayî "gamen-", inglîzî "come" ...)

- kurmanciya rojhilatî: nivêj
- soranî: niwêj
- (bide ber zazakî "nimac", farisî "nemaz", sanskrîtî "names" ...) ¹¹⁰

Lê li piştî konsonantan M nebûye V/W loma hem di kurmancî û hem jî di soranî de M di peyva "germ" de maye û nebûye "*gerv / *gerw". Sebebê ku M bo nimûne di peyvên wek "genim" de jî ew e ku di merheleya guherîna M bi V/W de, li pey M di peyva "genim" û di hin peyvên din de hê D yan T hebû, bidin ber farisî farisî "gendom", pehlewî û pazendî "gentum" û forma ketî erebî "cendum".

---

¹¹⁰ M di peyva kurmanciya navendî û rojavayî "nimêj" de maye – ihtimalen di bin tesîra farisî, zazakî yan tirkî de M hatiye parastin yan jî hatiye vegerandin. Sebebê ku M di peyva "ziman" û hin peyvên din de nebûye V ew e ku tarîxiyên di wê de ne M lê B yan V hebû û paşî B-ya wê bûye M, bidin ber farisî "ziban", pehlewî "uzvan", sanskrîtî "cihve-"...

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Hin caran jî M bi taybetî li destpêka peyvê bûye B. Bo nimûne, peyva erebî “mismar” di kurdî de bûye “bizmar”. Peyva “misilman” di hin devokên kurmançî de bûye “bisilman, bisirman”. Li aliyekî din, hevrehê peyva farisî “bûsê, bûsîden” (maç, maç kirin) di kurmançî de “ra-mûs-an” e anku di kurdî de M û di farisî de B di vê peyvê de heye.

N – bêvilî-pidûyî

Herfa N / n di kurdî û zimanên din yê latînînivîs de nîşana dengê "bêvilî-pidûyî" ye. Mebest ji "bêvilî" ew e ku ev deng bi alîkariya bêvilê (pozê, difinê, kepiyê) derdikeve: di dema gotina vî dengî de hewa di bêvilê re derdikeve. Mexsed ji "pidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve.

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de – wek di erebî û farisî de jî – bi herfa ن tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de, wek di zimanên din jî yê krîlînivîs de, ev deng bi herfa Н (gir) н (hûr) dihat nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de ev deng bi herfa [n] tê nîşankirin.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_nasal.ogg

Peydabûna N di peyvan de

Dengê N/n dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- destpêk: na, nerm, nû...
- nav: banî, bilind, deng...
- dawî: baran, man, ken...

Li gor lêkolînên me yê berî niha¹¹¹, N/n mişetirîn anku zehftirîn konsonanta nivîsên kurmancî ye. Li gor heman lêkolînê, rêjeya herfa N di nivîsan de 9,4 % e. Tenê vokalên "i" û "e" di kurdî de ji herfa N zêdetir peyda dibin.

Taybetiya dengê NG / NK

---

¹¹¹ Husein Muhammed: Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de:
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Di piraniya devokên kurancî de herfên NG wek du dengê ji hev cuda tên gotin. Sinorê kîteyê (heceyê) jî dikare bikeve navbera wan:

- ren-gê sor

Lê di hin zimanan û di hin devokên kurdî de (bi taybetî di hin devokên soranî de û di piraniya devokên kurdiya başûrî de¹¹²) ev herdu herf bi hev ve dihelin û dengê tek yê bêvilî-bandevî pêk tînin. Anku di derxistina vî dengê de ziman wek di gotina N tenê de bi pidûyan nakeve lê bi ban-devî anku bi banê devî dikeve.

Di sîstema IPAYê de ev deng bi herfa [ŋ] anku n-yeke bi çengal tê nivîsîn. Di hin zimanan de ew bi herfa ñ diyarkirin.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengê:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Velar_nasal.ogg

Di kurancî de jî, tevî ku "ng" du deng in, dîsa jî hebûna N ya berî G yan berî K tesîreke wisa li N dikeve ku ew dibe ban-devî anku di dema derketina N de ziman bi banê devî dikeve. Cudahiya NG ya kurancî li gel heman dengê piraniya devokên kurdiya başûrî ew e ku di kurancî de G jî tê gotin lê di kurdiya başûrî de ew li gel N dihele û tenê [ŋ] dimîne. Di kurancî de NG dibe [ŋg].

Guherîna N bi herfên din

Tarîxiyên N di makên zimanê kurdî de anku di îraniya kevn û proto-hindûewropî de jî hebûye. Dengê N herwisa di zimanên cîran de jî û di piraniya zimanên dinyayê de heye. N di kurdî de bi piranî ne ji ti dengê din e. Lê dîsa jî hin caran N û hin dengên din bi hev guherîne.

N ji aliyê dengnasî ve û di warê veguherîna dangan nêzîkî dengê M û L ye. N û M herdu dengên bêvilî ne anku di dema gotina wan de hewa di bêvilê re derdikeve.

---

¹¹² Mebest ji "kurdiya başûrî" devokên feylî, kelhurî û kirmaşanî ne ku ji kurancî (kurdiya bakur) û soranî (kurdiya navendî) cuda ne.

N û lêzimên wê M û L

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	? (eyn)
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç					h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Loma N û M carinan bi hev diguherin:

- neke / meke
- kurdî: "em dixwin", farisî "ma mîxorîm"

Bi taybetî jî gava ku N û B yan P digihin hev, N dibe M:

- Istanbul → Stembol
- bi nivîskî "jinbab / jinbav" (ji "jin+bab/bav") lê bi gotina sivik "jimbab / jimbav"

N di hin peyvan de jî dibe L:

- "nimêj, nivêj" (bide ber soranî "nwêj", zazakî "nimac", farisî "nemaz") → bi hin devokan "limêj"
- "nivîn" (bide ber "nivistin", bi soranî "nûstin") → bi hin devokan "livîn"
- daçeka kurmancî "li" û soranî "le" ku eslê wan "*ni" û "*ne" bû (bide ber hewramî "ne", farisiya kevn "ena", inglîzî û latînî "in", yûnaniya kevn "ên", albanî "ën" ...)

Zêdebûna N li peyvê

Dengê N li nava hin peyvan zêde dibe lê di eslê xwe de di wan peyvan de tine bû. Bo nimûne, peyva "tac" hin caran wek "tanc" tê gotin. Peyva "çok" di hin devokan de wek "çong" e.

Mirov dikare vê zêdebûna N li peyvê bi taybetî di peyvên esil-biyani de bibîne. Bo nimûne, peyva "firset" (ji erebî *furşad* فرصة) carinan wek "firsend" tê gotin. Peyva "bêder" (ji erebî *beyder* بيدر) di hin devokan de bûye "bênder".

Peyva di peyva "amanc, armanc" de di kurdî de N heye. Lê di hevwateriya wê ya farisî (*amac* آماج) û tirkî "amaç" de N peyda nabe. Ji ber ku zêdebûna N li nava peyvê di peyvên din de jî diyardeyeke berbelav e, ihtimalen N li peyva kurdî zêde bûye, ne ku N ji peyva farisî yan tirkî ketiye.

Di peyva "reng" de bi zimanên din jî yê îranî N heye. Lê di sanskrîtî de ew wek "raga-" hatiye qeydkirin û texmînen ew ji proto-hindûewropî *reg- e ku N tê de nine. Anku N li peyvê zêde bûye.

Bi heman awayî di peyvên "bang, deng" û peyva zazakî "veng" (deng) de N heye. Lê ew bi eslê xwe ji hevrehên peyva zazakî "-vac-" (rehê dema niha ji lêkera "vaten" anku "gotin") û peyva "-bêj-" (rehê dema niha ji lêkera "gotin") in peyva "a-waz" in ku tê de N nîne. Anku dîsa N li van peyvan (bang, deng, veng) zêde bûye.

Wek ku tê dîtîn, N xaseten li berî G, C, D zêde dibe.

N hin caran li dawiya peyvê jî zêde dibe. Bo nimûne, peyvên wek "dîsa, çawa, wisa" û hin peyvên din dibin "dîsan, çawan, wisan" û hwd.

Ketina N ji dawiya peyvê

Carinan jî N ji peyvê dikeve. Ev diyarde xaseten di formên pirhejmar yên çemandî de peyda dibe. Di hemû kurmanciya devkî de N ji paşpirtika pirhejmarîyê ya "-an" dikeve:

- du kitêban (nivîskî) → du kitêba_ (devkî)
- wan kesan → wa_ kesa_ (yan "wan kesa_")

Di hin devokan de, lê ne di hemûyan de, N ji paşpirtika "-ên" jî dikeve:

- du hevalên wî → du hevalê_ wî
- wan kurdên Stembolê → wa(n) kurdê_ Stembolê

P – dulêvî-seknî-bêlerz

Di dengnasiya kurdî de P / p herfeke konsonant e ku navê wê yê dengnasî ”dulêviya seknî ya bêlerz e”. Mebest ji ”seknî”ê ew e ku di derxistina wê de lêv pêşî bi temamî girtî ne û paşî tên vekirin. Mebest ji ”dulêvî” ew e ku ku cihê derxistina vî dengî bi herdu lêvan e: lêva jorîn û lêva jêrîn di dema peydabûna vî dengî de bi hev dikevin. Merem ji ”bêlerz” jî ew e ku di dema peydabûna vî dengî de perdeyên dengî nalerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-latînî de – û di piraniya zimanên bi alfabeya latînî dinivîsin de – bi awayê ”P” (gir) û p (hûr) tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ew wek [b] tê nîşankirin. Di erebiya standard de ev deng peyda nabe û ti herf jî bo nivîsîna wî di erebî de nînin. Di kurdiya bi alfabeya kurdî-erebî û herwiha di gelek zimanên din jî yê erebînivîs de herfa پ bo nivîsîna jî dengî tê bikaranîn. Wek wek herfa ب (B) ya alfabeya erebî ye lê li şûna nuqteyekê sê nuqte li bin hene. Bi alfabeya kurdî-krîlî ew wek П (gir) û п (hûr) dihat nivîsîn.

Mirov li vê derê dikare guh bide vî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessbilabial_plosive.ogg

Peydabûna P di peyvan de

Di kurdî de herfa P dikare niha li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe

- **destpêk:** perde, pê, pez, piling...
- **nav:** kepir, bapîr, şapik...
- **dawî:** ap, kûp, hesp...

Li gor lêkolînên me¹¹³, rêjeya herfa P di nivîsên kurmançî de 0,7 %. Tenê herfên Ç, C, Q, F ji herfa P kêmtir di nivîsên kurmançî de peyda dibin. P li destpêka peyvê mişe ye anku pir peyda dibe lê li nav

---

¹¹³ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de:*
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

û dawiya peyvên xwemalî pir kêr e. Sebebê vê kêriyê ew e ku tarîxiya P-ya gelek peyvên xwemalî pêşî bûye B û paşî jî bûye V (li jêrtir binêrin).

Du fonem: P-ya bipif û ya bêpif

Herfa P di kurmançî û zazakî de nîşana du fonemên anku du dengên serbixwe ye. Yek ji wan P-ya bipif e (req e, bihilm e, hilmdar e, bi inglîzî "aspirated"). Ew bo nimûne di van peyvan de heye:

- perde, parçe, pirt, pirtik, por(r)...

Mebest ji "bipif" ev e: heke dengê bipif be, hingê pifek yan hilmek yan bayekî xurt ji devî dertê. Mirov dikare bi wê pifê yan wî bayî bihese heke perrekê / kaxezekê nêzîkî devê xwe bigire yan jî devê xwe nêzîkî mûmekê bike û peyva "perde" bibêje. Hingê ew perr dê biheje ji ber ku P di peyva "perde" de bipif e. Lê heke mirov bi heman awayî peyva "pênc" bibêje, ew perr dê neheje ji ber ku P di peyva "pênc" de bêpif e.

Awayekî din yê realîzebûna dengê P bêpif e (nerm e, bêhilm e, bi inglîzî "unaspirated"). Ew awayê P bo nimûne di van peyvan de heye:

- pêr, pênc, pîvaz, penîr...

Di kurmançî û zazakî de pifdarî herfa P dike du fonem anku du dengên serbixwe. Sebebê vê ew e ku eger mirov P-ya bipif wek P-ya bêpif bibêje, maneya peyvê dikare biguhere:

P-ya bipif (req)		P-ya bêpif (nerm)	
peyv	wateya wê	peyv	wateya wê
par	parçe, beş	par	sala borî/çûyî

Di kurmançî de di peyvên xwemalî de li nav û dawiya peyvê P bi piranî bêpif e anku nerm e:

- kepir, spî, spêde...

Lê carinan jî bipif anku req e:

- ap, spas...

Li destpêkê dikare bipif (req) yan jî bêpif (nerm) be:

- req: perde, parçe, pirt, pirtik, por(r)...
- nerm: pêr, pênc, pîvaz, penîr...

Di zazakî û ermenî de jî li destpêkê P carinan req û carinan jî nerm e. Di soranî, farisî, tirkî û inglîzî de P herdem li destpêkê req e. Di fransî de ew herdem nerm e.

Ji ber ku piraniya peyvên wergirtî yên bi P niha ji inglîzî, farisî, tirkî û soranî dikevin kurmancî, P-ya wan jî wek di van zimanan de di kurmancî de jî bi şiklê xwe yê bipif/req dimîne:

- ji farisî (yekser yan bi rêya soranî): pena(ber), peyam, pesend, pêwîst
- ji inglîzî (yekser yan bi rêya tirkî): polîs, pas, pasaport, poste...

Peyvên bi eslê xwe ji fransî jî bi P-ya bipif anku req ketine kurdî ji ber ku ew ne yekser ji fransî lê bi rêya inglîzî yan tirkî hatine nav zimanê me û berî ku bigihin kurdî, P-ya destpêka wan peyvan bûye bipif:

- parleman / parlemento

Lê li nav yan dawiya peyvên biyanî jî P dikare bêpif anku nerm e:

- ji tirkî: top
- ji inglîzî: kompûter
- ji fransî: tîp

Alofonên din: P-ya zirav û P-ya qelew

Ji bilî pîfdariyê, kurmancî û zazakî herwiha bi awayekî din jî P-yan ji hev cuda dikin. P dikare zirav be yan jî qelew be:

- P-ya zirav: par (sala borî), pênc, pîvaz, pûng...
- P-ya qelew: pazde (15), pez, piling, poz...

P-ya bêpîf berî O herdem qelew e (poz), berî Ê, Î, Û zirav e (pêr, pîr, pûng) lê berî A, E, I bi piranî zirav e (par, pehn) lê carinan jî qelew e (parzûn, pembû, pez). Di çend peyvan de P di hin devokan de zirav e lê di hinan de jî qelew e: Peyva "penîr" di hin devokan de bi P-ya zirav e û pir dişibe awayê gotina "pênîr" lê di hin devokan de jî bi P-ya qelew e û nêzîkî dengê "panîr" e.

Cudakirina awayên zirav û qelew bi taybetî di P-ya bêpîf de heye. Bi piranî tenê P-ya bêpîf /nerm dikare qelew be. P-ya bipîf/req bi piranî zirav e:

- perde, parçe, pirt...

Lê di çend peyvan de P-ya req dikare di heman demê de qelew jî be:

- "pind" hem bi P-ya req û hem jî qelew e

Di peyvên biyanî de P li berî O dikare wek P-ya req-qelew bê gotin:

- poste

Lê di peyvên xwemalî de P-ya req li berî O jî zirav e:

- por(r)

Ziravîti û qelewîtiya P di kurdî de ne taybetiyeke fonemîk e. Anku guherandina P-ya qelew bi P-ya zirav yan P-ya zirav vi P-ya qelew nikare maneya ti peyvan biguherîne. Anku P-ya zirav û P-ya qelew ne du fonem in lê tenê du alofon in: du awayên derketina heman dengî ne lê ne awayên wateguhor in.

Peydabûna dîrokî ya P

Dengê P di hemû lehceyên kurdî de peyda dibe. Ew ji bilî erebiya standard, di hemû zimanên cîranî kurdî (aramî, azerî, ermenî, farisî, tirkî) de jî heye. Dengê P herwiha di piraniya – eger ne hemû zimanên ewropî de jî li kar e. Ew herwiha di maka zimanê kurdî û zimanên din yê hindûewropî de jî anku di proto-hindûewropî de jî hebû.

P-ya proto-hindûewropî bi piranî di kurdî de wek xwe hatiye parastin. Bo nimûne:

kurmancî	ji proto-hindûewropî	bide ber...
pê	*pods-	latînî: ped
pênc	*pénk ^w e	yûnanî: pênta
pir ¹¹⁴	*pértus- (derbaz bûn)	yûnanî: poros (derbend)

Hin caran P ji dengê din peyda bûye:

kurmancî	ji proto-hindûewropî	bide ber...
pêl	*wel ^h -	almanî: Welle, rûsî: volna
por(r), pûrt	*uel-	inglîzî: wool (hirî)

Herwiha P-ya nava peyvê gelek caran ji W/V/U ya proto-hindûewropî ye:

kurmancî	ji proto-hindûewropî	bide ber...
hesp	*hêkwos ⁻¹¹⁵	sanskritî: eṣve-
dilop	*drew ^h -	inglîzî: drop

Peydabûna P ji W/V/U ya proto-hindûewropî hê li serdema îraniya kevn peyda bûye. Loma peyva "hesp" her ji avestayî ve şiklê "esp-" anku forma bi P wergirtiye.

¹¹⁴ rêya di ser avê re

¹¹⁵ K-ya proto-hindûewropî hê zûtir di zimanên hindûîranî de bûbû S/Ş, bo nimûne proto-hindûewropî "*kér-" → kurdî "ser".

Di kurdiya niha de di gelek peyvan de B-ya destpêkê bi P diguhere:

- frensî: bicyclette → tirkî: bisiklet → kurdiya devkî: pisqilêt (li Bakurê Kurdistanê)
- inglîzî: bicycle → kurdiya devkî: paysikil (li Başûrê Kurdistanê)
- inglîzî: bus (otobûs) → kurdiya devkî: pas (li Başûrê Kurdistanê)
- inglîzî: battery (baterî) → kurdiya devkî: patrî (li Başûrê Kurdistanê)

Herwiha ddaçeka "bi" li gel cînavên "wê / wî / wan" bi forma xwe ya B dibe P:

- bi wê / wî / wan → pê

Di hin devokan de (bi taybetî behdînî) daçeka "bi"¹¹⁶ û herwiha pêşpirtika lêkeran "bi-" dibe P:

- bi avê → p'avê
- sêvekê bixwe → sêvekê-p'xwe → sêvekêp-xwe

Guherîna P bi dengên din

Ji nimûneyên li jor diyar e ku P li destpêka peyvê li hemberî hin dengên din bi ser ketiye: carinan W/V/U/B bûne P. Herwiha P-ya proto-hindûewropî jî xwe li destpêka peyvê di kurdî de parastiye.

Lê li nav û dawiya peyvê, diyardeyeke tam berevajî peyda bûye: P bi dengên din guheriye. Adeten P pêşî bûye B û paşî jî bûye V (di soranî de W):

sanskritî	ep-	sêp	a-vasa ¹¹⁷	septan
avestayî	ep-	-	-pa-	hepte-
pehlewî	ap	sêp	apat	heft
farisî	ab	sîb	abad	heft ¹¹⁸
kurmancî	av	sêv	ava	heft
soranî	aw	sêw	-awa, awedan	hewt, heft

¹¹⁶ Bi heman awayî daçekên din jî yên "di, ji" dengên xwe yên bilerz (D, J) dikin bêlerz û herwiha i-ya wan winda dibe:

- di kitêbê de → t'kitêbê da
- ji malê → ş'malê

¹¹⁷ Wek ku li jor hatiye diyarkirin, V/W/U-ya proto-hindûewropî carinan bûye P ("pêl" ji proto-hindûewropî "wel^h-"). Anku peyva "ava" ya kurmancî li çembereke tamam ziviriye: *ava- → *apa- → ava".

¹¹⁸ Herfa T ya bêlerz herwiha V-ya bilerz dike F-ya bêlerz loma "heft", ne "hevt".

Wek ku me li jor diyar kiriye, dengê P li destpêka peyvên xwe baş parastîye. Lê dîsa jî hin caran P li destpêka peyvê bûye F:

- kurmancî: fisteq, fistic
- farisî: pistê
- pehlewî: pistek

Ev ji ber tesîra zimanê erebî peyda bûye. Di erebiya standard de P nîne. Berê peyvên biyanî yên bi P di erebî de dengê F digirt:

erebî	ji	wate
firdews	ji îranî "perdîs"	biheşt
fenn	ji îranî "pend"	huner
fincan	ji îranî "pengan"	fincan
fûlað	ji îranî "polat"	pola, pîla
funduq	ji yûnanî "pandokeîon"	hotêl, qonax, mêvanxane
felsefe	ji yûnanî "philosophîa"	felsefe, fîlosofî

Ji ber vî sebebî ye ku di kurdî de çend peyvên îranî yên bi eslê xwe bi P, dengê F wergirtiye:

- fincan (pehlewî: pengan)
- fisteq (pehlewî: pistek)

Herwiha navê miletê *faris* (fars) û zimanê wan *farisî* (farsî) jî ji ber eynî sedemê ji peyvên *pars* û *parsîg* yên kevnar guherîne û şiklê F wergirtiye.

Peyva *fisteq* berî ku bikeve bin tesîra erebî, bi şiklê xwe yê bi dengê P ji zimanên îranî derbazî yûnanî bûye û jê li Ewropayê belav bûye: yûnaniya kevn *pistakion*, latînî *pistacium*, îtalî *pistacchio*, inglîzî *pistachio*, fransî *pistache*... Herwiha ermenî *pistek*.

Bi heman awayî navê farisan û zimanê wan jî bi forma xwe ya ne-erebîkirî di zimanên ewropî de berdewam e. Navê zimanê farisî bi hin zimanên ewropî: fransî *persan*, inglîzî *Persian*, almanî *Persisch*, spanî û portugalî *persa*, îtalî *persiano*, rûsî *pêrsîdskî*... Herwiha ermenî *parskêrên*.

P (sor) û lêzimên wê (şîn) li gel konsonantên din (reş) yên kurdî

CIH → AWA	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h̄		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Q – peydabûn û guherîna wê

Husein Muhammed

Di dengnasiya kurdî de **Q / q** nîşana dengê “zimanokî-seknî-bêlerz” e. Mebest ji “seknî” ew e ku di derxistina wê de lêv pêşî bi temamî girtî ne û paşî tên vekirin. Mebest ji “zimanokî” ew e ku cihê derxistina vî dengî paşîya devî li nêzîkî qirrikê ye ku parçeyeke wek zimanî lê biçûktir (zimanok) lê heye. Merem ji “bêlerz” jî ew e ku di dema peydabûna vî dengî de perdeyên dengî nalerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-latînî de – û di hin zimanên din ên bi alfabeya latînî dinivîsin de – bi awayê **Q** (gir) û **q** (hûr) tê nivîsîn. Ev herf herwiha bo transkrîbekirina nav û peyvên erebî bi alfabeya latînî di zimanên ewropî de jî tê bikaranîn, bo nimûne bi inglîzî Quran an Qasim. Lê di gelek zimanên ewropî de Q ne vî dengî lê dengêkî wek K dide, bo nimûne inglîzî “queen” anku “şahbanû, melike, kralîçe” wek “kwîn” tê gotin û fransî “qui” anku “kî” wek “kî” tê gotin.¹¹⁹

Di alfabeya kurdî-erebî de û di zimanên din jî yê erebînivîs de ev deng bi herfa ق tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de ev deng bi **Q** (gir) û **q** (hûr) dihat diyarkirin lê di gelek zimanên din ên krîlînivîs de ew bi şiklê **Қ / қ** tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ew wek [q] tê nîşankirin.

Mirov li vê derê dikare guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessuvular_plosive.ogg

Peydabûna Q di peyvên de

Di kurdî de herfa Q dikare niha li destpêk, nav û dawîya peyvê peyda bibe

- **destpêk:** qazan, qeşmer, qîr, qumar ...
- **nav:** aqar, meqes, reqem, ...

¹¹⁹ Li destpêka nivîsîna kurdî bi alfabeya latînî di kovara Hawarê de K bo diyarkirina dengê Q û Q jî bo diyarkirina dengê K dihat nivîsîn. Bo nimûne, navê welatê me wek Qurdistan dihat nivîsîn û peyva bi maneya “baş, çê, çak” jî wek “kenc” dihat nivîsîn ku niha wek “qenc” tê nivîsîn.

- **dawî:** beq, heq, req...

Li gor lêkolînên me¹²⁰, rêjeya herfa Q di nivîsên kurmançî de 0,27 % e anku yek ji kêmtirîn herfên nivîsên kurmançî ye. Li gor heman vekolînê, tenê herfa F ji Q kêmtir di nivîsên kurmançî de peyda dibin.

Peydabûn û guherîna dîrokî ya Q

Dengê Q di piraniya zimanên hindûewropî de peyda nabe. Erê di gelek zimanên ewropî de herfa Q heye lê ew wek kurdî nayê gotin, ne dengê Q-ya me ye. Di zimanên îranî yê kevn û navîn de jî (avestayî, hexamenişî, pehlewî, soxdî...) ev deng peyda nedibû.

Lê di zimanên niha yê îranî de Q berbelav e. Wisa diyar e ku di hemû zimanên din yê îranî de dengê Q niha heye. Heta zimanê urdûyî yê ne-îranî jî bûye xwedî vî dengî tevî ku di zimanên din yê aryayî (zimanên hindûewropî yê Hindistanê) de ew deng peyda nabe.

Peydabûna Q di zimanên îranî de ji tesîreke ji du aliyan ve ye. Tesîra berçav û diyar ji zimanên samî – bi taybetî erebî – ne. Di pratîkê de di hemû zimanên samî yê niha û berê yê Rojhilata Navîn dengê Q peyda dibe / dibû: erebî, aramî, îbrî, akadî...

Çend nimûne ji erebî:

- qam, qemer, qiyas, qîr, qudret...

Herwiha hin peyvên bi eslê xwe ji zimanên ewropî (bi taybetî ji yûnaniya kevn) bi rêya erebî ketine kurdî û ji ber tesîra erebî Q di wan de heye:

- "qanûn" bi rêya erebî ji yûnaniya kevn "kanon"
- "qelem" bi rêya erebî ji yûnaniya kevn "kalamos"
- "qesir, qesr" bi rêya erebî bi rêya yûnanî ji latînî "castrum"

Ji aliyê din ve xurtbûn û zêdebûna Q di zimanên îranî de ji tesîra zimanên tirkîkî (tirkî, azerî, ozbekî, tirkmenistanî...) ye. Erê di tirkîya stembolî ya standard de Q nayê nivîsîn, lê di piraniya zimanên lêzim

---

¹²⁰ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmançî de*: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de/>

de Q heye û mişe ye: "Guh" bi tirkîya stembolî "kulak" e lê bi azerî, teterî, oyxurî, qazaxî "qulaq" û bi ozbekî "quloq" e. "Berf, befr" bi tirkî "kar" e lê bi azerî, qazaxî, teterî û oyxurî "qar" û bi ozbekî "qor" e.

"Reş" bi tirkî "kara" ye lê bi azerî, qazaxî, teterî, kûmikî û oyxurî "qara" û bi ozbekî "qora" ye – heman peyv wek "qere-" ketiye hin gotinên kurdî: "Qeredax" (çiyayek e li Başûrê Kurdistanê), "Qereqoş, Qeretepe" (du navçe ne li Başûrê Kurdistanê), "Qere Tajdîn" (birayê Memê di dastana Mem û Zînê de)...

Di rastiye de di tirkî de jî K berî vokalên paşîn (di tirkî de "a, ı, o, u") ji K-ya kurdî yan K-ya tirkî ya berî vokalên pêşîn (di tirkî de "e, i, ö, ü") zêdetir li paş e û nêzikî Q-ya kurdî dibe.

Di peyvên ku kurdî ji tirkî wergirtine de, heke di tirkî de li pey K-yê vokaleke paşîn hebe¹²¹, K di kurdî de bi piranî bûye Q: "qazan (ji tirkî "kazan"), qazanc/qezenc (< kazanç), qere- (qereqol (< karakol), qonax/qûnax (< konak), qurm (< kurum), qeytan (< kaytan), qalind (< kalın), quzilqurt (< kızıl kurt), qûm (< kum)..."

Lê heke li pey K-yê vokaleke pêşîn hebe, hingê K wek xwe dimîne: "kelemçe (< kelepçe), kepeng (< kepenek), komir (< kömür), "kok" (< kök), koç (< tirkîya kevn: köç, tirkîya niha: göç).¹²²

Di peyvên ji erebî wergirtî de Q bi amî tê parastin û nabe K. Lê hin nimûneyên wisa jî peyda dibin. Bo nimûne, "qel'e" di devê piraniya kurmancan de bûye "keleh" yan "kelhe". Herwiha piraniya kurmancîaxivan – lê ne hemû – "xelq" a ji erebî dikin "xelk" anku Q bi K diguherînin tevî ku di hevrehên wê yên wek "xaliq, mexlûq, mexlûqat, xuliqandin, xuliqîn" de Q tê parastin jî. Wek din jî niha veguherîna Q di peyvên ji erebî wergirtî de diyardeyeke nadir e.¹²³

Li berî konsonantên bêlerz yên wek T, S, Ş, Q-ya erebî di kurdî de bi gelemperî vediguhere X: wext (< weqt), nexş (neqş) û rexs (< reqş)¹²⁴.

¹²¹ Heta heke di kurdî de bibe vokaleke pêşîn jî, bo nimûne: "qîz (kız), qere- (kara), qezenc (kazanç)..."

¹²² Çend awarte û istisna ji vê qeydê hene, bo nimûne "kon/kûn" (< kon-mak: bi cih bûn, war danîn, kon vedan). Peyva "kol" (mil, şan) jî di kurdî de – bi taybetî di soranî de – bi du awayan cih girtiye: "kol" (wek "kol-ber" anku hemal, piştîhilgir, kesê ku piştîyan hildigire) û "qol" (wek "duqolî" anku "dualî, bîlateral").

¹²³ Ji bilî di axiftin û nivîsîna hin kurdan de di bin tesîra tirkî de, bi taybetî di bin tesîra zimanê nivîskî yê tirkî de.

¹²⁴ Ji nimûneyên dayî forma "wext" hema-hema alternatîva tenê ye, di kurdî de "weqt" nayê dîtin; li gel "nexş"ê mirov carinan "neqş"ê jî dibîne; lê herçi "rexs" e, forma "reqş" ji wê berbelavtir e.

Lê mirov dikare kê mînimûneyên guherîna K bi Q jî bibîne. Peyva erebî "fakihe" di hin devokên kurmancî de bûye "fêkî" lê di hinan de jî bûye "fêqî".

Q di peyvên esil-îranî de

Di peyvên bi eslê xwe îranî yan hindûewropî yê di kurdî de tenê di çend liban de Q heye. Ew jî ji K yan G bi Q veguherîne Mirov dikare van nimûneyan bide: "qa(n)tir, qap, qehreman, quling, quz, qûn..." Ji wan jî gelek bi rêya zimanekî ne-îranî (bi taybetî tirkî) li kurdî vegeherîne, bo nimûne: "qa(n)tir, qap" û belkî "qehreman".

Lê hin peyv di kurdî bi de xwe de wisa guherîne ku Q hatine cihê K, mînak: "quling, quz, qûn" ku di zimanên din yê îranî de ne bi Q lê bi K ne. Ji bilî van, herwiha di soranî "qûf" (kûr).

Wek din, peyvên bi Q heke ne ji erebî yan tirkî bin, bi ihtimaleke mezin ji zimanekî din yê samî ne, bo nimûne "qêrîn/qîrîn, req" ji aramî û "qîr" ji akadî (bi rêya zimanekî din).

Hin peyvên bi eslê xwe îranî bi K bûn lê ji pehlewî ketine erebî, di erebî de K-ya wan bûye Q û bi Q li zimanên îranî vegeherîne:

- pehlewî "pistek" > erebî "festeq" > kurdî "fisteq" (lê farisî "piste / pistê" ya ne-erebîkirî)
- pehlewî "zendîk" > erebî "zendîq" > kurdî "zendîq"

Hin caran Q dîsa bûye K:

- pehlewî "xendek" > erebî "xendeq" > kurdî "xendek" (li gel varyanta "xendeq")

Q (sor) û lêzimên wê (şîn) li gel konsonantên din (reş) yê di kurdî

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA									
BÊVILÎ	m		n						

SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	?
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h̄		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

R – herfek û du deng

Di dengnasiya kurdî de R / r dengêkî "pidûyî-jenok" e. Mebest ji pidûyîtiya wî ew e ku ziman bi pidûyan dikeve gava ku mirov wî dengî dertîne. Merem ji jenokiyê jî ew e ku ziman dijene.

Di kurdî û gelek zimanên din de jî ev herf xwedî du awayên cuda yê gotinê ye. Di kurdî de li destpêka peyvê ew bi jenîna zimanî li hevberî pidûyên jorîn derdikeve: ziman çendîn caran li pey hev bi pidûyan dikeve:

- rast, rev, rê, rind, ron, ruh, rû...

Di alfabeya dengnasî ya navenetweyî (IPA) de ev varyanta R bi nîşana [r] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_trill.ogg

Di nivîsên kurdî de gelek caran navê "R-ya şidandî", "R-ya req" yan jî "R-ya qelew" li vê varyanta R-yê tê kirin. Em jî dê di vê nivîsê de bo hêsankirina fehmkirina mebestê jê re bibêjin "R-ya req".

Lê li nav û dawiya peyvan di kurdî de di peydakirina R de ziman bi piranî ne çendîn caran lê tenê carekê bi pidûyan dikeve:

- agir, baran, mêr, zîrek...

Di alfabeya dengnasî ya navenetweyî (IPA) de ev dengê bi nîşana [r] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Alveolar_tap.ogg

Di nivîsên kurdî de gelek caran navê "R-ya sist", "R-ya nerm" yan jî "R-ya zirav" li vê varyanta R-yê tê kirin. Em jî dê di vê nivîsê de navê "R-ya nerm" bi kar bînin.

Di hin nivîsên li ser dengnasiya kurdî de R-ya nerm wek R/r û R-ya req jî wek Ř / ř ji hev tên cudakirin.

- agir, baran, mêr, zîrek...
- řast, řev, řê, řind, řon, řuh, řû...

Lê hin caran R-ya req li nav yan dawiya peyvê jî peyda dibe:

- bajar, pir (gelek), birîn (jê kirin, qetandin, piçandin, kêr kirin), biryar

Di nivîsîna normal ya kurdiya bi alfabeya latînî herdu jî bi R / r tê nivîsîn. Lê eger R-ya req li nav yan dawiya peyvê be, di hin nivîsînan de ew bi du R-yan anku "rr" tê diyarkirin:

- bajarr, pirr, birrîn, birryar

Bi taybetî jî eger pêdivî be ku du peyvên hevniwîs lê ne hevdeng û hevwater ji hev bèn cudakirin:

- birîn (birîndarî) vs. "birrîn" (jê kirin)
- "pir" (rêya di ser avê re) vs. "pirr" (gelek, zehf)
- "ker" (1. heywanek 2. parçe) vs. "kerr" (guhgirana, nebihîz)

Di alfabeya kurdî-erebî de R-ya nerm bi ر û R-ya req jî wek ر tê nivîsîn anku bi xetikekê li bin R-ya nerm tê danîn. Lê di pratîkê de gelek caran herdu bi R-ya bêxetik tên nivîsîn, xaseten li destpêka peyvê ku li gor rastnivîsîna diviya ku herdem bi R-ya bixetik hatibûya nivîsîn.¹²⁵ Di alfabeya kurdî-krîlî de wek zimanên din jî yên krîlîniwîs ev herf wek "P" (gir) û "p" (hûr) dihatin nivîsîn ku ji R / r zêdetir dişibin P / p yên latînî ku dengêkê cuda ye. Di kurdî-krîlî de carinan bo diyarkirina R-ya req apostrofeke (') li pey herfê dihat nivîsîn anku P / p dibû P' / p'.

Peydabûna R di peyvan de

R dikare di kurdî de li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

---

¹²⁵ Bo nimûne, binêre versiyona soranî ya malpera Rudaw.net ku hem navê wê dezgehê bi xwe û hem jî peyvên wek "Rûdawî to" (Rûdawa te), "rêklam bike" (reklam bike) û "rastewxo" (zindî, yekser, dîrekt) tenê çend nimûneyên rûpela destpêkê ne ku di hemûyan de R-ya bêxetik li cihê R-ya bixetik hatiye nivîsîn.

- destpêk: rabûn, rez, roj...
- nav: armanc, beran, ereb...
- dawî: bihar, dûr, par...

Lêkolînên me yên berî niha diyar dikin ku rêjeya herfa R di nivîsên kurmancî de 5,2 % e.¹²⁶ Ev tê wê maneyê ku R şeşem herfa herî mişe ya nivîsên kurmancî ye: tenê “e, i, n, a, ê” ji wê zêdetir peyda dibin. Di nav konsonantan de tenê N ji R pirtir heye.

Wek ku li jor hatiye diyarkirin, li destpêka peyvên kurdî R herdem req e. Li nav û dawiyê, ji bilî hin awarteyan / istisnayan, R nerm e.

Peydabûna R ji L

Gelek ji peyvên xwemalî (hindûewropî yan îranî), yên ku niha R tê de heye, tarîxiyên R-ya wan ji L-yê peyda bûye. Di proto-hindûewropî de anku di maka zimanên hindûewropî de L hebû lê di zimanên îranî yên kevn de L jî bû R. Loma bo nimûne “rûvî / rovî” di zimanên îranî de bi R ye lê hevrehên wî di zimanên din yên hindûewropî de bi L hene:

- nimûne ji zimanên îranî
  - kurmancî: rûvî, rovî
  - soranî: rêwî
  - farisî: rûbah
  - pehlewî: rûbas
  - avestayî: urupis, raopi-
- nimûne ji zimanên ne-îranî
  - sanskrîtî: lopaka-

---

¹²⁶ Husein Muhammed: “Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de”:
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

- yûnaniya kevn: alopêx
- ermenî: alovês
- latînî: vulpes¹²⁷

Ji ber heman sebebî peyvên "roj, ron, ronahî" di zimanên îranî de bi R ne lê hevrehên wan yên di zimanên din yên hindûewropî de bi L hene:

- nimûne ji zimanên îranî
  - kurmancî: ro(j), ron / ruhn, ronahî
  - soranî: roj, ronak
  - farisî: rûz, rowşen
  - avestayî: reoçent-, reoçeh-
- nimûne ji zimanên ne-îranî
  - rûsî: lûç (tîroj)
  - ermenî: luys / loys (ronahî)
  - swêdî: ljus (bixwîne: lyus: ronahî)
  - latînî: lux, luceo (ronahî), luna (heyv)
  - yûnaniya kevn: leukos (geş)
  - inglîziya kevn: leoht → inglîziya navîn: liht → inglîziya nû: light (bixwîne: layt: ronahî)¹²⁸

Sebebê guherîna L/R ji ber nêzîkiya dengê wan e. Ew herdu dengên pidûyî ne anku di derxistina wan de ziman bi pidûyan dikeve.

---

¹²⁷ Binêrin: <https://en.wiktionary.org/wiki/vulpes#Etymology>

¹²⁸ Bo zêdetir nimûneyan binêrin: <https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Proto-Indo-European/lewk->

R û lêzima wê L

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA:									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	? (eyn)
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç					h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Tabloya konsonantên kurdî © Husein Muhammed 2014 - 2015

Paşî L dîsa li zemanê zimanên îraniya navîn li van zimanan vegeriye û niha di kurdî, farisî û zimanên din yên îranî de peyda dibe. Lê hin peyvên ku di îraniya kevn de L-ya wan bûbû R, êdî li L venegeriye.

Niha jî L li destpêka peyvê di kurdî de kêm peyda dibe. Hin peyvên ku niha bi L ne, L-ya wan ji dengê din çêbûye yan jî ew peyv bi eslê xwe biyanî ne. Bo nimûne, L-ya daçeka (prepozisyona) kurmancî “li” û hevwatera wê ya soranî “le” ji dengê N peyda bûye:

- kurmancî: li
- soranî: le
- hewramî: ne

- hexamenişî (farisiya kevn): ena
- yûnaniya kevn: ên
- latînî: in
- inglîzî: in
- albanî: ën
- weylsî: yn

Bi heman awayî N di peyvên “nimêj, nivîn” de di hin devokan de bûye “limêj, livîn”.

Lê niha jî hê carinan L di kurdî de dibe R. Bi taybetî ev diyarde di soraniya Hewlêrê de heye. Bo nimûne “mal” (xanî, avahî) di soraniya giştî de “mał” e lê di hewlêrî de wek “mar” tê gotin.

Li aliyekî din, hin caran R bi xwe dibe L. Di peyva “şelwar” de di eslê peyvê de li dawiyê R heye: bide ber farisî “şelvar” û pehlewî “şelwar” ji “şel” (ling) + “-wer” (niximandin, pê dadan, pêçandin, lê kirin, lê **w**erkin). Lê di hin devokên kurdî û di hin zimanên din jî yê îranî de wek “şelwal” tê dîtin anku herfa dawiyê bûye L.

Wek din jî guherîna L/R bi hev li gor devokan heye. Bo nimûne, peyva “per(r)” (kaxez, wereqe) di hin devokan “pel” e ku “rûpel” jê hatiye çêkirin. Lê beramberî wê, peyva di peyva pêkhatî “malper(r)” (ku wergera yekser ya “homepage” ya inglîzî ye) forma “per(r)” hatiye bijartin.

Peyva soranî “rîxolle” (rîvî, rîvîk, hinav) di kurdiya başûrî de “lêxerû” û di hewramî de jî “rêllexwa” ye.¹²⁹

Nermbûna R li nava peyvê

R li destpêka peyvê herdem req e û li nav û dawiya peyvên xwerû bi piranî nerm e. Lê di peyvên pêkhatî (hevedudanî, compound) de peyva duyem jî bi amî reqiya R-ya xwe ya destpêkê diparêze. Bo bi hêsanî dîtina reqiya dengê R, em ê li vê derê R-ya req wek “r” diyar bikin:

---

¹²⁹ Bo vê nimûneyê ez deyndarê kekê me Mirtiza Nasirzade me.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

- birojî, bêrojî, neřastî, neřazî

Ev qeydeke giřtî ye anku R di peyvên pêkhatî de bi awayekî gelemperî û amî her req dimîne.

Lê rewş ne herdem wisa ye. Di hin peyvên pêkhatî yên cihgirtî de R nerm bûye:

- îro (ji "î+řo[j]), nîvro (ji "nîv+řo[j])

Tiřtekî balkêş e ku di soranî de ev nerm bûn peyda nebûye anku ev peyv her bi R-ya req mane:

- "îmřo" (îro), nîweřo / nîmeřo (nîvro)

Ketin ji dawî û nava peyvê

Li nav û dawiya peyvê ne ku R tenê nerm e lê carinan ew dikare bi temamî jî bikeve. Ev diyarde bi taybetî di hin peyvên pîrr li kar de peyda dibe:

- îca (ji "îcar")
- vêca (ji "vê carê")
- "heke" (ji "heker, heger, eger")
- cana (ji "carinan")
- "du ca" (ji "du caran")

S – pidûyî-xişok-vizok yê bêlerz

Di dengnasiya kurdî de S / s nîşana dengê "pidûyî-xişok-vizok yê bêlerz" e. Mebest ji "pidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve. Mebest ji "xişok-vizok" ew e ku pêşî deng bi tamamî tê sekinandin û paşî hêdîka tê vekirin û lom xişînek ji hewayê dengî derdikeve. Mexsed ji "bêlerz" ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî di gewriyê de nalerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de û di zimanên din jî yê erebînivîs de bi herfa س tê nivîsîn. Di alfabeya krîlî de ev deng bi herfên C (gir) c (hûr) ku dişibin C / c yê kurdî ku di gelek zimanên rojavayî de jî bi taybetî li berî vokalên "e, i" dengê S didin. Li aliyekî din, S di hin zimanan de gelek caran dengê Z dide.

Li gor alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) jî ev deng bi herfa [s] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicellessalveolar_sibilant.ogg

Peydabûna S di peyvan de

Niha di kurdî de dengê S dikare li destpêk, nav û dawîya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** sal, sed, sîr, sor...
- **nav:** hesp, asin/hesin, dest, bîst, hasil...
- **dawî:** kes, werîs, sîs, behs...

Li gor lêkolînên me, rêjeya herfa S di nivîsên de 1,6 % e.¹³⁰ Ev tê wê maneyê ku 11 herfên din ji wê kêmtir û 19 jî jê mişetir peyda dibin. Herfa S di ti peyvên herî zêde bikarînayî de anku di cînavên yan daçekên xwerû de yan jî di paşpirtikên kesî yê lêkeran de ne li kar e. Loma ti tiştêkî wisa rêjeya wê

¹³⁰ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

zêde nake. Ji ber hindê mirov dikare bibêje ku S bi awayekî asayî di gelek peyvan de li destpêkê, navê û dawiyê de heye.

Yek ji taybetiyên serekî yên dengrêziya (fonotaksiya) dengê S ew e ku ew dikare li destpêka peyvê jî li gel du-sê konsonantan bi hev re peyda bibe:

- stêr, standin, spî, stran...

Gava ku S li nava peyvê peyda dibe, bi piranî T li pey wê tê:

- dest, bîst, hestî, mist, zivistan, lîstin...

Herfek û du deng

Di kurmancî de herfa S bi du dengên hinekî ji hev cuda realîze dibe.

Yek S-ya sade ye ku hevdenga "sîn" a (س) ya erebî ye. Ew bo nimûne di van peyvan de tê dîtin:

- ser, sê, sîr, sûr...

Ya din S-ya qelew e ku hevdenga "sad" a (ص) erebî ye. Ew bo nimûne di van peyvan de heye:

- sed, sibê, silav, sebir...

Di peyvên xwemalî de S-ya qelew berî vokalên paşîn "a, o" lê "u, û" peyda dibe. S-ya zirav jî li adeten berî vokalên pêşîn "î, e, ê" û herwiha vokalên paşîn "u, û" dê bihîstin:

- S-ya qelew: sar, sor
- S-ya zirav: ser, sêv, sîr, surehî, sûr

Heman têkiliya pêşîtî û paşîtiya vokalan di zimanên din de jî tesîrê li ziravî yan qelewiya dengê S dike.

Di kurmancî de li berî "i" dengê S carinan qelew û carinan jî zirav e:

- S-ya zirav: sivore/sivorî/simore/sihorî
- S-ya qelew: sivande, sivde

Lê di kurmancî de S-ya qelew carinan berî vokala "e" (ku vokaleke) pêşîn jî peyda dibe:

- sed, se/seg

Ji bilî peyvên ji erebî, di peyvên esil-biyânî de bi piranî qelewî û ziraviya S li gor van qeyd û bendên li jor diyar dibe:

- salon (ji frensî yan inglîzî, di kurmancî de bi S-ya qelew ji ber ku A li pey S heye)
- soz (ji tirkî, di kurmancî de bi S-ya qelew ji ber ku li pey S dengê O heye)¹³¹

Di peyvên esil-erebî de S guh nade van qeyda vokalan. Di erebî de S-ya zirav û ya qelew bi zelalî du serbixwe ne anku du fonem in, ne alofon in: guherandina wan bi hev di erebî de dikare maneya peyvê biguherîne.

Di kurdî de S-ya qelew û ya zirav tenê alofon in: nayê zanîn ku du peyv hebin ku tê de guherandina S-yekê bi S-ya din bikare wateya peyvê biguherîne.

Lê realîzebûna S wek dengê zirav yan jî wek dengê qelew di kurmancî û zazakî de diyardeyeke nepayî ye: ti qeydên hemûgir (komprehensîv) nînin ku mirov li gor wan sebebê ziraviya yan qelewiya S-yê diyar bike. Heta hin caran S-ya berî A jî zirav e, bo nimûne di peyva "sax" de (ji tirkî "sağ" ku bi S-ya qelew e) ku di devê gelek kurdan de bi S-ya zirav û X-ya wek peyva "xwarin" e, lê di devê hin kesên din de bi S-ya qelew û X-ya (ğ-ya) wek "xezal" de ye.

Di peyvên ji erebî wergirtî de S-ya qelew Ş (ص) dikare wek xwe bimîne, bo nimûne:

- "şibe, şebir, şebî"

Lê hin caran ew dibe S-ya zirav, wek "sihet". Hin caran jî heta S-ya zirav ya erebî (س) di kurdî de dibe Ş, wek "şîtav, şîametî". Sebebê vê ew e ku L-ya qelew S-yê jî qelew dike lê ya ecêb ew e ku L jî di van peyvên de di erebî de ne qelew e lê di kurdî de qelew bûye. Sebebê qelewbûna wê vokala A ye ya paşkî ye ku L-ya berî xwe jî jî paşve dibe û qelew dike.

Lê bi piranî S-ya zirav di peyvên erebî de ziraviya xwe diparêze, heta li berî A jî ku adeten di peyvên kurdî yê xwemalî de A dengê S yê berî xwe qelew dike. Bo nimûne, "Salim" bi S-ya zirav (ne *Şalim bi S-ya qelew) ji ber ku di erebî de jî bi S-ya zirav e lê "Şabir" (bi S-ya qelew) ji ber ku di erebî de jî bi Ş ye.

---

¹³¹ Tevî ku di tirkî de bi S-ya zirav e ji ber ku di tirkî de Ö heye ku vokaleke pêşîn e, ne O-ya paşîn e.

Peydabûna S ji K

Dengê S bi yek yan çend varyantên xwe di piraniya zimanên dinyayê de heye. Ew di kurdî û hemû cîranên kurdî de jî (erebî, farisî, tirkî, aramî, azerî, ermenî...) de peyda dibe. Dengê S di maka zimanên hindûewropî de anku di proto-hindûewropî de jî hebû. Loma bo nimûne peyva "stêr" di gelek zimanên hindûewropî de bi S heye:

kurmancî	stêr (stêrk, histêrk, istêrk)
farisî	sitarê
avestayî	stêr-
sanskritî	star-
yûnaniya kevn	astron
latînî	stella
inglîzî	star

Wek ku tê dîtin, S-ya vê peyvê hatiye parastin. Lê di rastiye de S di peyvên kurdî de tenê berî konsonantan hatiye parastin. Di peyvên ji proto-hindûewropî hatî de, S-ya ku vokalek li pey tê, bi eslê xwe ne ji dengê S ye lê bi piranî ji dengê K ye proto-hindûewropî ye. Ev guherîn ne tenê di kurdî de lê di hemû zimanên îranî de û herwiha di zimanên aryayî (hindistanî) û di zimanên baltî û slavî de jî çêbûye. Li ser bingehê guherîna yan neguherîna K-ya proto-hindûewropî bi S zimanên hindûewropî li ser du komên mezin tên parvekirin:

- **koma kentûmî:** Vê komê K-ya proto-hindûewropî parastiye yan jî kiriye H. Latînî, yûnaniya kevn, hîtîtî û ermenî hin ji van zimanan in ku K-ya proto-hindûewropî parastiye. Ev kom li gor peyva latînî "centum" (bixwîne: kêntum) anku "sed" hatiye binavkirin. Zimanên germenî (bo nimûne inglîzî, almanî û swêdî) jî ji vê komê ne lê paşî wan K-ya proto-hindûewropî kiriye H (inglîzî: "horn = şax, strû", bide ber latînî "cornu" /kornu/ lê kurdî "ser, strû") yan inglîzî "hundred" (sed), bide ber latînî "centum" (bixwîne: kêntum) û kurdî "sed".

- **koma satemî:** Vê komê K-ya proto-hindûewropî kiriye S. Zimanên îranî, aryayî (hindistanî), zimanên slavî (bo nimûne rûsî), zimanên baltî (latviyayî û lîtwanî) ji vê komê ne. Ev kom li gor peyva avestayî "sete-" anku "sed" hatiye binavkirin.

Bo nimûne:

kurdî (satemî)	ser	sed
farisî (satemî)	ser	sed
avestayî (satemî)	ser-	sete-
latînî (kentûmî)	cornu- [kornu]	centum [kêntum]
yûnanî (kentûmî)	karê	êkaton

Lê ev guherîna K bi S herdem peyda nebûye. Bi taybetî di cînavan de yan K hatiye parastin yan jî bûye Ç lê nebûye S:

- kurdî (ji koma satemî): "kî, kû, kengî, kîjan" ... yan: "çi, çawa, çend, çima, çira,
- latînî (ji koma kentûmî): quis, qui, quid, quam, quod, qualis (Q di latînî de wek K dihat gotin)

Peydabûna S ji dengên din

Li aliyekî din, S-ya di peyvên proto-hindûewropî de ne herdem ji K ye. Bo nimûne peyva "rast" ji proto-hindûewropî "hregtos" (latînî "rectus" /rêktus/ û almanî "richt" /rîht/) yan "sar" ji proto-hindûewropî "*gel-" (bide ber latînî "gelo", inglîzî "cold", bixwîne "kowl'd").

Herwiha S hin caran ji T-ya proto-hindûewropî ye: "sê" (3), bide ber avestayî "thrî", latînî "tres", inglîzî "three".

Dengê S carinan jî li gor lehceyan li gel Z diguhere:

- kurmancî: zik

- soranî: sik

Ew herwiha dikare li gel Ş jî biguhere:

- kurmancî: rast
- zazakî: raşt

Cudahiya navbera S û Z ew e ku S dengêkî bêlerz e û Z dengêkî bilerz e. Di dema gotina dengê Z de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin lê ev lerz di dema gotina S de peyda nabe.

Gava ku dengêkî bêlerz bikeve pey Z, ew deng Z-ya bilerz jî wek xwe dike bêlerz anku dike S. Ev guherîn bi taybetî hingê peyda dibe gava ku T-ya nîşana demên borî li lêkeran zêde dibe.¹³²

- di-lîz-im → lîstin
- di-mîz-e → mîst

Di peyvên ji erebî wergirtî de S dikare ji S-ya didanî anku “S-ya fis” be (bi erebî ث li gor IPAYê [θ], wek di inglîzî di peyva “three” de).

- *mîsal* ji erebî مثال (miθal)
- *asar* ji erebî آثار (aθar)
- *eser* ji erebî أثر (eθer)

Vê dawiyê hin kurdên erebîzan li Başûr û Başûr-Rojavaya Kurdistanê van peyvan tam wek erebî bi θ dibêjin lê di devê piraniya kurdan de (û herwiha di devê faris û tirkan de jî) θ-ya erebî dibe S.

Guherîna S bi H

Wek ku me li pêştir gotiye, dengê S di maka zimanên hindûewropî de anku di proto-hindûewropî de jî hebû. Lê S-ya proto-hindûewropî ya destpêka peyvê, eger vokalek li pey wê hebe, di zimanên îranî de bûye H:

---

¹³² Bo T û D wek nîşanên demên borî, binêrin: <http://www.kulturname.com/?p=10246>

kurmancî (îranî)	heft¹³³
farisî (îranî)	heft
avestayî (îranî)	hepte-
sanskritî (ne-îranî)	septan
latînî (ne-îranî)	septem
inglîzî (ne-îranî)	seven
rûsî (ne-îranî)	sêmi

Ji bilî zimanên îranî, S-ya proto-hindûewropî herwiha di yûnaniya kevn û di ermenî de jî yan bûye H (yûnaniya kevn: hêpta- = heft) yan jî bi temamî winda bûye (ermeniya kevn: êotin → ermeniya nû: yot = heft). Mirov dikare gelek nimûneyên din jî bide ku S-ya proto-hindûewropî di zimanên îranî û zimanê yûnanî de bûye H lê di zimanên din de wek S maye û di ermenî de jî S bi temamî ketiye:

- kurmancî *havîn*, zazakî *hamnan*, ermenî *amarn*, sanskrîtî *sema-*, inglîzî *summer*
- kurmancî *hev*, *hem-*, *heman*, *hemû / hemî*, yûnaniya kevn *homo* (*heman*, *eynî*), sanskrîtî *sama-* (*heman*, *eynî*), inglîzî *same* (*heman*), latînî *similis*

Lê H-ya kurmancî ne herdem ji S-ya proto-hindûewropî ye. Di rastiyê de H di piraniya peyvên me de bi rêjeyî nû ye, ew bo rêgirtina li ber peydabûna vokalan li destpêka peyvê hatiye zêdekirin. Bo nimûne:

- kurmancî *hesp* lê soranî *esp*, soranî *esp*, farisî *esb*, pehlewî *esp*, avestayî *espe-*, sanskrîtî *eşve-* ...
- kurmanciya navendî *hesin* lê kurmanciya rojhilatî *asin*, soranî *asin*, farisî *ahen*, latînî *aes*, sanskrîtî *eyes*...

¹³³ Peyva "heft" ya kurmancî û "hewt" ya soranî ji ber sebebekî nediyar bi H-ya wek di navê Hesen de tîrê gotin anku bi ç ya alfabeya erebî. Lê di zimanên din yên îranî de ew bi H-ya "normal" (ه) e, wek "heval, hesp, hinar". H-ya proto-hindûewropî jî di zimanên îranî de bûye H-ya "normal" (ه).

- kurdî û farisî û pehlewî *heşt* lê avestayî û sanskrîtî *ešte-*, almanî *acht*, latînî *octo*, yûnaniya kevn *okto*, inglîzî *eight*...

Wek ku tê dîtin, di zimanên îranî yê nû de (bi taybetî di kurmancî de) H li destpêka peyvê zêde dibe lê di zimanên kevn de ev H tine bû. Di farisî û soranî de jî heta niha jî bi piranî H li destpêka peyvên zêde nabe. Sebebê ku H di soranî û farisî de jî li peyva *heşt* zêde bûye analojî ye: hejmara 7 ya bi H herwiha hejmara 8 ya bi eslê xwe bê H jî wek xwe lê kiriye anku H li hejmara 8 jî zêde bûye.¹³⁴

Guherîna S-ya proto-hindûewropî bi H di zimanên îranî de ne tenê li destpêka peyvê lê herwiha li nava peyvê jî peyda bûye bi şertê ku dîsa vokalek li pey wê hebe. Wek din S wek xwe maye:

kurmancî (îranî)	meh
farisî (îranî)	mah
avestayî (îranî)	mah-
sanskrîtî (ne-îranî)	mas-
ermenî (ne-îranî)	mis
latînî (ne-îranî)	mensis

Herçi S-ya niha ya li nava peyvên xwemalî (proto-hindûewropî) yê kurdî ye, ew bi eslê xwe ji K yan G yan jî ji dengê din yê proto-hindûewropî ye, ne ji S-ya proto-hindûewropî ye. Di farisî de – lê di kurdî de bi giştî na – ev S jî dîsa berî vokalan bûye H:

kurmancî	farisî
-----------------	---------------

¹³⁴ Anlojiyê anku wekhevîyê di kurmancî herwiha navê hejmara 9 (neh) jî pir nêzikî hejmara 10 (deh). Di lehceyên din yê kurdî de û di zimanên din yê hindûewropî de navê van herdu hejmara ne wisa nêzikî hev e: soranî *no/de*, zazakî *new / des*, farisî *noh / deh*, inglîzî *nine/ten*...

masî	mahî
asin / hesin	ahen

Di kurmancî de jî di peyva *deh* de S bûye H. Anku pêşî K-ya proto-hindûewropî di zimanên îranî de bûye S (avestayî *dese-*, zazakî *des*) û paşî jî S bûye H (kurmancî û farisî *deh*) û taliyê H jî ketiye (soranî *de*, kurmanciya rojhilatî di hejmarên 11 – 19 de wek *-de: yazde, pazde, nozde...*).

Guherîna S bi dengên din

S-ya proto-hindûewropî ya berî W/V/O di zimanên îranî de bûye X yan H:

kurmancî	xweh, xuşk	xwandin, xwendin	x^wesû, x^wezûr
farisî	x ^w aher	x ^w anden	-
avestayî	hveher-	xven-	-
sanskritî	sveser	sveneti-	śvaśura
latînî	soror	sonus (deng)	socer
ermenî		-	skesur
almanî	Schwester	Schwan (qû, teyrê stranxweş)	Schwager (bûra)
ji proto-hindûewropî	*swésōr	*swen- (gazî kirin, stran gotin)	*swekuros (hezûr; bûra)

Bi rêjeyeke gelek kêr S bi hin dengên din jî guheriye. Di çend kitepeyvan de mirov dibîne ku S bûye Ç:

kurmanciya navendî	birçî
kurmanciya rojhilatî	birsî
soranî	birsî
kurdiya başûrî	wirsî, wirsig
avestayî	versne
farisî	gorosnê

Wek ku tê dîtin, eslê peyvê bi S ye lê di kurmanciya navendî de bûye Ç. Peyveke din jî "hirç" e:

kurmancî	hirç
soranî	wirç
farisî	xers
pehlewî	xirs
latînî	ursus

Ç-ya peyva *hirç* herwiha dikare ji Ş jî be, bide ber avestayî *erşe-*, hewramî *eşşe*, zazakî *heş*. Peydabûna Ç di *hirça* kurmancî û *wirça* soranî de dikare herwiha ji tesîra ermenî *erç* jî be.

Peyva esil-erebî *mîras* (ji erebî ميراث /mîraθ/) di kurmancî de bûye *mîrat* anku S bi T guheriye. Mirov vê peyvê bi S jî bi taybetî di nivîsan de dibîne lê forma *mîrat* bi taybetî di nifrînan de tek alternatîv e: *malmîrat!* (ne **malmîras!*). Helbet mimkin e ku di vê peyvê de T nej i S-ya "normal" e lê ji S-ya didanî ye ("S-ya fis" – li jortir binêrin). Lê adeten S-ya didanî ya peyvên erebî di kurdî de dibe S (li jor li peyvên *asar*, *eser*, *mîsal* binêrin) lê carinan dibe T jî: *metel(ok)* erebî مثل (meθel). Di tirkî û farisî de ev herdu peyv (mîras, metel) bibûne S. Ji ber ku di kurdî de jî tendensa giştî ew e ku θ-ya erebî dibe S (ne T), wisa diyar e ku pêşî θ bûye S û paşî di çend peyvên de bûye T:

- meθel → mesel → metel(ok)

- mîraθ → mîras → mîrat

Di hin peyvên xwemalî de jî S û T bi hev diguherin:

- rût – rûs

Di hin devokan de hem mirovên bêcil û hem jî tiştên din yê nepêçandî / neniximandî "rût" in. Di hin devokan de mirovên "rûs" (yan "rwîs, rîs") in û tiştên nepêçandî / neniximandî "rût" in. Di wan devokan "mrovê rût" dikare maneya "mrovê bêmu/bêpûrt" yan jî "mrovê ku ti pare/pere nînin" bê bikaranîn.

Tabloya konsonantên kurdî, bi taybetî S (sor) û lêzimên wê (şîn). Tîrikên ji herfekê diçin herfa S (bo nimûne K → S) tên wê maneyên ku ew deng dibin yan bûne S. Tîrikên ku ji S diçin herfeke din (bo nimûne S → H) tên wê wateyê ku S bûye yan dibe ew deng. Tîrikên ku bi herdu aliyan ve diçin (bo nimûne S ↔ Ş) wê mebestê radigihînin ku li gor devokan yan zimanan ew herdu deng dikarin bi hev biguherin.

CIH → AWA ↓	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ - bêlerz - bilerz	p b		t d			k g		q	? (eyn)
XIŞOKÊN VIZOK - bêlerz - bilerz			S z	ş j		x			

XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç			h ¹³⁵		h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

---

¹³⁵ H wek di navê *Hesen* yan peyva *heft* de (bi alfabeya erebî ح)

Ş - paşpidûyî-xişok-vizok yê bêlerz

Di dengnasiya kurdî de Ş / ş nîşana dengê "paşpidûyî-xişok-vizok yê bêlerz" e. Mebest ji "paşpidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi paşiya pidûyan dikeve. Mebest ji "xişok-vizok" ew e ku pêşî deng bi tamamî tê rawestandî û paşî hêdîka tê vekirin û lom xişînek ji hewayê dengî derdikeve. Qezda "bêlerz" ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî di gewriyê de nalerizin.

Ji bilî kurdî, herwiha tirkî û romanî jî Ş / ş bo nivîsîna vî dengî bi kar tînin. Piraniya zimanên Rojhilata Ewropayê herfên Š / š bo nivîsîna heman dengî dixebitînin. Hin ziman jî vî dengî bi cotherfên SH (bo nimûne inglîzî), CH (fransî) yan jî koma 3-herfî SCH (almanî) dinivîsin. Zimanên Nîvgiravê Îberiyayê (portugalî, spanî, katalanî, baskî...) vî dengî gelek caran bi herfa X dinivîsin.

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de û di zimanên din jî yê erebînivîs de bi herfa ش tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de – wek di zimanên din jî yê krîlînivîs de – ev deng bi herfên Ш (gir) ш (hûr) dihat/tê diyarkirin.

Li gor alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) jî ev deng bi herfa [ʃ] tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelesspalato-alveolar_sibilant.ogg

Peydabûna Ş di peyvan de

Dengê Ş di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** şal, şerm, şêr, şîrîn, şor, şuxl, şûm...
- **nav:** aştî, beşer, deşt, eşq, kuştin, mişk...
- **dawî:** aş, baş, meş, kaş, reş...

Li gor lêkolînên me¹³⁶, rêjeya herfa Ş di nivîsên kurmancî de 1,0 % e. Tenê şeş herfên din (o, p, ç, c, f, q) ji Ş kêmtir peyda dibin, herfên din hemû di nivîsên kurmancî de ji Ş mişetir in.

Peydabûna dîrokî ya dengê Ş

Niha dengê Ş di hemû lehceyên serekî yê kurdî de û hemû cîranên kurdî de (aramî, azerî, erebî, ermenî, farisî, tirkî) peyda dibe. Ş herwiha di zimanên îranî yê kevn (avestayî, hemanîşî) û navîn (pehlewî, partî) de jî hebû. Heman deng di piraniya lê ne hemû zimanên din jî yê hindûewropî de heye.

Lê dengê Ş di maka zimanên hindûewropî de tine bû. Dengê Ş yê di peyvên xwemalî (hindûewropî) de bi piranî ji KS-, KW-, KY- yan jî SW-, SY-, G^h- hatiye:

kurmancî	proto-hindûewropî	bide ber...
şev	* ksep	sanskritî: ksep-
şeş	*sweks- ¹³⁷	latînî: sex
şûjin	*syuh-, *swi- (dirûn, dirûtin)	sanskritî: sivyeti (dirûn)
şandin	*kyeu- ¹³⁸ (çûn)	yûnanî: sêwo (ajotin)
heşt	*oktow-	latînî: octo
-doş- ¹³⁹	*d ^h ewg ^h - (beranîn, berhem dan)	sanskritî: dogh (şîr)

Gelek ji peyvên bi Ş bi eslê xwe biyanî ne:

¹³⁶ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de:*

http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

¹³⁷ Bala xwe bidinê ku çawa hem SW-ya destpêkê û hem jî KS ya dawiyê bûye Ş.

¹³⁸ Heman peyva proto-hindûewropî herwiha serekaniya peyva "çûn, çûyîn" ya kurmancî ye jî ku hevreh û hevwatera zazakî "şiyayen" û hewramî "şiyay" e û herwiha hevrehê lê ne hevwatera "şoden" (bûn tiştêk, bi inglîzî "become") ya farisî ye. Bi demê re maneya peyva farisî ji "çûn"ê bûye "bûn tiştêk".

¹³⁹ Rehê dema niha yê lêkera "dotin, duhtin" (ez di-**doş**-im, ew na-**doş**-in, bi-**doş**-e!)

Husein Muhammed: *Dengasî di kurdî de*

- ji erebî: şer, şaşik, şehîd, eşq...
- ji tirkî: şaş, doşek, qışle...
- ji sanskrîtî: şekir, tebeşîr...
- ji fransî: şampanya, paraşût...

Lê çavkaniya Ş-ya hin peyvên xwemalî dikare dengê din jî be. Dengê Ş dikare ji J peyda bibe: gava ku dengê bêlerz bikeve dûv J-ya bilerz, hingê ew dengê bêlerz J-ya bilerz jî dike Ş ji ber ku Ş hevbera bêlerz ya J-ya bilerz e:

- di-kuj-in / nekuj-e → kuşt-in / ne-kuştîye
- di-birêj-im / bibirêjin → biraşt, biraştibû

Carinan Ş û Ç bi hev diguherin.

- kurmancî: çûn çûyîn
- zazakî: şiyayen
- hewramî: şiyay

Di kurmancî de jî hevrehê wê peyvê anku "şandin, şiyandin" (hinartin, bi rê kirin, rewane kirin) bi Ş ye.

Herwiha:

- çelqandin / çelqîn vs. şilqandin / şilqîn

Gelek caran Ç di bin tesîra erebî de bûye Ş ji ber ku Ç di erebiya standard de nîne:

- sanskrîtî *çetur-enge* → pehlewî *çetrenc* → erebî *şe t'renc* → kurdî û farisî *şetrenc*

Dengê Ş herwiha dikare li gel S biguhere:

kurmanciya navendî	kurmanciya rojhilatî
pisîk	pişîk
teşt	test (amana mezin)

Herwiha ev guherîna S/Ş di navbera kurmancî û zazakî de jî di hin peyvên de heye:

- kurmancî *rast*
- zazakî *raşt*

Guherîna Ş bi S û S bi Ş xaseten di zazakiya Dêrsimê de diyardeyeke berbelav e:

- şima → sima
- Hisên → Wişên

Ş ji T?

Di hin lêkeran de di rehê demên borî û forma rader de T heye lê di rehê demên niha û bîna de Ş heye:

rader	rehê demên borî (nimûne)	rehê demên niha û bîna
firotin	-firo- (firo, ne-firo-in, firo- iye...)	-firoş- (di-firoş-im, na-firoşî, bi- firoş-in...)
dotin	-dot- (dot, ne-dot-in, dot-ibû)	-doş- (di-doş-im, na-doş-e, bi- doş-in...)

Mirov dibêje heçku T dibe Ş (eger mirov rehê demên borî wek bingeh bihesibîne) yan jî Ş dibe T (eger mirov rehê demên niha û bîna wek serekanî bihejmêre. Lê di rastiyê de tarîxiyên mesele ne guherîna Ş/T ye.

Di rastiyê de T-ya van peyvan nîsa_ana demên borî ye.¹⁴⁰ Herçi Ş ye, ew yan jî dengekî din di dîrokê de li cihê wî hebû:

kurmancî	soranî	farisî
firo ~~t~~ in	firoş ~~t~~ in	forû ~~x~~ ten
do ~~t~~ in	doş ~~a~~ n	do ~~x~~ ten

Di rastiyê de di hin devokên kurmancî de jî peyva "dotin" hê wek "duhtin" maye anku H berî T heye. Wek ku tê dîtin, di farisî de X heye. Lê ji xwe li gelek cihên din jî hevberî H ya kurdî di farisî de X heye:

- kurmancî: hirç, hişk
- farisî: xers, xoşk

Di gelek peyvên din de jî herfa berî T ketiye:

- kurmancî *avêtin*, soranî *hawîştin*, kurdiya başûrî *aştin / oştin*, zazakî *eştene*...
- kurmancî: *gotin, cot*, farisî *goften, coft*...
- piraniya devokên kurmancî *mizgeft, şkeft*, hin devok *mizget, şket*...

Welhasil: niha Ş û T-yên van peyvan wisa dixuyin ku bi hev diguherin. Lê tarîxiyên li vir mesele ne guherîna bi hev e: Ş yan dengê li şûna wê ji berî T ketiye.

Guherîna Ş bi dengên din

Dengê Ş di kurmancî de gelek caran bi H guheriye. Bi taybetî jî ev guherîn berî dengê N yan M tê. Bo nimûne: *têhnî / tihî* (→ *tî*) anku "hewceyî avê/vexwarinê", "çav, çehv" û "heyv, hîv".

kurmancî	tihî, têhnî (→ tî)	çav ← çehv	heyv, hîv
----------	--------------------	------------	-----------

¹⁴⁰ Binêrin: T û D wek nîşana demên borî: <http://www.kulturname.com/?p=10246>

zazakî	teyşan	çim	aşmî
farisî	tîşnê	çeşm	-
pehlewî	tîşn	çeşme	eyişm ¹⁴¹
parsî	tîşnig	ç's'm	-
avestayî	terşne	çeşmen	-
sanskritî	tirşne	çekşuş	-

Dengê Ş di peyvên vê dawiyê ji farisî wergirtî de li berî N dibe J:

kurdî	cejn	bejn
farisî	ceşn	ceşn
pehlewî	ceşn	beşn
avestayî	yesne ⁻¹⁴²	berişnu

Dengê Ş carinan dibe S jî:

kurmançiya navendî	pisîk
kurmançiya rojhilatî	pişîk
soranî	pişîle
belûçî	pişî

¹⁴¹ Di kurmançî de dengê M dibe V û dengê Ş li nava peyvê dibe H yan winda dibe. Li destpêka peyvên bi vokalan dest pê dikin jî, di kurmançî de meylek heye ku H lê zêde bibe: kurmançî *hesp* lê soranî *esp*, farisî *esb*, pehlewî *esp*, zazakî *espe-*, sanskrîtî *eşve-*...

¹⁴² Dengê Y yê îraniya kevn bi taybetî li destpêka peyvê di îraniya nû de dibe C. Binêrin: *Dengê C – peydabûn û guherîna wî*: <http://www.kulturname.com/?p=10631>

farisî	pîşî
--------	------

Tabloya konsonantên kurdî, bi taybetî Ş (sor) û lêzimên wê (şîn). Tîrikên ji herfekê diçin herfa S (bo nimûne K → S) tên wê maneyên ku ew deng dibin yan bûne S. Tîrikên ku ji S diçin herfeke din (bo nimûne S → H) tên wê wateyê ku S bûye yan dibe ew deng. Tîrikên ku bi herdu aliyan ve diçin (bo nimûne S ↔ Ş) wê mebestê radigihînin ku li gor devokan yan zimanan ew herdu deng dikarin bi hev biguherin.

CIH → AWA ↓	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ - bêlerz - bilerz	p b		t d			k g		q	? (eyn)
XIŞOKÊN VIZOK - bêlerz - bilerz				ş			x		
XIŞOKÊN NEVIZOK - bêlerz - bilerz		f v		ç c			h ¹⁴³		h
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

¹⁴³ H wek di navê *Hesen* yan peyva *heft* de (bi alfabeya erebî ح)

T – seknî-pidûyî-bêlerz

Di dengnasiya kurdî de T / t nîşana dengê "seknî-pidûyî-bêlerz" e. Mebest ji "seknî" ew e ku di dema derketina wî dengî de hewa pêşî bi temamî tê sekinandin anku rawestandî berî ku tê berdan. Merem ji "pidûyî" ew e ku di dema derketina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve. Mexsed ji "bêlerz" ew e ku di dema gotina T de perdeyên dengî di gewriyê de nalerizin.

Di alfabeya kurdî-erebî de û herwiha piraniya zimanên erebînivîs de ev deng bi herfa ت tê diyarkirin. Di alfabeya kurdî-krîlî û piraniya zimanên krîlînivîs de ev deng bi herfa T (gir) û τ (hûr) tê nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de jî ev deng bi herfa [t] tê nivîsîn.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessalveolar_plosive.ogg

Peydabûna T di peyvan de

Li gor lêkolînên me yê berî niha¹⁴⁴, rêjeya herfa T di nivîsên kurmancî de 2,6 % e. Di nav konsonantan de T herfa heştêm mişe ye: N, R, D, K, W, Y û herwiha vokalên E, I, A, E, Ê di nivîsan de jê zêdetir peyda dibin.

Di ku kurdî de T dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe:

- **destpêk:** tarî, teng, tîfek, tîr, tov, tûrik...
- **nav:** bijartin, xeter, kompûter...
- **dawî:** hat, dest, text, qet, hût...

---

¹⁴⁴ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*,

http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Li destpêka peyvê T bi rêjeyeke normal peyda dibe. T-ya nav û dawiya peyvan di peyvên xwemalî de adeten di lêkeran de peyda dibe nîşana rehê demên borî ye¹⁴⁵:

- got, nekuşt, girtiye, neşûştibû, gihiştin...

Wek ku tê dîtin, ev hemû nimûne di demên berê de ne yan jî formên rader/mesder/infinîtîv in (gihiştin). Lê eger em li demên niha yan bînin binêrin, em ê bibînin ku T tê de nîne:

- dibêjim, nekujin, bigire, naşon, bigihin...

Herfek û du fonem: T-ya bipif û T-ya bêpif

Herfa T di kurmancî û zazakî de du dengên ji hev cuda û serbixwe pêk tîne. Yek ji wan T-ya bipif e (req e, bihilm e, hilmdar e, bi inglîzî "aspirated"). Ew bo nimûne di van peyvan de heye:

- talan, tebeşîr, têr, tîfek ...

Mebest ji "bipif" ev e: heke dengê bipif be, hingê pîfek yan hilmek yan bayekî xurt ji devî dertê. Mirov dikare bi wê pîfê yan wî bayî bihese heke perrekê / kaxezekê nêzîkî devê xwe bigire yan jî devê xwe nêzîkî mûmekê bike û peyva "talan" bibêje. Hingê ew perr dê biheje ji ber ku T di peyva "talan" de bipif e. Lê heke mirov bi heman awayî peyva "(ez) tîm" bibêje, ew perr dê neheje ji ber ku T di peyva "tîm" de bêpif e.

Awayekî din yê realîzebûna dengê T bêpif e (nerm e, bêhilm e, bi inglîzî "unaspirated"). Ew awayê T bo nimûne di van peyvan de heye:

- te, tîr, tûrik...

Di kurmancî û zazakî de pîfdarî herfa T dike du fonem anku du dengên serbixwe. Sebebê vê ew e ku eger mirov T-ya bipif wek T-ya bêpif bibêje, maneya peyvê dikare biguhere:

---

¹⁴⁵ Bo T û D wek nîşana demên borî, binêrin: <http://www.kulturname.com/?p=10246>

T-ya bipif (req)		T-ya bêpif (nerm)	
ta	(taser, tagerm)	ta	(ben, dezî)
tu	(hîç)	tu	(cînavê 2yem yê yekhejmar)

Di peyvên xwemalî de T li nav û dawiya peyvê bêpif anku nerm e:

- dest, hat, girtin, bijartibû...

Di peyvên esil-biyani de jî ew adeten bêpif anku nerm e:

- kompûter (ji inglîzî), xeter (ji erebî), siyaset (ji erebî)...

Lê ew dikare herwiha bipif anku req jî be:

- met (ji erebî), xalet/xaltî (ji erebî), hotêl/otêl (ji inglîzî/fransî)

Wek ku tê dîtin, pifdarî (hebûna yan nebûna pifê) di herfê de di peyvên esil-biyani de nikare were pêşbînîkirin:

- di "met" a ji erebî de T bipif anku req e lê di "siyaset" a dîsa ji erebî de bêpif anku nerm e.
- di "hotêl" a ji inglîzî de T bipif e lê di "kompûter" a dîsa ji inglîzî de bêpif anku nerm e.

Di peyvên ji zimanên ewropî de li destpêkê axlebe T bipif anku req e:

- tank, televizyon, tayre (xirxal, çerx, teker)

Lê di çend peyvên ji zimanên ewropî de jî T bêpif e yan jî dikare bêpif yan bipif be:

- tîp (ji fransî "type")

Hêjayî gotinê ye ku di soranî, farisî, tirkî û inglîzî de T bipif e loma piraniya peyvên van dehsalên dawiyê ketine kurdî, tê de li destpêkê T bipif anku req e. Di fransî de T bêpif e loma bo nimûne peyva "tîp" bi forma xwe ya bi T-ya bêpif di kurdî de cih girtiye lê ji tesîra tirkî ew dikare bi T-ya bipif jî were gotin.

Di erebî de ت herdem T-ya bipif e. Lê di erebî de herwiha ط heye ku T-ya bêpif e. Di peyvên ji erebî de ت pifa xwe di kurdî de jî axlebe – lê ne herdem – diparêze. ط jî bêpifiya xwe di kurdî de diparêze. Di heman demê de ط qelew e (bo T-ya qelew li jêrtir binêrin) jî û carinan lê ne herdem qelewiya xwe jî diparêze. Li dawiya peyvan T di erebî de adeten س e ku tenê hingê tê bilêvkirin eger bi peyva pey xwe ve were girêdan. Di kurdî de س dikare bibe T-ya bipif (wek "met, xalet/xaltî") lê dikare bibe T-ya bêpif jî, wek "siyaset, qenaet, hedayet" ...

Alofonên din: T-ya zirav û T-ya qelew

Ji bilî pifdariyê, kurmancî û zazakî herwiha bi awayekî din jî T-yan ji hev cuda dikin. T dikare zirav be yan jî qelew be:

- T-ya zirav: te, tîr, tûrik, tê de...
- T-ya qelew: tav, teng, tov...

T-ya bêpif berî O herdem qelew e (tov, top, tolik), berî Ê, Î, Û zirav e (tê de, tîr, tûrik), berî A bi piranî qelew e (tav, tazî) lê berî E, I carinan zirav e (te, tivir) lê carinan jî qelew e (teng, tirs). Bi gotineke din, qelewî yan ziraviya T-ya bêpif bi piranî nikare were payîn û pêşbînîkirin.

Cudakirina awayên zirav û qelew bi taybetî di T-ya bêpif de heye. Bi piranî tenê T-ya bêpif / nerm dikare qelew be. T-ya bipif/req bi piranî zirav e:

- talan, tebeşîr, têr, tîfek ... (hemû bipif û zirav in)

Lê di çend peyvan de T-ya req dikare di heman demê de qelew jî be:

- "tep" (derbeya bi kefa destan) bi T-ya bipif ya qelew e

Di peyvên biyanî de T-ya bipif ya berî O di kurdî de dibe T-ya bêpif ya qelew:

- "top" (ji tirkî bi T-ya bipif lê di kurdî de bûye T-ya bêpif ya qelew)

Lê di peyvên xwemalî de P-ya req li berî O jî zirav e:

- tol

Di peyvên esil-biyânî de jî T dikare berî O jî pifa xwe biparêze lê hingê jî ne qelew e:

- toz (ji tirkî "toz" ji tirkiya kevn "tog", hevrehê "togusun" ya mongolî)

Ziravîti û qelewîtiya T di kurdî de ne taybetiyeke fonemîk e. Anku guherandina T-ya qelew bi T-ya zirav yan T-ya zirav bi T-ya qelew nikare maneya ti peyvan biguherîne. Anku T-ya zirav û T-ya qelew ne du fonem in lê tenê du alofon in: du awayên derketina heman dengî ne lê ne awayên wateguhor in.

Peydabûna dîrokî ya dengê T û ketina wê

Dengê T di hemû lehceyên kurdî û zimanên cîranên wî de (aramî, erebî, ermenî, farisî, tirkî) de peyda dibe. Ev deng herwiha di maka zimanên hindûewropî de anku di proto-hindûewropî de jî hebû. Bo nimûne

kurmancî	bide ber...	bide ber...	proto-hindûewropî
tav	farisî: tab (tav)	latînî: tepeo (germ kirin)	*tep- (germ kirin)
teng	sanskritî: tenekti	inglîzî: tight [tayt]	*tenk-
tirs	farisî: ters	latînî: terrora	*tres
heft	avestayî: hepte-	yûnanî: hêpta	*septm-

T-ya proto-hindûewropî li destpêka peyvên kurdî baş hatiye parastin. Ew herwiha li dawî û nava peyvan jî hatiye parastin eger berî wê konsonantek (adeten F, S, Ş yan X) hebin:

- heft, dest, heşt, text

Di çend peyvan de T-ya niha bi eslê xwe ji ye:

- kurmancî "tarî", soranî û farisî "tarîk", inglîzî "dark" ji proto-hindûewropî *"dherg-"
- "têm, tînim" ji "di-êm, di-înim" (bide ber "di-kim, di-bim")
- Di hin devokan de (bi taybetî di behdînî de) daçeka "di" (tê de) û paşpirtika lêkeran ya berdewamiyê "di-" herdem dibe t': ez-it'kim (ez dikim), t'wê kitêbê da (di wê kitêbê da).
- Paşpirtika pirhejmariyê "-êt, -yêt" ya kurmanciya rojhilatî, tarîxiyên ji "ên + di": "kitêbêt wî" (kitêbên [di] wî).

Ketina T ya dîrokî

Lê wek din T-ya nav û dawiya peyvên xwerû pêşî bûye D û paşî bi temamî ketiye yan jî bûye Y yan H:

avestayî	pehlewî	farisî	zazakî	kurmancî
vate-	vat	bad	va	ba
-	apat	abad	-	ava
-	bût	bûd	bî	bû (ji "bûn")
zamat-er	damad	damad	zama	zava
brat-er	brat-, brad-er	berad-er	berad-er	birra
mat-er	mad-er, mat-e	mad-er	may	ma-k

Lê T-ya nîşana rehên borî yê lêkeran hatiye parastin:

kurmancî	farisî
gotin	goften

kuştin	koştên
dîtin	dîden
girtin	giriften

Lê carinan ev T jî dikare bikeve:

- go (got), dî (dît)

Lê mirov dikare bi dilekî rehet bibêje ku ji bilî lêkeran û ji bilî pey konsonantên F, S, Ş, X, eger T di peyveke xwerû de li nav yan dawiyê peyda bibe¹⁴⁶, bi ihtimaleke gelek mezin ew peyv bi eslê xwe biyanî ye:

- qet, met, xalet/xaltî, rehet, xeter (ji erebî)
- çete (ji tirkî)
- hotêl, kompûter (ji inglîzî)

Di soranî de û xaseten di kurdiya başûrî¹⁴⁷ de T ji pey S dikeve:

- des (dest)
- sendin (standin, stendin)
- hesare (stêr, histêrk)

Di kurmancî de jî T hingê dikeve, gava ku konsonantek tê pey cotkonsonantên ST:

- destpêk (dest+pê+k) → despêk
- *destmal (dest + malîn - -în) → desmal

¹⁴⁶ Di rastiyê de T-ya li nav yan dawiya lêkeran jî (hat, ketin, gotiye, nesotibû...) ne di peyvên xwerû de ne lê di rehên wan yê demên borî û forma infinitîv de hene. Di rehên demên niha û bê de nînin. Di hin lêkeran de di rehê demên niha û bê de jî heye (wek "di-şewit-e, bi-qetîn-in" lê ev lêker bi eslê xwe ji erebî ne. Herwiha di paşpirtika berhevdanê ya rengdêran de "-tir, -tirîn" de T heye (çêtir, çêtirîn) lê ew jî ne peyvên xwerû ne.

¹⁴⁷ Kurdiya baş: feylî, kelhurî, kirmaşanî.

Guherîna li gel dengên din

Wek ku li jortir hatiye gotin, T li nav û dawiya peyvê tarîxiyen bûye D, H yan Y yan jî bi temamî ketiye.

Bi marjînalî T dikare herwiha li gel hin dengên din jî, xaseten bi Ç re biguhere:

- li gel Ç: pate / paçe,
- têşt / çêşt (taştê)
- tu/ti vs. çu/çi (hîç)

Guherîna T/Ç bi taybetî di devoka şêxbizinî (ku devokeke kurdiya başûrî ye lê li niha li rojava Tirkîyê tê axiftin) de biguhere:

- taşandin û taşîn – çaşandin û çaşîn (hîn bûn/kirin, fêr bûn/kirin, elimandin, elimîn)

Guherîna T bi Ş?

Di hin lêkeran de di rehê demên borî û forma rader de T heye lê di rehê demên niha û bên de Ş heye:

rader	rehê demên borî (nimûne)	rehê demên niha û bên
firotin	-firot- (firot, ne-firo-tin, firot- iye...)	-firoş- (di-firoş-im, na-firoşî, bi- firoş-in...)
dotin	-dot- (dot, ne-dot-in, dot-ibû)	-doş- (di-doş-im, na-doş-e, bi- doş-in...)

Mirov dibêje heçku T dibe Ş (eger mirov rehê demên borî wek bingeh bihesibîne) yan jî Ş dibe T (eger mirov rehê demên niha û bên wek serekanî bihejmêre. Lê di rastiyê de tarîxiyen mesele ne guherîna Ş/T ye.

Di rastiyê de T-ya van peyvan nîsa_ana demên borî ye.¹⁴⁸ Herçi Ş ye, ew yan jî dengekî din di dîrokê de li cihê wî hebû:

kurmancî	soranî	farisî
firo ~~t~~ in	firoş ~~t~~ in	forû ~~x~~ ten
do ~~t~~ in	doş ~~a~~ n	do ~~x~~ ten

Di rastiyê de di hin devokên kurmancî de jî peyva "dotin" hê wek "duhtin" maye anku H berî T heye. Wek ku tê dîtin, di farisî de X heye. Lê ji xwe li gelek cihên din jî hevberî H ya kurdî di farisî de X heye:

- kurmancî: hirç, hişk
- farisî: xers, xoşk

Di gelek peyvên din de jî herfa berî T ketiye:

- kurmancî *avêtin*, soranî *hawîştin*, kurdiya başûrî *aştin / oştin*, zazakî *eştene...*
- kurmancî: *gotin, cot*, farisî *goften, coft...*
- piraniya devokên kurmancî *mizgeft, şkeft*, hin devok *mizget, şket...*

Welhasil: niha Ş û T-yên van peyvan wisa dixuyin ku bi hev diguherin. Lê tarîxiyên li vir mesele ne guherîna bi hev e: Ş yan dengê li şûna wê ji berî T ketiye.

¹⁴⁸ Binêrin: *T û D wek nîşana demên borî*: <http://www.kulturname.com/?p=10246>

V – lêvî-didanî ya xişok/nezivok ya bilerz

Di dengnasiya kurdî de herfa V / v nîşana dengê "lêvî-didanî ya xişok/nezivok ya bilerz". Mebest ji "lêvî-didanî" ew e ku di dema gotina vî dengî de didanên (diranên) jorîn dikevin ser lêva jêrîn. Merem ji "xişok" ew e ku di dema gotina vî dengî de hewa di buhirkeke teng ya devî re derdikeve û ji ber vê tengaviyê xişînek derdikeve. Mexsed ji "bilerz" jî ew e ku di dema derketina vî dengî de perdeyên dengî yên di gewriyê de dilerizin.

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de bi herfa ف tê nivîsîn ku dişibe herfa ف (F) lê li şûna nuqteyeke F-yê sê nuqte li ser V-ya alfabeya kurdî-erebî hene. Di farisî de ev deng bi herfa و tê nivîsîn ku di alfabeya kurdî-erebî û herwiha alfabeya zimanê erebî de nîşana dengê W ye. Dengê V di erebiya standard de nîne û loma ti herf jî bo wî dengî nehatine diyarkirin. Eger di peyv yan navên esil-biyani de ev deng hebe, di erebî de adeten li cihê wê herfa F tê nivîsîn.

Di alfabeya kurdî-krîlî de, wek di piraniya zimanên krîlînivîs de, ev deng bi herfa B (gir) û В (hûr) dihat nivîsîn ku ji dengê V yê alfabeya latîni zêdetir dişibin herfa B ya alfabeya latîni. Di hin zimanên navend û rojhilata Ewropayê de (bo nimûne almanî, holendî, polonî) ev deng bi herfa W tê nivîsîn û di wan zimanan de herfa V zêdetir nîşana dengê F yê kurdî ye.

Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de jî ev deng bi herfa [v] tê nivîsîn. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_labiodental_fricative.ogg

Peydabûna V di peyvên de

Dengê D di gelek zimanan de heye lê di hemûyan de peyda nabe. Ew di erebiya standard de tine ye. Di peyvên xwemalî yên sorani de hema-hema peyda nabe: tenê di peyva "hevde" (17) û hin du-sê peyvên onomatopoetik (zarvekirina dengan) de tê bihîstin. Lê berevajî erebî, sorani herfa V di peyvên esil-biyani de yan jî di peyvên ji kurmançî yan bi rêya kurmançî wergirti de dinivîse (bo nimûne "dever, evîn, govar, mirov...")

Di kurmancî de V dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **destpêk:** van, vebûn, vê, vir, vî...
- **nav:** bivir, dever, evîn, êvar, revandin...
- **dawî:** av, çav, dev, ev, sêv, şev...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de 1,7 % e.¹⁴⁹ Ev tê wê maneyê ku piçekê ji nivê zêdetir herfan ji wê mişetir in û piçekê ji nivê kêmtir herf jî ji V kêmtir peyda dibe.

Di kurmancî de dengê V li nav û dawiya peyvan bi berfirehî peyda dibe. Lê li destpêka peyvan ew kêmtir tê dîtîn. Lê formên çemandî yên cînavê "ev" (vê, vî, van, vir) û herwiha pêşlêkera "ve-" (vebûn, vekirin, vexwarin...) rêjeya V li destpêkê jî zêde dike.

Peydabûn dîrokî ya dengê V li van û dawiya peyvên

Piraniya V-ya li nav yan dawiya peyvên xwemalî tarîxiyên bi piranî bi rêya B ji P peyda bûye:

kurmancî	av	ava	sêv	şev
farisî	ab	abad	sîb	şeb
pehlewî	ap	apad, apat	sêb	şep
avestayî	ap	-pa-	-	xşepen
sanskritî	ap	-	sevi	ksep-
proto-hindûewropî	*hep-	*peh-	-	ksep-

¹⁴⁹ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Heta niha jî di hin peyvên de B-ya yan P-ya nav yan dawiya peyvê di gelek devokan de dibe V:

- bab → bav (bide ber tirkî “baba”, gelek zimanên ewropî “papa”)
- ebd → evd (ji erebî ‘ebd)
- kitêb → kitêv (ji erebî kebab)

Heman guherîn di aramî û îbrî de û herwiha di gelek zimanên ewropî de jî çêbûye.

Çavkaniyeke din ya berbelav ya peydabûna V li pey vokalekê yan di navbera du vokalan de dengê M ye:

kurmancî	nav	gav	nivêj / nimêj	çav
zazakî	nam	gam	nimac	çim
farisî	nam	gam	nemaz	çeşm
pehlewî	nam	gam	nemaz	çeşme
avestayî	namen-	gamen-	nemeh-	xşepen
sanskritî	namen-	gacchati	names	ksep-
proto-hindûewropî	*nomn-	*g ^w em	*ném-	ksep-

M heta di hin peyvên ji erebî de bûye V: “silav” ji erebî “selam”. Herwiha di devokan de jî M/V hin caran bi hev diguherin: “gom / gov”, “nimêj / nivêj”. Dîsa cînava “ev” hevberî “îm-“ ya farisî ye.

Hin caran jî V ya kurmancî hevberî H ya farisî ye: kurmancî “kevn, kulav” û farisî “kohen / kohnê, kolah”. Lê di vê meseleyê de ya kurmancî “eslîtir” e û ya farisî guheriye.

Dengê V, ku bilerz e, herwiha dikare ji T peyda bibe eger herfeke bilerz were pey T-ya bêlerz:

- heft + deh → hevde(h), hivde(h)

Windabûna dîrokî ya V ji destpêka peyvên

Di kurmancî, soranî û farisî de di peyvên xwemalî de niha dengê B li destpêka gelek peyvan heye. Ev deng di hin peyvan de orijînal e anku di zimanên kevn yê îranî û herwiha di proto-hindûewropî û di gelek zimanên din yê hindûewropî de jî ev peyv her bi dengê B dest pê dikin. Bo nimûne, peyvên "ben(d), berz / bilind, bira, bin, birin, bir(r)în, bûn" hin ji van peyvan in.

Lê niha di kurmancî, soranî û farisî de gelek peyvên xwemalî bi B dest pê dikin lê rewşa wan ne herdem wiha bûye. Piraniya wan di zimanên kevn û navîn yê îranî de û herwiha di piraniya zimanên din yê hindûewropî de jî li cihê V-ya kurdî û farisî, li destpêka wan peyvan dengê V heye. Ew deng paşî di kurmancî, soranî û farisî de guheriye. Lê ew deng di zazakî de wek xwe maye, di hewramî de û di piraniya devokên kurdiya başûrî de jî bûne W:

kurmancî	ba	baran	beran	bihar	bûk
farisî	bad	baran	berrê	behar	beyû
zazakî	va / vay	varan	vosn / vons	vesar	veyve
pehlewî	vat	varan-	veran	vehar	veyû-
avestayî	vate-	varan-	virşnî	vehere-	ved-
sanskritî	vate-	-	úraṇa	veser	vedhû-
latînî	ventus	urinator ¹⁵⁰	vervex	vēr	vadis, vas ¹⁵¹

Wek ku me li jor diyar kiriye, guherîna B bi V diyardeyeke berbelav e ku di gelek zimanan de peyda dibe. Ew fenomen di zimannasiyê de bi navê "betasîzm" (bi inglîzî "betacism") tê nasîn. Lê guherîna V bi B diyardeyeke gelek nadir e ku di zimanên hindûewropî de bi awayekî berfireh tenê di kurdî û farisî de tê dîtin. Lê mirov dikare çend nimûneyên kêr ji hin zimanên din jî bide:

- latînî *vervex* → frensî *brebis* (mih, mî)
- latînî *veteranus* → romanî *bătrân* (pîr, pîremêr)

¹⁵⁰ Bi maneya "bin-av kirin".

¹⁵¹ Bi maneya "ehd, soz, qewl, peyman", ji eynî rehî "wed" (zewicîn / zewicandin, soza zewacê) ya inglîzî.

Berevajî destpêkê, wisa dixuye ku li nava peyvê V di kurdî de ti caran nebûye B. Bi gotineke din, qedera B/V li destpêka peyvan bi temamî dijberî nav û dawiya peyvan bûye:

- li destpêkê hem B wek xwe maye û hem jî V bûye B.
- li nav û dawiyê hem V wek xwe maye û hem jî B bûye V.

Dîsa peydabûna V li destpêka peyvan

Tevî guherîna V-ya destpêka peyvan bi B, dîsa jî niha di kurdî de gelek peyv hene ku bi V dest pê dikin:

- van, vê, vir, vî...

Madem ku V li destpêka peyvê adeten bûye B, gelo çima V li destpêka van peyvan maye?

Di rastiyê de V di van peyvan de berê ne li destpêkê bû lê li nava van peyvan bû. Berê li destpêka van peyvan dengê E hebû:

- "evan" ji "ev-an" (wek "kitêb-an")
- evê ← ev-ê (wek "kitêb-ê")
- evî ← ev-î (wek "[wî] beran-î")
- vir ← ev der / evê derê
- vira ← ev-an der-an

Niha jî formên wek "evan, evê, evî" di kurmancî de hene lê formên serdest ew in ku "e" ji destpêka peyvê ketiye: "van, vê, vî".

Ketina dengê E ji destpêka peyvan diyardeyeke giştî ya zimanên îranî ye: di zimanên kevn û navîn de (bo nimûne avestayî û pehlewî) "e" li destpêka gelek peyvan hebû ku ji zimanên îranî yên nû (bo nimûne kurdî û farisî) ketiye.

kurmancî

farisî

pehlewî

jêr	zîr	ezêr
jor	zeber	ecwer
wêran	vîran	evêran
yar	yar	eyar

Hin ji peyvên niha bi V dest pê dikin jî, bi eslê xwe biyanî ne. Hin ji van vê dawiyê ketine kurdî û eslê wan yê biyanî ji her kesî re diyar e: “vîze, vîrûs, vîtrîn, vajîna, vodka, Viyena, Viyetnam...”

Lê hin peyvên kevnar jî belkî bi eslê xwe biyanî. Bo nimûne, “vala / vale” (xalî, ne tijî / tije, ne dagirtî) ya kurmancî di ziman û zaravayên din yê îranî de peyda nabe. Bi eshî nayê zanîn lê ew dikare ji erebî “faric” be. Guherîna L/R bi hev di kurdî de diyardeyeke berbelav e. Herwiha ketina C/G/D ji dawiya peyvê fenomeneke meşhûr e: “rewa” ji “rewag / rewac”. Yan jî “vala, vale” dikare ji ermenî “parap, barab” be ku dîsa ji dengê din guherîbin V, ne eslen V be. Bo ketina B/P ji dawiya peyvê, mirov dikare bide ber “xerab, xirab” → “xera, xira”.

Dîsa peyva “vir(r)” (derew, gotinên nerast) ya devokên kurmanciya navendî û rojhilatî ne di zimanên din yê îranî de, ne di zaravayên din yê kurdî de û heta ne di devokên kurmanciya rojhilatî de jî peyda nabe. Etîmolojiya wê nayê zanîn lê yek ji rehên mimkin dikare “kufir” ya erebî be û bi rêya “küfür” (dijûn, sixêf, xeber) ya tirkî ketibe kurdî.

Li destpêka piraniya peyvên kurmancî yê ku bi V dest pê dikin pêşlêkera (preverb) “ve-“ heye: “vebûn, vekirin, vegirtin, vexwarin, vedan, veman...”

Ev pêşlêkera “ve-“ jî bi vî awayê xwe di ti zimanên din yê îranî de peyda nabe û heta di zaravayên din yê kurdî de jî nayê dîtin. Di soranî de ew ne wek pêşlêker lê wek paşlêker bi forma “-ewe” li kar e: “kirdin-ewe (vekirin), xwardin-ewe (vexwarin)”.

Eslê vê pêşlêkera kurmancî yan paşlêkera soranî daçeka “ve” (bi soranî “ewe”) ye, wek di peyvên “ji malê **ve**, pêş**ve**, paş**ve**” ...

Ev peyvîk bi eslê maneya “jê dûr, jêvebûyî, jêqutbûyî, jêvekirî, veder, varê, jê dûr” dide. V-ya wê jî bi eslê xwe P bû, paşî bi bûye B û taliyê di kurmançî de bûye V (ve) û di soranî de jî ghiştiye forma W (ewe).

ziman	peyv	wate û/yan bikaranîn bi wî zimanî
kurmançî	ve	pêşlêker yan paşdaçek ¹⁵²
soranî	ewe	paşlêker yan paşdaçek
avestayî	epe (apa)	jê, jê vekirî, jê dûr
sanskritî	epe (apa)	jê, jê vekirî, jê dûr
yûnaniya kevn	apú, apó	ji, ji ber
latînî	ab	ji (herwiha pêşpirtik)
almanî	ab	pêşpirtik, ji
inglîziya kevn	af, æf, of	ji
inglîziya nû	of, off	ji, jê, jê dûr
holendî	af, ave-	ji
danmarkî, norwecî, swêdî	av	ji

Maneya eslê peyvê anku wateya “ji, jê” hê jî şopa xwe di peyvên kurdî de “vebûn, vekirin” de hinekî parastiyê ji ber ku maneya wan kêm-zêde “jê (ve)bûn, jê (ve)kirin” e: gava ku, bo nimûne, derî / dergeh vedibe yan tê vekirin, hingê derî “ji qilfê xwe yan ji dîwarê xwe dibe yan ji wan tê kirin”.

¹⁵² Bi kurmançiya rojhilatî “-ve, -eve” wek paşlêker jî tê bikaranîn: “hatineve” (dîsa hatin, vegerîn), hevreha soranî “hatinewe”.

Herwiha maneya eslî di peyvên wek "veman" (jê man, jê dûr man, li dûr man, li dûv man) de jî diyar e.

Lê paşî hem di kurdî de û hem jî bo nimûne di latînî û almanî de mane û meydana bikaranîna vê daçekê berfireh bûye. Loma gotinên wek "vexwarin, vegirtin, veşûstin..." ji maneya daçeka "ji, jê" dûr ketine. Vê dawiyê jî bi taybetî wateya "dubare, dîsa" di kurdî de li vê pêşlêkerê hatiye siwarkirin.

Dengê W – dulêvî-tengav

Di dengnasiya kurdî de W nîşana dengê "dulêvî-tengav" e. Mebest ji "du-lêvî" (bilabial) ew e ku di dema gotina vî dengî de herdu lêv nêzîkî hev dibin û dû re ji hev vedibin. Mebest ji "tengav" jî ew e ku di dema derketina vî dengî de rêya dengî tê tengkirin lê bi temamî nayê girtin. Ev deng niv-vokal e ji ber ku buhirka dengî bi temamî nayê girtin. Lê ew ne vokaleke temam e jî ji ber ku nikare wek navika kîteyê be anku bêyî ti vokalên din kîteyê serbixwe pêk bîne.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) jî wek [w] tê nivîsîn. Bi hin zimanên din jî (bo nimûne bi inglîzî) ev deng wek W tê nivîsîn. Lê di gelek zimanên ewropî de ev deng peyda nabe û W di hin ji wan zimanan de (bo nimûne almanî) bo diyarkirina dengê V yê kurdî tê nivîsîn.

Di kurdiya bi alfabeya erebî de û di zimanê erebî de ev deng bi herfa و tê nivîsîn. Heman herf wek vokal jî tê bikaranîn û di kurdî de hingê dengê U û di erebî de jî dengê Ū dide. Di farisî de ev herf wek konsonant dengê V û wek vokal jî dengê Ū û carinan jî dengê O dide. Di alfabeya kurdî-erebî de bo nivîsîna dengê Ū ew herf ducarî tê nivîsîn (وو). Di alfabeya kurdî-krîlî de jî ev deng bi herfên W / w dihat nivîsîn.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_labio-velar_approximant.ogg

Peydabûna dengê W di peyvan de

Dengê W di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **destpêk:** war, we, wê, wir, wî...
- **nav:** awir, bawî, ewr, gewr...
- **dawî:** ew, dew, kew, mêw...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa W di nivîsên kurmancî de 3,3 % e.¹⁵³ Ev tê wê maneyê ku 10 herf ji W zêdetir û 20 herf jî jê kêmtir di nivîsên kurmancî de peyda dibin. Lê dema ku mirov li ferhengan dinêre, mirov dibîne ku hejmara peyvên bi W dest pê dikin pir kême. Herwiha W di kurmancî de li nav yan dawiya peyvan kême heye. Sebebê rêjeya mezîna ya W di nivîsên kurmancî de ew e ku W di cînavê "ew" de û di peyvên ji wî cînavî çêkirî de heye. Ew cînav û formên wî yên çemandî jî yek ji bikarînayîtirîn peyvên kurmancî ye:

- ew, wê, wî, wan, wir...

Dengê W di soranî de

Min nedîtiye ku lêkolîn li ser rêjeya herfan di nivîsên soranî de hatibin kirin. Lê dîsa jî mirov dikare bi esehî bibêje ku rêjeya W di nivîsên soranî de bi ihtimaleke gelek mezîna ji rêjeya W di kurmancî de jî zêdetir e. Sebebê vê ew e ku li cihê V ya kurmancî di soranî de bi amî W heye:

kurmancî	soranî
av	aw
bav, bab	bawk, bab
çav	çaw
nav	naw

¹⁵³ Husein Muhammed: *Rêjeya herfan di nivîsên kurmancî de*.
http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

şev	şew
-----	-----

Lê V-ya kurmancî ne herdem di soranî de W ye, carinan M ye:

- kurmancî: ev, dev
- soranî: em, dem

Li aliyekî li hevberî F ya kurmancî jî, bi taybetî berî T, di soranî de W heye:

kurmancî	soranî
heft	hewt
şkeft	eşkewt
mizgeft	mizgewt

Herwiha W di soranî de gelek caran li cihê H ya kurmancî heye:

kurmancî	soranî
hirç	wirç
hişk	wişk
zuha, ziwa	ziwa
hinda, winda	win

Di soranî de W – di komika “-wê-” de – dikare cihê O yan Û ya kurmancî jî bigire:

kurmancî	soranî
kor	kwêr

(li, ji) kû	(le) kwê (we)
-------------	---------------

Peydabûna dîrokî ya dengê W

Di peyvên xwemalî de dengê W yê nav yan dawîya peyvê gelek caran ji B ya zimanên kevn yên îranî yan jî proto-hindûewropî peyda bûye (ewr, kew) lê ew dikare bi eslê xwe jî W / Ê bûbe (de, derew).

kurmancî	ewr	dew	derew, direw
farisî	ebr	dox	dorûx
pehlewî	ebr	dos (d-w-s)	drûz
avestayî	ebre-	dewç-	drewc-
sanskritî	ebre-	-	-
latînî	imber	-	-
yûnaniya kevn	ombros	-	-

Wek din W bi piranî di peyvên esil-biyânî de, xaseten di peyvên ji erebî wergirtî de peyda dibe. Çend nimûne ji erebî:

li destpêkê	li navê
wawik	dewlet
welat	dewam

wijdan	dews
--------	------

Herwiha hin peyvên bi W jî ji tirkî hatine wergirtin:

- dewar, werdek (ordek), wexer (oxir)

Guherîna W li destpêkê

Dengê W yan V li destpêka peyvên xwemalî bi awayekî giştî di kurdî û farisî de bûye B, carinan jî bûye G:

kurmancî	farisî	hewramî	pehlewî	avestayî
ba	bad	wa	vat	vate-
baran	baran	waran	varan	vara-
berf, befr	berf	wewre	vefr	vefre-
beraz	goraz	weraz	veraz	veraze-
gul	gul	vilî	gil	verið-

Ev diyardeyeke giştî ya kurmancî, soranî û farisî ye. Anku W li destpêka peyvên xwemalî de di van ziman û zaravayan de herdem bûye B yan W. Tek awarte û istisnaya vê qeydê pêşlêkera kurdî “wer-“ e:

- wergirtin, wergerandin, werbûn, werkirin

Di farisî de ev pêşlêker jî “ber-“ e anku di wê de jî W/V ya kevnar bûye V.

Lê gelo çima dîsa jî W di hin peyvên xwemalî de li destpêka peyvê peyda dibe, bo nimûne:

- war, we, wêran, wî,

Dîsa peydabûna W li destpêka peyvan

Me li jortir gotiye ku W/V yê kevnar di peyvên xwemalî de di kurmancî, soranî û farisî de bûye B yan G. Lê dîsa jî hin peyvên bi W dest pê dikin di kurdî de hene.

- wan, wek, wê, winda...

Gelo ev çawa wiha mimkin e?

Sebebê serekî yê hebûna W li destpêka peyvên xwemalî ketina dengê ji destpêka wan peyvan e. Bi piranî ew dengê ketî “e” ye:

- “wê” ji “ewê” (ji “ew+ê” wek “kitêbê” ji “kitêb+ê”)
- “wî” ji “ewî” (ji “ew+î” wek “[wî] mêrî” ji “mêr+î”)
- “wan” ji “ewan” (ji “ew+an” wek “kitêban” ji “kitêb+an”)
- “wek” ji “we+ku” ji “wesa/wisa + ku”, “wisa” ji “ew+sa”
- “wir” ji “wê derê” ji “ewê derê”
- “wêran” jî bi ketina “e” ji destpêkê, bide ber pehlewî “evêran”
- “war” bi ketina “e-” yan “he-” ji destpêkê, bide ber soranî “hewar”
- “we” (forma çemandî ji cînavê “hûn”) bi ketina “e-” yan “he-”, bide ber kurmanciya rojhilatî “hewe”
- “wiqa, wiqas” ji “ewqas” ji “ew+qas”

Hin caran jî W ji encama guherîna H ye:

- winda / wenda – hinda

W herwiha dikare ji D peyda bibe. Bo nimûne nîşana dema bê:

- “wê” (kurmanciya navendî) – “dê” (kurmanciya rojhilatî) – “do” (zazakî):

- o "tu wê bikî" (kurm. navendî) – "tu dê [bi]kî" (kurm. rojhilatî)

W û lêzimên wê

Tabloya konsonantên kurdî bi diyarkirina taybet ya W (**sor**) û lêzimên wê (**şîn**). Tîrik têteliya C li gel dengên din diyar dikin: Eger tîrik tenê ber bi C ve be, hingê ew deng dibin C. Eger tîrik dualî be, hingê C û ew deng bi hev diguherin.

CIH →	du- lêvî	lêvî- didanî	pidûyî	paş- pidûyî	ban- devî	paşdevî	ser- gewrî	zima- nokî	qirrikî
AWA ↓									
BÊVILÎ	m		n						
SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k			? (eyn)
- bilerz	b		d			g		q	
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz					ç		h̄		h
- bilerz						c			
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

© Husein Muhammed

W wek herfa kelijandinê

Dengê W hin caran dikeve navbera du vokalan daku rê li ber têtikiya wan (hiatus) bigire. Bi gelemperî di kurmanciya nivîskî de bi amî Y (û hin caran H) bi vî erkî radibe lê bi devkî di hin devokan de jî ev deng piştî Ê yan berî O-ya gazîkirinê (vokatîv) W ye, ne Y ye:

- riwê min – rûyê min
- xeswa wê – xwesûya wê
- malavawo! – malavayo!

Di hin peyvan de jî W tek alternatîv e yan jî maneya peyvê ji peyva bi Y cuda ye:

- bawî (romatîk, nexweşên romantîzmê) – bayî (“ji ba, bi ba, ya/yê ba”)

Dengên X

Du dengên nêzîkî hev hene ku herdu jî bi alfabeya kurdî-latînî ya standard bi eynî herfê anku bi X tên nivîsîn. Di alfabeya kurdî-erebî û di zimanê de jî dengê ji wan bi خ û yê din jî bi غ bi tê diyarkirin. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de dengê yekem wek bi kurdî-latînî jî bi [x] tê nivîsîn lê yê duyem bi herfa [ɣ] destnîşankirin.

Di transkrîpsiyona navên kesên ji Rojhilata Navîn û Bakurê Afrîkayê bi gelemperî dengê yekem bi “kh” û yê duyem jî “gh” tê nivîsîn. Di zimanê tirkî de hevberî ti ji herduyan bi tamamî nînin. Dengê yekem bi piranî wek H tê nivîsîn (Halil ji Xelîl û hata ji erebî xeṭai). Dengê duyem li nava peyvê bi Ğ tê nivîsîn (mağdur ji erebî “meydûr” – destnîşankirina wî dengî li gor IPAYê) lê destpêkê bi G tê nivîsîn (gazi ji erebî yazî).

Mirov dikare ji van lînkên guhdariya wan dengên bike:

- خ anku [X]: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessvelar_fricative.ogg
- غ anku [ɣ]: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_velar_fricative.ogg

Cudahiya wan ya serekî ew e ku [X] bêlerz e lê [ɣ] bilerz e anku di deranîna [ɣ] de perdeyên dengî dilerizin anku direcifin lê [X] wan nalerizîne.

Piraniya X-yên di kurdî de wek خ ya alfabeya erebî yan [X] ya IPAYê tên gotin: “xav, xirab, xet, xatir, text, rex, çerx...” (koma 1). Lê di hin peyvên de mirov dikare dengê غ anku [ɣ] bibihîze: “xezal, xerîb, xurbet, axa, oxir / wexer, [ji] xêr/xeyrî, [ji] xeynî / xênî...” (koma 2).

Dengên koma 1 di alfabeya kurdî-latînî de herdem bi X tên nivîsîn. Lê hin caran dengên koma 2 bi herfa X anku X-ya du nuqte li ser tên diyarkirin. Wek dilsozî bo vê rêbazê, em ê jî di vê nivîsê de X bo diyarkirina dengê koma 2 binivîsin.

Gelo X dengê erebî ye?

Di peyvên wek “xezal, xerîb, xerb, xurbet, xeyr/ xêr, xulam, rexbet, mexeb...” de X heye. Diyar e ku ew ji erebî hatine. Gelo X jî ne ji erebî hatibe?

Guman tê de nîne ku piraniya peyvên kurdî yên bi X bi eslê xwe ji erebî hatine. Heta hin peyvên ku eslê wan ewropî ye jî û X tê de heye, sebeb ew e ku ew bi rêya erebî ketine kurdî loma X tê de heye: "xaz, xeram/xïram" û belkî "xerac". Eslê wan yê ewropî bi G ye: "gaz, gram, garaj". Lê G di erebî de nîne û ew di erebî de bi X yan C vediguhere.

Navê paytextê Iraqê anku "Bexda, Bexdad" bi eslê xwe ne erebî lê îranî ye û ji "Beg-dad, Beg-dat" tê ku maneya "Xwedê-dayî, diyariya Xwedê" dide. "Beg" di zimanên kevn yên îranî de maneya "xweda" dida lê niha wateyê wê guheriye. "Beg-dad, Beg-dat" ketiye erebî, di erebî de G bûye X ji ber ku di erebî de G nîne û dîsa bi awayê xwe yê erebîkirî wek "Bexda, Bexdad" li kurdî û farisî jî vegehiye.

Lê em çî li peyvên "aşa, oxir/weşer, çax, bax" bikin? Em dizanin ku ew ne ji erebî ne. Lê gelo çima X di wan de heye?

Peyvên "aşa, oxir/weşer, çax" ("çax" bi maneya "dem, wext") bi eslê xwe ji tirkî-mongolî ne. Di wan herdu zimanan de X hebûye û niha jî di tirkî de wek Ğ tê nivîsîn tevî ku di tirkîya niha de ew nerm bûye û zêdetir wek nîşana dirêjkirina vokala berî xwe ye.

Lê peyva "bax" kurdî/îranî ye û dîsa jî dengê X tê de heye. Bi farisî û pehlewî jî bi X hatiye nivîsîn tevî ku di hin devok û zimanên din yên îranî de bi G yan K ye.

"Xar, meşare" (şkeft) – ku di farisî û hin devokên kurdî de li kar in – ji erebî hatine lê di rastiyê de erebî jî ew ji zimanên îranî wergirtine, bo nimûne bi parsî (zimanekî îraniya navîn) "meşadeg" bû. Dîsa di farisî de hevberî "mir-" ya kurdî (wek "mirîşk, miravî") "morx" heye ku di zimanên din jî yên îranî de bi X ye/bû: parsî "murx, peştûyî" mërxe", osetî "merx", avestayî "mirixe" (mərəya) lê pehlewî "murw", belûçî "murg".

Ji bilî van û çend peyvên onomatopœtîkî (yên ku ji dangan hatine çêkirin), "gişgiş", peydakirina zêdetir peyvên kurdî yên bi X ne hêsan e. Di farisî de hê jî peyvên bi X hene lê di hevberên wan yên kurdî de X nîne, bo nimûne: farisî dorûx (derew), dûx (dew), laşer (lawaz, qels, zeîf), rowxen (rûn),

X dibe X

"Xelet, xem, xulam, xîret, xezal..." û bi dehan peyvên din di erebî de bi dengê X ne. Lê di kurmançî de, di devê piraniya qisekeran de, ew vediguherin X-ya "normal", ya bêlerz. "Xerîb, xurbet, (ji) xeyrî/xeynî..." di devê piraniyê de bi X bên gotin jî, dîsa hejmareke berçav wan jî bi X-ya "normal" dibêje. Bi kêmî, gotina bi X bi ti awayî wek xeletîkirinê nayê hesabandin.

"Axa" û "oxir/wexer" yên esil-tirkî zêdetir bi X bên gotin jî, dîsa gotina wan bi X ti kesî aciz nake. Ji xwe "çax" (bi taybetî gava ku diçeme û dibe "çaxê, çaxên, çaxan...") ji X zêdetir bi X tê bihîstin.

Mirov dikare bi zorî li çend cotên mînîmal (minimal pairs) jî bifikire. Mebest ji "cotên mînîmal" peyvên wisan in ku heke dengê wan biguhere, maneya wan jî diguhere. Dengên wisa wateguher tîn wê maneyê ku ew dengên serbixwe ne anku fonem in. Heke guherîna dengî nikare maneyê biguherîne, hingê ew tê wê maneyê ku ew ne dengê serbixwe ne, ne fonem e, tenê alofon e anku cûreyekî heman dengê serbixwe ye.

Di kurdî de "xêr" (qencî, başî) û "xêr" (ne, ji bilî) bi teorîkî ji ber dengên xwe yên cuda maneyên cuda didin. Lê di rastiyê piraniya kurdan "xêr" ya bi maneya "ne, ji bilî, jê cuda" jî wek di gotina "ji xêrî wan" (ji bilî wan) dîsa jî bi X-ya "normal" dibêjin, ne bi X. Wek din dîsa zehmet e ku mirov peyvên wisa peyda bike ku cudakirina X ji X dikare maneya peyveke din bide.

Berevajî tendensa giştî anku guherîna X bi X, bi kêmî di peyva "xayin, xaîn" ya esil-erebî û bi erebî bi X, di hin devokên kurmançî de wek "xayin, xaîn" tê gotin.

Em X jî binivîsin?

Gelo diyarkirina dengê X ji X di nivîsînê de pêdivî û hewce ye? Gelo em wî dengî bo nimûne bi X yan jî wek tirkî bi Ğ yan jî wek sîstema dengnasî ya navneteweyî bi γ nenivîsin?

Di rewşeke îdeal de di nivîsînê de bo her dengê serbixwe herfek û tenê herfek heye. Lê zimanên standard ne li ser her dengê her devokê li ser komeke dengyan yan ji hemû devokan yan jî piraniya devokan re hevpar tê avakirin. Feydeyê zêdekirina dengyan hêsantirkirin û deqîqtirkirina xwandinê ye. Lê zêdekirina herfan di heman demê de rastnivîsînê jî zehmettir dike ji ber ku divê mirov ji berê zêdetir li ser jihev cudakirina dengyan gelek nêzîkî hev hişyar û bisexbêr be.

Eger deng gelek nêzîkî hev bin, bo nimûne di kurdî de D/T yan B/P, divê mirov lê bifikire ka ihtimala xeletfehmkirina wan peyvên bi wan dengyan çend mezin e heke ew herdu deng bi eynî herfê bîn nivîsîn. Mirov bi hêsanî dikare bibîne ku heke peyvên bi D/T yan B/P bi eynî herfê bîn nivîsîn, tirs û rîska xelettêgihiştina wan gelek mezin e ji ber ku bi dehan – heke ne bi sedan – peyv di kurdî de hene ku cudakirina wan tenê bi xêra cudakirina D ji T yan B ji P ye. Loma em neçar in ku dengyan cuda bo

her yekê ji B/P yan D/T deynin tevî ku ev hînbûna nivîsînê zehmettir dike: divê mirov lê hişyar be ku li cihê B herfa P nenivîse.

Lê tirseke wisa li X/Û nîne. Peyvên ku bi guherandina di navbera van herdu dengên de maneya wan biguhere, yan nînin yan jî tenê du-sê lib peyda dibin. Ew du-sê lib hebin jî, dîsa mane û erka wan di hevokan de wisa ji hev cuda ye ku ihtimala xeletfehmkirina hema-hema nîne.

Di ser re jî, gelek ji peyvên ku bi eslê xwe di erebî de bi Û ne, di kurdî de bi X tên gotin. Li nimûneyên li jor diyarkirî binêrin. Dîsa hin peyvên ku bi Û tên gotin jî, li hin deverên din bi X ne yan jî bi kêmî gotina wan nabe cihê nerazîbûna bikarînerên Û.

Zêdekirina herfekê bo dengê Û di nivîsîna bi kurdî-latînî de ji hêskirina xwandinê zêdetir, tevlihevî û sergêjîyên rastnivîsînê û standardkirina nivîsînê peyda bike. Bo nimûne, gelo em ê peyvên wek "xelet, xem, xezal, xulam..." wek eslê wan yê erebî bi Û binivîsin yan jî wek di devê piraniya kurdîaxivan de wan bi X-ya "normal" binivîsin?

Helbet di ferhengan û di kitêbên dengnasî yan jî hînkirinê de mirov dikare bi awayekî diyar bike ku hin peyv bi dengê Û tên gotin. Lê di nivîsîna sade û asayî ya rojane de, çêtir e ku em tenê X bi kar bînin.

Y – bandevî-tengav

Deng û nivîsîna wî

Herfa "Y, y" di kurdî de nîşana dengêkî nîv-vokal e. Cihê derxistina wî dengî "bandevî" ye anku ziman li banê req yê devî tê dan. Awayê dengî "tengav" e anku rêya derketina dengî tê tengkirin lê bi temamî nayê girtin. Ev deng nîv-vokal e ji ber ku buhirka dengî bi temamî nayê girtin. Lê ew ne vokaleke temam e jî ji ber ku nikare wek navika kêteyê be anku bêyî ti vokalên din kêteyê serbixwe pêk bîne.

Di alfabeya kurdî-erebî de ew wek *ﻱ* tê nivîsîn. Di kurdî û farisî de li dawîya peyvê ew bênuqte ye (*ی*), di erebî de li dawiyê jî binuqte ye (*ي*). Ev heman herf di alfabeya erebî û kurdî-erebî de li nav û dawîya peyvê dikare nîşana dengê "î" jî be. Di alfabeya kurdî-krîlî de ev deng bi herfên Ы (gir) û й (hûr) dihat nivîsîn.

Di inglîzî de jî ev deng wek kurdî bi piranî bi Y tê nivîsîn. Lê di piraniya zimanên navend, rojhilat û bakurê Ewropayê de ev deng bi herfa J tê nivîsîn. Bo nimûne, almanî û swêdî "ja" (erê, belê) wek "ya" tê gotin. Di bin tesîra van zimanan de, bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) jî ev deng bi herfa [j] tê diyarkirin.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Palatal_approximant.ogg

Peydabûn

Di kurdî de Y bi taybetî li nava peyvê peyda dibe:

- ayet, beyar, ciyawaz, çiya, diyar, eyar, fiyet, giya, heye, jiyan, kayî, mayî, niyan, payiz, riwayet, siyaset, şeytan, tiyatro, viyan, wilayet, xiyar, ziyar...

Li destpêka hin peyvan jî ev deng heye:

- ya (ya ku, ya min/te...), yad, yan, yanî/ye'nî, Yaqûb/Ye'qûb, yar, yarî, yasa, yazde(h)...

- ye ("ew mamosta ye"), Yehya, yek, yezdan...
- yê (yê ku, yê min/te...), yên (yê ku, yê min/te...)
- yomî/yomî
- yûnanî, Yûnif, Yûsif...

Lê bi rastî jî li destpêka peyvê peydabûna Y bisinor û kêma e. Gelek ji peyvên Y li destpêkê bi eslê xwe biyanî ne: "yanî/ye'nî, Yûnis, Yûsif, yomî/yomiye" ji erebî ne, "yad" vê dawiyê bi rêya soranî ji farisî hatiye wergirtin, "yasa" ji tirkî ye. "Yezdan" di nav xelkê de peyda nabe, "yar" tenê helbestî ye û ne dûr e ku mirov bibêje neqilkirineke ji farisî ye. "Yarî" (lîstik) tenê di kurmanciya rojhilatî de peyda dibe, di kurmanciya navîn û rojavayî de nîne...

Li dawiya peyvê Y yekcar kêma peyda dibe:

- ay, çay, ey, hay, hey, mey, ney, pey, ray, way, wey...

Piraniya van nimûneyan peyvikên gazîkirinê ne: "ay, ey, hey, way, wey". "Mey, ney" berçav e ku vê dawiyê ji farisî hatine wergirtin, bi taybetî jî "mey" di nav xelkê de peyda nabe. "Ray" ji "re" ya erebî ye. Zêde-zêde "çay, hay, pey" dimînin. "Pey" di gelek devokan de (di kurmanciya rojhilatî de) peyda nabe. "Çay, hay" jî di gelek devokan de bi awayê "ça, ha" tên gotin. Di ser re, "çay" helbet peyveke esil-biyani ye jî.

Y wek herfa kelijandinê

Herfa Y gelek caran dikeve navbera du vokalan daku rê li ber kombûna vokalan bigire. Heke peyva xwerû yan jî rehê lêkerê bi vokalekê bi dawî bê û paşpirtik jî vokalek be yan jî bi vokalekê dest pê bike, hingê di zimanê nivîskî de Y tê navbera wan:

- rojname + a min → rojname-y-a min (bide ber: mal + a min → mal-a min)
- (ew) çû + e → (ew) çû-y-e (bide ber: (ez) çûm + e → (ez) çûm-e)

Di zimanê devkî de Y herdem di peyvên wisa peyda nabe. Bo nimûne, mirov dibêje "rojname / rojnamea min" yan "ew çûe/çuwe".

Y berbelavtirîn herfa kelijandinê ye lê ne bi tenê ye. Gelek caran, bi taybetî di paşpirtikên peyvsaz (derivational) de anku paşpirtikên ku ne peyvê diçemînin lê peyvên nû ji peyvê çêdikin, T li cihê Y mimkin e:

- pêşmerge + -tî → pêşmergetî (bide ber: azad + -î → azadî)

Dengê H jî carinan dikare wek herfa kelijandinê bê pejirandin:

- hêja → hêjahî (li gel "hêjatî, hêjayî")

Guherîna yan ketina Y

Guherîn û ketin li gor devokan

Mebest ji "guherîn û ketin li gor devokan" ew e ku di hin devokan de Y heye lê di hinên din de ew yan ketiye yan jî bi dengekî din guheriye. Gelek caran di heman devokê de jî du formên mimkin hene ku mirov dikare bi tamamî wek alternatîva hev bi kar bîne.

Lê gelek caran jî di devokê de tenê formek heye yan rast e. Bo nimûne, di kurmanciya rojhilatî de mirov ji hejmara "1" re dibêje "êk" û di kurmanciya navendî de mirov dibêje "yek". Di kurmanciya navendî de "êk" wek alternatîva forma "yek" peyda nabe.

Piraniya peyvên xwemalî yê Y li destpêkê jî varyantên xwe yê bê Y hene: "ya/a" (ya min, a min), yan/an, yê/ê (yê/ê min/te...), yek/êk, yê/ên (yê min, ên min). Formên "a/ê/ên (min/te...)" aidî kurmanciya navendî ne, formên "ya/yê/yên (min/te...)" zêdetir formên kurmanciya rojhilatî ne.

Guherîn ne tenê li destpêkê lê li nav û dawiya peyvê jî peyda dibe:

- çay/ça
- hay / ha
- pey / pê
- peyda / pêde

Guherîn û ketina dîrokî

Heke mirov li dîroka hin peyvên kurdî binêre, mirov dê bibîne ku Y gelek caran ketiye. Navên wek "Yûnis, Yûsif, Yaqûb, Yehya" yên bi rêya erebî ji îbrî jî di kurdî de bi piranî Y ji destpêka xwe avêtiye û wek "Ûnis, Ûsiv, Aqûb, Ehya" tên gotin. "Aprax, îprex" ya kurdî ji peyva "yaprak" (belg, pelg, pel, belçim) ya tirkî hatiye. "Ol" (dîn, bawerî, mezheb, terîqet) ji tirkî "yol" ("rê") ye li gel guherîna lînearî: "rê → terîqet → mezheb → dîn, bawerî).

Gelek caran jî Y ne bi tamamî ketiye lê li gel vokala li pey xwe bi vokaleke din guheriye. Li destpêkê bi piranî "ye-" bûye "ê-":

- êm (alif) ji tirkî "yem", têkilî "yemek" (xwarin; nan)
- êriş (hicûm, palemar) ji tirkî "yürüş" (êriş, meş, birêveçûn, biserdegirtin...)

Guherîn ne tenê li destpêka peyvê lê herwiha li nav û dawiyê jî peyda bûye:

- kêf (şahî, zewq, xweşî) ji erebî "keyf"
- êb (kêmasî) ji erebî 'eyb

Tarîxiyên gelek ji peyvên niha di kurdî û zimanên din yên îranî de bi dengê C in, berê bi dengê Y bûn. Kerem bikin çend peyvên kurdî û avestayî bidin ber hev:

- K: ceh, A: yewe-
- K: ciwan, A: yuven-
- K: cejn, A: yesne-
- K: cadû, A: yatu-
- K: cade¹⁵⁴, A: yatim-

Ji ber vî sebebî ye ku peyva "yehûdî" niha bi kurdî "cihû" ye.

Guherîneke bi heman di zimanên romî de jî peyda bûye. Kerem bikin çend nimûneyên latînî û fransî bidin ber hev. "iu-" ya latînî wek "yu-" tê gotin, J ya fransî wek J ya kurdî tê xwandin:

- **L: iūrāre, F: jurer (sond xwarin)**
- **L: iuvenis, F: jeune (ciwan, xort)**

---

¹⁵⁴ "Cade" ji îranî ketiye erebî, ne berevajî.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Ji ber vê ye ku Ioannes (Yûhenne, Yehya) ya latînî (bi rêya yûnanî ji îbrî) di fransî de bûye Jean (bixwîne: Jan). Bi texmîna ku ew maneya “jan” (êş, ezyet) ya kurdî bide, hin kurdan jî ew kiriye navê xwe yan navê zarokên xwe.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ Bi heman awayê gelek navên din jî – bo nimûne Robîn û Zozan (ji Susanne, Susanna) – ji navên ewropî hatine “kurdîkirin”.

Z – pidûyî yê xişok-vizok yê bilerz

Di dengnasiya kurdî de Z / z dengê "pidûyî-xişok/vizok yê bilerz" e. Mebest ji "pidûyî" ew e ku di dema gotina vî dengî de ziman bi pidûyan dikeve. Merem ji "xişok" ew e ku hewa di dema gotina vî dengî de di buhirkeke wisa teng re derbas dibe ku xişînek pê re derdikeve. Mexsed ji "bilerz" ew e ku derketina vî dengî dibe sebebê lerizîna perdeyên dengî yê di gewriyê de.

Ev deng di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) de jî bi nîşana [z] tê diyarkirin. Di kurdî-erebî û di zimanên din jî yê erebînivîs de ev deng bi herfa ز tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-krîlî de, wek di zimanên din yê krîlînivîs de jî, ev deng bi herfa З (gir) yan з (hûr) dihat nivîsîn.

Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_alveolar_sibilant.ogg

Peydabûna Z di peyvê de

Dengê Z dikare di kurdî de li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **destpêk:** zanîn, zer, zêr(r), ziyan, zîrek, zor, zuha, zû...
- **nav:** azad, bizin, cezwe, dizîn, kezî, nizm...
- **dawî:** baz, diz, ez, hez, mîz, mûz, rez...

Li gor lêkolînên me yê berî niha, rêjeya herfa Z di peyvên kurmancî de 1,2 % e. Tenê herfên Ş, O, P, Ç, C, Q, F ji wê kêmtir peyda dibin. Lê berevajî hin herfên din, mirov nikare bibêje ku herfa Z li destpêk, nav yan dawiya peyvê pirr kêmtir peyda dibe. Ew li her dera peyvan bi rêjeyeke normal tê dîtîn.

Herfek û du fonem

Herfa Z di kurmancî de bo nivîsîna du foneman anku de dengên serbixwe tê bikaranîn. Mirov dikare ji van dangan re Z-ya zirav û Z-ya qelew bibêje.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Z-ya zirav bo nimûne di van peyvan de heye:

- zarok, zer, zêr, zincîr, zîrek, zû

Z-ya qelew jî bo nimûne di van peyvan de heye:

- zanîn, zerf, zivistan, zor, zuha...

Di alfabeya kurdî-erebî de, hin caran lê tenê kêman caran Z-ya qelew bi herfa ظ ji Z-ya zirav (ز) tê cudakirin. Lê bi piranî herdu jî bi ز tînen nivîsîn.

Di rastiye de Z-ya qelew ya kurdî û ظ ya erebî ne hevdeng in. Di gotina Z-ya qelew ya kurdî de ziman bi pidûyan dikeve lê di ظ ya erebî de ziman pêşvetir tê û digihe navbera didanan anku dengê didanî ye. Z-ya qelew ya kurdî forma qelew ya "zeyn" a (ز) ya erebî ye lê ظ ya erebî forma qelew ya "zal" (ذ) ya erebî ye.

Di kurmancî de Z-ya zirav û Z-ya qelew her yek fonemek e anku dengê serbixwe ye ji ber ku veguhastina yekê ji wan bi ya din dikare di hin peyvan de maneya peyvê biguherîne:

- bez (bi Z-ya zirav): rûnê / donê heywanan
- bez (bi Z-ya qelew): bezîn, bazdan, revîn, zû meşîn
- zana (bi Z-ya qelew): şareza, pispor, zanyar, alim, xwanda, xwandewar, têgihîştî
- zana çêlekê (bi Z-ya zirav): zayîna çêlekê, beranîna golikan

Cudahiya van herdu Z-yan divê ji demê gelek dûr ve hebûbe. Z-ya zirav di farisî de jî bi awayekî giştî her Z ye:

- kurmancî: zer, zêr(r), zincîr, zû...
- farisî: zerd, zer, zincîr, zûd...

Lê Z-ya qelew gelek caran di farisî de D ye:

- kurmancî: zana, zanîn, zava...

- farisî: dana, danişten, damad...

Peydabûn û windabûna Z

Niha di kurdî û hemû cîranên wê (farisî, erebî, tirkî, azerî, aramî, ermenî) de dengê Z peyda dibe. Lê herdem ne wisa bûye. Di tirkî de peyvên bi Z dest pê dikin hemû bi eslê xwe biyanî ne lê li nav û xaseten li dawiya peyvê Z di peyvên xwemalî de jî peyda dibe: "biz" (em), "yüz" (sed).

Niha di hemû zimanên îranî de Z hem di peyvên xwemalî û hem jî yên esil-biyanî de peyda dibe. Lê di proto-hindûewropî de ev deng tine bû. Z-ya peyvên xwemalî bi eslê xwe "ğ^h" bû ku hê jî di gelek zimanên hindûewropî de wek xwe maye lê di zimanên îranî de guheriye û bûye Z yan J:

- kurmancî: zer
- soranî: zerd
- farisî: zer
- avestavî: zeyrî

Lê

- almanî: Gelb
- latînî: galbus
- inglîziya kevn: geolu → inglîziya nû: yellow

Z (sor) û lêzimên wê (şîn)

CIH →	du-	lêvî-	pidûyî	paş-	ban-	paş-devî	ser-	zima-	qirrikî
	lêvî	didanî		pidûyî	devî		gewrî	nokî	
AWA									
BÊVILÎ	m		n						

SEKNÎ									
- bêlerz	p		t			k		q	ʔ ¹⁵⁶
- bilerz	b		d			g			
XIŞOKÊN									
VIZOK									
- bêlerz			s	ş		x			
- bilerz			z	j					
XIŞOKÊN									
NEVIZOK									
- bêlerz		f		ç					h
- bilerz		v		c					
JENOK			r						
TENGAV	w		l		y				

Adeten L-ya proto-hindûewropî (almanî "Gelb", latînî "galbus") jî di zimanên îranî de bûye R. Heman guherîna $G \rightarrow Z / J$ di zimanên din jî yê "satemî" de (bo nimûne di zimanên balto-slavî de) peyda bûye lê L wek xwe maye, nebûye R:

- lîtwanî: [želvas](#) (zer)
- rûsî: zoltîy (zer)

Hin caran jî Z ji dengekî din peyda bûye, bi taybetî ji S:

- kurmancî: zik
- soranî: sik

¹⁵⁶ ʔ bi IPAYê de nîşana dengekî ye ku di zimanên Rojhilata Navîn de bi navê "eyn" tê nasîn û di alfabeya erebî û kurdî-erebî de bi herfa ع tê nivîsîn. Ew bo nimûne li destpêka peyvên wek "Elî, Emer, Arif, esman, erd, ecem" û li nava peyvê bo nimûne pi kelîmeya "saet" de heye. Di alfabeya kurdî-latînî û wek din jî bi alfabeyên latînî gelek caran ew bi apostrofê (') tê diyarkirin: 'Elî, 'Emer, 'Arif, 'erd, 'esman, sa'et...

- farisî: şikem
- kurmancî: zengîn
- farisî: sengîn¹⁵⁷

Li aliyekî din, hevberî Z-ya farisî di kurdî de gelek caran J heye:

- kurmancî: jiyar, roj, bijartin
- farisî: zindegî, rûz, gozîden¹⁵⁸

Di rehê dema niha ya gelek lêkerên kurdî de Z heye lê di bin tesîra T-ya bêlerz de ya nîşana demên borî, Z-ya bilerz jî vediguhere hevbera xwe ya bêlerz anku dibe S:

- di-lîz-in → lîs-t-in
- di-mîz-e → mîs-t-in
- ve-di-guhêz-im → ve-guhas-t-in

---

¹⁵⁷ "Sengîn" ji "seng" (kevir, ber) + "-în" anku "kevirîn, berîn" → "kevirên bihagiran" → "bihagiran" → "zengîn". Bo guherîna maneyê di navbera "kevirîn" û "zengîn" de bide ber peyva kurmancî "giran" (qurs, bo rakirinê zehmet) → "giran" (bo kirrînê zehmet anku "bihagiran").

¹⁵⁸ Hevberî B ya kurdî di farisî de hin caran G heye: kurmancî "beraz, birsî/birçî" hevberî farisî "goraz, gorosnê". Sebebê zêdebûna R li peyva "bijartin" ya kurmancî û "bijardin" ya soranî nayê zanîn. Di zimanên din yên îranî yên kevn û nû de, wek di farisî de jî, R di peyvê de nîne: belûçî "gicineg", pehlewî "viçîten", parsî "wicid", avestayî "vi-çay-, vi-kay-", sanskrîtî "vi-çay"...

Qedera **ز, ذ, ظ, ض** yên erebî di kurdî de

Di erebî de çar deng hene ku nêzîkî Z-ya kurdî ne:

- 1) (zeyn) bi tamamî hevdenga Z-ya kurdî ya zirav e. Ev deng di kurdî de jî wek orijinal xwe ya erebî dimîne:
  - "zeytûn" ji erebî زيتون
- 2) ذ (zal) anku Z-ya didanî ya zirav yan Z-ya "fis" (ð) ku hevdenga "th" ya inglîzî di peyvên wek "they, there, then" de ye. Di kurdî de ev deng jî dibe Z-ya zirav:
  - "zat" (xwe, kes, şexs) ji erebî ذات
- 3) ظ (za) anku Z-ya didanî ya qelew anku Z-ya "fis û qelew". Di kurdî de dibe Z-ya qelew (lê ne didanî / fis) yan jî zirav:
  - "zalim" (Z-ya qelew) ji erebî ظالم
  - "zirav" (Z-ya zirav) ji erebî ظريف
- 4) ض (dad) anku D-ya qelew. Di kurdî de dibe Z-ya zirav yan jî qelew:
  - "remezan" (Z-ya zirav) ji erebî رمضان
  - "zemîr" (Z-ya qelew) ji erebî ضمير

EYN (ع) DI KURDÎ DE

Dengê "eyn" bi alfabeya erebî û kurdî-erebî bi herfa ع tê diyarkirin. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de (IPA) nîşana wê ɣ ye.

Mebesta me ew konsonant e (ew herfa "bêdeng" e) ku li serê navê Elî yan Emer heye. Anku ne "e" ya wan navan lê dengê ku hê berî wê E-yê heye lê di alfabeya latînî û kurdî-latînî de nîne.

Eger mirov peyvên "ez, erzan, eziyet, Ehmed, Emîn" (koma 1) bide ber peyvên "esman, , erd, egîd, Emer, Elî" (koma 2), mirov dibîne ku dengê destpêkê yê peyvên koma 2 ne wek hev e. Sebeb ew e ku li destpêka peyvên koma 2 dengê "eyn" heye.

Hin caran bo zelalkirinê peyvên koma 2 wiha tên nivîsîn: 'esman, 'erd, 'egîd, 'Emer, 'Elî. Anku dengê "eyn" bi nîşana ' tê diyarkirin.

Navê dengnasî yê "eyn"ê "xişokê qirrikî yê bilerz" (bi inglîzî "voiced pharyngeal fricative") e. Mebest bi "qirrikî" cihê derxistina wî dengî ye: banê zimanî li paşiya qirrikê tê dan daku ew deng bê derxistin. Mexsed ji "xişok" jî awayê derxistina wî dengî ye: di dema derxistina wî dengî de buhirka dengî wisa tê tengkirin ku xişîn dikeve qirrikê. Merem ji "bilerz" jî ew e ku di dema derxistina wî dengî de perdeyên dengî dilerizin anku direcîfin.

Bi gelek kurdan wisa tê ku ev dengekî erebî ye û bi eslê xwe ji zimanê kurdî re biyanî ye.

DI PEYVÊN ESIL-EREBÎ DE

Rast e ku piraniya peyvên ku ew deng tê de heye ji erebî hatine. Me çend li ji wan li jor rêz kirine jî: "Elî, Emer". Mirov dikare listeyê gelek dirêj bike. Bo bi hêsanî dîtina wî dengî, em ê wî li vê derê bi nîşana ' diyar bikin:

1) Li destpêka peyvê: 'alem, 'eyd / 'îd, 'emel, 'eynî, 'eleqe, 'ilm, 'edil, 'ereb, 'ezîz, 'îşq/ 'eşq..."

2) Li nava peyvê: se'et me'ne, mu'elim, te'lîm, te'b (> te'ibandin, te'ibîn), qena'et...

3) Li dawiya peyvê: qani', memnû', new', şari', tabi'...

Di van peyvan de piraniya kurdan ew deng wek di erebî de parastiye. Lê herdem ew deng di peyva esil-erebî de nayê parastin.

AVÊTIN JI PEYVÊN ESIL-EREBÎ

Di hin peyvên esil-erebî de "eyn" di erebî de heye lê di kurdî de ew ji peyvê hatiye avêtin. Peyva kurdî "alif" (êm, giyayê ku bo xwarinê hatiye dirûn û mirov dide heywanên xwedîkirî) ji erebî ji peyva 'elef tê ku tê de "eyn" heye. Lê di kurdî de "eyn" li destpêka wê peyvê nemaye. Yan jî "eyn + e" bi hev re bûne "a".

Qedera peyva 'eqil (hiş, zihn) ya erebî jî di kurdî de wisa ye. Di nav xelkê de ew peyv bi awayê "aqil" berbelav e. Dîsa "eyn" nemaye yan jî "eyn + e" bûye "a".

Lê tiştê ecêb ew e ku 'aqil bi erebî de maneya "biaqil" dide. Vê dawiyê kurdên erebîzan peyva "aqil" bi wateya "biaqil, hişyar, hişmend, bizihn" bi kar tînin û bo peyva "hiş, zihn" li peyva 'eqil ya "eslî" vegeîne.

Lê hê jî di kurdî de bi serdestî "aqil" hiş û zihn e û "biaqil" jî "hişyar, hişmend, bizihn" e.

"Eyn" ne tenê ji destpêka peyvê, li ji her derê hin caran tê avêtin. "Maqûl" ya kurdî ji "me'qûl" ya erebî ye ku eslen ew jî ji peyva 'eqil e anku hevrehê "aqil" a ya bi kurdî ye. Dîsa "tam" (çêj, lezet) kurdî ji "te'm" ya erebî ye ku di hin devokên kurmancî de hê jî wek "te'm" tê gotin û hevrehê peyva "te'am" e ku di kurdî de "eyn" parastiye.

Ji hin peyvan jî du yan zêdetir varyant hene ku di yekê (hinan) de "eyn" hatiye parastin û ji yê din hatine avêtin. Bo nimûne peyva erebî عشق bi çar awayan tê gotin ku di duyan de eyn hatiye parastin û ji duyan jî hatiye avêtin: 'eşq, 'îşq, eşq, îşq.

DI PEYVÊN NE-ESIL-EREBÎ DE

Li jor me peyva "esman" wek nimûne daye ku "eyn" li destpêka wê heye. Lê wê peyvê ti têkilî bi zimanê erebî ve nîne. Ew peyveke hindûewropî ye anku ji maka zimanê kurdî û gelek zimanên din yên îranî, hindistanî û ewropî ve wek mîrat bo zimanê me maye. Lê dîsa jî di kurmancî de "eyn" di wê de heye.

Peyveke têkilî esmanî jî kelîmeya "ewr" e. Li destpêka wê jî "eyn" heye tevî ku ti eleqeya wê jî bi erebî ve nîne.

Eyn ne tenê li destpêka çend peyvên kurdî heye. Di eynî demê de ew di nava hin peyvên devokî de jî peyda dibe: "me'r" (mar), "çe'v" (çav), "be'îv" (bahîv, behîv) – ti ji wan bi eslê xwe ne ji erebî ne.

Bi marjinalî "eyn" heta li dawiya peyvê jî heye: gaziyên "be'!, we'!" (beh!, weh!) yên nîşana ecêbgirtîbûnê yan matmanê.

Di kurmancî de di peyva "egîd" de bêguman "eyn" heye. Eslê peyvê dibe ku erebî be (bi erebiya standard 'eqîd – bi erebiya Mezopotamyayê Q dibe G). Lê mimkin e ku ew ji tirkî "yiğit" jî be. Adeten Y ji destpêka ji peyvên ji tirkî wergirtî dikeve (yaprak > aprax/îprex, yol > ol). Wisa be, kurdî pêşî Y ya li destpêkê ji xwe re xerîb avêtiye û paşî "eyn" lê bar kiriye. Ev ê wê biselmîne ku di kurmancî "eyn" li destpêkê heta ji Y jî giringtir e.

ZÊDEKIRIN LI PEYVÊN ESIL-EREBÎ

Kurmancî di meseleya "eyn"ê de bi peyvên ji erebî wergirtî û çend libên xwemalî namîne. Ew di hejmareke peyvan de kurdî "eyn"ê li hin peyvên esil-erebî jî bar dike ku eslen "eyn" tê de tine bû.

Peyva "erd" û pirhejmariya wê "erazî" di eslê xwe yê erebî de ti "eyn" nînin. Lê li seranserî "Kurmancistanê" dengê "eyn"ê li wan hatiye barkirin.

Kitêba pîroz ya misilmanan bi erebî bi awayê dukiteyî wek "Qur-an" tê gotin. Lê piraniya kurmancan wê wek "Qur-'an" bi "eyn"ê dibêjin.

Dîsa di peyva erebî *cur-e* de jî "eyn" nîne lê di kurdî de bi piranî lê tê zêdekirin û ew wek "cur-'et" tê gotin. Peyvên wiha gelek û mişe ne.

Piraniya kurdan navên "Ce'fer, Me'sûm" wek "Cehfer, Mehsûm" dibêjin anku "eyn"ê dikin H (ya wek di navê Hesên de) lê li aliyekî din li hin deveran (bo nimûne li Hewlêrê) navê Ehmed wek E'med tê guherandin. Dîsa li Hewlêrê peyva erebî ya bi maneya "rawestgeh, îstgeh, stasyon" anku "mehedde" (H wek Hesên, D emfatîk / qelew) wek "me'ed" tê gotin anku H dibe "eyn".

EM ÇI BIKIN?

Wek encam mirov digihe wê qenaetê ku "eyn" dengê e ku bêguman di kurdî de heye. Baweriyêke beraqil e ku mirov bibêje ku ew ji tesîra erebî yan jî zimanekî din yê samî hatiye. Di piraniya zimanên samî de ew peyda dibe lê di zimanên ji malbatên din de peydabûna wî kêmtir û pelatetir e.

Lê serekaniya "eyn"ê çî be jî, ew niha di kurdî de heye. Ew ne yek ji berbelavtirîn û mişetirîn dengên kurdî ye. Lê ne dengê wisa ye ku mirov bi temamî ji bîr bike jî.

Bi qenaeta min ne hewce ye ku mirov wî dengî di nivîsên "normal" de diyar bike heke tirsaxelettêgihîştinê nebe. Peyvên wisa yên ku nenivîsîna "eyn"ê bikare di hevokê de bibe sebebê xeletfehmkirin yekcar kêmtir in. Çend cotên mînimîal (minimal pairs) anku peyvên wisa ku tê de heke "eyn" neyê nivîsîn maneyên cuda didin tîna mirovî: ar (ard, toza genimî) / 'ar (şerm), emel (hêvî – tenê bi erebmancî ye) / 'emel (kar, şol)...

Lê li cihê pêdivî, bo nimûne di diyarkirina dengê peyvan de di ferhengan de mirov dikare bi hêsaniyê nîşana ' binivîse.

Têkiliya dengên K, G û Q di dengnasiya kurdî de

Ev her sê deng di kurdî û zimanên din de pirr nêzîkî hev in. Awayê derxistina wan "seknî" ye, bi inglîzî "stop", bi gelek zimanên din "klusîl" e. Mebest ji "seknîtiyê" ew e ku di buhirka dengî de livîna hewayî pêşî tê rawestandî û paşî tavilê rê tê dan ku ew hewa bi carekê derkeve, bipeqe.

Cihê derxistina derxistina K, G û Q banziman e anku banê zimanî ye, cihê navîn yê zimanî ye, ne serziman anku pêşziman e û ne jî rehziyan e anku paşiya zimanî ye. Cudahiya K û G ji Q ew e ku cihê ku banê zimanî di derxistina K û G de li banê devî dikeve piçekê ji cihê Q li pêştir e. Cudahiya K li gel G ew e ku di derxistina G de perdeyên dengî dilerizin, di derxistina K de na.

Di alfabeya kurdî-erebî de K wek ك, G wek گ û Q wek ق tîn nivîsîn. Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de wek [k], [g] û [q] in.

Mirov dikare li vê derê guhê xwe bide her yek ji van sê dangan:

- K: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessvelar_plosive.ogg
- G: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voiced_velar_stop.ogg
- Q: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Voicelessuvular_plosive.ogg

K, G û Q her sê jî fonem in, dengên serbixwe û wateguhor in¹⁵⁹: Heke mirov wan bi hev biguherîne, maneya peyvê dikare biguhere:

- K/G: kul/gul, ka/ga, kerr/gerr...
- K/Q: kul/qul, kîr/qîr, ket/qet...
- G/Q: genc/qenc, gul/qul, gelî/qelî...

K, G û Q di kurdî û cîranên wê de

---

¹⁵⁹ K bi xwe jî di kurmançî û zazakî de nîşana du foneman e: K-ya bihilm [k^h] anku "nerm" (bi inglîzî "aspirated") wek "kurd, kar, sekinîn" û K-ya bêhilm anku "nerm" (bi inglîzî uaspirated) wek "kurmanç, kes, kîr". Lê hilmdarî û bêhilmîya K-yê (û herwiha ya Ç, P û T-yê) mijara nivîseke me ya din e.

Di nav zimanên cîranên kurdî de, di farisî û aramî de de ev her sê deng hene, di ermenî û tirkîya nivîskî de Q nîne û di erebiya standard de G peyda nabe lê di erebiya Mezopotamyayê de Q-ya erebiya standard bi piranî wek G tê gotin.

Niha ev her sê deng jî di kurdî de li destpêk, nîvek û dawiya peyvê mimkin in: "ker, ger, qer(z)... heke, agir, reqem... rêk, reng, req..." Lê bi taybetî G li dawiya peyvê li pey vokalan û Q jî li pey konsonantan pirr nadir e.

K di hemû zimanên cîran de heye û herwiha di zimanên navîn û kevn yên îranî de hebû, di makezimanê proto-hindûewropî de hebû û di piraniya – heke ne hemû – zimanên hindûewropî de peyda dibe. Mirov dikare bibêje ku ew herdem di kurdî de hebûye û ji ti zimanekî din neketiye kurdî.

G jî di hemû zimanên cîranên kurdî – tenê erebiya standard ne di nav de – peyda dibe, di piraniya zimanên hindûewropî de heye û ji makzimanê proto-hindûewropî hatiye. Anku G jî herdem di kurdî de hebûye.

Ji zimanên cîran, di tirkî de niha G hebe jî, berê tine bû. Piraniya peyvên tirkîya niha, yên ku bi G dest pê dikin, di tirkîya kevn de bi K bûn: "gelmek" (hatin) ji tirkîya kevn "kelmek", "gitmek" (çûn) ji "kitmek", "gün" (roj) ji "kün", "göz" (çav) ji "köz".¹⁶⁰ G di wan de encama bilerzbûna K li berî vokalên pêşîn (di tirkî de "e, i, ö, ü") e anku heke vokaleke pêşîn bikeve dût K-ya tirkîya kevn, K di tirkîya nû de bûye G.

Wek delîlê wergirtina hin peyvên ji tirkî di kurdî de hê berî demeke gelek dirêj, hin peyvên esil-tirkî di tirkî de K-ya kevn bi G veguhastiye lê di kurdî de K-ya tirkîya kevn hatiye parastin (bo nimûne "koç, koçer" ji tirkîya kevn "köç, köçer", bi tirkîya niha "göç, göçer") yan jî K-ya di kurdî de bi Q hatiye veguhastin (meselen "qenc, qelen" ji tirkîya kevn "kenç, kelin", bi tirkîya niha "genç, gelin"¹⁶¹ ku ya yekem wek "genc" bi maneya "xort, ciwan" dubare ketiye kurdî).

---

¹⁶⁰ Bi heman awayî peyvên esil-tirkî yên tirkîya niha yên bi D ji formeke bi T ya tirkîya kevn in: "dün" (duh, duhî, do) ji "tün", "odun" (êzing, dar) ji "otun".

¹⁶¹ Di wergirtinê de maneya hin peyvên guheriyê: "Kenç" bi tirkîya kevn maneya "zarok, zuriyet" dida, di tirkîya niha de "genç" bi maneya "xort, ciwan" lê di kurdî de "qenc" wateya "baş, çê" wergirtiye. "Kelin" ya tirkîya kevn û "gelin" ya tirkîya nû bi maneya "bûk"ê ne lê "qelen" ya kurdî maneya "next, heqê bûkê" dide anku di rastiyê de kurtkirina "kelin/gelin parasi" ye ku niha bi tirkî jê re "başlık parasi" tê gotin – bo guherîna maneyê bide ber "next" (qelen) ya kurdî û "nakit" (pareyên destî, bi inglîzî "cash") herdu ji erebî neqd (pareyên hûrde/madenî).

Lê herçi dengê Q ye, ew di piraniya zimanên hindûewropî de peyda nabe. Erê di gelek zimanên ewropî de herfa Q heye lê ew wek kurdî nayê gotin, en dengê Q-ya me ye. Di zimanên îranî yên kevn û navîn de jî (avestayî, hexamenişi, pehlewî, soxdî...) ev deng peyda nedibû.

Peydabûna Q di kurdî de

Lê di zimanên niha yên îranî de Q berbelav e. Wisa diyar e ku ji bilî gîlekî, di hemû zimanên din yên îranî de dengê Q niha heye. Heta zimanê urdûyî yê ne-îranî jî bûye xwedî vî dengî tevî ku di zimanên din yên aryayî (zimanên hindûewropî yên Hindistanê) de ew deng peyda nabe.

Peydabûna Q di zimanên îranî de ji tesîreke ji du aliyan ve ye. Tesîra berçav û diyar zimanên samî – bi taybetî erebî – ne. Di pratîkê de di hemû zimanên samî yên niha û berê yên Rojhilata Navîn dengê Q peyda dibe / dibû: erebî, aramî, îbrî, akadî...

Ji aliyê din ve xurtbûn û zêdebûna Q di zimanên îranî de ji tesîra zimanên tirkîkî (tirkî, azerî, ozbekî, tirkmenistanî...) ye. Erê di tirkîya stembolî ya standard de Q nayê nivîsîn, lê di piraniya zimanên lêzim de Q heye û mişe ye: "Guh" bi tirkîya stembolî "kulak" e lê bi azerî, teterî, oyxurî, qazaxî "qulaq" û bi ozbekî "quloq" e. "Reş" bi tirkî "kara" ye lê bi azerî, qazaxî, teterî, kûmikî û oyxurî "qara" û bi ozbekî "qora" ye – heman peyv wek "qere-" ketiye hin gotinên kurdî: "Qeredax" (çiyayek e li Başûrê Kurdistanê), "Qereqoş, Qeretepe" (du navçe ne li Başûrê Kurdistanê). "Berf, befr" bi tirkî "kar" e lê bi azerî, qazaxî, teterî û oyxurî "qar" û bi ozbekî "qor" e...

Di rastiye de di tirkî de jî K berî vokalên paşîn (di tirkî de "a, ı, o, u") ji K-ya kurdî yan K-ya tirkî ya berî vokalên pêşîn (di tirkî de "e, i, ö, ü") zêdetir li paş e û nêzîkî Q-ya kurdî dibe.

Di peyvên ku kurdî ji tirkî wergirtine de, heke di tirkî de li pey K-yê vokaleke paşîn hebe¹⁶², K di kurdî de bi piranî bûye Q: "qazan (< kazan), qazanc/qezenc (< kazanç), qere- (qereqol (< karakol), qonax/qûnax (< konak), qurm (< kurum), qeytan (< kaytan), qalind (< kalın), quzilqurt (< kızıl kurt), qûm (< kum)..." Lê heke li pey K-yê vokaleke pêşîn hebe, hingê K wek xwe dimîne: "kelemçe (<

¹⁶² Heta heke di kurdî de bibe vokaleke pêşîn jî, bo nimûne: "qîz (kız), qere- (kara), qezenc (kazanç)..."

kelepçe), kepeng (< kepenek), komir (< kömür), "kok" (< kök), koç (< tirkiya kevn: köç, tirkiya niha: göç).¹⁶³

Di peyvên ji erebî wergirtî de Q bi amî tê parastin û nabe K. Lê hin nimûneyên wisa jî peyda dibin. Bo nimûne, "qel'e" di devê piraniya kurmancan de bûye "keleh" yan "keleh". Herwiha piraniya kurmancîaxivan – lê ne hemû – "xelq" a ji erebî dikin "xelk" anku Q bi K diguherînin tevî ku di hevrehên wê yên wek "xaliq, mexlûq, mexlûqat, xuliqandin, xuliqîn" de Q tê parastin jî. Wek din jî niha veguherîna Q di peyvên ji erebî wergirtî de diyardeyeke nadir e.¹⁶⁴

Li berî konsonantên bêlerz yên wek T, S, Ş, Q-ya erebî di kurdî de bi gelemperî vediguhere X: wext (< weqt), nexş (neqş) û rexs (< reqş)¹⁶⁵.

Lê mirov dikare kêr nimûneyên guherîna K bi Q jî bibîne. Peyva erebî "fakihe" di hin devokên kurmancî de bûye "fêkî" lê di hinan de jî bûye "fêqî".

Q di peyvên esil-îranî de

Di peyvên bi eslê xwe îranî yan hindûewropî yên di kurdî de tenê di çend liban de Q heye. Ew jî ji K yan G bi Q veguherîne Mirov dikare van nimûneyan bide: "qa(n)tir, qap, qehreman, quling, quz, qûn..." Ji wan jî gelek bi rêya zimanekî ne-îranî (bi taybetî tirkî) li kurdî vegeherîne, bo nimûne: "qa(n)tir, qap" û belkî "qehreman. Lê hin peyv di kurdî bi de xwe de wisa guherîne ku Q hatine cihê K, mînak: "quling, quz, qûn" ku di zimanên din yên îranî de ne bi Q lê bi K ne.

Wek din, peyvên bi Q heke ne ji erebî yan tirkî bin, bi ihtimaleke mezin ji zimanekî din yê samî ne, bo nimûne "qêrîn/qîrîn, req" ji aramî û "qîr" ji akadî (bi rêya zimanekî din).

---

¹⁶³ Çend awarte û istisna ji vê qeydê hene, bo nimûne "kon/kûn" (< kon-mak: bi cih bûn, war danîn, kon vedan). Peyva "kol" (mil, şan) jî di kurdî de – bi taybetî di soranî de – bi du awayan cih girtiye: "kol" (wek "kol-ber" anku hemal, piştîhilgir, kesê ku piştîyan hildigire) û "qol" (wek "duqolî" anku "dualî, bîlateral").

¹⁶⁴ Ji bilî di axiftin û nivîsîna hin kurdan de di bin tesîra tirkî de, bi taybetî di bin tesîra zimanê nivîskî yê tirkî de.

¹⁶⁵ Ji nimûneyên dayî forma "wext" hema-hema alternatîva tenê ye, di kurdî de "weqt" nayê dîtîn; li gel "nexş"ê mirov carinan "neqş"ê jî dibîne; lê herçi "rexs" e, forma "reqş" ji wê berbelavtir e.

Q di peyvên esil-ewropî de

Di hin peyvên bi eslê xwe hindûewropî de yê ji mêj ve di kurdî di kurdî de cih girtî de Q heye. Mirov dikare peyvên wek "qanûn, qelem, qilf, qumaş". Ev peyv hemû ji zimanên ewropî lê bi rêya erebî ketine kurdî. Guherîna K bi G di wan de ne di kurdî de lê di erebî de çêbûye berî ku ew bigihin zimanê kurdî.

Niha jî di peyvên ewropî, yê ku bi rêya erebî yan tirkî dikevin kurdî, K gelek caran dibe Q: "qamyon, parq, banq, demoqrat, qamera, Amerîqa, Afrîqa..." Lê niha di zimanê nivîskî de zêdetir K tê tercîhkirin û ev peyv zêdetir bi awayê "kamyon, park, bank, demokrat, kamera, Amerîka, Afrîka..." tên nivîsîn.

Bihevguherîna K û G

Di kurmancî de, li gor devokan K carinan dibe G: çok / çong, kal/gal (pîr).

Lê ev guherîn di navbera zaravayan de gelek berfirehtir e: bi taybetî pêşpirtikên rêzimanî de di kurmancî û soranî K lê kurdiya başûrî (feylî, kelhurî, kirmaşanî) G bi kar tînin:

- kurmancî "nêzîk", soranî "nizîk" lê başûrî "nizîg"
- kurmancî "-ek" (wek "sêvek"), soranî "-êk" (sêwêk) lê başûrî "-êg" (sîwêg)
- soranî "-ekan" (wek "sêwekan") lê başûrî "-egan" ("sîwegan") anku "[filan] ...-an" (sêvan, wan sêvan)

Komên konsonantî di kurdî de

Di kurdî de komeke cotkonsonantan heye anku du konsonant dikarin li peyv hev di heman kêteyê (hece, bi inglîzî *syllable*) de peyda bibin, bo nimûne (cotkonsonant hatine qelewkirin): **kurd**, **reng**, **kerb**, **text**, **evd** / **ebd**, **blok**, **standin...**”

Hin ji van komkonsonantan dikarin hem di peyvên xwemalî û hem jî di peyvên esil-biyani de peyda bibin. Hin ji wan tenê di peyvên esil-biyani de hene, bo nimûne koma BD wek di peyva ”ebd” ya erebî de yan jî KR di ”krîz” ya ji zimanekî ewropî wergirtî de.

Bi tabloya li jêr em ê hewl bidin hemû komên konsonantan yên di kurdî (kurmançî) de mimkin pêşkêş bikin. Paşî em ê ji her komekê ji wan çend nimûneyan bidin. Dû re em ê van koman li ser sê beşan parve bikin: 1) komên konsonantî yên ku di peyvên kurdî-îranî de peyda dibin, 2) komên ku di peyvên îranî de peyda nabin lê di peyvên ji erebî wergirtî de hene û 3) komên ku ne di peyvên esil-îranî de û ne jî di yên esil-erebî de peyda nabin lê yên ku di hin peyvên ji zimanên ewropî wergirtî de li kar in.

Piraniya mezin ya hemû komên konsonantî di kurdî û zimanên din de ji du konsonantan pêk tên. Lê di kurdî û hin zimanên din de jî çend komên 3-konsonantî jî hene ku em ê li jêr wan jî bidin nasîn.

HEMÛ COTKONSONANTÊN DI KURDÎ DE LI KAR

	B	C	Ç	D	F	G	H	J	K	L	M	N	P	Q	R	S	Ş	T	V	W	X	Y	Z	
B	bb										mb				rb									
C												nc			rc									
Ç															rç									
D	bd							jd			md	nd			rd			vd	wd				zd	
F															rf									
G												ng			rg									
H																								
J																								
K			çk													sk	şk							
L	bl					gl	hl		kl							sl								

- -BD: ebd (evd)
- -BL-: blok, blanket, blond (li destpêkê), hebl (li dawiyê)
- -BR-: Brîtanya (li destpêkê), hibr / hubr (li dawiyê)
- -BB: rebb (reb)
- -BS: hebs (hefs)
- -CM: hecm, recm (hecim, recim)
- -ÇK: kuçk (kuçik)
- DR-: drama
- -FS: hefs
- -FŞ: kifş, kefş
- -FT: heft, şkeft
- -FZ: hefz, refz (revz)
- GL-: glas, global
- GR-: gram, gramer
- GW-: gwîz, gwîzan (gûz, gûzan)
- -HL: tehl, dehl
- -HL: pehn, pêhn
- -HS: behs
- -HŞ: wehş
- -HT: teht
- -JD: rijd
- -JN: bejn, cejn
- KL-: klasîk, klarînet
- KR-: krêm, krîstal
- -KS-: eks (li dawiyê), ksîlofon, ksîlîtol (li destpêkê)
- -MB: duşemb (duşem)
- -MP: kamp / kemp
- -MZ: remz
- -MD: hemd
- -NC: pênc, kinc, qenc
- -ND: bilind, çend, rind
- -NG: deng, reng, ceng
- -NS: cins
- -NX: zinx
- -PS-: heps (= hefs – li dawiyê), psîkolojî (li destpêkê)
- -QS: reqş (rexs)
- -QŞ: neqş (nexş)
- -QT: weqt (wext)
- -RB: kerb, herb
- -RC: merc, gurg
- -RÇ: hirç, pirç, qurç
- -RD: kurd, merd, derd
- -RF: herf
- -RG: gurg, merg, cerg
- -RM: germ, nerm, çerm
- -RN: curn, gorn
- -RQ: irq, xerq
- -RS: birs (birçîtî), Mars
- -RŞ: ferş, merş, marş
- -RX: berx, çerx, merx
- -RZ: derz, erz
- -SK-: misk (li dawiyê), skelet (li destpêkê)
- -SL-: slavî, Slovaky (li destpêkê), esl, fesl (li dawiyê)
- -SM-: resm (li dawiyê), smartfon (li destpêkê)
- -SP-: hesp, çesp (li dawiyê), spî, spor (li destpêkê)
- -SQ: risq (rizq)

- -ST-: dest, test (li dawiyê), stêr,
Stembol (li destpêkê)
- -ŞK-: meşk (li dawiyê), şkeft, şkestin (li
destpêkê)
- -ŞM: dirûşm
- -ŞT: heşt, deşt, mişt
- -VD: evd
- -VZ: hez (hefz)
- -WD: hewd
- -WQ: zewq
- -WS: dews
- -WŞ: rewş, hewş
- -WT: çewt, (bi soranî) hewt, eşkewt
(heft, şkeft → FT)
- -WZ: hewz
- -XS: rexs (reqs) (di erebî de QŞ قص e lê
di kurmancî de bûye XS)
- -XŞ: nexş (di erebî de QŞ e lê di
kurmancî de bûye XŞ)
- -XS: rexs (reqs)
- -XŞ: nexş
- -XT: bext, text, wext
- YD: eyd
- YF: heyf, keyf
- -YL: meyl
- -YN: deyn, beyn, eyn
- -YR: seyr
- -XT: bext, text, wext
- -YS: heys (heysûbeys)
- -ZQ: rizq (risq)

Herwiha sê komên 3-konsonantî jî di kurdî de peyda dibin:

- STR-: stran, stratejî
- -YŞT: heyşt (tenê di hin devokan de, wek din "heşt")
- -KST: tekst

Cotkonsonant di peyvên esil-îranî de

Li vê derê em ê wan komên 2-konsonantî rêz bikin ku di peyvên kurmancî yê esil-îranî de peyda dibin. Hin lê ne hemû ji van konsonantan herwiha di peyvên kurmancî yê esil-erebî yan esil-ewropî de jî peyda dibin. Lê komên konsonantî yê ku di peyvên esil-îranî de peyda nabin lê di peyvên esil-erebî de yan esil-ewropî de peyda dibin, em ê li jêrtir di beşên wan de rêz bikin.

- -ÇK: kuçk (kuçik)
- -FT: heft, şkeft
- GW-: gwîz, gwîzan (gûz, gûzan)
- -HL: tehl, dehl
- -HL: pehn, pêhn
- -HT: teht
- -JD: rijd
- -JN: bejn, cejn
- -MB: duşemb (duşem)
- -NC: pênc, kinc, qenc
- -ND: bilind, çend, rind
- -NG: deng, reng, ceng
- -RC: merc, gurc
- -RÇ: hirç, pirç, qurç
- -RD: kurd, merd, derd
- -RF: berf
- -RG: gurg, merg, cerg
- -RM: germ, nerm, çerm
- -RN: curn, gorn
- -RS: birs (birçîtî)
- -RX: berx, çerx
- -RZ: derz, erz
- -SK-: bisk (li dawiyê)
- -SP-: hesp, çesp (li dawiyê), spî, spor
(li destpêkê)
- -ST-: dest, bîst (li dawiyê), stêr,
Stembol (li destpêkê)
- -ŞK-: hişk (li dawiyê), şkeft, şkestin (li
destpêkê)
- -ŞM: dirûşm
- -ŞT: heşt, deşt, mişt
- -WT: çewt, (bi soranî) hewt, eşkewt
(heft, şkeft → FT)
- -XT: bext, text

Cotkonsonant di peyvên esil-erebî de

Li vê derê em ê wan komên 2-konsonantî rêz bikin ku di peyvên kurmancî yê esil-erebî de peyda dibin. Komên wiha di peyvên kurdî yê esil-îranî de peyda nabin lê hin ji van komên konsonantan herwiha di peyvên kurdî yê esil-ewropî de jî peyda dibin. Lê komên konsonantî yê ku di peyvên esil-îranî û esil-erebî de peyda nabin lê di peyvên esil-ewropî de peyda dibin, em ê li jêrtir di beşa wan de rêz bikin.

Hin lê ne hemû komên konsonantî yê li jor di beşa "Cotkonsonant di peyvên esil-îranî de" jî rêzkirî di peyvên esil-erebî de jî peyda dibin. Lê li vê derê me tenê wan komên konsonantî rêz kirine ku di peyvên esil-erebî de hene lê di peyvên esil-îranî de peyda nabin.

- -BD: ebd (evd)
- BB-: rebb (reb)
- -BS: hebs (hefs)
- -CM: hecm, recm (hecim, recim)
- -FŞ: kifş, kefş
- -FZ: hefz, refz (revz)
- -HS: behs
- -KS: eks
- -MZ: remz
- -MD: hemd
- -NS: cins
- -NX: zinx
- -QS: reqs (rexs)
- -QŞ: neqş (nexş)
- -QT: weqt (wext)
- -RB: kerb, herb
- -RQ: irq, xerq
- -RŞ: ferş, merş, marş
- -SM: resm
- -SQ: risq (rizq)
- -VD: evd (di erebî de BD e lê di kurmancî de bûye VD)
- -VZ: hevz (hefz) (di erebî de Fز فظ e lê di kurmancî de bûye VZ)
- -WD: hewd
- -WQ: zewq
- -WS: dews
- -WZ: hewz (di erebî de Wذ وض e lê di kurmancî de bûye WZ)
- -XS: rexs (reqs) (di erebî de Qص قص e lê di kurmancî de bûye XS)
- -XŞ: nexş (di erebî de Qص قص e lê di kurmancî de bûye XŞ)
- -XS: rexs (reqs)
- -XŞ: nexş
- -XT: bext, text, wext
- YD: eyd
- YF: heyf, keyf
- -YL: meyl
- -YN: deyn, beyn, eyn
- -YR: teyr, seyr
- -YS: heys (heysûbeys)
- -ZQ: rizq (risq)

Cotkonsonant di peyvên esil-ewropî de

Li vê derê em ê wan komên 2-konsonantî rêz bikin ku di peyvên kurmancî yê esil-ewropî de peyda dibin. Komên wiha di peyvên kurdî yê esil-îranî yan esil-erebî de peyda nabin. Hin lê ne hemû komên konsonantî yê li jor di beşên "Cotkonsonant di peyvên esil-îranî de" û Cotkonsonant di peyvên esil-erebî de" jî rêz kirî di peyvên esil-ewropî de jî peyda dibin. Lê li vê derê me tenê wan komên konsonantî rêz kirine ku di peyvên esil-ewropî de hene lê di peyvên esil-îranî û esil-erebî de peyda nabin.

- BL-: blok, blanket, blond
- -BR-: Brîtanya (li destpêkê), hibr / hubr (li dawiyê)
- DR-: drama
- GL-: glas, global
- GR-: gram, gramer
- -KL: klasîk, klarînet
- KR-: krêm, krîstal
- KS-: ksîlofon, ksîlîtol
- -MP: kamp / kemp
- PS-: psîkolojî (li destpêkê)
- SK-: skelet (li destpêkê)

VOKAL

A – paşîn-vekirî

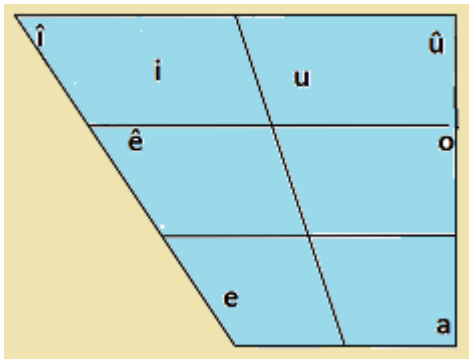
Herfa "a" di kurmanciya giştî û standard de¹⁶⁶ nîşana vokala nizm ya paşî ya ne-gilor e, bi gotineke din vokala vekirî ya paşî ya ne-girovir e. Mebest ji "nizm" yan "vekirî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li binê devî ye (ne bi banê devî ve ye). Mexseda "paşî" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li paşîya devî ye (ne li pêşîya devî ye). Merem bi "ne-gilovir, ne-gilor" jî ew e ku lêv nayên gilor- anku girovirkirin û nayên pêşve lê pehn û li cihê xwe yê asayî dimînin.

Bi alfabeya erebî li nav û dawîya peyvê ew wek ل tê nivîsîn. Li destpêka peyvê di kurdî de ew wek ل tê diyarkirin lê di erebî û farisî de ew wek آ tê nîşankirin. Bi alfabeya kurdî-krîlî ew wek "a" dihat nivîsîn. Dengê "a" yê kurdî û heman dengê tirkî ji eynî cihî derdikeve lê "a" ya kurdî ji ya tirkî di peyvên tirkî yê xwemalî de dirêjtir e.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [ɑ] (ne bi "a") tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Open_back_unrounded_vowel.ogg

Vokalên serekî di kurmanciya giştî de

	pêşîn	navendî	paşîn
--	-------	---------	-------

¹⁶⁶ Di zaravayên din jî yê kurdî de bi piranî wisa ye.

girtî	î	i, u	û
nîvî	ê		o
vekirî	e		a

Peydabûna A di peyvê de

Dengê "a" di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** agir, aş, alif...
- **li navê:** baran, xwarin, dav...
- **li dawiyê:** ba, dinya, vegeriya...

Li nava peyvê "a" pirr mişe û berbelav e. Li destpêka peyvê ew di peyvên xwemalî de kêmtir peyda dibe. Li dawiya peyvê jî mişe ye heke mirov peyvên girêdayî (wek "mala min") û çemandî (wek "li du mala" ya devkî li cihê "li du malan" ya nivîskî) bihejmêre. Lê di peyvên xwerû û neçemandî de peydabûna "a" li dawiya peyvê bisinor û nadir e.

Di nivîsînê de gelek caran "a" li destpêkê ye lê di gotinê de di rastiye de "eyn" (ع) berî wê ye:

- aciz, alem, am, Amûdê...

Di peyvên wiha de mirov dikare bibêje ku li gor dengnasiyê "a" ne li destpêka lê li nava peyvê ye.

Dengê "a" di peyvên esil-biyani de

Dengê "a" di piraniya zimanên dinyayê de heye. Loma di peyvên biyanî yên ku ketine zimanê me, "a" jî peyda dibe:

- "amîn" (bi rêya erebî ji îbrî), "aheng" (ji farisî), "axa" (ji tirkî), "aman" (ji ermenî), "demokrat" (bi rêya fransî yan inglîzî ji yûnanî)...

Guherîna "a" bi dengekî din

Dengê "a" gelek caran bi vokaleke din diguhere û hin caran jî vokaleke din bi "a" diguhere. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Guherîna dîrokî

Mebest bi "guherîna dîrokî" ew e ku texmînen carekê "a" di peyvê de hebû lê niha bûye dengekî din. Bo nimûne, di peyvên "hêdî, kitêb, êciz" de carekê "a" hebû lê bûye "a" ji ber ku ev peyv ji erebî ketine kurdî û di erebî de ew peyv bi awayê "hadî, kitab, 'aciz" in.

Bi heman awayî ev guherîna "a" bi "ê" di peyvên xwemalî/îranî de jî peyda bûye. Bo nimûne, "hêk" bi zazakî "hak" e û "hêsan" ya kurmanciya navendî bi farisî "asan" e û bi kurmanciya rojhilatî bi metatezê anku guherîna cihê dangan di peyvê de "sanahî" ye. "Kêr" (çeço, amûra birrînê) bi kurmancî "kêr" û bi soranî "kêrd" e lê bi zazakî, hewramî, farisî "kard" û bi belûçî "karç" e û bi pehlewî jî "kart" bû. Anku di kurmancî û soranî de "a" bi "ê" guheriye.

Ji ber ku guherîna "a" bi "ê" di kurmancî de diyarde û fenomeke berbelav e, tê texmînkirin ku eslê van peyvên bi kurmancî jî carekê bi "a" bû lê paşî bûye "a".

Guherîna devokî

Li gor hin devokan "a" bi taybetî dibe "e": dîsa/dîse, xwandin/xwendin, xwastin/xwestin, standin/stendin, (di ...) da/de, (di ...) ra/re, (bi ...) va/ve.

Di hin devokan de jî "a" gilovir dibe û nêzîkî dengê "o" dibe, bi taybetî jî berî dengê "n": nan/non, dan/don.

Guherîna ji ber çemandinê

Mebest ji “guherîna ji ber çemandinê” ew e ku “a” di peyva xwerû de her heye û naguhere lê gava ku peyva xwerû tê çemandin, hingê “a” bi dengêkî din diguhere. Di çemandina lêkeran de ev guherîn di hemû devokên kurmancî de û herwiha di soranî de jî heye:

- çandin → di-çîn-im
- bijartin → di-bijêr-im
- parastin → di-parêz-im

Kurmanciya navendî û rojavayî (lê ne rojhilatî) herwiha di çemandina navdêrên nêr de di rewşa yekhejmariya diyar de “a” bi “ê” (di hin devokan de bi “î”) diguherîne:

- agir → bi êgir (bi kurmanciya rojhilatî “bi agirî”)
- welat → li welêt (bi kurmanciya rojhilatî “li welatî”)

Rêgirtin li peydabûna dengê “a” li destpêkê

Hin devok rê li ber peydabûna dengê “a” li destpêka peyvê digirin. Bo nimûne, ew peyvên kurmanciya giştî yên wek “anîn/înan, avêtin” wek “hanîn/hînan, havêtin” dibêjin.

Lê ev guherandin ne kamil e. Bo nimûne, heman devokên ku “anîn, avêtin” dikin dîsa jî peyvên “agir, aş” nakin “hagir, haş”.

Dengê “a” di peyvên esil-erebî de

Di hin peyvên esil-erebî de “a” heye ku hin kurd wê bi “a” û hin jî bi “e” dibêjin û dinivîsin. Bi taybetî jî dudilî û lihevnekirin di nivîsîna navên hin welat û parzemînan de heye. Gelo em binivîsin “Amerîka, Afrîka, Almanya, Albanya, Fransa...” yan jî “Emerîka, Efrîqa, Elmanya, Elbanya, Frensa...”

Kurdên bakur û rojhilatî ji ber tesîra tirkî û farisî wan bi “a” dinivîsin lê kurdên rojavayî û başûrî ji ber tesîra erebî wan bi “e” dinivîsin. Di eslê peyvê de bi zimanên ewropî “a” heye, ne “e”: bi inglîzî “America, Africa, Albania, France...” Loma mirov dikare “a” bo zimanê nivîskî tercîh û pêşniyar bike.

Dengê E – pêşîn–vekirî

Herfa **E / e** di kurmanciya giştî û standard de¹⁶⁷ nîşana vokala nizm ya pêşî ya ne-gilor e, bi gotineke din vokala vekirî ya pêşî ya ne-girovir e. Mebest ji "nizm" yan "vekirî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li binê devî ye (ne bi banê devî ve ye). Mexseda "pêşî" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li pêşiya devî ye (ne li paşiya devî ye). Merem bi "ne-gilovir, ne-gilor" jî ew e ku lêv nayên gilovir- anku girovirkirin û nayên pêşve lê pehn û li cihê xwe yê asayî dimînin.

Bi alfabeya kurdî-erebî li nav û dawiya peyvê ew wek **◌◌** (serbixwe) yan **◌◌** (girêdayî) tê nivîsîn. Li destpêka peyvê di kurdî de ew wek **◌◌** tê diyarkirin. Di erebî de li destpêka peyvê ev deng wek **◌◌** û farisî de ew wek **◌◌** tê nîşankirin. Lê di erebî û farisî de li nava peyvê ev deng adeten nayê nivîsîn¹⁶⁸ û li dawiyê jî di erebî de axlebe nayê nivîsîn. Bi alfabeya kurdî-krîlî ew wek **◌◌** (gir) yan **◌◌** (hûr) dihat nivîsîn. Di tirkî de jî E hevdenga E-ya kurdî ye lê di gelek zimanên ewropî de dengê herfa E zêdetir nêzîkî Ê ya kurdî ye. Di hin zimanên bakurê Ewropayê de, dengê nêzîkî E ya kurdî bi herfa **Ä** (du nuqte li ser A) tê nivîsîn.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [æ] (A û E bi hev) tê diyarkirin. Mirov dikare li vê derê guh bide vî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Near-open_front_unrounded_vowel.ogg

Peydabûna dengê E di peyvên de

Dengê E di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** ew, evîn, erzan...
- **li navê:** ber, xew, dev...

¹⁶⁷ Di zaravayên din jî yê kurdî de bi piranî wisa ye.

¹⁶⁸ Bo nimûne, hevwatera peyva "kirin" ya kurmançî di farisî de bi deng "kerden" e lê wek "krdn" tê nivîsîn.

- **li dawiyê:** te, bêje, parçe...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa E di nivîsên kurmançî de 11,6 %. Ev rêje wê dike mişetirîn herf di nivîsên kurmançî de. Hin ji sebebê vê mişetiyê ev in:

- paşpirtika lêkeran li gel kesê sêyem yê yekhejmar: ew dike / nabêje, naçe...¹⁶⁹
- paşpirtika fermanî ya yekhejmar: bike, nebêje, bide...
- cînavên "ew, ez, em, me, we, me, te" ku E tê de heye û ji ber peywirên xwe yên hevoksazî pir tîr dubarekirin

Li nava peyvê E pirr mişe û berbelav e. Li destpêka peyvê ew di peyvên xwemalî de kêmtir peyda dibe: ji bilî cînavên "ez, em, ew", ew tenê bi çend peyvan ve bisinor e. Li dawiya peyvê jî mişe ye heke mirov lêkolerên çemandî (wek "bike, nebêje, diçe, nade") bihejmêre. Lê di peyvên xwerû û neçemandî de peydabûna E li dawiya peyvê bisinor û nadir e.

Di nivîsînê de gelek caran "a" li destpêkê ye lê di gotinê de di rastiyê de "eyn" (ع) berî wê ye:

- erd, esman, ewr, Elî, ...

Hin ji van peyvan ji erebî ne (erd, Elî) lê hin jî xwemalî ne (esman, ewr). Di peyvên wiha de mirov dikare bibêje ku li gor dengnasiyê E ne li destpêka lê li nava peyvê ye.

Peydabûna dîrokî ya dengê E

Dengê E di kurdî, farisî, erebî û tirkî de peyda dibe. Ew di zimanên berê yên îranî de jî hebû. Ew adeten ji dengê "ê" yê proto-hindûewropî hatiye. Heçku alfabeya niha ya kurdî latînî li gor dengnasiya dîrokî hatibe eyarkirin, herfa E di piraniya zimanên ewropî de dengê Ê dide lê di zimanên îranî dengê E dide, tam wisa tarîxiyên heman deng bûye du deng. Bo nimûne:

- kurmançî: deh
- farisî: deh
- soranî: de
- zazakî: des
- rûsî: dêsyati

---

¹⁶⁹ Di devokên ku paşpirtikeke din li gel kesê sêyem yê yekjimar bi kar tînin – ew dibêjê, ew dibêjît, ew dibêjît... di wan de rêjeya E ji kurmançiya nivîskî ya standard hinekî kêmtir e û belkî rêjeya "e" di wan devokan de ji ya "î" kêmtir be.

- yûnanî: **dêka**
- latînî: decem (bixwîne: **dêkê**m)
- inglîzî: ten (bixwîne: **tên**)
- almanî: zehn (bixwîne: **tsên**)

Lê E ya zimanên îranî gelek caran ji O ya proto-hindûewropî ye jî. Bo nimûne:

- kurdî: heşt
- farisî: heşt
- avestayî: **eşte-**
- latînî: **octo**
- yûnanî: **okto**
- tozarî B: **okt**
- ermenî: **uit**
- rûsî: **vosem**

Li gor devokan E ji A peyda dibe:

- dîse ← dîsa (bide ber soranî "dîsan")
- pasdaçekên "de, re" (tê de, tê re) ji "da, ra" (tê da, tê ra – bide ber soranî "tê da / tiya", zazakî "ra = ji", farisî "ra = pirtika berkariyê anku bireseriyê)

Dengê A herwiha hingê dikare bibe E, gava ku H yan jî du konsonant bikevin pey A-yê:

- farisî "agah" → kurmancî "ageh" (li gel "agah")
- şah + siwar → şahsiwar

Carinan jî A dikare "bipijike" û bibe EH yan HE:

- kanî → kehnî (bide ber soranî "kanî", hewramî "hane", farisî "xanî", avestayî "xan-" lê zazakî "henî")
- karik → kehrik (bide ber soranî "karjole/karjîle", ermenî "gar", "garn")
- asin (kurmanciya rojhilatî) → hesin (kurmanciya navendî) – bide ber soranî "asin", belûçî "asen", pehlewî "asîn", farisî "ahen", latînî "aes"...

Bi taybetî di kurdiya başûrî¹⁷⁰ de A dipikije û lê wek kurmancî nabe EH lê dibe YE:

- kar(ik) → kyer
- nazanim (nizanim) → nyezanim

Carinan bi analojyê, dengekî E yê peyvê vokala din jî wek xwe dike E:

- "rehet" ji "rahet" (ji erebî raḥeṭ)
- "seet" ji "saet" (ji erebî sa'eṭ)
- kurmanciya navendî "pere, bexçe" ji "pare, baxçe" (bide ber kurmanciya rojhilatî "pare, baxçe", soranî "pare, baxçe" û farisî "parê, baxçê").

Herwiha O (yan Ö) li destpêka hin peyvên ji tirkî dipijike û dibe WE anku bi wî awayî E (li gel W) peyda dibe:

- wexer ← oxir (ji tirkiya kevn oğur, bi tirkiya niha uğur)
- werdek ← ordek (ji tirkî ördek)
- wede / wedi ← ode (ji tirkiya osmanî "ode", bi tirkiya niha "oda")

E herwiha dikare hin caran di bin tesîra erebî de bi guherîna Ê bi Ey peyda bibe:

- "meydan" ji erebî "meydan" ji pehlewî yan zimanekî din yê îranî "mêdan" (hevreha "miyan = navber" ya farisî û zazakî)
- "Teymûr" ji erebî "Teymûr" ji tirkiya kevn "Têmur" (bi tirkiya niha "demir = asin / hesin")

Lê diftongbûna A, Ê, O û peydabûna E û dengekî din ji wan diyardeyeke ne zêde berbelav e. Fenomena pir mişetir ew e ku E û dengekî din (Y, W, H) bi hev re dibin A, Ê, O. Bo vê fenomenê, li jêrtir li beşa guherîna E bi dengên din binêrin.

Di çend nimûneyên nadir de, di peyvên ji erebî wergirtî de E ji I peyda dibe:

- sehet ← sihet (ji erebî "şihḥe[t]")
- qese ← qise (ji erebî "qişşe[t]")

---

¹⁷⁰ Mebest ji "kurdiya başûrî" devokên feylî, kelhurî û kirmaşanî û devokên din yê nêzîkî wan in. Mexsed ne "kurdiya Başûrê Kurdistanê" ye ku ji çendîn lehceyan (kurmancî, soranî, feylî, hewramî...) pêk tê.

Guherîna dengê E bi dengê din

Tarîxiyên E di kurdî de ji niha zêdetir jî hebû lê ew gelek caran bi herfeke din – adeten bi “î” – guheriye. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Guherîna dîrokî

Mebest bi “guherîna dîrokî” ew e ku texmînen carekê E di peyvê de hebû lê niha bûye dengê din. Bo nimûne, bi berhevdana ziman û lehceyên lêzim, em dikarin bibêjin ku **e** di van peyvên de carekê hebû lê bûye **i**:

kurmancî	zazakî	farisî	pehlewî	avestayî
bihar	wesar	behar	vehar	vehere
kirin	kerdene	kerden	kerten	ker-

Mirov dikare herwiha guherîna “e” bi “î” di peyvên ji erebî wergirtî de jî bibîne:

kurdî	ji erebî
alif	’elef
kilam	kelam
silav	selam

Me li jor gotiye ku eger du konsonant bikevin pey A, ew dikare bibe E. Di hin peyvan de ketina konsonantekê yan zêdetir konsonantan, dikare bibe sebebê guherîna berevajî: E dikare bibe A:

- farisî, pehlewî, hewramî û zazakî "serd", belûçî "sert", avestayî "serte-" lê kurmancî "sar" (lê herwiha soranî jî "kird" tevî parastina D jî)

Guherîna E bi A ji ber ketina konsonantan diyardeyeke nadir e. Adeten E dibe "î":

- farisî û zazakî "kerd" lê kurmancî "kir" (û herwiha soranî jî "sard" tevî parastina D jî)

Guherîna E bi A, Ê, Î yan O gelek caran ji encama guherîna cotdeng (dîftong) bi tekdeng (monoftong) peyda dibe. Bo nimûne:

EW / WE → O

- "xox" ji erebî "xewx"
- "şor"¹⁷¹ ji erebî "şewr"
- soranî "xo, xoş", bide ber kurmancî "xwe, xweş"

EH → A

- tehl → tal
- pehn → pan
- mehr (kirin) → mar (kirin)

EY/YE → Ê

- "kêf" ji erebî "keyf"
- "bêder" (bênder) ji erebî "beyder"
- "cêş" (artêş, leşker) ji erebî "ceyş" ji aramî "geyse" ji "g-y-s-" (şer kirin)
- "êm" (alif) ji tirkî "yem" (ji "yemek= xwarin")

---

¹⁷¹ "Şor kirin" bi maneya "qise kirin, axiftin, peyivîn".

"eyn" + E yan E + "eyn" → A

Di hin peyvên ji zû ve ji erebî wergirtî de dengê "eyn" anku ' (wek li destpêka navê 'Elî, 'Emer, 'ereb, 'ecem...) û E bi hev re dibin A:

- erebî: 'elef → kurmancî: alif (ê, giyayê ku didin heywanan)
- erebî: 'eqil → kurmancî: aqil
- erebî: me'qûl → kurmancî: maqûl

Lê bi piranî awayê "eyn" + E yan E + eyn tê parastin tevî ku di nivîsînê de "eyn" nayê diyarkirin jî:

Bi nivîsînê	Bi gotinê	Ji erebî
Elî	'Elî	'Elî
ereb	'ereb	'ereb
malûm(at)	me'lûm(at)	me'lûm(at)

E → A di bin tesîra tirkî de

Carinan mirov di peyvên esil-erebî de li cihê E ya erebî, di kurdî de A dibîne. Ji bilî qeyda guherîna "eyn+E" yan "E+eyn" → A", wek din guherîna E-ya peyvên esil-erebî bi A ji ber tesîra zimanê tirkî tê kirin:

ji erebî →	tirkî →	wergirtin bi rêya tirkî	wergirtin dîrek ji erebî
'Elî	Ali	Alî	Elî
behr (derya)	bahr	bahr	behr
qelem	kalem	qalem	qelem
teleb	taleb, taleb-	taleb	teleb

Ji herdu desteyan, yê yekser ji erebî wergirtî (Elî, behr, qelem...) di kurdiya nivîskî de serdest û standard in, ne yê bi rêya tirkî hatî (Alî, bahr, qalem...).

A → E → I

Li jortir me diyar kiriye ku ji ber analojîyê anku wekhevîkirinê E-yekê kariye ku A-ya peyvê jî bike E anku wekhevî di navbera wan de peyda dibe. Adeten E di kêteya paştir (duyem) de ye û A jî di kêteya pêştir (yekem) de ye û guherîn "paşvero" ye anku dengên dûvre dengê berî xwe diguherîne¹⁷²:

- parçe → perçe
- saet → seet
- rahet → rehet

Lê balkêş e ku piştî wekhevîkirinê (analogy), di hin devokan de dîsîmîlasyon anku jihevçudakirin (dissimilation) peyda dibe anku vokala kêteya yekem ji ya kêteya duyem dîsa cuda dibe:

- sa'et → se'et → si'et
- rahet → rehet → rihet

Lê vê carê A ji E venagere A lê dibe I.

Wek ku tê dîtin, hem di analojîyê de û hem jî di dîsîmîlasyonê de, kêteya yekem diguhere û kêteya duyem herdem wek xwe dibîne (sa'et → se'et → si'et). Giringtirîn sebebê vê "xweparastina" kêteyam duyem yan dawîn ew e ku giranî (kirp, stres) di peyvên xwerû de di kurdî de adeten li ser kêteya dawiyê ye: mirov di axiftinê de wê kêteyê ji yên din girantir, dirêjtir û giringtir dike. Loma tarîxiyên jî navika wê kêteyê anku vokala wê baştir tê parastin û di kêteyên din de, bi taybetî di kêteya yekem de vokal kêmtir sabit û xweragir e.

Guherîna devokî

A → E

Li gor hin devokan e bi taybetî dibe "e": dîsa/dîse, xwandin/xwendin, xwastin/xwestin, standin/stendin, (di ...) da/de, (di ...) ra/re, (bi ...) va/ve.

E → Ê

Di kurmanciya rojhilatî de di hejmareke berçav de Ê li cihê E ya kurmanciya navendî heye:

---

¹⁷² Çend nimûneyên kêma hene ku dijî vê qeyda giştî ne. Bo nimûne "mela" (ji erebî "mewla") → "mele" (anku E-ya kêteya pêşîn A-ya kêteya pêşîn guherandiye, ne ku ya paşîn ya pêşîn guherandibe (ku adet e).

kurmanciya rojhilatî	kurmanciya navendî	soranî	farisî
zêvî	zevî	zewî	zemîn
pênîr¹⁷³	penîr	penêr	penîr

Wek ku diyar e, di kurmanciya rojhilatî de E bûye Ê ji ber ku di kurmanciya navendî, di soranî û di farisî de E li cihê wê heye. Eger em li zimanên îranî yên navîn û kevn jî binêrin, dîsa di wan de E heye, ne Ê.

Lê carinan jî li cihê Ê ya kurmanciya navendî, di kurmanciya rojhilatî de E heye:

kurmanciya rojhilatî	kurmanciya navendî	soranî	farisî
mejî	mêjî	mêşk	mežz
çerîn	çêrîn	çerîn	çerîden

Anku di van peyvan de ne kurmanciya navendî lê vê carê kurmanciya rojhilatî E ya eslî parastîye. Di soranî de jî "mêşk" bi E ye lê dîsa jî ya eslîtir bi E ye ji ber ku ne tenê kurmanciya rojhilatî lê herwiha farisî û lehceyên kurdî yên din jî E heye: kurdiya başûrî "mejg" (herwiha "meg, mijq"), hewramî "mej", lekî "mezg", zazakî "mezg"...

E → I

Li cihê dengê E ya peyvên kurmanciya navendî, di hejmareke peyvên kurmanciya rojhilatî de I heye:

kurmanciya navendî	kurmanciya rojhilatî
der (cih)	dir
keç	kiç
tenê	tinê

Lê carinan jî di kurmanciya rojhilatî de E û di kurmanciya navendî I heye:

¹⁷³ Di kurmanciya rojhilatî de "pênîr" forma xwerû ye û "pênîrî" şiklê çemandî ye. Di kurmanciya navendî de forma xwerû "penîr" û herçî şiklê "pênîr" e, ew forma çemandî ye.

- kurmanciya rojhilatî: **gehandin, gehiştin**
- kurmanciya navendî: **gihandin, gihiştin**

Di vê meseleyê de soranî carinan li gel kurmanciya navendî ye û carinan jî bi ya rojhilatî re ye: "geyandin, geyiştin, kiç" (wek kurmanciya rojhilatî) lê "tenya, der" (wek kurmanciya navendî "tenê, der", ne kurmanciya rojhilatî "tinê, dir".)

Di hin devokan de E ya dawîya peyvê gelek caran dibe I. Ev bûye sebebê wê ku "xwe" di hin devokan de bûye "xu":

- xwe → xwi = xu

E → A

Di hin devokan de jî E tê paşxistin û nêzîkî dengê A dibe. Ev diyarde zêdetir di kurmanciya rojavayî de (Navenda Anatolê: Qonya, Mereş, Meletî) peyda dibe lê li hin deverên din rojhilattir jî heye: bo nimûne di devoka Goyiyan de ku dikeve navbera komdevokên navendî û komdevokên rojhilatî:

- ez → az
- kurd e → kurd a

Guherîna ji ber çemandinê

Mebest ji "guherîna ji ber çemandinê" ew e ku E di peyva xwerû de heye û naguhere lê gava ku peyva xwerû tê çemandin, hingê dengê din cihê E-yê digire. Di çemandina navdêrên mê de, di rewşa yek ji zimanî ya diyar de, eger E li dawîya peyvê hebe, hingê ew di zimanê devkî de bi Ê diguhere:

- mase / mêze → li ser masê / mêzê
- rojname → wê rojnamê

Lê di zimanê nivîskî de E tê parastin û herfa Y dikeve navbera wê û Ê-ya paşpirtik daku du vokal nekevin dûv hev:

- mase → li ser mase-y-ê
- rojname → wê rojname-y-ê

Di kurmacî de du lêkerên bi paşpirtika ”-andin” hene¹⁷⁴ ku di çemandina demên niha de E dibe Î (di hin devokên kurmacî de û di soraniya giştî de Ê):

- standin → di-stîn-in
- xwendin → na-xwîn-im

Di lêkera ”xwestin” ya kurmaciya navendî de E di demên niha û bîna de dibe A:

- xwestin → di-xwaz-im, na-xwaz-in

Lê tarîxiyên E-ya peyva ”xwestin”ê ji A ye: bide ber kurmaciya rojhilatî ”xwastin”, soranî ”xwastin”, farisî ”xwasten”, pehlewî ”xwasten”, partî ”wxasten”... Anku di dîrokê de di kurmaciya navendî de A ya rehê demên niha û bîna di rehên borî de bûye E, ne ku E bûye A.

Di kurmaciya navendî û rojavayî (lê ne rojhilatî) de herwiha di çemandina navdêrên de, di rewşa yekhejmariya diyar de E bi Ê diguherîne:

- derî → li dêrî xist
- ser → bi sêrî

Ketina dengê E ji peyvê

Tarîxiyên E ji destpêka gelek peyvên kurdî (û zimanên din jî yên îranî yên niha) ketiye. Bo nimûne:

Peyvên E jê ketî	Bide ber
ber (pêş)	pehlewî: eper, avestayî: upeyri
wêran	pehlewî: ewêran
yar	pehlewî: eyar

¹⁷⁴ Tarîxiyên paşpirtika ”-andin” ya van lêkeran ”-andin” bû, wek ”ç-andin, hej-andin, kel-andin”... û niha jî formên ”standin, xwandin” di gelek devokan de, bi taybetî di komdevokên kurmaciya rojhilatî de jî hene. Lê hêjayî gotinê ye ku ne tenê kurmaciya navendî ”-andin” van herdu lêkerên nimûne (standin, xwandin) guherandiye lê soranî jî ew kirine ”sendin, xwêndin” tevî ku wek din di soranî de jî paşpirtika ”-andin” (ne ”-andin, -êndin”) li gel lêkerên din li kar e.

war	soranî: hewar
wê / wî / wan	ewê / ewî / ewan (ji ew+ê/î/an)
vê / vî / van	evê / evî / evan

Di hin devokan de E ya paşpirtika fermanî ya yekhejmar ji peyvê dikeve:

- binivîse → binivîs!
- nebêje → nebêj!
- rabe → rab!

Di rastiye de E di van formên fermanî de pêşî kurt bûye anku bûye I û dawiyê bi tamamî ketiye:

- nebêje → nebêji → nebêj!

Rêgirtin li peydabûna dengê E li destpêkê

Ji bilî cînavên “em, ew, ez, ev” û çend peyvên din (bo nimûne: erzan, evîn), kurmancî û soranî adeten hewl didin ku rê li ber peydabûna dengê E li destpêka bigirin. Ev rêgirtin adeten bi zêdekirina dengê H yan jî dengê “eyn” (ع) tê pêkanîn.

Bo nimûne, di peyva “ewr” de di axiftina kurmancî de dengê “eyn” û di soranî de jî H lê hatiye zêdekirin tevî ku ne H û ne jî “eyn” di vê peyvê de di zimanên kevn yên îranî de tine bû. Kurmancî dengê H li destpêka peyvên “hesp, heşt” bi cih kiriye tevî ku di zimanên kevn yên îranî û herwiha di zimanên ne-îranî yên hindûewropî de H di wê wan de nîne (soranî û farisî H li peyva “heşt” zêde kiriye lê peyva “hesp” wisa nekiriye: soranî “esp”, farisî “esp”).¹⁷⁵

“Eyn” herwiha li peyva xwemalî “esman” jî hatiye barkirin. Ew heta li hin peyvên erebî yên di erebî de bê “eyn” (‘) jî hatiye siwarkirin:

- erebî *erd* (ارض) → kurmancî ‘erd (عەرد), soranî ‘erz (عەرز)

Cînavên kurdî adeten li derveyê vê zêdekirina H yan “eyn”ê ne: “ez, em, ew, ev” lê niha E ji destpêka formên wan yên çemandî jî tê avêtin: “wê, wî, wan, vê, vî, van” (li cihê “ewê, ewî, ewan, evê, evî,

¹⁷⁵ Sebebekî din yê zêdekirina H li destpêka peyva “heşt” analojî ye: ji ber ku H li destpêka hejmara “heft” heye, ew bi metoda wekhevkirinê li hejmara “heşt” jî hatiye zêdekirin.

evan). Hêjayî gotinê ye ku di soranî hejmara cînavên ku bi E dest pê dikin tenê du ne: “ew, em (=ev)” e ji ber ku “ez” di soranî de nîne û “em” jî bi forma “ême” ye.

Dengê E di peyvên esil-ewropî de

Dengê E di piraniya peyvên vê dawiyê ji zimanên ewropî hatî di rastiyê de ji dengê Ê ye. Herfa E di piraniya zimanên ewropî de adeten wek dengê Ê yê kurdî (lê gelek caran kurttir) tê gotin. Gava ku ev peyv yekser ji zimanên ewropî neqlî nivîsên kurdî tên kirin, ew deng li gel wê herfê ji dengê Ê dibe E. Sebebekî din yê gotina van peyvên bi dengê E li cihê dengê Ê ew e ku peyvên ji zimanên ewropî bi piranî vê dawiyê bi rêya zimanê tirkî derbazî kurmancî û zazakî bûne û ji ber ku di zimanê tirkî de dengê Ê nîne. Li aliyekî din, Ê di erebiya standard de peyda nabe, loma ew dengê nêzîkî Ê (herfa E) ya peyvên ji zimanên ewropî axlebe dike î:

Loma ji peyva “democrat” ya inglîzî (bi gotinê teqrîben “dêmkret”) ev encam derdikevin:

- tirkî: demokrat
- erebî: dîmuqraţî

Di inglîzî û hin zimanên din jî yên ewropî de dengê herfa E li gor zimanan û di heman zimanî de jî li gor peyvên dikare biguhere. Çend nimûne ji inglîzî:

Bî nivîsîn	Bî gotin	Wate
archeology	arkîolocî / arkiyolocî	arkeolojî
Internet	intîrnêt	Internet
ice	ays	cemed, qeşa, qerise
free	frî	azad, serbest, betal

Kurmanciya nivîskî di peyvên ji zimanên ewropî hatî de parastina herfa E tercîh dike. Loma:

standard	ne-standard
telefon	têlîfon
kompûter	kompûtêr

Internet	Intêrnêt
metod	mêtod
demokrat	dêmkokrat, dimokrat, dûmuqrat...

Li aliyekî din, di hin peyvên ewropî de A heye ku hin kurd wê bi dengê A û hin jî bi dengê E dibêjin û dinivîsin. Bi taybetî jî dudilî û lihevnekirin di nivîsîna navên hin welat û parzemînan de heye. Gelo em binivîsin “Amerîka, Afrîka, Almanya, Albanya, Fransa...” yan jî “Emerîka, Efrîqa, Elmanya, Elbanya, Frensa...”

Kurdên bakurî û rojhilatî ji ber tesîra tirkî û farisî wan bi A dinivîsin lê kurdên rojavayî û başûrî ji ber tesîra erebî wan bi E dinivîsin. Di eslê peyvê de bi zimanên ewropî A heye, ne E. Tevî ku awayê gotina – lê ne nivîsîna – inglîzî ya van peyvan nêzîkî E ya kurdî ye jî lê hem bi inglîzî û hem jî bi zimanên din yê ewropî ev peyv bi A tên nivîsîn û piraniya mutleq ya van zimanan wan bi A dibêjin jî. Bi inglîzî “America, Africa, Albania, France...” Loma mirov dikare A bo zimanê nivîskî tercîh û pêşniyaz bike.

Ê – pêşî-berbilind

Herfa Ê / ê di kurdî nîşana vokala ber-bilind ya pêşî ya ne-gilor e, bi gotineke din vokala ber-girtî ya pêşî ya ne-girovir e. Mebest ji "ber-bilind" yan "ber-girtî-girtî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li ber bilindahiya devî ye (lê ne bi tamamî bi banê devî ve ye). Mexseda "pêşî" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li pêşiya devî ye (ne li paşiya devî ye). Merem bi "ne-gilovir, ne-gilor" jî ew e ku lêv nayên gilor- anku girovirkirin û nayên pêşve lê pehn û li cihê xwe yê asayî dimînin. Herwiha ev vokal di kurdî de dirêj e.

Di piraniya zimanên ewropî de ev deng bi herfa E / e tê diyarkirin. Bi alfabeya kurdî-erebî de ew bi herfa ع tê nivîsîn. Di erebiya standard de ev deng peyda nabe lê dengê -ey- yê erebiya standard di gelek devokên erebî de bi dengê Ê tê gotin. Di nivîsînê de ew bi dengê ع tê diyarkirin. Di farisiya de jî ev deng tam wek kurdî li nava peyvê peyda nabe û di nivîsînê de ew wek ع tê nivîsîn.¹⁷⁶

Di tirkî de jî ev deng peyda nabe. Eger di hin devokên tirkî ya di hin peyvên tirkî de peyda bibe jî, ji ya kurdî kurttir e û bi dîsa jî bi herfa E tê nivîsîn û awayê standard yê gotina wê her wek dengê E yê kurdî ye.

Bi alfabeya kurdî-krîlî ev deng wek E (gir) yan e (hûr) dihat nivîsîn.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [e] tê diyarkirin. Bo ku mirov diyar bike ku ev deng dirêj e û ne kurt e, mirov dikare di IPA-kirina kurdî de wê wek [e:] binivîse. Lê ji ber ku ev deng di kurdî de herdem dirêj e, ev cudakirin ne zerûrî ye.

Mirov dikare li vê derê guhdariya vî dengî bike.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Close-mid_front_unrounded_vowel.ogg

---

¹⁷⁶ Di farisiya tehranî ya niha de -e- ya dîrokî ya dawiya peyvên bûye -ê- lê bi • tê nivîsîn ku di kurdiya-erebî de dengê herfa E ya kurdî-latînî ye. Loma bi kurdî jî û bi farisî jî mirov dinivîse خانه lê bi kurdî wek "xane" û bi farisî jî wek "xanê" dibêje. Herwiha -i- ya tarîxî jî di farisî de bûye "ê" (lê ji ê-ya kurdî kurttir). Loma mirov bi kurdî (kurmançî) jî û bi farisî jî dinivîse دل lê bi kurdî dixwîne "dil" û bi farisî "dêl" (lê "ê" ya vir ji ê-ya kurdî kurttir e).

Peydabûna dengê Ê di peyvan de

Dengê Ê di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** êvar, êşandin, êzidî...
- **li navê:** bêrîvan, dêr, hêk...
- **li dawiyê:** rê, kê, şevê, dengê...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa Ê di nivîsên kurmançî de 5,2 % ye.¹⁷⁷ Ev rêje wê dike pêncem mişetirîn herf di nivîsên kurmançî de. Hin ji sebebê vê mişetiyê ev in:

- paşpirtika navdêrên mê yên çemaandî: *wê kitêbê*
- îzafeya navdêrên nêr: *hevalê min*
- îzafeya navdêrên pirhejmar: *kitêbên min*
- daçekên serbixwe *jê, lê pê, tê*
- nîşana dema bê: *tu ê bikî* (yan *tu dê/wê/yê bikî*)
- daçeka paşlêker ya bi maneya “wê, wî, wan” yan “wê derê, wir”: *min gotê, em çûnê*
- di soraniya standard û di hin devokên kurmançî de paşpirtika kesî ya cînavê sêyem yê yekhejmar: *ew dikê / nabêjê, naçê...*¹⁷⁸
- cînavên **wê** û **vê** ku Ê tê de heye û ji ber peywirên xwe yên hevoksazî pir tên dubarekirin.

Li nava peyvê Ê pirr berbelav e. Li destpêka peyvê ew tenê di çend peyvên xwemalî de peyda dibe. Ji ber ku ev deng di tirkî û erebiya standard de jî nîne, peyvên ji van zimanan girtî jî rêjeya Ê li destpêka peyvan zêde nakin. Di peyvên ji zimanên ewropî wergirtî de herfa E di kurmançiya standard de bi piranî her wek E dimîne û bi Ê nayê guherandin tevî ku herfa E di gelek zimanên jêderên wan peyda de zêdetir nêzîkî Ê-ya kurdî ye.

Li dawiya peyvên xwerû jî Ê kêmtir peyda dibe. Lê piraniya reha û mutleq ya peydabûna Ê ji sebebê çemandina peyvên mê (di hemû devokên kurmançî de) û girêdana peyvên nêr yan peyvên pirhejmar (di hemû devokên kurmançî de) û çemandina peyvên nêr e (di kurmançiya navendî û rojavayî de lê ne di kurmançiya rojhilatî de).

- *di kitêbê de* (çemandina peyva *kitêb* ya mê – diyardeyeke tevkurmançî)

¹⁷⁷ http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

¹⁷⁸ Bi kurmançiya standard *ew dike / nabêje, naçe...*

- *dostê kurdan e* (girêdana peyva *dost* ya nêr – diyardeyeke tevkurmancî)
- *malên wan* (girêdana peyva *mal* di rewşa pirhejmariyê de – diyardeyeke tevkurmancî¹⁷⁹)
- *li welêt, bi êgir* (çemandina navdêrên nêr – kurmanciya navendî û rojavayî lê ne rojhilatî¹⁸⁰)

Peydabûna dengê Ê

Dengê Ê di hemû lehce û devokên kurdî de heye. Berevajî vê, ew ne di tirkî û ne jî di erebiya standard de peyda nabe. Di farisî de ew niha heye lê hem bi piranî ne wek ya kurdî dirêj e û hem jî tarîxiyên ne encama heman dangan e.

Dengê Ê yê zimanên îraniya navîn (pehlewî, pertî) di kurdî de bi piranî wek Ê hatiye parastin lê di farisî de bûye Î:

- kurdî: *wêran*
- pehlewî: *evêran*
- farisî: *vîran* (→ tirkî *viran*)

Lê Ê ya kurmancî û soranî gelek caran ji encama dengê din e. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Peydabûna dîrokî ya dengê Ê

Gelek caran Ê-ya kurmancî û soranî ji A ya ziman û zaravayên din yên îranî ye. Bo nimûne:

- kurmancî: *kêr*
- soranî: *kêrd*
- zazakî, hewramî, farisî: *kard*

¹⁷⁹ Bi kurmanciya rojhilatî *malêt wan* yan *malêd wan* lê dîsa di wan de jî Ê heye.

¹⁸⁰ Bi kurmanciya rojhilatî *li welatî, bi agirî*. Di kurmanciya nivîskî de herwiha formên *li welat, bi agir* li kar in.

- pehlewî: *kart*
- belûçî: *karç*
- avestayî: *kerite*

Di peyvên ji erebî wergirtî de jî gelek caran Ê ji A peyda bûe. Bo nimûne:

- *fêris, kitêb, fêkî/ fêqî* ji erebî *faris, kitab, fakihe*

Herwiha gelek caran jî Ê encama tekdengkirina (monoftongizasyon) coddengên anku diftongên –ey-yan –ye- ye:

- *kêf* ji *keyf* ji erebî *keyif*
- *dêr* ji erebî *deyr*
- *êm* (alif) ji tirkî *yem* ji *yemek* (xwarin)

Herwiha Ê dikare ji *ai* ya erebî be:

- *fêde* (bi rêya *feyde / fayde*) ji erebî *faide*

Carinan heta sê vokal (yan vokalek, nîv-vokalek û dîsa vokalek) bi hev re bûne Ê:

- kurmancî: *hêk*
- farisî: *xaye / xayê*¹⁸¹
- pehlewî: *xayek*
- avestayî: *eyem*¹⁸²

Peyvika serbixwe *ê* wek di gotinên *ê ku, ê min, ê li wir*¹⁸³ jî îraniya kevn *ye* peyda bûye. Paşpirtika navdêrên mê yên çemandî (wek *di kitêbê de*) û herwiha paşpirtika girêdana navdêrên nêr jî (wek *hevalê min*) encamên paşpirtikên –*ehye, -ehya, -ey* yên îraniya kevn in. Paşpirtika –*ên* ya girêdana navdêrên pirhejmar (wek *hevalên min*) encama kurtkirina paşpirtika *-*ênê* ye ku bi xwe ji hevgirtina

¹⁸¹ Bo X di farisî de hevberî H di kurmancî de bide ber: *xoşk* (hişk), *xûrd* (hûr), *xûrdê* (hûrde)...

¹⁸² H-ya kurdî (*hêk*) û X-ya farisî û pehlewî(*xaye / xayê* û *xayek*) paşî li destpêka peyvê peyda bûne. Bide ber hê zimanan ku H/X di peyva wan de bîne: inglîzî *egg*, almanî *Ei* (bixwîne *ay*) latînî *ovum*, yûnaniya kevn *oion* ku hemû hevrehên *hêk* ya kurdî û *eyem* ya avestayî ne.

¹⁸³ Li gel alternatîva *yê ku, yê min, yê li wir*.

paşpirtika pirhejmar –an û paşpirtika girêder –ê ye (bide ber zazakî –anê û soranî –anî). Ew bi metafoniye¹⁸⁴ pêşî ji *-anê bûye *-ênê û paşî tenê –ên jê maye.

Peydabûna devokî ya dengê Ê

Di kurmanciya rojhilatî de di hejmareke berçav de Ê li cihê E ya kurmanciya navendî heye:

kurmanciya rojhilatî	kurmanciya navendî	soranî	farisî
zêvî	zevî	zewî	zemîn
pênîr ¹⁸⁵	penîr	penêr	penîr

Wek ku diyar e, di kurmanciya rojhilatî de E bûye Ê ji ber ku di kurmanciya navendî, di soranî û di farisî de E li cihê wê heye. Eger em li zimanên îranî yên navîn û kevn jî binêrin, dîsa di wan de E heye, ne Ê.

Lê carinan jî li cihê Ê ya kurmanciya navendî, di kurmanciya rojhilatî de E heye:

kurmanciya rojhilatî	kurmanciya navendî	soranî	farisî
mejî	mêjî	mêşk	mež
çerîn	çêrîn	çerîn	çerîden

Anku di van peyvan de ne kurmanciya rojhilatî, lê vê carê kurmanciya navendî E ya eslî kiriye Ê. Di soranî de jî "mêşk" bi Ê ye lê dîsa jî ya eslîtir bi E ye ji ber ku ne tenê kurmanciya rojhilatî lê herwiha farisî û lehceyên kurdî yên din jî E heye:

- kurdiya başûrî: *mejg* (herwiha *megj*, *mijg*)
- hewramî: *mejg*
- lekî: *mezg*
- zazakî: *mezg...*

¹⁸⁴ Bo diyardeyên metafonîk, binêrin: Metafonî – çima "welat" dibe "welêt" û "standin" dibe "bistîne"?:
<http://www.kulturname.com/?p=9332>

¹⁸⁵ Di kurmanciya rojhilatî de "pênîr" forma xwerû ye û "pênîrî" şiklê çemandî ye. Di kurmanciya navendî de forma xwerû "penîr" û herçî şiklê "pênîr" e, ew forma çemandî ye.

Guherîna ji ber çemandinê

Li jor behsa peydabûna Ê wek encama çemandin û girêdana navdêran hatiye kirin. Ew di kurmancî de giringtirîn awayê peydabûna dengê Ê ye. Di soranî de Ê wisa bi berfirehî peyda nabe ji ber ku li cihê van paşpirtikên kurmancî di soranî de yan dengê Î heye (di girêdanê de) yan jî navdêr bê paşpirtik in yan jî hin paşdaçekên din hene (di rewşa çemandinê de):

kurmancî	soranî
li malê	le mał_
sêvên min	sêw-ekanim, sêwekanî min
hevalê wê	hawrê-y-eke-y, hawrê-y ew

Lê hem di kurmancî û hem jî di soranî de di Ê wek encama çemandina lêkeran jî peyda dibe. Di kurmanciya standard de xaseten di rehê dema niha yê lêkerên bi A+konsonantek+TIN yan I+konsonantek+TIN bi dawî dibin de peyda dibe:

forma rader	rehê dema niha
bijartin	di-bijêr-im
biраştin	bi-birêj-e
ristin	di-rêş-in
riştin	ne-rêj-in

Ev heman diyarde di soranî de jî heye. Lê di soranî de peydabûna Ê di çemandina lêkeran de hê jî berbelavtir e: di kurmanciya de paşpirtika *-andin*¹⁸⁶ ya lêkeran dibe *-în-* lê di soraniya standard de (û herwiha di hin devokên kurmancî de jî) dibe *-ên-*:

forma rader	kurmancî	soranî
çandin	di-çîn-im	(d)e-çên-im
nirxandin	di-nirxîn-î	(d)e-nirxên-î

¹⁸⁶ Herwiha paşpirtika *-andin* ya nadir (*xw-andin*, *st-andin*) ku bi eslê xwe *-andin* bû (*xw-andin*, *st-andin*) û herwiha paşpirtika soranî *-êndin* (tenê di peyva *xw-êndin* anku *xwandin*/*xwendin* de).

gihandin / gehandin (kurm.)	bi-gihîn-in / bi-gehîn-in	
geyandin (sor.)		bi-geyên-in

Di çemandin û girêdanê de Ê-ya paşpirtik dikare vokal û nîvvokalên berî xwe rake. Di zimanê nivîskî de vokal radibe eger vokala dawîya peyva xwerû jî heman Ê be:

- rê → li ser rê+yê → *li ser rê* (kêm caran *li ser rêyê*)

Eger vokalek E li dawîya peyva xwerû hebe, hingê di zimanê nivîskî de ew tê parastin û Ê (+ Y ya kelijandinê) lê tîz zêdekirin. Lê di zimanê devkî de Ê vokala berî xwe radike û bi temamî cihê wê digire:

peyva xwerû	zimanê nivîskî	zimanê devkî
perde	perde-y-ên zer	perdên zer
mase / mêze	li ser mase-y-ê / mêze-y-ê	li ser masê / mêzê
name	name-y-a wê	nama wê

Eger vokaleke din li dawîya peyva xwerû hebe, di halê çemandinê de di zimanê nivîskî de Ê dikeve pey wê (+ Y ya kelijandinê). Di zimanê devkî de Ê lê nayê zêdekirin:

peyva xwerû	zimanê nivîskî	zimanê devkî
Qamişlo	li Qamişloyê	li Qamişlo
Holenda	li Holendayê	li Holenda

Di girêdanê de di piraniya devokan de hem vokala peyva xwerû û hem jî Ê (+ Y) tîz bikaranîn:

peyva xwerû	zimanê nivîskî	hin devok
Reşo	Reşoyê kurê Hesên(î)	Reşoyê kurê Hesên(î)
birayê	birayê min	birayê min
xanî	xaniyê bilind	xaniyê bilind

Lê di hin devokan de eger vokal A be, Ê cihê wê digire:

zimanê nivîskî	hin devok	hin devok
bira	birayê min	birê min

Lê di van devokan de jî vokalên din tên parastin:

- Reşoyê jîr
- xaniyê axî

Guherîna Ê bi dengên din

Gelek caran li cihê Ê ya soranî yan pehlewî, di kurmancî de dengê din heye:

kurmancî	bide ber
pîr	pehlewî <i>pêr</i>
kîr	soranî <i>kêr</i>
cîhan	pehlewî <i>gêhan</i>
sîr	pehlewî <i>sêr</i>

Lê pêş dengê H, dengên Î / Ê / I dikarin li cihê hev bin. Hingê H xaseten ji pey Î tê avêtin, dikare ji pey Ê jî bê avêtin lê li pey I zerûrî ye:

bê(h)n	bihn	bî(h)n
tê(h)n	tihn	tî(h)n
mê(h)van	mihvan	mî(h)van, (bi soranî) mîwan

Gava ku Y ya kelijandinê di rewşa çemandinê de dikeve pey Ê, hingê Ê dikare bi I biguhere:

- rê → rîya me (herwiha “rêya me”)
- dê → diya min (kêm caran “dêya min”)

Lê Y herfa Ê nake I, eger pey ji hev veqetiyayî / serbixwe bin:

- Ew dê ye (ne *Ew di ye) – (bi maneya "ew dayik e")
- Li ser rê ye (ne *Li ser ri ye.)

Dengê Ê di peyvên esil-ewropî de

Herfa E di piraniya zimanên ewropî de adeten wek dengê Ê yê kurdî (lê gelek caran kurttir) tê gotin. Gava ku ev peyv yekser ji zimanên ewropî neqlî nivîsên kurdî tên kirin, ew deng li gel wê herfê ji dengê Ê dibe E. Sebebekî din yê gotina van peyvan bi dengê E li cihê dengê Ê ew e ku peyvên ji zimanên ewropî bi piranî vê dawiyê bi rêya zimanê tirkî derbazî kurmancî û zazakî bûne ji ber ku di zimanê tirkî de dengê Ê nîne. Li aliyekî din, Ê di erebiya standard de peyda nabe, loma ew dengê nêzîkî Ê (herfa E) ya peyvên ji zimanên ewropî axlebe dike Ê:

Loma ji peyva "democrat" ya inglîzî (bi gotinê teqrîben "dêmuqret") ev encam derdikevin:

- tirkî: demokrat
- erebî: dîmuqraî

Di inglîzî û hin zimanên din jî yên ewropî de dengê herfa E li gor zimanan û di heman zimanê de jî li gor peyvan dikare biguhere. Çend nimûne ji inglîzî:

Bi nivîsîn	Bi gotin	Wate
archeology	arkîolocî / arkiyolocî	arkeolojî
Internet	intirnêt	Internet
ice	ays	cemed, qeşa, qerise
free	frî	azad, serbest, betal

Kurmanciya nivîskî di peyvên ji zimanên ewropî hatî de parastina herfa E tercîh dike, ne Ê. Loma:

standard	ne-standard
telefon	têlifon
kompûter	kompûtêr

Internet	Intêrnêt
metod	mêtod
demokrat	dêmkokrat, dimokrat, dûmuqrat...

Xeletiyên nivîsîna dengê Ê

Ji ber ku herfa Ê di alfabeya tirkî de nîne, gelek caran ew bi xeletî bi E tê nivîsîn. Hin caran jî ev xeletî ji ber tinebûna vê herfê di klavye û kîborda nivîseran de ye. Carinan mirov wê bi forma É / é di nivîsan de dibîne. Hin caran jî bi hîperkorektî¹⁸⁷ mirov dibîne ku Ê li cihê E tê nivîsîn.

Di zimanê erebî û farisî de jî herfa ع (Ê) ya kurdî peyda nabe loma gelek caran di kurdî de jî bi xeletî yan jî ji ber nebûna vê herfê di fontên kes bi kar tîne de, li cihê wê ع (Î/Y) tê nivîsîn.

---

¹⁸⁷ Bo hîperkorektiyê anku "zêde-rastiyê" binêrin: http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

Dengê "î" – pêşî-bilind

Di nivîsên kurmancî de "î" herfa herî mişe ye yan jî piştî herfa "e" ya herî mişe ye. Ev vokalekî bilind û pêşî ye anku di devî de li nêzîkî banê devî û li pêşiya devî (ne lip aşiya wî) tê çêkirin. Ew dengê negilor (ne-girovir) e anku lêv di dema derxistina wî de pehn in, ne dudikî ne.

Di alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [ɪ] Mirov dikare li vê derê guh bide wî dengî:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Near-close_near-front_unrounded_vowel.ogg

Ev deng di alfabeya kurdî-erebî de li nava peyvê nayê nivîsîn. Bo nimûne, peyvên "kirin, bir, sifir, rind" wek "krn, br, sfr, rnd" tên nivîsîn. Bi alfabeya kurdî-krîlî ew wek Ы dihat nivîsîn.

Berhevdan li gel "ɪ" ya tirkî û "kesre" ya erebî

Dengê "î" yê kurdî nêzîkî lê ne wek dengê "ɪ" (i-ya bênuqte) ya tirkî. Cudahiya wan ew e ku "î" ya kurdî li pêşiya devî lê "ɪ" ya tirkî li paşiya devî çê dibe. Dengê wek "ɪ" ya tirkî bi alfabeya IPAYê wek [u] tê nivîsîn. Mirov dikare li vê derê guhdariya wî bike:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Close_back_unrounded_vowel.ogg

Mirov dikare vê cudayê bi alîkariya peyvên wek "kir, kirin" yê kurmancî û "kır, kırın" (bişkîne, bişkînin) yê tirkî vê cudahiyê bibîne. Hinek ji cudahiya wan ji ber dengê K ye: K-ya di van peyvên kurdî de bêpif/nerm e, wek "kevn, kiras, kund". K-ya tirkî bipif/req e, wek "kar, kesp, kaş". Ji ber vokala di peyvê de, K-ya tirkî nêzîkî Q ya kurdî jî dibe. Heçku mirov bibêje: "qır, kırın".

Lê cudahiya din ji ber vokala wan e. Hemû peyva kurdî "kir" ji peyva tirkî "kır" di devî de li pêşvetir tê çêkirin.

Cihê "î" ya kurdî ji "ɪ" ya tirkî zêdetir nêzîkî wî cihê di devî de peyda dibe ku "î" ya tirkî jî jê tê. Cudahiya "î" ya kurdî û "ɪ" ya tirkî ya bingehîn dirêjahiya wan e: ya kurdî ji tirkî kurttir e. Loma mirov dikare

"kir" ya kurdî ji "kır" (bişkîne) zêdetir bişibîne "kir" (pîsî, qirêj) ya tirkî bi şertê ku cudahiya pîfdariya K-ya tirkî û dirêjahiya "i" ya tirkî ji bîr neke.

Dengê "i" yê kurdî nêzîkî "kesre" ya erebî ye lê ne bi tamamî wek wê ye jî. Kesre ew vokal an "hereket" e ku wek xetikekê ye ku li bin konsonanta berî wî dengî tê nivîsîn. Kesre dikeve navbera "i" û "î": ji "i" dirêjtir e lê ji "î" kurttir e. Lê dengê "kesre" yê di peyvên erebî de, gava ku ew peyv dikevin kurmancî, ew di devê xelkê de dibe "i". Di nimûneyên li jêr de em ê kesreyê bi xetikeke jêrîn diyar bikin:

<u>erebî</u>	→	<u>kurdî</u>
- k_tab	→	- kitêb
- m_llet	→	- millet, millet
- Tah_r	→	- Tahir

Peydabûna herfa "i" di peyvê de

Dengê "i" mişetirîn anku zehftirîn yan yek ji mişetirîn dengên kurmancî ye.¹⁸⁸ Ew bi berfirehî li nava peyvan peyda dibe:

- agir, bizin, cih, çist, didan, êzing, filan, giran, hirî, jin, kil, livîn, mirov, nazik, pir, ristîn, sist, şivan, tîfek, vir, wisa, xistin, ziman...

Li dawîya peyvê ew tenê di hejmareke bisinor ya peyvan de heye ku em dikarin li vê derê rêz bikin:

- bi, çî, di, ji, li, mi, ti

Ji van "bi, di, ji, li" daçek in. "Çî, mi, ti" cînav in. "Mi" tenê di zimanê devkî de heye, di zimanê nivîskî de forma "min" serdest û standard e. "Çî" hin caran wek "çî" tê nivîsîn lê "çî" serdest û standard e.

"Ti" bi maneya "tu" (inglîzî "you", tirkî "sen", erebî "ente, entî" di zimanê standard de wek "tu" tê nivîsîn. Bi wateya "hîç" gelek caran jî ew wek "tu" tê nivîsîn. Di hin devokan de ew wek "çu" yan "çî" tê gotin û ev awayê nivîsînê jî carinan tê dîtin.

¹⁸⁸ Di zimanê nivîskî de "e" mişetirîn herfa nivîsîn kurmancî ye lê di gelek devokan de ihtimalen "i" hê jî zehftir peyda dibe: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de/>

Li destpêka peyvan "i" di peyvên xwemalî de di zimanê nivîskî de peyda nabe. Lê di hin devokan de "î" li destpêkê heye – yan li cihê "î" yan jî li cihê ku di zimanê standard de nîne:

- iro (îro)
- istêrk (stêr, stêrk)
- istiran (stran, stiran)

Di peyvên ji erebî û ji zimanên ewropî de

"Elîf kesre" ya erebî li destpêka peyvê di gelek nivîsên kurdî de wek "î" tê nivîsîn. Hin ji van peyvan bi rastî jî di kurdî bûne "î". Bo nimûne, peyvên "îslam". Lê di piraniya peyvên din jî ew bi "î" tê nivîsîn:

- îmla, îmtîhan, îhtîmal, îmkan...

Lê di rastiyê de ev peyv bi kurdî jî ne wek "î" dirêj tê gotin. Ew – ne bi temamî wek "i" bên gotin jî – dîsa ji "î" zêdetir nêzîkî "i" ne û kurt in:

- imla, imtihan, ihtimal, imkan...

Ji ber ku kesre ya erebî di nava peyvê de jî di kurdî de dibe "i", ne "î", mirov dikare li destpêka peyvê jî "i" pêşniyar bike, ne "î". Anku formên wek "imla, imtihan, imkan..." ji formên "îmla, îmtîhan, îmkan..." çêtir in.

Di peyvên ji ewropî de "i" gelek caran li destpêka peyvan di kurdî de bi "î" tê guherandin: "înternasyonal, împeryalîzm, îzotop". Hin caran jî ev peyv – bi taybetî yên di zimanên ewropî de bi "in-, im-" dest pê dikin – li gor dengnasiya frensî wek "em-" tînen nivîsîn: "emperyalîst, enternasyonal, enformasyon..." Lê di frensî de jî ew ne bi "e" lê bi "i" tînen nivîsîn. Dengê wan di frensî de nêzîkî "e" ya kurdî be jî, bi rastî bi temamî wek wê ye.

Di piraniya rewşan de – heke ne herdem – ew bi "i" bînen nivîsîn, gelek ji "î" û bi taybetî jî ji "e" çêtir e: "internasyonal, informasyon, imperyalizm..."

Me di nimûneya dawiyê de – "împeryalîzm" – ne tenê li destpêkê lê herwiha li nava peyvê jî "i" nivîsiye: "împeryalîzm", ne "împeryalîzm". Bi rastî mirov dikare li nava peyvê jî herdem parastina

herfa "î" pêşniyar bike anku wê bi "î" neguherîne: "diktator, film, televizyon, rehabilitasyon, komunist...", ne "dîktator, fîlm, televîzyon, rehabîltasyon, komunîst..."

Lê li dawiya peyvê çêtir e ku "î" di peyvên ji ewropî de bê nivîsîn ji ber ku – ji bilî çend daçek û du-sê cînavan – "î" li dawiya peyvê nîne. Loma formên pêşniyarkirî bo nimûne "paparazî, spagetî, çilî..." ne, ne "paparazi, spageti, çilî..."

Zêdebûn û kêmbûn

Dengê "î" bi nesabitiya xwe navdar e. Ew bi hêsanî li peyvan zêde dibe daku rê nede ku çend konsonant bînin pey hev. Bo nimûne, em dibêjin:

- "germ e" – bi gotinê "ger-me"
- "kevn e" – bi gotinê "kev-ne"
- "nizm e" – bi gotinê "niz-me"

Anku di wan de ti "î" nînin. Lê heke em peyvên "germ, kevn" bi tenê bibêjin, hingê "î" di wan de bi zerûrî tê gotin (lê bi piranî nayê nivîsîn):

- ge-rim
- ke-vin
- ni-zim

Di hin peyvan de "î" heye lê gava ku vokaleke din tê pey wan, îcar "î" di axiftinê de – lê ne di nivîsînê de - dikeve:

- gotin → got-nên wê
- ketin → ket-na wî

Hem di rewşa zêdebûna "î" de û hem jî di haletê ketina "î" de, avaniya kîteyên(hece, syllable) diguhere. Bo nimûne, di gotina "germ e" de kîteya yekem "ger-" e anku ji sê herfan pêk tê. Lê gava ku "germ" bi tenê be, ew wek "gerim" tê gotin û bi kîteyan dibe "ge-rim". Anku R ji kîteya yekem neqlî kîteya duyem dibe û di kîteya yekem de tenê "ge-" yanî du herf dimînin. Di peyva "gotin" ya

xwerû de du kîte hene (go-tin). Di kîteya yekem de du herf anku "go-" heye. Lê gava ku mirov li gor axiftinê bibêje "got-nên wî", hingê kîteya yekem dibe sêherfî (got-).

Di peyvên xwemalî de tarîxiyên "i" di kurmançî de (û gelek caran di soranî de) gelek caran cihê "e" ya îranî girtiye:

- kurmançî: bihar, kirin, xwandin, min...
- soranî: behar, kirdin, xwêndin, min...
- farisî: behar, kerden, x[v]anden, men...
- zazakî: wesar, kerden, wenden, mi...

Di peyvên ji erebî de jî gelek caran dengê "i" cihê dengê "e" girtiye. Bo nimûne, peyvên kurmançî "kilam, silav" ji erebî "kelam, salam" in. Lê carinan jî "i" ya erebî bûye "e", wek forma kurdî "sehet" (li gel forma "sihet") ji erebî "sihhe[t]" e.

Lê "i" ya di peyvên esil-erebî de hê jî zêdetir ji "u" tê:

- bilbil ← (ji erebî) bulbul
- cindî ← (ji erebî) cundî
- dinya ← (ji erebî) dunya

Me di nivîseke cuda de behsa wê kiriye ka kengî "u" dibe "i" û kengî nabe.

Nivîsîn li gor şertên etîmolojîkî?

Gelek caran gazin tê kirin ku "i" di gelek peyvên kurdî de tê nivîsîn ku li gor etîmolojîyê divê tê de tine bûya. Yek ji nimûneyên herî baş peyva û pirr behskirî "bira" (kurê dêbabên kesekî) ye. Heke em zimanên lêzimî kurdî binêrin, em ê bibînin ku di gelek de "br-" bêyî ti vokalan tê nivîsîn: rûsî "brat", sanskrîtî "bhrat", latînî "frater", latviyayî "bralis", inglîzî "brother", almanî "Bruder", swêdî "bror"...

Li ser esasê van nimûneyan û hinên din, alîgirên nivîsîna li gor etîmolojîyê doz dikin ku em bi kurdî jî binivîsin "bra", ne "bira". Lê ev daxwazker dûr diçin û ji bîr dikin ka di zimanên zêdetir nêzîkî kurdî de çî li vê peyvê û yên wek wê de hatiye. Heke em xizmên kurdî yên nêzîk binêrin – ku zimanên din yên îranî ne – em ê bibînin ku "br-" ne bê vokal e: belûçî "berat", farisî "berader", tacikî "barador"...

Madem ku van xizmên nêzîk yê kurdî koma konsonantan bi vokalekê sivik kiriye, çima ev guherîn di kurmançî de ne mimkin e yan nabe ku bê nivîsîn?

Wek din jî gelek ji komên konsonantan hatine sivikkirin, yan bi zêdekirina vokalan yan bi avêtina konsonantan. Bo nimûne, navê dema tarî rojê bi zimanên îranî yê kevn (bo nimûne avestayî) "xşep-" bû lê di farisî de bûye "şeb" û di kurmançî de jî bûye "şev".

Bo kesên ne-etîmolog ne mimkin e jî bizanin ka kengî bi etîmolojîkî "i" divê hebe yan ne. Li gor dengnasyê gotinên "germ e" û "kevn e" herdu jî tam wek hev bêyî "i" ne lê heke "e" ji wan bê avêtin, hingê herdu wek hev bi "i" wek "gerim" û "kevin" tên gotin.

Lê heke em li etîmolojiya "germ" binêrin, em ê bibînin ku "i" bi rastî jî di "germ" de nîne. Bide ber farisî "germ", sanskrîtî "gherma-", ermenî "cerm", inglîzî "warm", swêdî "varm", latînî "formus", yûnanî "thermos"... Anku di ti ji wan de "i" di navbera "r" û "m" de nînin.

Lê herçi "kevn" e, tevî şibîna wê di meseleya hebûna yan nebûna "i" de wek ya peyva "germ" e, dîsa jî ji aliyê etîmolojîkî ve vokalek di navbera "v" û "h" de hebû. Bide ber farisî "kohen" û zazakî "kihan". Ji peyvên din em dizanin ku di farisî de H dikare li cihê V ya kurmançî hebe, bo nimûne kurmançî "kulav", farisî "kulah".

Bi gotineke din, heke etîmolojî û dengnasî li hev nekin yan jî heke dengê di awayê gotina niha de hebe yan tine be, divê em guh bidin dengnasya kurdî ya niha. Zimanê me yê nivîskî ku niha tê standardkirin, divê li ser dengnasya heyî û nihayî ya kurdî be, ne li ser hin texmînen etîmolojîkî bin ku dijberî rastiya niha ne. Wek din jî, zanîna mirovî herdem têra wê nake bizane ka kîjan form bi etîmolojîkî rasttir e û xeletiyên mezin jî dikarin bînin encamdan. Loma divê giringiya serekî herdem li ser dengên niha heyî be. Tenê heke çend form mimkin û berbelav bin û li kar bin, mirov dikare bipirse ka gelo kîjan ji aliyê etîmolojîyê ve rasttir e.

Zêdekirin li peyvên ewropî?

Di nivîsîna kurmançî de niha bi awayekî serdestî tenê cotkonsonantên "xw-, sp-, st-, şk-..." di peyvên xwemalî bê "i" tên nivîsîn. Bo nimûne, "xwarin, spas, standin, şkestin..."

Di peyvên ji erebî û tirkî wergirtî de du yan zêdetir konsonant li destpêka peyvê nînin. Lê carinan vokala yekem tê avêtin. Bo nimûne, peyvên "kelam, selam" yê erebî pêşî di kurmancî de bûne "kilam, silav" û paşî hin caran ew bi awayê "klam, slav" di nivîsînê de tên dîtin. Lê awayê serdest yê nivîsîna wan "kilam, silav" e û em jî vî awayê dawiyê pêşniyar dikin.

Di peyvên ji zimanên ewropî de gelek komên konsonantan li destpêkê hene. Hin ji wan ji du konsonantan pêk tên:

- blond, Brîtanya, flora, Frensa, glas, gramer, klasîk, krîz, plan, skelet, slavî, statîstîk, sprej, Swêd, traktor...)

Berê koma konsonantên hin ji van peyvan dihat sivikkirin, bi taybetî ji ber ku ew bi rêya zimanên wek farisî, tirkî û erebî diketin kurdî: plan > pîlan, glas > gelas, statîstîk > îstatîstîk, Swêd > Îsweç, traktor > terektir...

Di çend peyvekan de heta sê konsonant jî li destpêkê hene. Bo nimûne "stratejî, stratûm". Herwiha di hin peyvan de sê konsonant li pey hev li dawiya peyvê jî hene, bo nimûne "tekst".

Lê vê dawiyê di kurdî de êdî van komên konsonantan tên parastin. Anku mirov di kurdî de ti vokalan li wan zêde nake û wisa çêtir e jî. Wisa diyar e ku gotina du yan heta sê konsonantan jî li destpêkê û li derên din jî yê peyvê bo kurmancîaxivan – heke ne bo hemû kurdîaxivan – hêsan û bêzemetî ye.

Herfa "i" ya têrneker û kêtekirin

Wek qeyd û bendeke giştî mirov dikare bibêje ku her vokala kurdî bi tenê yan li gel konsonantên li dora xwe kêteyekê pêk bîne. Vokala "i" jî wisa ye. Lê dîsa jî hin peyv hene ku "i" tê de heye û vokaleka din jî heye lê dîsa jî ew ne dukîteyî lê yekkîteyî ne. Bo nimûne, di peyvên "bira, jiyar, ziman" de di her yekê de du vokal hene lê dîsa jî her yek ji wan peyveka yekkîteyî ye. Anku di axiftinê de mirov divê wan bi derbekê bibêje (bira, jiyar, ziman) wek ku "i" di wan de tine be (bra, zman). Tenê bi zor û tadeyeka nesiritî mirov dikare bibêje "*bi-ra, *ji-yan, *zi-man". Herwiha di peyvên wek "siyaset, xiyaret" de jî sê vokal hene lê dîsa jî ew di axiftinê de peyvên dukîteyî ne, "siya-set, xiya-net", ne "*si-ya-set, xi-ya-net".

Herfa "i" yan "î" li berî "y"?

Demeke dirêj e ku gengeşeyeke berdewam li ser hindê heye ka gelo gava ku "y" bê dûv "î", "î" bibe "i" yan jî ne. Niha di piraniya nivîsîna kurmancî de "î" berî "y" wek "i" tê nivîsîn. Lê dîsa jî dem-bi-dem hin kes serî dijî vî awayê nivîsînê derdixin û daxwaz dikin ku "divê 'î' wek xwe bê parastin û neyê guherandin. Yek ji sebebên neguherandina wan ya serekî ew e ku bi texmîna wan hiştina "î" li berî "y" wek "i" hêsantir e û "lojîktir e".

Li gor îy-parêzan, divê mirov binivîse: "çîya, dîyar, jîyan, sîyaset, kirîye, gotîye, xwarîye...", nenivîse "çiya, diyar, jiyar, siyaset, kiriye, gotiye, xwariye..."

Gelo îy-parêzî çendî mentiqî û lojîkî ye?

Ka em ji çend nimûneyên hêsan dest pê bikin. Em dizanin ku "î" di peyvên wek "diyar/dîyar, jiyar/jîyar" de heye ji ber ku rehê wan "dî-" (dî-tin) û "jî-" (jî-n) in. Heke mirov neguherandina "î" li berî "y" biparêze, divê mirov bi rastî jî wan peyvên wek "dîyar, jîyan" binivîse.

Lê heke em daxwaza neguherandina "î" ya berî "y" bikin, gelo em ê ji kû bizanin ka di peyva bi maneya devera bilind de bi rastî "î" heye yan jî "i"? Anku divê em binivîsin "çiya" yan jî "çîya"? Di meseleya "diyar/dîyar"ê û "jiyan/jîyan" de rehê peyvê rêber û alîkara me bû di dîtina forma "rast" de. Lê kî dizane ka di peyva "çiya/çîya" de eslen "i" yan jî "î" hebûye?

Mijareke din jî peyvên ji erebî ne. Li gor îy-parêzan divê em wan wek "sîyaset, xîyanet, ehliyet..." binivîsin. Di alfabeya erebî de (hem bi zimanê erebî û hem jî bi alfabeya erebî ya li gor zimanê kurdî yan jî li gor zimanê farisî eyarkirî) "i" nîne. Lê dîsa jî di wan zimanan de ev peyv ne wek "sîyaset, xîyanet, ehliyet" lê wek "syaset, xyanet, ehlyet" anku سیاست، خیانت، ehliyet، ne wek "sîyaset, xîyanet, ehliyet" anku سيياسهت، خيانت، نههلييهت.

Bi heman awayî, ji ber nebûna "i" di alfabeya kurdî-erebî de, peyvên xwemalî yên wek "çiya, diyar, jiyar" wek "çya, dyar, jyar" (چيا، ديار، ژيان) tên nivîsîn, ne wek "çîya, dîyar, jîyan" anku چييا، دييار، ژيان. Mirov dikare delîlên vî awayê nivîsînê hema-hema di her nivîsa kurdî ya bi alfabeya kurdî-erebî de bibîne.

Yek ji îy-parêzên dengbilind, Bahoz Baran li destpêka nivîseke¹⁸⁹ xwe dipirse, gelo meseleya "îy" û "iy" di alfabeya erebî de çawa ye. Lê ew bi xwe bersiva pirsê xwe nade – belkî bi qest ji ber ku bersivdana wê pirsê dê idiyên wî yên îy-parêziyê pûç kiribûna.

Pirseke din jî ya giring ew e ku heke mirov îy-parêziyê bike, gelo divê mirov binivîse "hatiye gotiye, kirîye..." yan jî tevî îy-parêziyê jî binivîse "kiriye, gotiye, xwariye..."?

Îy-parêz di vê meseleyê de ne hevgir in. Bo nimûne, Rozan Hazimê îy-parêz dinivîse "hatiye, gotiye..."¹⁹⁰ Lê Baran Rizgarê îy-parêz dinivîse "hatiye, kiriye, gotiye..."¹⁹¹

Heke em "îy" qebûl bikin û li gor reh û rîşên peyvê biçin, em ê bibêjin ku Hozanî xwe şaş kiriye û Rizgarî rast nivîsiye: "kir-i-ye, got-i-ye, hat-i-ye" rast in ji ber ku heke em forma dema borî ya dûr/çîrok bidin, em ê bibînin ku "i" di eslê wê de heye, ne "î": "(wî) kir-i-bû, (wî) got-i-bû, (ew) hat-i-bû", ne "(wî) kir-î-bû, (wî) got-î-bû, (ew) hat-î-bû".

Lê dîsa heke em îy-parêz bin, divê mirov binivîse "(wî) kirr-î-ye, (ew) vegerr-î-ye", "(wî) kirr-i-ye, (ew) vegerr-i-ye", ji ber ku di eslê wan de "î" heye, ne "i", wek ku ji dema borî ya dûr diyar e: "(wî) kirr-î-bû, (ew) vegerr-î-bû", ne "(wî) kirr-i-bû, (ew) vegerr-i-bû"...

Lê ya giring ne ew e ka kê ji îy-parêzan rast û kê jî xelet nivîsiye. Ya giring ew e ku parastina "îy" sergêjiyeke gelek mezin peyda dike. Kurdînivîsên normal bi taybetî lê heta zimannas jî nikarin herdem bi esehî bizanin ka "îy" kengî bi rastî di rehê peyvê de heye û divê bê parastin û kengî jî rehê peyvê bi rastî "iy" e.

Li aliyekî din jî, herdem nivîsîna "îy" li cihê "iy" argumenta serekî ya îy-parêzan bi xwe pûç dike: ew doza parastina dengên dikin lê heke mirov herdem binivîse "îy", hingê "iy" bi rastî jî di eslê peyvê de nayê parastin. Heke mirov carinan jî doza nivîsîna "îy" bike, wek di peyva "jîyan" de lê li derên din jî doza nivîsîna "iy" bike, wek di peyva "gotiye" de, hingê mirov bi temamî serê kurdînivîs û kurdîxwînên normal gêj dike.

¹⁸⁹ http://www.amidakurd.net/qunciknivis/ser%C3%AA%C5%9F%C3%AEya_%C3%AE_ya_ber%C3%AE_y_y%C3%AA

¹⁹⁰ Bo nimûne, li vê nivîsa Rojan Hazimî binêrin: <http://xweza.com/TC%20u%20pusula.htm>

¹⁹¹ Bo nimûne, li vê nivîsa Baran Rizgarî binêrin: <https://sites.google.com/a/baranrizgar.co.cc/azadiya-kurdistane/netew>

Î – pêşîn-bilind

Herfa Î/î di kurdî de nîşana vokala bilind ya pêşî ya ne-gilor e, bi gotineke din vokala girtî ya pêşî ya ne-girovir e. Mebest ji " bilind" yan " girtî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li bilindahiya devî ye (bi banê devî ve ye). Mexseda "pêşî" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li pêşiya devî ye (ne li paşiya devî ye). Merem bi "ne-gilovir, ne-gilor" jî ew e ku lêv nayên gilor- anku girovirkirin û nayên pêşve lê pehn û li cihê xwe yê asayî dimînin. Herwiha ev vokal di kurdî de dirêj e.

Di hin berhemana de li cihê jî dengî berê hin caran **î i** hatine nivîsîn û li şûna **l / i** yên kurdî jî **l / i** yên tirkî hatine nivîsîn. Lê ne Î/î yên kurdî bi dengê xwe wek **î i** yên tirkî ne û ne jî **l / i** hevdengên **l / i** yên tirkî ne. Î / î yên kurdî jî **î i** yên tirkî dirêjtir in. Bo nimûne, vokala peyva "bîr" (çala avê) ji "bir" (yek, 1) ya tirkî dirêjtir e. Herwiha **l i** yên kurdî û **l i** ne hevdeng in ji ber ku ya kurdî di devî de dengê navendî yê ber-pêşîn e anku li navendê ye lê zêdetir nêzîkî pêşiyê ye. Herçi **l i** ya tirkî ye, ew jî vokaleke navendî ye lê ver-paşîn e anku zêdetir dikeve aliyê paşiya devî.¹⁹² Loma bo nimûne "kîrin" ya kurdî û "kîrin" (bişkînin, bişkênin!) ya tirkî ne hevdeng in.

Di piraniya zimanên ewropî de ev deng bi herfa **l / i** tê diyarkirin. Di tirkî de ev deng bi herfa **î i** tê nivîsîn anku li ser herfa gir jî nuqte heye. Lê hem di tirkî de û hem jî di gelek zimanên din de ev deng ji ya kurdî kurttir e.

Bi alfabeya kurdî-erebî de ev deng bi herfa **ى** (li destpêkê **ئى**) tê nivîsîn. Di zimanên din jî yên erebînivîs de ev deng bi wê herfê yan jî bi **ي** tê diyarkirin. Di heman demê de ev herf li gor cihê xwe dikare nîşana dengê **Y/y** jî be.

Bi alfabeya kurdî-krîlî ev deng wek **И** (gir) û **и** (hûr) dihat nivîsîn.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [i] tê diyarkirin. Bo ku mirov diyar bike ku ev deng dirêj e û ne kurt e, mirov dikare di IPA-kirina kurdî de wê wek [i:] binivîse. Lê ji ber ku ev deng di kurdî de herdem dirêj e, ev cudakirin ne zerûrî ye.

Mirov dikare li vê derê guhdariya vî dengî bike.

---

¹⁹² Bo cihê "I, i" ya kurdî di devî de, li tabloya li jêr binêrin. Cihê "I i" ya tirkî ne li wir e lê li paştir e, nêzîkî U ya kurdî ye lê hinekî bilindtir e.

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Close_front_unrounded_vowel.ogg

Peydabûna dengê Î di peyvên de

Dengê Î di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** îro, îcaze, îslam...
- **li navê:** mîr, birîn, cemidîn...
- **li dawiyê:** kî, masî, kelandî...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa Ê di nivîsên kurmançî de 4,2 % ye.¹⁹³ Ev rêje wê dike nehem mişetirîn herf di nivîsên kurmançî de. Hin ji sebebê vê mişetiyê ev in:

- paşpirtika navdêrên nêr yên çemandî: *wî destî, hevalekî got*
- cînavên *kî, wî, vî,*
- paşpirtika kesî ya cînavê duyem yê yekhejmar: *tu dikî / dibêjî / çûyî / hatibûyî...*
- paşpirtika navdêrsaz (navdêran ji rengdêran çêdike): *azad → azadî, şîrîn → şîrînî*
- paşpirtika rengdêrsaz (rengdêran ji navdêran çêdike), zimansaz: *havîn → havînî, kurd → kurdî*
- paşpirtika partîsîpî: *girtin → girtî, tirsandin → tirsandî, tirsîn → tirsîyayî*
- pêşpirtika bi maneya "ev, vê": *îsal, îşêv, îro, îcar*

Li nava peyvê Î pirr berbelav e. Di nav peyvên xwemalî de di kurmançî de ew li destpêka peyvê tenê di çend peyvên demî peyda dibe: *îsal, îşêv, îro*. Ew jî tenê di devokên kurmançiya navendî de wiha ye, di devokên rojhilatî û rojavayî de ne wisa ne. Bo nimûne, îro ya navendî û standard di devokên ne-navendî de bi formên wek *hiro, iro, iroke, hîro, evro, evroke* hene lê ne bi şiklê xwe yê *îro*. Lê di peyvên ji erebî û ji zimanên ewropî hatî de zêdetir peyda dibe:

- ji erebî bo nimûne: *îslam, îbadet, îbret, îman, îmza...*
- ji zimanên ewropî: *Înternet, îluzsyon, înfarmasyon...*
- ji tirkî: *îsot¹⁹⁴, îşkence¹⁹⁵*

¹⁹³ http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

¹⁹⁴ Bo etîmolojîyê binêrin: <https://ku.wiktionary.org/wiki/%C3%AEsot>

¹⁹⁵ Bi rêya tirkî ji farisî.

Lê gelek caran ji lihevkerin di nivîsîna Î li destpêkê de nîne. Ew û I yan E gelek caran alternatîv in (*li jêrtir binêrin*).

Li dawiya peyvên xwerû jî Î kêm peyda dibe: *kî, kengî, dî, çî*. Ji bilî peyva *kî*¹⁹⁶, ji van peyvan re jî alternatîv hene ku ne bi Î lê bi vokaleke din bi dawî tî: *kingê, din, çî*. Piraniya reha û mutleq ya peydabûna Î ji sebebê çemandina peyvan û peyvsaziyê ye (*li jortir binêrin*).

Rola Î di çemandinê de di kurmançiya rojhilatî de ji ya kurmançiya navendî berçavtir e ji ber ku navdêrên yekhejmar û diyar yê nêr di rewşa xwe ya çemandî de herdem paşpirtika Î digirin:

- kurmançiya rojhilatî: *li welatî, bi agirî*
- kurmançiya navendî û rojavayî: *li welêt / welat, bi êgir / agir*

Lê hemû kurmançî vê paşpirtikê navdêrên yekhejmar û diyar yê nêr di rewşa xwe ya çemandî dixebitîne gava ku ew li pey cînavê bin:

- kurmançiya rojhilatî: *li wî welatî, bi wî agirî*
- kurmançiya navendî û rojavayî: *li wî welatî, bi wî agirî*

Yan jî gava ku di rewşa çemandî de ew li gel paşpirtika “-ek” ya nediyarîtiyê li kar bin:

- *li welatekî, bi agirekî*¹⁹⁷

Çêbûna dengê Î ji dengên din

Dengê Î di hemû lehce û devokên kurdî de heye. Ew herwiha di farisî û erebî de jî bi heman awayê kurdî heye. Di tirkî de jî ew deng heye lê ne bi qasî yê kurdî dirêj e.

Dengê Î yê zimanên îraniya navîn (pehlewî, pertî) û kevn (hexamenîşî, avestayî) di kurdî de bi piranî wek Î hatiye parastin:

kurmançî

pehlewî

avestayî

¹⁹⁶ Di kurmançî de *kê* ne varyanteke peyva *kî* ye lê forma *wê* ya çemandî ye. Bersiva peyva *kî* dikare *ez, tu, ew, em hûn...* be lê bersiva peyva *kê* jî dikare *min, te, wê, wî, me, we, wan* be. Di soranî de herdu jî *kê* ne.

¹⁹⁷ Hêjayî gotinê ye ku di vê rewşê de kurmançiya navendî paşpirtika Ê tercîh dike: *li welatekê, bi agirekê*.

bîr ¹⁹⁸	vîr	vîre-
bîst	vîst	vîseite-

Dengê Î yê kurmancî gelek caran ji encama dengêkî din e. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Peydabûna dîrokî ya dengê Î

Dengê Î yê kurmancî gelek caran ji Ê ya îraniya navîn e. Bo nimûne:

kurmancî	bide ber: ...
pîr	<i>pehlewî: pêr</i>
kî	<i>soranî, farisî: kê</i>
sîng	<i>pehlewî û belûçî: sêneg</i>
xanî	<i>farisî: xanê / xane</i>

Lê gelek caran jî Î ji encama tekdengbûna (monoftongizasyona) cotdeng anku dîftongan e.

kurmancî	farisî	pehlewî	avestayî
mîz	mîz	mêz	meêz
mî, mih	mîş	mêş	meêşe-
bîn (di-bîn-im)	-bîn-	-bên-	veên-

¹⁹⁸ Bi maneya "hiş, hizir, mejî", ne bi wateya "çala avê" ku ji erebî ye.

Peydabûna devokî ya dengê Î

Di kurmancî de Î gelek caran herwiha li cihê Û ya soranî ye:

kurmancî	soranî
xanî	xanû
kirî	kirdû

Di kurmancî de peydabûna Î gelek caran ji ji cotdengê IH e:

hin devok ¹⁹⁹	hin devokên din ²⁰⁰
bî (darek)	bih
bîn, bêhn	bihn, bêhn
rî	rih ²⁰¹
mî	mih
mîwan (bi soranî), mêvan	mihvan, mêhvan
sî ²⁰²	sih

Di hin devokên kurmancî de, Û hema-hema herdem dibe Î.²⁰³ Bo nimûne, li Dihokê wiha ye. Di hin devokan de jî ew dibe Û (lê ji ya tirkî / almanî dirêjtir):

kurmanciya giştî	bo nimûne li Zaxoyê	bo nimûne li Dihokê
bûk	bük / bwîk	bîk
dûr	dür / dwîr	dîr
zû	zü / zwî	zî

¹⁹⁹ Bi taybetî kurmanciya navendî û rojavayî

²⁰⁰ Nemaze kurmanciya rojhilatî

²⁰¹ Bi maneya "mûyên li rûyê mêran"

²⁰² Hem bi maneya "30" û hem jî bi wateya "sîber, cihê ku tav lê nade".

²⁰³ Tenê "bûn, çûn" û herwiha "û" wek peyveke serbixwe bi maneya "and" ya inglîzî di dihokî de nabin "î". Peyva "kîr" bi K-ya bêpif / nerm di dihokî de jî bi maneya endamê cinsî yê nêran e. Bi K-ya bipif / req ew di dihokî de maneya "kûr" (ava bilind) dide.

şûştin	şüştin / şwîştin	şîştin
qanûn	qanûn / qanwîn ²⁰⁴	qanîn
tabût	tabût / tabwît ²⁰⁵	tabît

Wek ku tê dîtîn, ev guherîn hem di peyvên xwemalî de (bo nimûne *bûk*, *zû*) û hem jî yên esil-biyânî de (wek mînak *qanûn*, *tabût*) de tê kirin.

Heta hin caran O ya kurmanciya giştî jî di dihokî de dibe Î (di zaxoyî de ew dibe Ü):

kurmanciya giştî	zaxoyî	dihokî
kon	kün / kwîn	kîn ²⁰⁶
rovî	rüvî / rwîvî	rîvî
kovî	küvî / kwîvî	kîvî

Guherîna ji ber çemandinê

Li jor behsa peydabûna Î wek encama çemandin û girêdana navdêran hatiye kirin. Ew di kurmancî de giringtirîn awayê peydabûna dengê Î ye. Di soranî de di girêdana navdêran de Î hê jî ji kurmancî berfirehtir peyda dibe ji ber ku li cihê paşpirtikên kurmancî yên mê (-a) û yên nêr (-ê) yên girêdanê -î heye û herwiha li cihê paşpirtika girêdanê ya pirhejmarîyê jî (bi kurmancî -ên) di soranî de -anî heye ku bi dengê Î ye.

Herwiha di kurmancî de Î wek encama çemandina lêkeran jî peyda dibe. Di kurmanciya standard de xaseten di rehê dema niha yê lêkerên bi -andin yan -andin bi dawî tî de, di dema niha de -în dikeve cihê wan²⁰⁷:

forma rader	rehê dema niha
çandin	di-çîn-im
standin, stendin	ne-stîn-e

²⁰⁴ "-wî-" li vê derê ne du dengên ji hev cuda ne lê tenê wek nîşana dengê Ü ya dirêj hatine nivîsîn. Eger ew du dengên cuda bûna, hingê peyva "qanwîn" dê wek "qan-wîn" bihata xwandin lê di rastiyê de ew wek "qa-nwîn" tê gotin.

²⁰⁵ "-wî-" li vê derê ne du dengên ji hev cuda ne lê tenê wek nîşana dengê Ü ya dirêj hatine nivîsîn. Eger ew du dengên cuda bûna, hingê peyva "qanwîn" dê wek "qan-wîn" bihata xwandin lê di rastiyê de ew wek "qa-nwîn" tê gotin.

²⁰⁶ Bi K-ya nerm / bêpif ji "kîn" ya bi wateya "kerb" tê cudakirin.

²⁰⁷ Di soranî de li cihê Î ya kurmancî di van rewşan de Ê heye. Di zazakî û farisî de A/E wek xwe dimîne, bi Î/Ê naguhere.

hejandin	di-hejîn-in
xwandin, xwendin	bi-xwîn-in

Di nivîsîna piraniya nivîskaran de, Î li berî Y dibe I.²⁰⁸

Di çemandinê de, eger di peyva xwerû de yan di rehê lêkerê de ji xwe Î hebe, êdî Î-yeke din lê nayê zêdekirin:

- iqtisad = aborî, ekonomî → iqtisadî = (dîsa) aborî, ekonomî(k) – (ne *aboriyî, *ekonomiyî)
- Elî → mala Elî (ne *mala Eliyî)
- tu hatî (bide ber "ez hatim") → tu "hatî" (bide ber "ez hatime") – ne *tu hatiyî
- tu di-jî (bide "ez di-jî-m") – ne *tu dijjiyî

Guherîna Î bi dengên din

Hin peyv hene ku tê de Û bi eslê xwe Î bû. Di kurdî de peyva ji erebî ya bi maneya *birêveber, serperîşt, gerînende* bi piranî bi forma midûr tê gotin. Lê eslê wê yê erebî *mudîr* e anku di kîteya duyem de Î heye, ne Û. Wek ku tê dîtin, Î bi Û guheriye.

Herwiha bi maneya *cejna jidayikbûna Mihemed pêxember* yan *duayên ku bi wê minasebetê tên kirin*, di kurmançî de mirov bi piranî forma *mewlûd* (li gel şiklê *mewlîd*) dibîne. Eslê peyvê bi erebî *mewlid* e anku bi I (*kesre*) ye, ne bi Î (*ya*) yan jî Û (*waw*) e. Ji ber ku I di peyvên erebî de carinan bi kurdî dibe Î, mirov dikare texmîn bike ku peyv wiha guheriye :

- mewlid → mewlîd → mewlûd

Dengê Î di peyvên esil-erebî de

²⁰⁸ Bo nîqaşa li ser sebebên guherandina Î+Y → IY, binêrin nivîsara me ya li ser dengê "i" li jor.

Di erebî de du dengên Î hene ku yek tam hevdenga Î ya kurdî ye û bi herfa ع tê nivîsîn. Dengê din kurttkir e lê piçekê ji « i » ya kurdî pêştir tê gotin. Ew adeten di nivîsan de nayê diyarkirin lê dikare bi xetikeke li jêr konsonantan (bi navê *kesre*) were danîn.

Adeten Î ya dirêj ya erebî ع bi herfa Î neqlî kurdî tê kirin:

- *mîr* ji erebî *emîr*
- *cîran* ji erebî *cîran*
- *dîk / dîkil* ji erebî *dîk*
- *îman* ji erebî *îman*

Herfa “i” jî adeten li cihê *kesre* ya erebî li kar e:

- *emir* ji erebî *emir* (ferman)
- *kitêb* ji erebî *kitab*
- *fikir* ji erebî *fikir*

Lê gelek caran di kurdî de Î li cihê “i” (kesre) ya erebî jî tê bikaranîn:

- *îslam* ji erebî *islam*
- *însan* ji erebî *insan*
- *îbadet* ji erebî *‘ibade(t)*
- *îlac* ji erebî *‘ilac*

Lê piraniya van peyvan

- *însan / insan*
- *Îhsan / Ihsan*
- *Îsmaîl / Ismaîl*

Herçi navên mirovan in, di gelek ji wan de I dikeve yan jî cihê xwe diguherîne:

- *Isma’îl* → *Simaîl* → *Simayl* → *Simo* → *Simko*
- *Ibrahîm* → *Birahîm* → *Birehîm* → *Birayîm* → *Birho* → *Biro*

Hin caran ev ketin di peyvên din de jî çêdibe:

- *ittifaq* → *tifaq*

Dengê Î di peyvên esil-ewropî de

Herfa I di piraniya zimanên ewropî de adeten wek dengê Î yê kurdî (lê gelek caran kurttir) tê gotin. Di fransî de ew li pêş dengên M û N zêdetir dişibe E-ya kurdî yan jî A-ya kurdî lê kurttir. Tirkî – ku piraniya peyvên ewropî bi rêya wê dikevin kurdî, bi taybetî kurmanciya nivîskî – I-ya peyvên ewropî dike Î lê li berî M û N, di bin tesîra fransî de dike E. Di kurdî de jî Î ya van peyvan ji tirkî wek Î tê neqilkirin û E jî her wek E.

- fransî *iluzion* → tirkî *iluzion* → kurdî *îluzion*
- fransî *information* → tirkî *enformasyon* → kurmancî *enformasyon*

Di ser re jî tirkî du yan zêdetir konsonantan li destpêka peyvan qebûl nake, loma Î-yekê li destpêka wan zêde dike:

- fransî *station* → tirkî *istasyon* → kurdî *îstasyon*

Lê di rastiyê de zêdekirina Î li van peyvan di kurmancî de qet ne hewce ye ji ber ku kurmancî bi xwe dikare hin komên konsonantan li destpêka peyvê qebûl bike û çend komên xwe bi xwe jî hene:

- stran, stêr, stewr...
- sk_estin, şkeft...

Loma formên wek *stasyon*, *statistîk*, *stadyûm* tercîhkirî ne, ne **îstatîstîk*, *îstasyon*, *îstadyûm*". Herwiha parastina I li berî M û N jî ji guherandina wan ya bi E maqûltir û beraqiltir e:

- informasyon (ne **enformasyon* lê ne **înformasyon* jî)
- imparator (ne **emparator* lê ne **împarator* jî)

Wek din jî, bi piranî parastina I wek xwe (ne guherandina wê bi Î) çêtir e :

- televizyon (ne *televîzyon*)

Tenê di kîteya dawiyê de mirov zêdetir I dike Î ji ber ku di kurdî de di navdêrên xwerû (neçemandî / netewandî) de kîteya dawiyê girankirî anku kirpandî ye û loma dirêjtir e :

- statistîk (tenê I-ya kîteya dawiyê bi Î tê guherandin)
- dimînutîv (ne **dîmînutîv* lê ne **diminutiv* jî)

Dengê O – nîv-bilind û paşî

Herfa **O / o** di kurdî de nîşana vokala nîv-bilind ya paşî ya gilor e, bi gotineke din vokala nîv-girtî ya paşî ya girovir e. Mebest ji "nîv-bilind" yan "nîv-girtî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li nêzîkî bilindahiya devî ye lê ne bi temamî bi banê devî ye. Mexseda "paşî" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li paşîya devî ye (ne li pêşîya devî ye). Merem bi "gilovir, gilor" jî ew e ku lêv têên gilor- anku girovirkirin û têên pêşve, ne pehn in û li cihê xwe yê asayî namînin. Herwiha ev vokala di kurdî de dirêj e.

Bi alfabeya kurdî-erebî de ev deng bi herfa **و** (li destpêkê **ئو**) tê nivîsîn. Di erebiya standard de ev deng nîne lê di neqilkirina peyvên biyanî de ev deng bi herfa **و** (û/w) tê nivîsîn. Di farisî de li cihê O ya peyvên kurdî bi piranî **û** ku bi **و** tê nivîsîn. Di farisî O-yeke ji ya kurdî kurttir heye ku nayê nivîsîn yan jî bi *zemmeyê* (herfa **و** ya jorivîs û hûrik li ser konsonantan) tê nivîsîn. Tarîxiyên ev O-ya farisî ne hevrehê O-ya kurdî ye lê hevrehê U ya kurdî ye. Bo nimûne, di farisî de peyva *kurd* wek *kord* tê gotin lê O-ya wê ji O-ya peyvên kurdî kurttir e.

Bi alfabeya kurdî-krîlî ev deng wek **O** (gir) **o** (hûr) dihat nivîsîn.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [o] tê diyarkirin. Bo ku mirov diyar bike ku ev deng dirêj e û ne kurt e, mirov dikare di IPA-kirina kurdî de wê wek [o:] binivîse. Lê ji ber ku ev deng di kurdî de herdem dirêj e, ev cudakirin ne zerûrî ye.

Mirov dikare li vê derê guhdariya vî dengî bike.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Close-mid_back_rounded_vowel.ogg

Peydabûna dengê O di peyvan de

Dengê O di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** ode, oxir, ofîs...
- **li navê:** gore, hol, morîk...

- **li dawiyê:** gelo, hevalo, Heso...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa O di nivîsên kurmançî de 0,95 % ye.²⁰⁹ Ev rêje wê dike nadirtirîn vokal anku ew ji hemû vokalên din kêmtir di nivîsên kurmançî de peyda dibe. Ji konsonantan jî tenê pênc lib (F, Q, C, Ç, P) ji wê kêmtir di nivîsên kurmançî de tên dîtin.

Ji bilî çend peyvên gazîkirinê (wek oh, of, ox, oy), li destpêka peyvên xwemalî (îranî, hindûewropî) ew di kurmançî de peyda nabe.²¹⁰ Ji ber ku ev deng di zimanê erebî de jî nîne, ew di peyvên kurmançî yên esil-erebî de jî li destpêkê nayê dîtin. Di nav peyvên xwemalî de O li dawiya peyvê jî hema-hema nayê dîtin. Çend nimûneyên awarte û istisna ku piraniya wan jî hin varyantên xwe yên din hene (varyant di nav kevanokan de): *bo (bona, boyî), co (cok, cuhik), ço (çîv), do (duh, duhî), go (got), ho (wiha, hosa), jo (ji bo), ko (ku; kuh, kut) lo, no (na, ne), ro (robar, rûbar; roj), xo (xwe)*...

Dengê O li dawiya peyvê bi piranî bi forma vokatîv (gazîkirinê) ya peyvên nêr û peyvên pirhejmar peyda dibe

- hevalo!
- gelo!
- Ehmedo!
- zarokino!

Li nava peyvên xwemalî O bi rêjeyeke mezintir peyda dibe û mirov dikare gelek nimûneyan bide. Lê gelek ji van peyvan jî di rastiyê de bi eslê xwe biyanî ne (*li jêrtir binêrin*).

Peyvên bi O dest pê dikin, yên ku ji mêj ve di kurdî de peyda dibin, bi piranî ji tirkî ne:

- ode, ordek, oxir, ordî

---

²⁰⁹ http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

²¹⁰ Mirov hin caran peyva *umêd* bi forma farismancî *omêd* dibîne lê forma wê ya serdest di kurmançî de *umêd* e û herhal di kurmançî peyva serdest bi wê maneyê hevrehê wê ya xwerû-kurmançî *hêvî* ye û *umêd* wergirtineke ji farisî ye. Herwiha navê esil-erebî عمر di kurdî de gelek caran bi awayê Omer tê dîtin. Lê di kurmançî de ji berê ve ew Emer hebûye û herwiha formên Umer, Imer jî jî hene. Mirov dikare bi hêsanî bibêje ku forma Omer ji tesîra farisî yan tirkî ye.

Peyva *ol* ya ku vê dawiyê medyaya kurdî gelek bi maneya *dîn*, *diyanet* bi kar tîne ji tirkî *yol* (rê) e û pêşî bi maneya *terîqet* (ji erebî *terîq* = rê) hatiye biemilandin û taliyê maneya wê hatiye berfirehkirin û wateya *dîn*, *diyanet* lê hatiye barkirin.

Lê heta di peyvên ji tirkî hatî de jî hewleke rêgirtina li ber peydabûna O li destpêka peyvan heye. Peyva *ode* di gelek devokan de bûye *hode* û di hinan de jî bûye *wede*. *Ordek* li piraniya deveran bûye *werdek*. *Oxir* li Behdînan bûye *wexer*.

Vê dawiyê gelek peyv ji zimanên ewropî (xaseten bi forma xwe ya fransî bi rêya tirkî) ketine kurdî û O tê de heye:

- otonomî, otomobîl, ofîs, otomatîk, otêl²¹¹

Lê heta di peyvên esil-ewropî de jî di kurmancî hin caran rê li ber O-yê hatiye girtin. Bo nimûne, peyva *otomobîl* pêşî bûye *tomobîl*, paşî *tumubîl* û di navberê de jî R lê zêde bûye û di encamê de forma *tirimpêl* jê peyda bûye!²¹²

Çêbûna dengê O ji dengên din

Dengê O di kurmancî, soranî, zazakî û hewramî de heye. Di kurdiya başûrî de li cihê wê adeten wek farisî Û heye.

Dengê O yê zimanên îraniya navîn (pehlewî, pertî) di kurmancî de bi piranî wek O ye. Berevajî kurmancî, di farisî de ew adeten bûye Û:

kurmancî	pehlewî	farisî
roj	roc	rûz
co, cok	coy, yoy	cû, cûy

Lê dîsa jî dengê O yê kurmancî gelek caran ji encama dengê din e. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

²¹¹ Li gel forma *hotêl*, herwiha di hin devokan de bûye *ûtêl* / *ütêl*.

²¹² Mimkin e ku sebebê zêdebûna R li vê peyvê onomatopoesî anku zarîvekîrîna dengê otomobîlan (tirrriiiiiiii...) be.

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Peydabûna dîrokî ya dengê O

Dengê O yê kurmancî gelek caran ji EW e. Bo nimûne:

kurmancî	ji erebî
dor	dewr
xox	xewx
lome	lewme
tobe	tewbe

Di navbera kurdî û zimanên kevn û navîn yê îranî de jî –EW- yan –AW bûye O:

kurmancî	bide ber
roj	îraniya kevn *rewç- (avestayî: reoç)
go-lik ²¹³	îraniya kevn *gaw-
go-şt	ji îraniya kevn *gaw-tenu (leşê gayan)

Li hêleke din, kurmancî –EW-/-WE- parastiyê lê hin ziman û zaravayên dine w guherandiye:

- kurmancî *xweş*, soranî *xoş*, farisî *xûş*
- kurmancî û soranî *ew*, farisî û zazakî *o*

Tarîxiyên carinan dengê O di kurmancî de ji –UF- / -UV- jî peyda bûye:

kurmancî	bide ber
----------	----------

²¹³ -lik paşpirtikeke biçûkkirinê ye.

gotin	farisî: guften (→ goften) ²¹⁴
cot	farisî: cuft (→ coft)

Komdengên –IW- yan –IWA- jî dikarin bibin O:

- *conega* ji *ciwan-e-ga*

- *dozde(h)* ji *diwazdeh/duwazdeh* ji *duazdeh

Di hin devokan de jî –IW- ketiye:

- *canega*
- *dazde(h)*
- herwiha *can* bi maneya *ciwan*

Dengê tirkî Ö û herwiha ew deng ji zimanên ewropî di kurdî de adeten dibe O:

- tirkî *ördek* → kurdî *ordek* (paşî herwiha *werdek*)
- tirkî *kötü* → kurdiya devkî *kotî* (xirab)
- tirkî *köprü* → kurdiya devkî *koprî* (pir, rêya di ser avê re)
- fransî *coiffeur* [kwaför] → tirkî *kuaför* → *kuafor, kwafor, kiwafor* (porsaza jinan)

Lê di hin nimûneyan de Ö dikare bibe Ê jî:

- fransî *chauffeur* [şoför] → tirkî *şoför* → kurdî *şofêr*

Peydabûna devokî ya dengê Î

Dengê O herwiha gelek caran ji encama dengên UH, UHI, UHU, UHE ye:

Bi O	bi dengê din
do (roja berî îro)	duh, duhî
don (rûn, bez)	ji erebî: duhun
dotin	bi devokî: duhtin

²¹⁴ Vê dawiyê U-ya wan di farisî de jî bûye O.

do(t)	duh(t)mam
borandin, borîn	buhirandin, buhirîn
guherandin/guhartin, guherîn (kurmancî)	gorrandin, gorran (sorani)
mor, muhir, muhr, mih	ji erebî: muhir

Di hin peyvên de O ya kurmanciya giştî û nivîskî wek Û tê dîtin. Li hin deveran, ew wek Û-yên din heta dibe Î jî

Heta hin caran O ya kurmanciya giştî jî di dihokî de dibe Î (di zaxoyî de ew dibe Û):

kurmanciya giştî	zaxoyî	dihokî
kon ²¹⁵	kün / kwîn	kîn ²¹⁶
rovî ²¹⁷	rüvî / rwîvî	rîvî
kovî ²¹⁸	küvî / kwîvî	kîvî

Guherîna ji ber çemandinê

Li jor behsa peydabûna O wek paşpirtika forma vokativ (gazîkirinê) hatiye kirin. Ew di peyvên xwemalî de giringtirîn awayê peydabûna dengê O ye.

Herwiha di kurmancî de O wek encama çemandina lêkerê jî peyda dibe. Peyva bi maneya *bi avê paqij kirin* di kurmancî de li gor devokan dikare *şuştin, şuştin, şuştin / şwîştin, şîştin*. Lê di hemû devokên kurmancî de rehê wê yê dema niha –şo- ye anku bi O ye. Herwiha peyva *dotin* jî bi gelek devokan *duhtin* e lê dîsa jî bi wan devokan jî rehê dema niha yê wê lêkerê –doş- e anku bi O ye.

²¹⁵ Ji tirkî *kon-mak* (bi cih bûn, war danîn)

²¹⁶ Bi K-ya nerm / bêpif ji "kîn" ya bi wateya "kerb" tê cudakirin.

²¹⁷ Bide ber farisî *robah*, pehlewî *robas*.

²¹⁸ Bide ber farisî *kohî* (çiyayî, kovî), zazakî *ko* (çiya).

Dengê U – ber-bilind û ber-paşîn

Husein Muhammed

Herfa **U / u** di kurdî de nîşana vokala ber-bilind ya ber-paşîn ya gilor e, bi gotineke din vokala bergirtî ya ber-paşî ya girovir e. Mebest ji "ber-bilind" yan "ber-girtî" ew e ku di dema çêbûna vî dengî de ziman li nêzîkî bilindahiya devî ye lê ne bi temamî bi banê devî ye. Mexseda "ber-paşîn" ew e ku ziman di dema peydabûna vî dengî de li nêzîkî paşîya devî ye lê ne bi temamî li aşiyê ye. Merem bi "gilovir, gilor" jî ew e ku lêv tên gilor- anku girovirkirin û tên pêşve, ne pehn in û li cihê xwe yê asayî namînin. Ev vokal di kurdî de kurt e.

Bi alfabeya kurdî-erebî de ev deng bi herfa **و** (li destpêkê **ئو**) tê nivîsîn. Di erebiya standard de ev deng heye lê di nivîsînê de li nav û dawîya peyvê adeten nayê nivîsîn ji ber ku di wî zimanî de axlebe vokalên kurt di nivîsîn normal de nayên diyarkirin. Lê ew dikare bi hereketa *zemmeyê* were diyarkirin ku herfikeke jorivîs ya wek **و** ye lê hûriktir e û li raserî konsonanta berî wî dengî tê danîn. Di farisî de jî ev deng adeten nayê nivîsîn lê carinan bo rêgirtina li ber xeletfehmkirinê ew wek erebî bi *zemmeyê* tê diyarkirin. Niha di farisiya tehranî de – lê ne di deriya Efxanistanê yan tacikî de – dengê U bûye O lê ji O-ya kurdî kurttir. Loma bo nimûne peyva *kurd* bi farisî bi awayê *kord* tê gotin.

Herfa kurdî U û ya tirkî U ne hevdeng in. Ji aliyê cihê derketinê ve û herwiha ji aliyê dirêjahiya xwe ve jî, U-ya tirkî ji U-ya kurdî zêdetir dişibe **Û**-ya kurdî lê bi temamî ne wek wê ye jî. Di neqilkirina ji peyvên erebî de U di tirkî de bi piranî li wan cihan heye ku di kurdî de **Û** heye. Li cihê ku di kurdî de U heye, di tirkî de adeten (lê ne herdem) **Û** heye:

- kurdî *qanûn*, tirkî *kanun*
- kurdî *mumkin*, tirkî *mümkün*

Bi alfabeya kurdî-krîlî ev deng wek **Ö** (gir) û **ö** (hûr) dihat nivîsîn.

Ev deng bi alfabeya dengnasî ya navneteweyî (IPA) bi nîşana [u] tê diyarkirin. Herçi [u] ye, ew di sîstema IPAYê de nîşana dengê wek **Û** ya kurdî ye.

Mirov dikare li vê derê guhdariya vî dengî bike:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Near-close_near-back_rounded_vowel.ogg

Peydabûna dengê U di peyvan de

Dengê O di kurdî de dikare li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibe:

- **li destpêkê:** umêd, umet, Urdin...
- **li navê:** guh, kurd, quling...
- **li dawiyê:** du, ku, tu...

Li gor lêkolînên me yên berî niha, rêjeya herfa Ê di nivîsên kurmançî de 1,3 % ye.²¹⁹ Di nav vokalan de tenê O ji wê kêmtir peyda dibe.

Li destpêka peyvên xwemalî (îranî, hindûewropî) ew di kurmançî de peyda nabe.²²⁰ Li dawiyê jî ew tenê di çend peyvan de heye: *du, ku, tu* û herwiha di hin devokan de *çu* (ti, hîç).

Li nava peyvên xwemalî U zêdetir peyda dibe. Di peyvên ku U li nav yan dawiyê heyî de jî adeten forma bi U tenê varyant yan alternatîveke formeke din ya bê U ye. Bi piranî forma bê U di nivîsîna kurmançî de serdest û standard e. Mebest ji “serdest” li vê derê ew e ku ew form ji formên din yên nivîsîna heman peyvê zêdetir di nivîsan de tê dîtin. Merem ji “standard” jî ew e ku piraniya nivîser û zimannasan wê formê beramber formên din tercîh û pêşniyaz dikin. Di tabloyê de forma serdest û standard hatiye qelewkirin:

peyvên bi U li navê yan dawiyê	forma/formên heman peyvê bê U
awur	awir
bulbul	bilbil
cuhû	cihû
dukan	dikan
fulan	filan

²¹⁹ http://nefel.com/kolumnists/kolumnist_index.asp?MemberNr=33

²²⁰ Ji nimûneyên li jor, *umet* ji erebî ye, *umêd* wergirtineke ji farisî ye u hevrehê *hêvî* ya kurmançî ye, *Urdin* bi rêya erebî ji îbranî ye. Di nivîsan de mirov peyvên wek *umir* (jî, temen, hîn) û *Umer* (Emer, navekî mêran e) dibîne lê ew ne bi dengêkî vokalîk (U) lê bi dengêkî konsonantîk (eyn) dest pê dikin.

huner	hiner
nuha	niha
tu	ti
zuha	ziha, ziwa

Wek ku ji van nimûneyan diyar dibe, di piraniya wan de ne forma bi U lê ya bi I serdest in. Istisnaa van ya diyar peyva *huner* e. Lê em hemû baş dizanin ku ev peyv di kurmancî de pir nû ye, li sedsala bîstem bi rêya soranî ji farisî ketiye kurmanciya nivîskî. Di rastiyê de forma wê ya xwerû-kurmancî *hinêr* e ku hê jî di hin devokan de tê bihîstin. Lê maneya *hinêrê* piçekê ji ya *hunerê* cuda²²¹ ye. Huner bi inglîzî *art* e, *hinêr* jî *prohess, adroitness, dexterity, vigor/vigour* e anku hêz, şîyan, taqet, zever, zîrekî, xurtî ye.

Ji peyvên *tu, ti* (hem bi maneya “you” ya inglîzî û hem jî bi wateya “any” ya heman zimanî) di kurmanciya nivîskî de forma *tu* serdest e lê di axiftina bi piraniya devokên kurmancî mirov ihtimalen zêdetir *ti* dibihîze. Hin nivîskar jî – ez bi xwe jî di nav de – forma *tu* bi maneya kesê duyem (inglîzî “you”, tirkî “sen”, erebî “ente”, farisî “tû”) û forma *ti* jî bi wateya *çu, hîç* (inglîzî “any”, tirkî “hiç”, erebî “eyy”, farisî “hîç”) dinivîsin.

Lê U di hemû haletan de nikare bibe U. Eger em U-a pey G, K, Q, X biguherînin, maneya peyvê dikare biguhere yan jî peyveke tineyî ya bêwate jê derkeve.

Anku gelek caran U dikare cihê xwe bide I. Tenê piştî G, K, Q, X dengê U nikare herdem bi I biguhere:

- “kul” û “kil” du peyvên ji hev cuda ne
- “guh” û “gih” (geh) ne hev wate ne
- “qumar” nikare bibe “qimar”
- “Kurdistan” nabe “*Kirdistan”

²²¹ Me nivîsiye *cuda*, ne *cida*. Di rastiyê de jî *cuda* ji *cida* serdesttir e. Lê ev peyva kurmanciya rojhilatî di rastiyê de wergirtineke ji farisî ye ji ber ku D di peyvên xwerû-kurmancî de di navbera du vokalan de peyda nabe. Bo nimûne, beramberî *badem* ya farisî di kurmancî *bahîv/behîv* heye. Formên kurdî yên vê peyvê *cihê* (kurmanciya navendî) û *ciya* (soranî û zazakî) ne lê *cuda* ya esil-farisî ev demeke dirêj e ku di kurdî de li kar e.

Husein Muhammed: *Dengasî di kurdî de*

- piraniya kurdan li cihê “kurd” nabêjin “kird”²²²

- “xulam” heye lê “*xilam” peya be

Lê “ku-“ ya hin devokan jî carinan di devokên din de “ki-“ ye: “kirmanc, kirm” di kurmanciya rojhilatî de beramberî “kurm, kurmanc” di devokên kurmanciya navendî de.

Bo nivîseke me ya taybet li ser guherîna U bi I, kerem bikin binêrin:

<http://www.kulturname.com/?p=9833>

Çêbûna dengê U ji dengên din

Dengê U di kurmancî, soranî, zazakî û hewramî de heye. Di farisî de jî hebû lê di farisiya nû ya tehranî de bûye O ya piçekê ji O-ya kurdî kurttir.

Dengê U yê zimanên îraniya navîn (pehlewî, pertî) di kurmancî de hin caran wek U maye:

kurmancî	pehlewî	sogdî
guh	guş	nguş

Lê dîsa jî dengê U yê kurmancî gelek caran ji encama dengê din e. Mirov dikare van guherînan li ser sê beşan parve bike:

- guherîna dîrokî
- guherîn li gor devokan
- guherîn ji ber çemandinê

Peydabûna dîrokî ya dengê U

Piraniya peyvên ku U tê de heye lê U-ya wan dikare bi dengê din (xaseten I) biguhere, ji erebî yan bi rêya erebî ji zimanekî din ketine kurdî:

- dukan (dikan)

---

²²² “Kird” di zazakî de maneya “zaza” dide lê helbet ew û “kurd” peyvên hevreh in. Di soranî de “kird” maneya “kir” dide (ji “kirdin = kirin”).

- bulbul (bilbil)

- bum (bim)

Lê U nemaze li pey G, K, Q, X di peyvên xwemalî de jî heye û di van rewşan de ew bi I naguhere (yan eger biguhere, maneya peyvê dikare biguhere):

- guh, gul, gund...

- kuncî, kun, kul...

- xurt, xurme, xurandin...

- qul, quz, qunc...

Anku U-ya xwemalî bi piranî tê parastin lê ya ji erebî bi I tê guherandin. Lê U-ya ji erebî jî li pey K, Q, X tê parastin (di erebî de G nîne loma peyvên bi wê ji erebî neketine kurdî jî):

- kufir (ne *kifr)

- qumar (ne *qimar)

- xulam (ne *xilam)

Dengê “gu-“ yê kurdî û “go-“ yê bi piranî ji dengê “vi-, ve-“ yên îraniya navîn û kevn e ku niha jî di zazakî û hewramî de wek “vi-“ maye:

kurmancî	farisî	pehlewî	zazakî	hewramî	avestayî
gul	gol	gil	vil	vil	veridhe-
gur(g)	gorg	gurg	verg	werg	vehrke-

Lê carinan jî U-ya “gu-“ ji guherîna –EW- yan –AW- bi U ye:

- “guhan” ji “gew-, gaw-“ (ga, manga)

Peyvên bi “ku-“ û “qu-“ kêman caran hevrehên xwe di zimanên kevn yên îranî de hene. Wisa diyar e ku piraniya wan ji zimanên din ketine zimanên îranî lê etîmolojiya gelek ji wan ne diyar e.

Peydabûna devokî ya dengê U

Dengê U di carinan di kurmanciya navendî de li cihê I ya kurmanciya rojhilatî heye:

kurmanciya navendî	kurmanciya rojhilatî
kurm	kirm
kurmanc, kurmancî	kirmanc, kirmancî

Gelek caran –UH-, -UHI-, -UHU-, -UHE- û O li gor devokan (xaseten di navbera kurmancî û soranî de) bi hev diguherin

kurmanciya navendî	kurmanciya rojhilatî	soranî
buhirîn	borîn	burdin
guher(r)în	guh(r)rîn	gor(r)an
cuhik, cihuk,	cok, co	co

Guherîna ji ber çemandinê

Tenê kêman caran tesîra çemandinê li ser guherîna dengê U heye.

Lê peyva bi maneya *bi avê paqij kirin* di kurmancî de li gor devokan dikare *şûştin, şuştin, şüştin / şwîştin, şîştin*. Lê di hemû devokên kurmancî de rehê wê yê dema niha –şo- ye anku bi O ye. Herwiha peyva *dotin* jî bi gelek devokan *duhtin* e lê dîsa jî bi wan devokan jî rehê dema niha yê wê lêkerê –doş- e anku bi O ye.

Dengên Ê-yê di kurdî de

Wek U-ya dirêj

Dengê Ê yek ji vokalên zimanê kurdî ye. Di piraniya devokên kurmancî û soranî de ew hevberî dengê [u] yê alfabeya dengnasî ya navneteweyî ye û dirêj e anku bi IPAYê wek [u:] tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-erebî de ew li nav û dawiya peyvê bi du "waw"an (وو) tê nivîsîn. Di zimanê erebî û yê farisî de ew hevdenga "waw" a (و) vokal e, wek di peyva "qanûn / قانون" de. Di tirkî de ew bi herfa U tê nivîsîn lê Ê-ya kurdî piçekê ji U ya tirkî dirêjtir e. Ne bi temamî be jî, Ê di piraniya devokan de gelek nêzîkî dengê U-ya kurdî lê dirêjtir e.

Xusûsiyetên vî dengî wiha ne: "girtî / bilind, paşkî, girovir". Bilindî/girtî tê wê maneyê ku ziman nêzîkî banê devî ye, paşkî tê wateya wê ku ziman li paşya devî ye û girovirî jî wê diyar dike ku ji herdu aliyên devî ve lêv li ser hev hatine şidandin lê li nîva devî lêv vekirî ne û li wê derê ber bi pêş ve hatine dehdan.

Mirov dikare li vê derê guhê xwe bide wî dengî:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Close_back_rounded_vowel.ogg

Ev deng di piraniya devokên kurdî de, ne bi berfirehî be jî, li nava peyvê heye: "bûk, cûn/cûtin, çûn, dûr, gûn, hesûn/sûn, kûp, Mûş, Nûh, pûç, sûr, şûr, tûr, zûr..."

Li dawiya peyvê Ê bi taybetî di çend lêkerên çemandî de heye, wek: "bû, cû, çû." Herwiha di hin peyvên serbixwe de jî: "mû, gû, rû, tû, zû..." Peyva "dû" bi maneya "li pey, li pişt" tenê di hin devokan de wisa ye, di yên din de wek "dûv" e. Di soranî de ew maneya "du" (2) ya kurmancî dide û di kurmancî de jî ew awayê nivîsîna hejmara "2" hin caran tê dîtîn.

Li destpêka peyvê Ê kêman peyda dibe. Hin navên ji erebî yên wek Yûsif, Yûnis di nav gel de wek Êsiv, Ênis tên yan dihatin gotin. Di peyva "ûr" de di nivîsînê de Ê li destpêkê heye lê di rastiyê de di gotinê de li destpêka wê dengê "eyn" heye. Peyva "ûtî, ûte" ya ji tirkî wergirtî yek ji kêman peyvan e ku bi Ê dest pê dike. Carinan navên hin welatan (Urdu, Ukrayna, Uganda) yan zimanekî (urdûyî) bi Ê tên nivîsîn lê di rastiyê de U zêdetir li wan tê.

Wek Ü-ya dirêj

Lê di hemû devokan de dengê Û di peyvên wek nimûne li jor dayî de wek Û bi xusûsiyetên wê yê li jor nayê gotin. Ew zêdetir dengêkî wek Ü-ya tirkî lê dirêjtir e. Di sîstema IPAYê de ew wek [y] tê nivîsîn û ji ber ku dirêj e, awayê diyarkirina wî ya deqîq dibe [y:].

Bo guhdarîkirina vî dengê, hûn dikarin vê lînkê vekin û kabika dengê bitikînin:

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Close_front_rounded_vowel.ogg

Di alfabeya kurdî-latînî de ew li nava peyvê hin caran bi -wî- tê nivîsîn (bwîk = bûk) û di alfabeya kurdî-erebî de jî li gor heman rêbazê (بویک = بووک) tê diyarkirin lê em ê li jêrtir eşkere bikin ku çima ev awayê nivîsînê di rastiyê de ne biserketî ye û rastiya wî dengê diyar nake.

Cudahiya dengê Ü li gel Û ew e ku Û dengêkî paşkî ye anku ziman li paşiya devî ye lê di derxistina Ü de ziman li pêşiya devî ye.

Berbelaviya Ü-yê

Ne piraniya kurdîaxivan lê hejmareke mezin li çendîn deverên cuda yê Kurdistanê û di nav qîsekerên sê zaravayên cuda de Û-yê wek Ü-yê dibêjin. Di kurmançî de ev awayê dengkirinê di hin devokên rojhilatî²²³ de, bi taybetî li Behdînan lê herwiha li hin deverên Botan û Hekariyan jî heye: "dûr / dwîr, kûr / kwîr, zû / zwî, mü / mwî" li cihê "dûr, kûr, zû, mü" yê standard.

Ev diyarde di devoka behdînî de wisa sîstematîk e ku ji bilî peyvên "bûn, çûn, û"²²⁴ û formên wan yê çemandî (çûbû, nebûn...) di hemû peyvên din de Û-ya kurmançiya giştî dibe Ü / -WÎ-. "Çûn" di behdînî de jî wek kurmançiya giştî "çûn" e, "bûn" li hin deveran "bûn" e (bo nimûne li Dihokê), li

---

²²³ Bo parvekirina devokên kurmançî li gor rêzimana wan li ser sê beşên mezin (rojhilatî, navendî, rojavayî) binêre:

<http://kurdigeh.com/details.aspx?an=501>

²²⁴ Herwiha "hemû, şûr, tûj" jî di devokên rojhilatî de bi awayê "hemî, şîr, tîj" in lê ji xwe li gelek deverên din jî yê kurmançî ew wisan in.

hinan "bün/bwîn" e (bo nimûne li Barzan) û li hin cihan jî "bîn" e (bo nimûne li Zaxoyê). Lê li hin deveran jî – bi taybetî li Dihokê – Ü / -Wî- hê jî guheriye û bûye î: "bîk, dîr, zî" (bûk, dûr, zû).

Lê guherîna Û-yê bi Ü-yê bi ti awayî ne tenê bi Behdînan ve sinordar e. Heman diyarde di kurdiya başûrî de jî anku di devokên feylî, kelhurî, kirmaşanî û hwd.²²⁵ de heye. Di wan de jî bi awayekî teqrîben sîstematîk li cihê Û ya kurmancî Ü / -Wî- heye: "dûr / dwîr, rûn / rwîn, mü / mwî". Wek li hin deverên Behdînan, di gelek devokên başûrî de jî – bo nimûne li Xaneqînê – Ü / -Wî- hê jî guheriye û bûye î: "bîk, dîr, zî" (bûk, dûr, zû). Di heman demê de hevberî O ya kurmancî di kurdiya başûrî de bi awayekî nêzîkî sîstematîkî dengê Û [u:] heye: "rûj = roj".

Heman diyardeya guherîna Û bi Ü / -Wî- di devokên şahzênî û şêxbizinî²²⁶ de heye. Dîsa di wan devokan de jî carinan Û tenê bi Ü nemaye, heta bûye î jî.

Dîsa heman fenomena guherîna Û bi Ü di hin devokên zazakî de jî heye. Bi taybetî li Dêrsimê Û dibe Ü / -Wî-: "dûrî" (dûrî), "jü" (yek)²²⁷. Dîsa di hin devokên kurmanciya rojavayî de jî dîsa Û dibe Ü / -Wî-.

Lê di ti devokên soranî de pê nehesiyame ku Û bibe Ü.

Tiştê balkêş ew e ku Ü ne li devereke hev girtî lê li çend deverên ji hev veqetiyayî li kar e: li rojavaya devera kurdîaxiv (şahzênî / şêxbizinî, zazakiya dêrsimî, hin devokên kurmanciya rojavayî) heye lê paşî devereke berfireh ya kurmanciya navendî di navberê de heye ku Ü lê peyda nabe. Paşî di kurmanciya rojhilatî de (bi taybetî li Behdînan) dîsa dertê lê dîsa hinda dibe û di navberê de hemû devera soranîaxiv jê bêpar e heta ku mirov digihe kurdiya başûrî û li wê derê dîsa di gelek devokan de berçav e.

---

²²⁵ Mebest ji "kurdiya başûrî" ne kurdiya Başûrê Kurdistanê ye lê kurdiya deverên başûrî yê hem Başûrê Kurdistanê û Rojhilata Kurdistanê ne. Ew devok li Başûrê Kurdistanê li bajarên wek Xaneqîn û Mendilî, li Rojhilata Kurdistanê jî li wilayetên Kirmaşan û Îlamê tên peyivîn. Yek ji xusûsiyetên wan devokan ew e ku qet ergatîv tê de nîne. Lekî ji wan nayê hesabandin û di lekî de jî ergatîv heye.

²²⁶ Ev devok jî aîdî kurdiya başûrî ne lê qisekerên wan demekê ji Rojhilata Kurdistanê bar kiriye, paşî hinekê li Başûrê Kurdistanê mane û 150 – 200 sal e ku li navenda Tirkiyê, li wilayetên wek Enqere, Qonye, Aksaray, bi cih bûne.

²²⁷ Li deverên din yê zazakî "jew, yew". "Jü" tarîxiyên wiha peyda bûye: "yew > jew > jû > jü". Bo guherîna Y bi C, bide ber "cejn" ku bi avestayî "yesne-" û farisiya kevn û sanskrîtî "yeşne-" bû yan "cihû" ji "yehûd(i)".

Gelo Ü ji tesîra tirkî ye?

Li Rojhilata Navîn Ü dengekî nadir e. Ew ne di piraniya devokên kurdî de, ne di farisî û zimanên din yê îranî de, ne di ermenî de, ne di gurcî de û ne jî di zimanên samî (aramî, erebî, îbrî) yê cîran de heye. Lê Ü di hemû zimanên tirkîkî (tirkî, azerî, tirkmenî) yê cîranên kurdî de peyda dibe. Ev jî dike mirov bawer bike ku guherîna Ü bi Ü ji tesîra tirkî be.

Lê dema ku mirov li devokên kurdî yê ku Ü dikin Ü dinêre, bersiva pirsê ne wisa hêsan e. Mirov dikare fehm bike ku di devokên şahzênî û şêxbizinî yê li navenda Tirkiyê ketibin bin tesîra dengnasiya tirkî. Mirov dikare heman tiştî bo devokên zazakî û yê kurmanciya rojavayî, yê ku yê ku Ü dikin Ü, eynî tiştî bibêje anku ew dikare ji tesîra tirkî be.

Lê zehmet e ku mirov bo devokên kurmanciya rojhilatî (xaseten behdînî) û bi taybetî jî devokên kurdiya başûrî meseleyê bi heman awayî fehm bikin. Tesîra zimanên tirkîkî jî çar aliyan ve li ser kurdî heye: ji rojava û bakur ve tesîra zimanê tirkî, ji bakur-rojhilat ve tesîra azerî û ji rojavayê ve (Kerkûk, Hewlêr, Mûsil) tesîra tirkmenî. Lê dîsa jî kurdiya başûrî – ku tê de guherandina Ü bi Ü ji hemû zaravayên din berbelavtir e – ji hemû zaravayên din zêdetir dûrî zimanên tirkî ye û kêmtir di bin tesîra wan de ye. Dîsa de vera Behdînan jî – ku Ü bi sistematîkî dike Ü / -WÎ- – ji devokên din yê kurmançî û herwiha ji piraniya devokên soranî jî zêdetir dûrî zimanên tirkîkî ye.²²⁸

Naxwazim bibêjin ku Ü illeh ne ji tesîra tirkî ye. Lê Ü di kurdî de ne ji ber asîmîlebûna di nav tirkan de yan tirkbûnê ye. Di rastiyê de Ü pirtir li derveyî Tirkiyê û bi piranî di devokên wisa de li kar e ku qisekerên wan qet tirkî nizanin. Loma nabe ku mirov tesîra tirkî bike hêcet û behane û wisa guh nede Ü-yê. Ew jî dengek e ku hejmareke mezin ya kurdan bi kar tînin.

Em çawa binivîsin?

---

²²⁸ Têkiliya navbera soranî û zimanên tirkî bi taybetî bi rêya Kerkûk û Hewlêrê ye ku hejmareke mezin ya tirkmenan li wan bajaran dijîn. Dîsa li Rojhilata Kurdistanê jî azerî û soranî ne zêde dûrî hev in tevî ku azerî zêdetir li deverên kurmançîxiv yê Rojhilata Kurdistanê hene.

Wek prensîp ti astengî nînin ku mirov herfa Ü li alfabeya kurdî zêde bike û pê binivîse. Bi alfabeya kurdî-erebî jî mirov dikare hevberî wê bo nimûne و ("waw" bi xetek li ser) binivîse.

Heta niha Ü ew di hin berhem û mijarên bi yan li ser devokên kurdiya başûrî de û herwiha ji aliyê hin zazakînivîsan ve û çend bikarînerên devokên şahzênî/şêxbizinî ve hatiye bikaranîn. Di nivîsîna bi devokên kurmanciya rojhilatî de (bi taybetî behdînî) cotherfa "-wî-" (-وى) hatiye tercîhkirin, wek "bwîk, dwîr, mwî" (li cihê "bûk, dûr, mû") lê hin caran jî ji ber serdestiya devoka Dihokê di nivîsîna kurmanciya rojhilatî ya bi alfabeya kurdî-erebî de Î li cihê wê tê nivîsîn: "bîk, dîr, mî". Lê vê dawiyê, hem ji ber tesîra kurmanciya navendî û hem jî soranî û bi armanca xwenêzîkkirina devok û zaravayên din, li Behdînan jî Û (و) hevberî Ü/Wî/Î zêdetir dibe.

Lê ji ber ku guherîna Û bi Ü/-Wî- hema-hema sistematîk e, çêtir e ku her kes wê bi Û binivîse lê li gor devoka xwe dikare wek "uu", "üü", "-wî-" yan "-î-" bixwîne. Di ferheng û kitêbên dengnasiyê de helbet mirov dikare diyar bike ka ew deng li gor devokên cuda çawa ji hev cuda tê bilêvkirin.

Divê mirov qebûl bike ku Û di kurdî de li gor devokan herfeke pirrdeng (polîfon) e û ji xwe di rastiyê de jî wisa ye. Ev rê dide me ku em hemû eynî herfê binivîsin anku peyvên me wek hev bê nîvîsîn û em ji nivîsîna hev fehm bikin lê em dikarin her yek wê li gor devoka xwe bixwînin. Ev pirrdengî ne tiştêkî xerîb û nenas e lê di gelek zimanan de tê bikaranîn – di xwandina Qur'anê de jî pirrdengî mimkin e.

HIN MIJARÊN TAYBET

DÎFTONG

Dîftong (bi inglîzî *diphthong* ji yûnanî δίφθογγος /dîfthongos/ anku *dudeng* yan *cotdeng*) du vokal in ku di eynî kîteyê de peyda dibin. Bo nimûne, di peyva inglîzî *house* (xanî) de *ou* dîftongek e. Di axiftinê de herdu vokalên dîftongê dengêkî pêk tînin lê bo pêkanîna wî dengî lazim e ku ziman xwe bigihîne du cihan di devî de (cihên herdu vokalên dîftongê).

Di nivîsîna kurdî de di heman kîteyê de du vokal nakevin pey hev. Rast e ku di gotinên wek *saet*, *biavêje*, *dua*, *îdeal* de du vokal li pey hev hene lê ew ne dîftong in. Sebebê ne-dîftongbûna wan ew e ku ev herdu vokalên pey hev nakevin eynî kîteyê lê her yek ji wan aîdî kîteyeke cuda ye. Em dikarin wan peyvan wek *sa-et*, *du-a*, *bi-avê-je*, *î-de-al* bibêjin anku wan herdu vokalên li dûv hev bi kîteyan ji hev cuda bikin. Herwiha di peyvên *dua* û *saet* de di rastiyê de konsonanta *eyn* (ع, ع)²²⁹ heye:

- du'a دوعا
- sa'et ساعت

Lê dîsa jî kurdî ji dîftongan ne bêpar e. Dîftong ne tenê dikarin ji du vokalên xwerû (di kurdî de: a, e, ê, i, î, o, u, û) lê herwiha ji vokalekê û nîv-vokalekê (di kurdî de: Y, W) jî pêk bên. Ji dîftongên ku bi nîv-vokalekê (W yan Y) dest pê dikin re *dîftongên hilkev* yan *dîftongên hikêş* tê gotin (bi inglîzî *rising* yan *ascending diphthongs*). Lê eger dîftong bi vokaleke xwerû dest pê bikin, ew dîftongên dakev in (*falling* yan *descending diphthongs*). Di kurdî de herdu jî peyda dibin.

Lihevkirineke temam di navbera zimannasan de nîne li ser hindê ka kengî vokal li gel Y yan W dîftongan pêk tînin û kengî jî ew du dengên ji hev cuda ne û yek jê vokal e û yek jî konsonant e.

²²⁹ Eyn (ع) di kurdî de: <http://www.kulturname.com/?p=9489>

Dîftongên ji U/W + vokalek

Mirov dikare bibêje ku lihevkirineke giştî li ser wê yekê heye ku di komdengên XW+vokal de W li gel vokala pey xwe dibe dîftong. Bi gotineke din, di rastiyê de W li wê derê dengê U dide û tenê ji ber qeyda rastnivîsîna kurdî – ku du vokalan li pey hev di heman kîteyê de red dike – ew U bi W tê nivîsîn:

Rastnivîsîn	Rastgotin	Dîftong
xwar	xuar	ua
xweş	xueş	ue
xwê	xuê	uê
xwîn	xuîn	uî

Sebebê ku herfa W di rastî de li pey X ne dengê W lê dengê U dide ji wê diyar e ku gava em kîteyê li berî X hebe, dîsa jî X bi herfa W re dimîne:

- bi-xwin (ne *bix-win)
- di-xwî-nim (ne *dix-wî-nim)

Eger herfa W li pey X bi rastî konsonant bûya, diviyabû X xwe bidaya gel kîteya berî xwe û kîteya W bi cih bihiştta çunkî li gor qeyd û bendên giştî eger vokalek li berî du konsonantan hebe, ji wan konsonantan ya yekem xwe dide gel vokala berî xwe û konsonanta din bo kîteya din dihêle eger vokalek li pey wan herdu konsonantan hebe:

- dest (kîteyek – ST di eynî kîteyê de ne lê) → des-tê (S xwe dide gel vokala berî xwe anku E û T li gel Ê dibe kîteya duyem)
- çand (ND di heman kîteyê de ne lê) → çan-din (N ji D vediqete)
- stran → bis-trin!

Lê X di komdengên XW- de her bi herfa W re dimîne ji ber ku herfa W di vê rewşê de di rastiyê de ne konsonant e lê vokal e û nîşana dengê U ye.

Me li jor got ku dengên wek *ia* di peyva *bi-avê-je* yan *jî ea* di peyva *î-de-al* de ne dîftong in ji ber ku her yek ji wan dengan bi ser kîteyêke cuda ve ye. Lê madem wisa ye, çima *we/ue* di peyva *xweş* de yan *ua* di peyva *xwar* de dîftong bin?

Sebebên dîftongiya *W* ya navbera *X û* vokalekê ev in:

- *W* di vê rewşê de ne konsonant e (wek ku me li jorê diyar kir)
- Lê *W* di vê rewşê de ne vokaleke serbixwe ye *jî* ji ber ku ew bi xwe nikare kîteyêkê pêk bîne: mirov nikare bibêje *xu-eş / xw-eş* wek ku ew peyveke dukîteyî be.

Wek ku ji tabloya li jor diyar e, li pey *X*, dengê *U* (herfa *W*) dikare van dîftongan pêk bîne:

Dîftong	Nimûne li gor gotinê	Nimûne li gor nivîsînê
ua	xuar	xwar
ue	xueş	xweş
uê	xuê	xwê
uî	xuîn	xwîn

Anku *U* dikare li gel çar vokalên din yê kurdî (*a, e, ê, î*) bibe dîftong. Du vokalên eynî bi hev re nabin dîftong loma *U* nikare li gel *U* dîftongan pêk bîne. Di kurdî de herwiha dîftonga *uo* (bi nivîsînê *wo*) yan *ûo* (*wû*) *jî* peyda nabin.

Di nivîsînê de komherfên *xwi-* hene (bo nimûne *xwişk* yan *bixwin*). Lê li gor gotinê *W*-ya van peyvan bi deng *U* ye *û* *I*-yan van peyvan "zêde" ye. Bi gotineke din, mirov peyvên *xwişk* û *bixwin* wek *xuşk* û *bixun* dibêje, ne wek **xuişk* û **bixuin*.

Di kurmanciya standard de dengê *U* (herfa *W*) tenê dikare piştî *X* û berî *A, E, Ê* yan *Î* dîftongan pêk bîne. Lê di hin devokên kurmançî de *û* herwiha di soranî de *jî* imkana çêkirina *U + A/E/Ê/Î* piştî hin herfên din *jî* heye. Li vê derê em ê çend nimûneyan ji kuranciya Behdînan *û* herwiha *ji* zaravaya soranî bidin. Awayên nivîsîna dîftongan di kevanokên goşedar de wek gotinê *û* li derveyî kevanokan *jî* wek nivîsînê hatine diyarkirin:

kurmanciya nivîskî ²³⁰	kurmanciya Behdînan	soraniya nivîskî
nû	nwî [nuî]	nwê [nuê]
gûz	gwîz [guîz]	gwêz [guêz]
kû (kîjan cih/der)	kwî(ve) [kuî(ve)]	kwê [kuê]

Di kurmanciya Behdînan de di pratîkê de dîftonga Uî (bi nivîsînê Wî) dikare li pey her konsontanê peyda bibe ji ber ku Û-ya kurmanciya giştî di behdînî de hema-hema herdem dibe Uî (bi nivîsînê Wî)²³¹

kurmanciya nivîskî	behdînî bi gotinê	behdînî bi nivîsînê ²³²
bûn	buîn ²³³	bwîn
cûn, cûtin	cuîn	cwîn
biçûk ²³⁴	biçuîk	biçwîk
dûr	duîr	dwîr
fûrîn	fuîrîn	fwîrîn
gû	guî	gwî
hûr	huîr	hwîr
jûjî	juîjî	juwîjî
kûr	kuîr	kuîr
lûrîn	luîrîn	lwîrîn
mû	muî	mwî
nû	nuî	nwî
pûng	puîng	pwîng
rû	ruî	rwî

²³⁰ Kurmanciya nivîskî ya bi alfabeya latînî. Kurmanciya nivîskî ya bi alfabeya erebî jî adeten li cihê –wî- ya behdînî Û dinivîse lê carinan jî Wî dinivîse.

²³¹ Awarte û ististnayên ji qeyda guherîna Û ya kurmanciya giştî bi Uî (Wî) di behdînî de tenê ev in: "çûn" û "û" wek peyveke serbixwe (bi inglîzî "and") in. Herwiha "bûn" jî li kêma deverên Behdînan dibe "bwîn / buîn", li piraniya wan dibe "bîn" yan "bûn".

²³² Gava ku kurmancî bi devoka behdînî bi alfabeya kurdî-erebî tê nivîsîn, komgendê Uî li nava peyvan wek -و- (-wî-) tê nivîsîn, ne wek -و- (-uî-). Bo nimûne, peyva kurmanciya giştî *bûk* bi behdînî wek بویک (bwîk) tê nivîsîn, ne wek بئویک (buîk).

²³³ "Bûn" ya kurmanciya giştî li piraniya Behdînan "bîn" yan "bûn" e, tenê kêmanî wê bi awayê "buîn / bwîn" dibêje.

²³⁴ Bi tesadîfî ti peyvên du di behdînî de bi dengê çuî- / çwî- dest pê bikin nehatine dîtin. Peyva kurmanciya giştî "çûn" jî di behdînî de her wek kurmanciya giştî "çûn" e û li gor qeyd û benda guherîna Û bi Uî / Wî neguheriye.

şûşe	şuîşe	şwîşe
tûrik	tuîrik	twîrik
*vû ⁻²³⁵	-	-
*wû ⁻²³⁶	-	-
xwîn [xuîn] ²³⁷	xuîn	xwîn
*yû ⁻²³⁸	-	-
zû	zuî	zwî

Dîftonga *uî* di van devokan de heta li destpêka çend peyvan jî dikare peyda bibe:

- *ûite / uîtî* (bi kurmanciya giştî *ûtî* ji tirkî *ütü*)

Di heman devokan de herwiha heta O-ya kurmanciya giştî jî di hin peyvan de dibe Uî:

kurmanciya nivîskî	behdînî bi gotinê	behdînî bi nivîskî
kon	kuîn	kwîn
kovî	kuîvî	kwîvî
rovî	ruîvî	rwîvî

Lê hêjayî gotinê ye ku di van devokên kurmancî de jî ji bilî li pey X, li pey konsonantên din tenê dîftonga *U+Î* heye lê dîftongên din yê *U + vokal* (-ua-, -ue-, -uê-) peyda nabin. Di soranî de dîftonga -uê- li cihê monoftonga *û* ya kurmanciya giştî berbelav e lê ne bi qasî *Uî* ya devoka behdînî *û* hin devokên din yê kurmancî.

Di hin devokan de jî, bo nimûne di kurmanciya Dihokê de, *U* ji dîftonga *Uî* dikeve:

kurmanciya nivîskî →	(bo nimûne) Zaxo →	(bo nimûne) Dihok
dûr	duîr	dîr
nû	nuî	nî
bixwîne [bixuîne]	bixuîne	bixîne

²³⁵ Di dengên ku "vû-" tê de hebe di kurmanciya giştî de peyda nabin û di behdînî de jî bi şeweyê *vwî-* nînin.

²³⁶ Di dengên ku "wû-" tê de hebe di kurmanciya giştî de peyda nabin û di behdînî de jî bi şeweyê *wwî-* nînin.

²³⁷ Kurmanciya giştî jî wek behdînî dîftonga *xu-* qebûl dike.

²³⁸ Di dengên ku "yû-" tê de hebe di kurmanciya giştî de peyda nabin û di behdînî de jî bi şeweyê *ywî-* nînin.

Di gelek zimanan de W + vokal li destpêka kîteyan yan peyvan jî wek dîftong tên hesibandin. Wisa be, di kurdî de jî ev nimûneyên li jêr bi dîftong in lê di rêzimanên kurdî de adeten ev we dîftong nehatine hejmartin:

dîftong	nivîskî
wa	wan, war, walî
we	welat, were, wekîl
wê	wêran, wê, wêrîn
wi	wilayet, wijdan, wisa, wilo
wî	wî, wîşî ²³⁹

Komdengên *wo, wu-, wû- di kurdî de peyda nabin tevî ku hin caran wisa bi xeletî tên nivîsîn jî. Wek ku li jor hatiye diyarkirin, dîftonga *ui* jî bi deng di kurdî de nîne tevî ku di hin peyvan de ew tê nivîsîn jî. Lê komdengê *wi-* heye, wek ku ji peyvên *wilayet*, *wilo*, *wisa*, *wiqas* jî diyar e lê tenê li gor hin devokan ji ber ku di hinên din de ev peyv bo nimûne wiha ne: *wîlayet*, *wesa*, *weqas/ewqas...*

-iwa- = -ua-?

Di nivîsîna kurdî de di çendîn peyvan de komdengê *-iwa-* heye ku hevbîriyeke temam di nav dengnasên kurdî de li ser dengê *wî* yê rasteqîn nîne.

Li gor imlayê, bo nimûne *ciwan* peyveke dukîteyî ye: *ci-wan*. Lê mirov bi hêsanî dikare bibêje ku dukîteyîkirina *wê* hinekî zorlêkirin e. Di rastiye de mirov *wê* wek peyveke yekkîteyî dibêje, heçku *i* tê de tine be û li cihê W jî U hebe: *cuan*.

²³⁹ Bi hin devokên din *uşî* (koma libên tirî).

Lê çawa ku ew ne bi awayê *ci-wan* peyveke dukîteyî ye, hê jî baştir aşkere ye ku ew bi awayê *cu-an* jî nabe dukîteyî. Loma jî bi ihtimaleke mezin *-iwa-* dengê *-ua-* yê dîftongî dide û hemû peyv tenê kîteyekê pê tîne.

Dîftongên ji vokalek + W/U

Herfa W ne tenê berî vokalan lê piştî wan jî peyda dibe:

- daw
- dew
- dêw
- dîw²⁴⁰

Çawa ku W di kurmancî de nakeve berî O, U, Ê, wisa nakeve dût wan jî anku komdengên *-ow-*, *-uw-*, *-ûw-* di peyvên xwemalî de peyda nabin²⁴¹.

Gelo W di van peyvan de li gel vokala berî xwe dîftongan pêk tîne yan na? Bi gotineke din, gelo awayê rastî yê gotina van peyvan bi U ye yan jî bi W?

Gelek zimannas li ser wê baweriyê ne ku di rastiyê de em van peyvan wiha dibêjin: *dau*, *deu*, *dêu*, *dîu*.

Ev dê bi hin kesan xerîb be. Lê ev zimannas jî idia nakin ku U di van peyvan de dengê ji vokala berî xwe cuda û veqetandî ye. Ew idia nakin ku ev nimûneyên me peyvên dukîteyî bin. Bi gotineke din, çawa bawerkerên dengê *dew* texmîn dikin ku ev peyv yekkîteyî ye û tenê dikare bi carekê bi hev ve bê gotin û nabe dukîteyî wek **du-w*, wisa bawerkerên dengê *deu* jî nabêjin ku ew peyv wek **de-u*

²⁴⁰ Bi soranî ye û maneya *alî*, *rex*, *hêl*, *teref* dide û hevrehê peyva *dêm* (rû) ye.

²⁴¹ Di çend peyvên vê dawiyê wergirtî de dikarin hebin, bo nimûne *cowboy* ji inglîzî *cowboy* (gavan).

dukîteyî ye. Ew tenê dibêjin ku W bi wan dangan ve heliyaye û li gel wan dîftongek pêk aniye û loma mirov dibêje ew nîşana denê U ye.

Di dengnasiya zimanên din de jî gelek caran dengnas li hev nakin ka vokal + W dibe dîftong yan jî her wek vokal + konsonantek (W) ye.

Eger di kurdî de komdengê vokal + W dîftongan pê bîne jî, dîftongiya wan ne sabit e. Gava ku vokaleke din bikeve pey W, hingê W vokala berî xwe dihêle û dibe hevkişeya vokala pey xwe:

- kew → ke-wek
- daw → da-wa wê
- xew → xe-wê

Ev "pijîkîna" yan parçebûna dîftongê ji peyvên xwerû jî diyar e:

- ba-we-rî (ne *baw-e-rî)
- de-war (ne *dew-ar)
- cê-wî (ne *cêw-î)
- dî-war (ne *dîw-ar)

Dîftongên ji vokalek + Y/Î

Herfa Y yek ji herdu nîv-vokalên kurdî ye (W, Y). Ew dişibe vokalan ji ber ku – berevajî konsonantan – di dema derxistina wê de hewayê dengî nayê rawestandî. Lê ew ne vokaleke temam e jî ji ber ku – berevajî vokalan – ew bi tenê nikare kîteyan pêk bîne. Li gel vokalan ew dikare dîftongan pêk bîne:

dîftong	nimûne
ay / aî	çay, hay, ay
ey / eî	heyv, keyf, hey, ey, mey, ney
? êy / êî	hêy
* iy / * îî	-
? îy / * îî	(bi soranî heye)

? oy / oî	oy, kowboy
? uy / ? uî	-
? ûy / ûî	(bi soranî heye)

ay / aî

Di çend peyvên de peyda dibe. Lê di devokan de Y dikeve (çay → ça, hay → ha). Wisa dixuye ku tenê peyvika gazîkirinê *ay* di hemû devokan de peyda dibe. Di kurmanciya nivîskî de gava ku paşpirtika çemandinê ya nêrî li peyvên bi A bi dawî tên tê zêdekirin, ew wek –Yî tê nivîsîn. Lê di gotina hin devokan de di vê rewşê de tenê Y heye:

- kurmanciya nivîskî: wî birayî got
- hin devok: wî biray go(t)

Anku bi nivîskî A û Y dikevin kêteyên ji hev cuda lê bi devkî A û Y di heman kêteyê de ne û dîftongeke *ay* pê tînin. Di soranî de jî *biray min* (bira-yê min).

ey / eî

Ji hemû dîftongên din yê bi Y/Î bi dawî tên mişetir peyda dibe. Lê gelek ji peyvên bi vê dîftongê bi eslê xwe biyanî ne (*heyf* û *keyf* ji erebî, *mey* û *ney* vê dawiyê ji farisî). Herwiha gelek caran jî – xaseten di kêteyî girtî de anku di kêteyên konsonantek li dawiyê de – EY dibe Ê (*keyf* → *kêf*). Peyva xwemalî *heyv* di gelek devokên kurmancî de bi awayê *hîv* e. Li aliyekî din, di gelek devokan de peyva kurmanciya giştî *deng* bi awayê *dey* tê gotin (xaseten *dey kirin* û formên wê yê çemandî).

Di soranî de gelek caran bi rêya girêdanê peyda dibe: *rojnamey Rûdaw* (rojname-ya Rûdaw). Herwiha di soranî de *key* (kengî, kingê).

êy / êî

Ji bilî peyvika gazîkirinê *hêy* ji peydabûna vê dîftongê di peyvên din yê kurmancî de ne agadar im. Ev peyvik jî li gelek deveran bi awayê *hê* ye anku ne bi dîftong e.

Di soranî de bo nimûne *to kê'yt* (tu kê yî) – wek kêteyêke bi tenê *kêyt* tê gotin.

iy / îî

Koma herfên -iy- di kurdî de di gelek peyvan de heye, bo nimûne: *çiya, giya, siyaset, qiyamet...* Lê dîftonga *iy / îî* pêk naînin (lê belkî dîftonga *ya-* pêk tînin – li jêrtir binêrin). Tek peyva ku mirov carinan di nivîsan de dibîne ku bi rastî dixuye ku dîftonga *iy/îî* pêk tîne, peyva *qiyamet* e. Lê ev awayê nivîsînê tenê ji ber tesîra tirkî ye. Di rastiyê de ew di kurdî de tekdengekî (monoftonekî) *î* ye û awayê wê yê rast di kurdî de *qîmet* e.

îy / îî

Ev dîftong di kurdî de peyda nabe. Heta eger mirov peyvên wek *çiya, giya, siyaset, qiyamet* wek *çîya, gîya, sîyaset, qîyamet* tercîh bike jî, dîsa di wan de dîftonga *îy* nîne ji ber ku li gor wê nivîsînê *î* û *Y* dikevin ser du kêteyên ji hev cuda: *çî-ya, sî-ya-set...*

Di soranî de ev di rewşa girêdanê de peyda dibe: *kurdîy* soranî (*kurdi-ya* soranî). Lê gelek caran *î-ya* dubare nayê nivîsîn û mirov forma *kurdî soranî* dibîne.

oy / oî

Dîftonga *oy / oî* bi giştî di kurmancî de tenê di peyvika gazîkirinê *oy* de tê dîtin. Helbet hin peyv hene ku herfên *O* û *Y* tê de li pey hev in (bo nimûne *Zaxoyî, boyax*) lê di wan de *O* û *Y* di kêteyên ji hev cuda de ne (*za-xo-yî, bo-yax*) loma ew dîftongan pêk naînin). Hin caran mirov di nivîsan de formên wek *Zaxoy* bi maneya *zaxoyî, xelkê Zaxoyê* dibêje lê wisa diyar e ku ew tenê ji kêmasiyên nivîsînê ne û ne ji awayê gotinê ne.

Di soranî de peyva *xoy* y abi dîftonga *oy* heye û ji *xo* (xwe) û *y/î* (*wî / wê*) pêk hatiye û maneya *wî bi xwe* dide.

uy / uî

Wsa dixuye ku dîftonga *uy / uî* di ti peyvên xwerû de di kurmancî yan soranî de peyda nabe. Di hin devokan de mirov dikare gotina *duy piştî nîvro* bi maneya *saet du danê êvarê* bibihîze. Piraniya devokên din dibêjin *duyê/duyî...*

ûy / ûî

Ev dîftong di kurmancî de carinan di peyva *xûy* de tê dîtin lê heman peyv bi awayê *xû jî* heye. Di soranî de ev dîftong wek encaman girêdanê peyda dibe: *xanûy ewan* (xaniyê wan).

Dîftongên ji *Y + vokalek*

Wek ku me li jor li ser *W* jî gotiye, di nav zimannasan de hevberiyeyeke temam li ser hindê jî nîne ka gelo *Y + vokalek* dibe dîftong yan jî na. Piraniya zimannasan wan wek dîftong qebûl dikin. Eger em jî wisa bikin, ev dîftongên bi *Y* dest pê dikin di kurdî de hene:

dîftong	nimûne
ya / îa	yar, beyar, yad, ya (wek "ya min")
ye / îe	yek, ye, yezdan
? yê / îê	yê, yên, bayê felekê
* yi / * îi	-
? yî / îî	(tu) yî, qamişloyî, ronayî
? yo / îo	birayo!
* yu / * îu	-
* yû / îû	-

Wek ku tê dîtîn, Y nikare li berî I, U, Ê dîftongan çêke. Li berî Ê ew tenê dikare wek paşpirtik yan herfa kelijandinê hebe. Di rastiyê de ew hingê jî dîftongan pêk naîne, tenê di nivîsînê de tê bikaranîn:

Nivîsîn	Gotin
tu yî	tuî
qamişloyî	qamişloî
ronayî	ronaî ²⁴²

Bi nivîskî mirov komherfên YO dibêje. Lê di rastiyê de di gotinê de Y mit anku bêdeng e:

- nivîskî: *birayo*
- gotin: *birao* (yan: *biraw*)

Li berî Ê, herfa Y xaseten di çemandinê de û herwiha di cînavên *yê, yê*²⁴³ de tê dîtîn:

- *yê* din, *yên* min, *birayê* te, *nameyên* wê

Lê di gelek devokan de Y di van rewşan de jî mit e:

- *ê* din, *ên* min, *pira-ê* te, *nameên/namên* wê

L berî E, herfa Y di çend peyvan de heye. Ew herwiha li gel kopulaya cînavê sêyem *yê* yekhejmar (ew) li kar e eger peyva berî wê bi vokalekê bi dawî were. Herwiha paşpirtika "-ek" dibe yek eger peyva ew digire bi vokalekê bi dawî were:

- Ew mamoste *ye* (bide ber *ew profesor e*)
- name-*yek* (bide ber *kitêb-ek*)

Lê peyva *yezdan* di nav gel de nîne û bi aşkerayî vê dawiyê ji farisî ketiye kurdî. Heta peyva *yek* jî li hin deveran bi awayê *êk* e. Di gotinên wek *mamoste ye* de jî gelek caran Y nayê bihîstin. Ji xwe peyvên wek *nameyek* di axiftinê de bi piranî dibin *namek*. Anku eger em nebêjin ku dîftonga *ye* di kurmancî de nîne jî, divê em bibêjin ku di axiftina kurmancî de ew gelek kêr peyda dibe.

Wisa dixuye ku dîftonga YA zêdetir peyda dibe: *ya, yan, yar, yarî, beyar, eyar...*

²⁴² Forma serdesttir bi nivîskî û gotinê *ronahî*.

²⁴³ Bi devokî herwiha *yêt, yêd*.

Lê di rastiyê de ew jî ne zêde li kar e. Peyvên *ya, yan* bi awayên *a, an* zêdetir di nav gel de belav in. Peyvên *beyar, eyar* ji erebî ne. Peyva *yarî* (lîstik; henek) aîdî kurmanciya rojhilatî ye û di kurmanciya navendî û rojavayî de kêm tê bihîstin yan heta belkî qet peyda nabe. Peyva *yar* ne ji destê gel lê ji zimanê helbestî ye û qet ne dûr e ku wergirtineke ji farisî be.

-iya = -îa

Di kurdî de, hem di nav peyvên xwemalî de û hem jî nemaze di peyvên esil-erebî de gelek caran komdengê *-iya-*:

- çiya, giya, giyan, jîyan, niyan, şîyan...
- diyanet, riwayet, siyaset, xîyanet...

Heta hin kes van peyvên bi herfên *-îya-* (*çîya, jîyan...*) jî dinivîsin.

Li gor qeyd û bendên kîtekirinê, divê "î" ya van dangan di kîteyêke ji "-ya" cuda de bûya, wek "çiya, giya, gi-ya..."

Lê di rastiyê de mirov adeten van peyvên wisa kîte nake. Mirov konsonanta yekem û "îya" hemû bi hev re bi carekê dibêje. Anku peyvên wek "çiya, giya, giyan, şîyan" ne dukîteyî lê yekîteyî ne. Sebeb jî ew e ku herfên "îya" nîşana dîftonga "îa" ye.

Ji ber ku di alfabeya kurdî-erebî de herfa "î" nîne, li hevberî "îya" ya kurdî-latînî *ya* (ya) tê nivîsîn, heçku mirov bi latînî binivîse: *gya, çya, syaset*. Di alfabeya kurdî-erebî de jî ji aliyê alfabeyê ve dê mimkin bûya ku mirov van peyvên wek *çîya, şîyan, sîyaset* binivîse lê ew awa qet di alfabeya kurdî-erebî de nayê nivîsîn û di kurdî-latînî de jî ne awayê standard e.

Kengî "u" dibe "i", kengî nabe?

Di kurmancî de diyarde û fenomeneke gelek berbelav e ku dengê "u" û yê "i" dikarin bi hev biguherin. Bo nimûne:

- bihar, buhar
- cuda, cida
- dinya, dunya
- Mihemed, Muhemed
- niha, nuha
- ruh, rih

Gelo ti sinorek ji vê veguhastinê re heye? Gelo "u" herdem dikare bibe "i" û her carê "i" dişê bibe "u"? Heke herdem nikare, gelo kengî dikare û kengî nikare?

Em dikarin ji pirsê herî hêsan dest pê bikin: Gelo her gav "i" dişê bibe "u" anku hertim "i" dikare bibe "u"? Bersiva vê pirsê bêguman e: "i" nikare herdem bibe "u". Di kurmancî de peyvên wek "kirin, gotin, dil, min" û bi hezaran peyvên din hene ku mirov nikare li cihê i-ya wan u-yê bi kar bîne: *kurun, gotun, dul, mun..."

Bi gotineke din, "i" bi giştî nabe "u".

Madem ku "i" bi giştî nabe "u", gelo "u" bi giştî dibe "i"?

"U" bi piranî dibe "i". Em dizanin ku peyva bi maneya "cîhan, gerdûn" di zimanê erebî de "dunya" ye û navê pêxemberê îslamê jî bi erebî Muḥemmed e û herwiha "can, giyan, derûn, jiyana" jî di erebî de "ruh" e. Lê di kurdî de ew bûne "dinya, Miḥemed, rih"²⁴⁴. Gelo ma ti sinor bo vê guherîna "u" bi "i" nîne?

Bi rastî jî bi awirên lezgîn wisa dixuye ku ti sinor nîne anku herdem "u" dikare bibe "i":

- buhar/bihar

---

²⁴⁴ "h" li vê derê wek nîşana dengê H di peyvên "heft, Hesên, Hisên" de hatiye bikaranîn.

- cuda/cida/ciya/cihê
- çu/çi (hîç)
- dukan/dikan
- furset/firset
- hundir/hindir
- mumkin/mimkin
- nuha/niha
- ruḥ/riḥ
- sultan/siltan
- şukir/şikir
- tucar/ticar /bazirgan)
- wucûd/wicûd
- zuha/ziha/ziwa

Ev tenê çend nimûne ne. Lê ew diyar dikan ku li pey evqas herfan û berî hinde herfan "u" dibe "i". Anku em li pirsê xwe vegerin: gelo ti sinorek bo guherîna "u" bi "i" heye? Yan jî ew "u" bi rastî herdem dikare bibe "i"?

Bersiva pirsê neyînî ye: "u" herdem nabe "i".

Rast e ku hin caran forma bi "u" ji forma bi "i" berbelavtir e û zêdetir tê bikaranîn. Bo nimûne, cînavê duyem yê yekhejmar di kurmanciya nivîskî de û di devê piraniya kurmancan de "tu" ye, ne "ti". Hejmara "2" li nik piraniya kurmancan "du" ye, ne "di". Piraniya kurmancan navê roja berî îro wek dibêjin "duh" yan "duhî" dibêjin, ne wek "dih" yan "dihî".

Lê dîsa jî ji van peyvan formên wek "ti"²⁴⁵, "di"²⁴⁶, "dih/dihî"²⁴⁷ jî hene. Anku mirov nikare bibêje ku di wan peyvan de "u" nikare bibe "i". Tenê mirov dikare bibêje ku di wan peyvan de forma serdest peyvên bi "u" ne, ne yên bi "i".

---

²⁴⁵ Bi maneya "you" ya inglîzî, "sen" ya tirkî, "ente/entî" ya erebî û "to" ya farisî.

²⁴⁶ Bi mebesta hejmara "2".

²⁴⁷ Bi wateya "roja berî îro".

Tevî vê jî, "u" herdem nabe "i". Bo nimûne, peyvên "guh, kurr, qumar, xunav, xûrbet"²⁴⁸ nabin "gih, kirr, qimar, xinav, xîrbet".

Madem ku "u" herdem nabe "i", gelo ti qeyd û bendên giştî hene ku bo me diyar bikin ka kengî "u" dibe "i" û kengî jî nabe? Yan jî gelo guherîn yan neguherîna "u" bi "i" tenê tesedîfî ye?

Di rastiyê de, ev nimûneyên me "guh, kurr, qumar, xunav, xûrbet" ne bi tesedîfî her yek bi herfeke cuda dest pê dike. Di kurmancî de tam ew deng in – anku **G, K, Q, X û X̄** in – ku li pey wan "u" nabe "i". Bo selmandina vê rastiyê, kerem bikin li çend nimûneyên din jî binêrin ku tê de guherîna "u" bi "i" ne mimkin e:

- G: gul, guhan, gund, gur(g), gurz...
- K: kul, kum, kund, kuş, kulav, kurt, kuştin...
- Q: qut, qumaş, qudret, qul, qumrî, qumçe/qupçe, qupik...
- X: xurt, xulam, xurandin, xuya, xulk
- X̄: xulam, xûrbet...²⁴⁹

Wek ku diyar e, di van nimûneyan de "u" nabe bibe "i". Bo nimûne, mirov nikare li cihê peyva "gund" bibêje "gind" yan li şûna peyva "kul" bibêje "kil". Erê peyva "kil" jî di kurdî de heye lê ew bi maneyeke din e, ew ne awayê alternatîv yê gotina peyva "kul" e.

Gelo ev rêbaz bêawarte ye?

Piraniya xwandevanan belkî qîma xwe bi van nimûneyên me dayî bînin. Lê hin xwandevanên hişyar û bisexbêr dibe ku hin ji van pirsan bikin:

"Madem ku "ku-" nabe "ki-", çima "kurm" di hin devokan de "kirm" e, "kurmanc" di hin devokan de "kirmanc" e? Yan bo çî "kuştin" bi zazakî "kiştin" e? Herwiha hin kes belkî bipirsin: madem ku "gu-" nabe "gi-", gelo çima "gundor, gurovir, ba(n)gurdan" yê hin devokan di hin devokê din de bi awayê "gindor, gilovir, ba(n)girdan" in? Çima di wan de "gu-" dibe "gi-".

²⁴⁸ "x̄" li vê derê bo diyarkirina dengê "xeyn"ê hatiye bikaranîn ku carinan wek "ğ" jî tê nivîsîn. Di alfabeya erebî de ew ğ, di alfabeya dengnasî ya navneteweyî de wek ȷ û di gelek transkrîsiyonên zimanên ewropî de de jî wek "gh" tê nivîsîn.

²⁴⁹ Dengên bi dengên "xu-" di kurdî de pirr kêr in loma zêdetir nimûne liv ê derê nehatine dan û peyda jî nabin. Lê dîsa jî çend nimûneyên heyî dipeyitînin ku guherîna "xu-" bi "xi-" ne mimkin e.

Ev pirs rast in: guherîna “gu-“ bi “gi-“ yan “ku-“ bi “ki-“ bi rastî jî di van peyvan de peyda dibe. Lê dîsa jî ew ne wek “u”-yê bi “i”yê li cihên din e. Guherîna “ku-“ bi “ki-“ yan “gu-“ bi “gi-“ tenê di navbera devokan re peyda dibe. Bi gotineke din, di heman devokê de “kirm” û “kurm” yan “gundor” û “gindor” ne alternatîv in: yan “kirm” heye û “kurm” nine yan jî “kurm” heye û “kirm” nine. Bi heman awayî “kuştin” ya kurmancî di zazakî de “kiştin” e. Lê di kurmancî bi xwe de mirov li ti derê nabêje “kiştin”.

Lê guherîna “u” bi “i” li gel dengên din di heman devokê de jî peyda dibe. Bo nimûne, di heman devokê de mirov dikare bibêje “dikan” yan “dukan”, “ruh” yan “rih” yan jî bihar” yan “buhar”.

Sebebê guherînê yan neguherînê çi ye?

Sebebê guherîna “u” bi “i” kurtkirin û “aborîkirin”a peyvan û zimanî ye. “U” kurt be jî, “i” hê jî jê kurttir e, zûtir tê gotin. Loma mirov di derxistina wê de zêde enerjîyê xerc nake. Helbet ne tenê “u” dibe “i” lê meyleke kurmancî heye ku gelek vokalên din jî dike “i”. Ev kurtkirin anku guherandina vokaleke din bi “i” bi taybetî di kîteya yekem de peyda dibe gava ku di kîteya duyem de vokaleke dirêj hebe. Nimûne:

- kurmancî: “nimêj/nivêj”, farisî “nemaz”, sanskrîtî “nemes”, yûnaniya kevn “nêmo-”
– anku “e/ê” di kurmancî de bûye “i” ya kurt

Lê hebûna kîteyeke din ya bi vokaleke dirêj jî ne şert e. Nimûne:

- kurmancî: “mirin”, zazakî “merden”, farisî “murden”, inglîzî “murder²⁵⁰”, latînî “morī”
– anku dîsa di kurmancî de “e/u/o” bûye “i”.

Sebebê neguherîna “u” ya li dûv G, K, Q, X û Ğ ew e ku di rastiyê de U ya li pey wan ji “-wi-” pêk hatiye. Ew tarîxiyên ne vokalek e lê konsonantek û vokalek yan jî dîftongek anku dudengek e. W nîv-vokal e loma ew carinan bi rola vokalê jî radibe. Bo nimûne, di peyvên wek “xwarin, xwe, xwê, xwişk, xwîn” de di rastiyê de W vokal e. Bi gotineke din, li gor dengnasiyê ew peyv wiha dikarin bên nivîsîn: “xuarin, xue, xuê, xuişk, xuîn”. Lê daku du vokal nekevin pey hev, U wek W hatiye nivîsîn.

---

²⁵⁰ Maneya peyvê bi inglîzî ne “mirin” e, lê “kuştin, qetil kirin” e lê bi eslê xwe eynî peyv e.

Bi gotineke din, ji aliyê dengnasî ve "gul, kum, qut, xulk, xurbet" dikarin wek "gwil, kwim, qwit, xwilk, xwirbet" bêne diyarkirin. Ji ber ku ji xwe di wan de "i" heye, W-ya wan nabe W.

Lê madem ku wisa ye, gelo çima di hin devokan de "ku-, gu-" di hin peyvan de dibin bûne "ki-, gi-"? Anku çawa mimkin e ku "kurmanc" bûye "kirmanc" yan di zazakî de "kuştin" veguheriye "kiştin"?

Sebebê vê diyardeyê ne kurtbûna vokalê lê sivikbûna koma konsonantan e. Zazakî bi taybetî bi wê naskirî ye ku du yan zêdetir konsonantan li destpêka peyvê qebûl nake. Loma bo nimûne "xweş" di zazakî de bûye "weş" û "xwarin" bûye "werden". Lê di koma KW de (wek "kwiştin" anku "kuştin" de) ne K lê W hatiye avêtin.

Di hin devokên kurmançî de jî XW hatiye sivikkirin û tenê X maye: xwarin → xarin. Heman diyarde di farisî de jî peyda bûye: niha jî di farisî de mirov dinivîse "xwarden/xwarden" lê wek "xarden" dibêje. Bi eynî awayî di hin devokên kurmançî kom-konsonantên KW sivik bûne û tenê K jê maye: loma "kwirmanc" (anku "kurmanc") → "kirmanc".

Gelo "i" qet nabe "u"?

Me li jor diyar kiriye ku "i" herdem nikare bibe "u" û "i" jî herdem nikare bibe "i". Lê me gotiye ku "u" piranî caran dibe "i" lê tenê li pey G/K/Q/X/Ā bi piranî nabe nabe "i".

Heta vê derê diyar bûye ku "u" ye ya ku bi piranî dibe "i", ne ku "i" dibe "u".

Lê dîsa jî, gelo "i" qet ti caran nabe "u"?

Ji ber ku eslê peyvên wek "dinya, Mihemed, riħ" û gelek peyvên din di erebî de bi "u" ye û di kurdî de bûye "i", gelek kes wisa texmîn dikin ku awayên orijînal yê peyvên wek "bihar, niha, hindir" jî di rastiye de "buhar, nuha, hundir, wusa" e. Ew heta doza nivîsîna van peyvan bi vî awayê bi qenaeta wan orijînal jî dikin.

Lê di rastiye de di "orijînal"ên peyvên wek "bihar, niha, hindir" de ti U nîne. Heke em li reh û rîşên van peyvan binêrin, em ê bibînin ku ew ji U-yê bêpar û mehrûm in – heke mirov wisa bixwaze li meseleyê binêre. Bo nimûne:

- soranî: behar, farisî: behar, hewramî: wehar, zazakî: wesar, pehlewî: vehar, avestayî: vehere-

Ji van nimûneyan diyar dibe ku U di eslê peyvê de nebûye. "E" hebûye ku adeten di kurmancî de dibe "i", wek:

- kurmancî: kirin, zazakî: kerden, hewramî: kerday, farisî: kerden, avestayî: ker-, sanskrîtî: ker-

Anku çawa ku "e" di peyva "kirin" de di kurmancî de bûye "i", wisa di peyva "bihar" de jî ji "e" bûye "i". Ti ecêbî tê de nîne. Nimûneyên bi vî rengî mişe û pirr in, wek "birin, mirin" û gelekên din.

Meseleya peyva "hindir(û)" jî eynî ye. Nimûne:

- farisî: enderûn, sanskrîtî: entere-, yûnaniya kevn: enderon, latînî: enter, inter, intra,

Dîsa jî bi asayî "e" di kurmancî de bûye "i", wek çawa ku "i" di peyvên wek "birin, kirin, mirin" de ji "e" peyda bûye.

Ne orijînal be jî, dîsa jî U di van peyvên de di devê hin kurdan de heye û nayê inkarkirin. Anku "i" jî carinan dikare bibe "u".

Lê gelo "i" kengî dikare bibe "u"?

Wek ku ji nimûneyên me dayî (buhar, hundir, nuha) jî diyar dibe, "i" dikare li pêş yan paş H-yê bibe "u".²⁵¹

- buhar ("i" berî H bûye "u")
- hundir ("i" piştî H bûye "u")
- wusa ("i" piştî H bûye "u")

---

²⁵¹ Carinan mirov li cihê peyvên wek "wisa, wilo, winda" jî formên wek "wusa, wulo, wunda" dibîne. Lê ev ne guherîna dengnasî ye, tenê ji kêmasiyên nivîsînê tî: heke bi rastî dengê "wu-" di wan de hebûya, ew dê gelek ji awayê rast yê wan peyvên dirêjtir bihatina gotin. Lê di pratîkê de mirov wan ewqas dirêj nake.

HIN MIJARÊN TAYBET

Giranî di dengnasiya kurdî de

Husein Muhammed

Di dengnasyê de mebest ji *giranî* yan *kirp* yan *şidandin*²⁵² girankirina yan şidandina yek yan çend kîteyên (heceyên) peyvê yan hevokê ye. Anku kîteyek ji yên din girantir yan şidandîtir yan dirêjtir tê gotin.

Giraniyê di dengnasyê de roleke giring heye: eger peyv li kîteya rast neyê girankirin, ew baş nayê bihîstin yan fehmkirin.

Heta niha bi awayekî giştî hatiye texmînkirin ku giranî di dengnasya zimanên îranî de ne diyardeyeke fonemîk e. Anku guherandina cihê giraniyê di peyvê de nikare maneya peyvê di van zimanan de biguherîne. Gelek caran hatiye dubarekirin ku di nav zimanên îranî de tenê di peştûyî de giranî diyardeyeke fonemîk e.²⁵³ Lê di rastiyê de di kurdî de jî giranî bi berfirehî diyardeyeke fonemîk û wateguher e (*li jêrtir binêrin*).

Giraniya navdêran

Di navdêrên (substantîv, ism, bi inglîzî *nouns*) dukîteyî yan pirkîteyî yên neçemandî yên kurdî de giranî li dawiya peyvê ye.²⁵⁴ Di nimûneyên vê nivîsarê de kîteya girankirî tê **qelew**kirin:

- a-**gir**
- ga-**zî**
- e-re-**bî**

²⁵² Bi inglîzî *stress*, tirkî *vurgu*, erebî نبر û farisî تکیه.

²⁵³ Bo nimûne Habibullah Tegey û Barbara Robson di *The Iranian languages* (ed. Gernot Windfuhr) de, Routledge 2009.

²⁵⁴ Newzad Şukrî / Hiroî di lêkolîna xwe de *Syllable structure and stress in Bahdinani Kurdish* (Avaniya kîteyan û giranî di kurdiya behdînî de – <http://www.degruyter.com/view/j/stuf.2002.55.issue-1/stuf.2002.55.1.80/stuf.2002.55.1.80.xml>) di nav navdêran de peyva *difin* (poz, kepû, bêvil, kepi) wek nimûneyekê dide ku bi dîtina wî giranî ne li ser kîteya dawiyê ye (*difin*) lê bi qenaeta wî li ser kîteya pêşiyê ye (*difin*). Bi dîtina min min ev gotin ne rast e. Peyva *difin* jî wek gelek peyvên din bi du awayan dikare bê gotin: *difin* (dukîteyî) yan *difn* (yekkîteyê). Xaseten gava ku vokalek tê pey peyvên wisa, i-ya wan dikeve. Bi ketina wê i-yê re cihê giraniyê jî diguhere:

- difin → difn-a min
- kevin → kevn e

Eger ew “i” bi eslê xwe di van peyvên de tine be, ji xwe hingê ew peyvên yekkîteyî ne loma giranî bi zerûrî li ser kîteya yekem e ji ber ku ti kîteyên din di peyva xwe de nînin heta ku bikeve ser wê.

- ber-je-wen-**dî**
- qe-re-ba-**lix**

Paşpirtikên çemandinê / tewandinê (inflectional suffixes) û girêdanê (nisbetê/izafeyê) yên navdêran bêgiranî ne:

- **kitêb** / **heval**
- **kitêbê** / **hevalî** (paşpirtika çemandinê -Ê/-Î bêgiranî ye)
- **kitêban** / **hevalan** (paşpirtika çemandinê bêgiranî ye)
- **kitêba min** / **hevalê min** (-A / -Ê ya girêdanê bêgiranî ye)
- **kitêbek** / **hevalek** (-EK anku paşpirtika yekhejmariya nediyar bêgiranî ye)
- **kitêbekê** / **hevalekî** (-EKÊ / -EKÎ anku paşpirtika yekhejmariya nediyar ya neçemandî bêgiranî ye)
- **kitêbeke min** / **hevalekî min**²⁵⁵ (-EKE / -EKÎ anku paşpirtika yekhejmariya girêdayî bêgiranî ye)
- **kitêbên min** / **hevalên min**

Lê eger paşpirtika çemandinê yan girêdanê ya vokala kîteya dawiyê ya peyva neçemandî girtibe yan paşpirtik û ew vocal bi hev ve heliyabin, hingê paşpirtik giranî dikeve ser paşpirtikê:

- perde → perdeya spî → perda spî
- erebe → bi erebeyê → bi erebê
- bira → birayê min → birê mi(n)

Di peyvên yekkîteyî yên vokaldirêj (a, ê, î, o, û) de jî paşpirtik bêgiranî ne:

- roja me, nanê nerm, bi gazê,

---

²⁵⁵ Bi kurmanciya rojhilatî *kitêbeka min / hevalekê min*.

Lê eger peyva yekkîteyî vokalkurt be (e, i, u), hingê paşpirtik giraniyê digire ser xwe:

- dilê min, destên wî, gula wê

Paşpirtikên peyvsaz (derivational suffixes) xwedî giranî ne:

- giran → giranî
- mezin → mezinahî
- havîn → havîngeh
- birîn → birîndar → birîndarî

Giranî û gazîkirin

Gava ku navdêrek di rewşa gazîkirinê (vokatîv) ya bêpaşpirtik de tê bikaranîn, hingê ne kîteya dawiyê lê kîteya pêşiyê girankirin tê kirin. Lê eger paşpirtika gazîkirinê lê were zêdekirin, hingê giranî li ser kîteya berî kîteya paşpirtikê dimîne.

rewşa binavkirinê (nominatîv)	rewşa gazîkirinê (vokatîv) ya bêpaşpirtik	rewşa gazîkirinê (vokatîv) ya bipaşpirtik
Ehmed kurd e.	Ehmed, raweste!	Ehmedo, raweste!
Jiyan şîrîn e.	Jiyan, ka were!	Jiyanê, tu çend şîrîn î!
Zarok biçûk in.	Zarok, firavînê bixwin!	Zarokino, firavînê bixwin!
Ew herdu bira ne.	Bira, kerem kin!	Birano, li hawara me were!

Di peyvên yekkîteyî de, gava ku bi paşpirtika gazîkirinê dibin du- yan sêkîteyî, dîsa jî giranî li ser kîteya yekem dimîne ji ber ku paşpirtikên çemandinê giraniyê nagirin ser xwe:

- **kuro! lawo! mêro!**
- **keçê! qîzê! jinê!**
- **kurino, keçino, jinino, mêrino!**

Giranî di navên taybet de

Giranî di navên kesan û navên taybet yên deveran de jî adeten li ser kêteya dawiyê ye:

- **Serbest, Mihemed, Gulistan**
- **Kurdistan, Mêrdîn, Israîl**

Lê di navên welatên bi –ya / -ye yan jî bi –landa / -lenda bi dawî tî, kêteya duyem-dawîn girankirî ye:

- **Almanya, Brîtanya, Romanya, Rûsya**
- **Holanda / Holenda, Îrlanda / Îrlenda, Taylanda / Taylenda**

Di navên “Sûriye” û “Tirkiye” – ku bi –ye bi dawî tî, ne kêteya duyem-dawîn lê kêteya yekem anku sêye-dawîn girankirî ye:

- **Sûriye, Tirkiye**

Ji bilî van navên hin welatan, herwiha di navên pirkêteyî (sê yan zêdetir kite) yên hin bajaran de jî giranî li ser kêteya duyem-dawîn e. Piraniya bajaran wisa li Bakurê Kurdistanê ne:

- **Diyarbekir, Hekarî, Erzirom...**

Di navên bajarên Tirkiyê de gelek caran kêteya yekem girankirî ye:

- **Enqere, Edene, Izmîr**

Giraniya rengdêran

Di rengdêrên dukîteyî yan pirkîteyî de jî giranî herdem li ser kîteya dawiyê ye²⁵⁶:

- **mezin**
- **giran**
- **zana**
- **minasib**
- **interesane / enteresane**

Paşpirtika berhevdanê –*tir* xwedî giranî ye:

- **bilind** → **bilindtir**

Di paşpirtika dukîteyî –*tirîn* ya rajorîyê (superlatîv) de kîteya dawiyê –*în* xwedî giranî ye:

- **giran** → **girantir** → **girantirîn**

Pêspirtikên “bi-, bê-”, yê ku pê rengdêr ji navdêran tî çêkirin bêgiranî ne:

- **bêdeng**
- **binamûs**

Herwiha paşpirtikên di jwateker yê rengdêran jî bêgiranî ne:

- **xweşî** → **nexwes** → **nexweşî**
- **baş** → **nebaş**
- **guhdar** → **neguhdar** → **neguhdarî**
- **xêrxwaz** → **xêrnexwaz** → **xêrnexwazî**

Lê eger rengdêr bî navdêrkirin û paşpirtikên çemandin yan girêdanê li wan bî zêdekirin, hingê ew paşpirtik bê giranî ne:

---

²⁵⁶ Di nivîsara navborî de Newzad Hîrorî dîsa dibêje ku di peyva *gerim* de giranî bi awarteyî / istisnayî li ser kîteya yekem e (*gerim*). Lê di rastiyê de ev peyv yekîteyî ye (*germ* → *ger-m e*, *ger-mahî*, *ger-mî*, ne **ge-ri-m e*, **ge-ri-mahî*, **ge-ri-mî*). Ji ber ku *germ* peyveke yekîteyî ye, bi zerûrî giranî li ser tek vokala wê ye yan jî mirov dikare bibêje hemû peyv girankirî ye. Loma ev jî nabe ti nimûneyeke awarte / istisna.

- mezin → mezinê(n) wan (bi devkî herwiha “meznê wa[n]” eger “i” were avêtin)
- delal → delala min

Giraniya cînavan

Cînavên kesî yên kurmanciya nivîskî yekkîteyî ne loma bi zerûrî giranî li ser tek kîteya heyî ye:

- ez, tu, ew, em, hûn, ew
- min, te, wê, wî, me, wan

Di hin devokan de cînavên kesî yên dukîteyî yan pirkîteyî hene. Di hin ji wan kîteya dawiyê giran e lê di hinan de jî kîteya navîn yan yekem:

- ewa, ewê, ewî, ewan, hewe (we)²⁵⁷
- ewana, wana, vêya, viya²⁵⁸
- emin, eto, ême, êwe, ewan²⁵⁹

Hêjayî gotinê ye ku di vê meselê de cînavên kurdî ji navdêrên kurdî cuda ne: di navdêran de paşpirtikên çemandinê (-a, -ê, -î, -an) bêgiranî ne lê heman paşpirtik li gel cînavan bûne xwedî giranî. Ev jî tê wê maneyê ku cînavên çemandî di kurdî de leksîkalîze bûne anku bûne peyvên xweser, ne tenê peyvên çemandî. Ji ber ku kîteya yekem ya cînavên dukîteyî bêgiranî bûye, ew bi piranî ketiye:

- ew+ê (bide ber “kitêb+ê”) → ewê (bb: kitêbê) → wê (bb: kitêbê)
- ew+an (bb: kitêb+an) → ewan (bb: kitêban) → wan (bb: kitêban)

Herwiha di cînavê *hemû / hemî* de jî giranî li ser kîteya duyem anku dawiyê ye. Carinan bo giringîdanê kîteya dawiyê ya vî cînavî dubare tê şidandin:

²⁵⁷ Ev desteya cînavan xaseten di kurmanciya rojhilatî de li kar in.

²⁵⁸ Ev deste bi taybetî di devokên kurmanciya navendî û rojavayî de tên bikaranîn.

²⁵⁹ Ev desteya cînavan soranî ye û maneya “ez, tu, em, hûn, ew (pirhejmar)” dide. Ji van “emin, eto” formên devokî ne û formên wan yên standard “min, to” ne. “Ême, êwe, ewan” formên standard yên tev-soranî ne.

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

- *hemmû / hemmî*

Di cînavên pirsyarkî bi adeten giranî li ser kêteya yekem e:

- **kengî**
- **çima, çira**
- **çiqas**
- **kanî, kanê** (ka, li kû ye)

Di cînavên bi pêşpirtika *her-* de carinan kêteya yekem girankirî ye:

- **herkes, hertişt**

Lê gelek caran jî kêteya duyem yan dawiyê tê girankirin:

- **hergav, herdem, hercar, herroj** (herro, hero)

Giraniya hoker û daçekan

Di hokerên (*adverbs*) û daçekên (*adpositions*) giştî û berbelav de adeten kêteya pêşiyê girankirî ye:

- **paşî / paşê, pêşî, berî, piştî**
- **hêdî, zûka**
- **îro, îşev, îsal**
- **gelek, piçek, hin(d)ek**
- **belê, erê, bila, belkî, nexêr / nexê, jixwe, nexwe, xwene**
- **dîsa, wisa, wiha, hingê, kingê / kengî**
- **gelo, gelî!**

Herwiha hin hokerên devokî ku di zimanê nivîskî de yekkîteyî ne:

- kurmanciya navendî û rojavayî: **vira** (vir), **wira** (wir),

- kurmanciya rojhilatî: **vêrê** (vir), **wêrê** (wir)

Lê çend hokerên ku giranî li kêteya dawiyê jî hene (lîste ne temam e):

- **niha / nika / noke**²⁶⁰
- **xwezî**

Giraniya lêkeran

Di lêkerên rader (neçemandî) de giranî li ser kêteya dawiyê ye:

- **hatin**, **berdan**, **helandin**, **vegerîn**

Pêşpirtikên neyînîkirinê (na-, ne-, me-, ni-) giraniyê digirin ser xwe:

- **naçim**, **nehat**, **mekin**, **nikarî**

Herwiha pêşpirtika **bi-** ya lêkeran jî xwedî giranî ye

- **bike**, **biçim**, **bidin**

Lê pêşpirtika **di-** ya berdewamiyê di kurdî de ne xwedî giranî ye:²⁶¹

- **dibêjim**
- **direvin**
- **vedigerî**

Eger lêker ne di rewşa raderî de be anku neçemandî / netewandî be û pêşpirtikên *bi-*, *na-*, *ne-*, *me-*, *ni-* jî wernegirtibe, hingê giranî li ser kêteya dawiyê ya rehê lêkerê ye:

- **tu dizanî**

---

²⁶⁰ Herwiha hevwatera wan ya soranî *êsta* û ya kurdiya başûrî *îse*.

²⁶¹ Di soranî de jî "de-, e-" yên hevwaterên "di-" ya kurmancî bê giranî ne. Lê berevajî wan, hevkarên wan ya farisî *mî-* giraniyê digire ser xwe.

- ez dihelînim
- vedigevizin

Wek ku ji nimûneyên li jor diyar e, paşpirtikên kesî ne xwedî giranî ne:

- ez dizanim (ne *dizanim)
- tu dizanî (ne *dizanim)
- ew dizane (ne *dizane)
- em/hûn/ew dizanin (ne *dizanin)

Formên çemandî yên lêkera *bûn* û herwiha *bûn* wek lêkera paşgir yan alîkarî jî ne xwedî giranî ye:

- Germ e [ger-me]
- Zana bû [za-na-bû]
- hatiye
- hatibû
- nehatiye
- nehatibû

Giraniya peyvên pêkhatî û dariştî

Di peyvên pêkhatî²⁶² û dariştî²⁶³ de tenê kîteya dawiyê giraniya serekî heye. Eger dariştin bi paşpirtikekê peyda bûbe, hingê cihê giraniyê ji peyva serekî diçe ser paşpirtikê. Di nimûneyan de cihê giraniyê hatiye qelewkirin:

- birîn → birîndar → birîndarî

---

²⁶² Bo peyvsaziya bi pêkhatinê binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/08/04/kanizar-1-peyvsazi-di-zimane-kurdi-de/>

²⁶³ Bo peyvsaziya bi dariştinê binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/10/09/peyvsazi-bi-daristine/>

Di peyvên pêkhatî de anku di peyvên ji du yan zêdetir peyvên serbixwe pêkhatî de giraniya serekî tenê li ser beşa dawiyê heye. Di nimûneyan de cihê giraniyê hatiye qelewkirin:

- **ziman + dirêj** → zimandirêj
- **serok + komar** → serokkomar

Bi heman awayî di peyvên dubarekirî²⁶⁴ de jî kêteya serekî tenê li ser beşa dawiyê heye:

- **tişt + mişt** → tist_ûmişt
- **mal + hal** → malûhal

Di cotkirinê de jî heman diyarde berçav e:

- **jin + mêr** → jinûmêr
- **hatin + çûn** → hatinûçûn

Giranî wek diyardeyeke wateguhori

Heta niha dihat texmînkirin ku di nav zimanên îranî de tenê di peştûyî de giranî diyardeyeke fonemîk e anku guherandina cihê giraniyê di peyvê de dikare maneya wê biguherîne.²⁶⁵ Lê wek ku me li destpêkê jî got, di kurdî de jî giranî xwedî heman hêzê ye: veguhastina cihê giraniyê di peyvê de dikare wateya wê biguherîne. Ev diyarden e tişteki marjînal û parawêz û biçûk e lê fenomeneke berçav û giring ya kurdî ye.

Yek: di kurdî de hin peyv hene ku di hevdeng û hevniwîs in lê hem maneya wan ji hev cuda ye û hem jî ew ji du birrên cuda yên peyvên (part of speech) in:

---

²⁶⁴ Bo peyvsaziya bi dubarekirinê binêrin: *Husein Muhammed: Peyvsazî bi dariştinê (II) û dubarekirinê*, kovara Kanîzar, hejmar 3: <https://zimannas.wordpress.com/2015/11/30/kanizar-hejmar-3/>

²⁶⁵ Binêre bo nimûne vekolîna Habibullah Tegey û Barbara Robson li ser zimanê peştûyî di kitêba *The Iranian languages* (ed. Gernot Windfuhr) de, Routledge 2009. Ew idia dikin ku peştûyî tek zimanê îranî ye ku tê de giranî diyardeyeke wateguhori e.

- "piştî" wek navdêr maneya "barê ku kesek bi pişta xwe hildigire" ye.²⁶⁶
- "piştî" wek daçek maneya "li pey, li dû, li dûv" dide²⁶⁷

Rast e ku ev her du peyv wek hev tên nivîsîn. Di wan de her herf û her kita dengî wek hev e. Lê dîsa jî ew bi tamamî wek hev nayên gotin. Sebebê vê jî ew e ku cihê giraniya van peyvên ne eynî ye:

- Ez **piştî** wî hatim.
- Darbirran **piştî** kirin pişta xwe.

Anku giraniya peyva "piştî" ya daçek (preposition) wek ya piraniya daçek û hokerên din jî li ser kêteya yekem e. Lê giraniya peyva "piştî" ya navdêr jî wek ya navdêrên din li ser kêteya dawiyê ya rewşa neçemandî ye.

Mirov dikare hin nimûneyên din jî yên wisa bide:

- **paşî** (paşê, piştre, dû re, dûv re, şûn re) – **paşî** (aliyê piştê)
- **pêşî** (berî, ewilî) – **pêşî** (aliyê pêş)

Bi heman awayî peyva *gelî* ya bi maneya *devera navbera çiyayan* ("li gelî û newalan") ji *gelî* ya gazîkirinê (gelî hevalan!) cuda ye.

Ev cudahî bi taybetî di lêkeran de tê dîtin. Lêker adeten bi tamamî maneya xwe naguherînin lê erk û wezîfeya wan ya rêzimanî bi veguhastina cihê giraniyê tê guherandin:

- **hatin** (rewşa raderî – bi inglîzî *to come*, tirkî *gelmek*, erebî جاء, farisî آمدن)
- **hatin** ("ew hatin"²⁶⁸ – bi inglîzî *they came*, tirkî *geldiler*, erebî جاءت, farisî آمدند)

Herwiha gelek caran navdêrên çemandî û rengdêran wan bi nivîsîn û bi deng-bi-deng wek hev in lê bi giraniyê cudahiya wan diyar dibe:

- **Azadî** xweş e. (Serbestî, rizgarî, huriyet)
- **Azadî** xweş got. (Kesekî ku navê wî Azad e.)

²⁶⁶ Bi inglîzî "load, burden", tirkî "yük", erebî حمل, farisî بار

²⁶⁷ Bi inglîzî "after", tirkî "-dan sonra", erebî بعد, farisî بعد از

²⁶⁸ Yan "em hatin" yan "hûn hatin".

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

- alîkariya mirovî (insansî, beşerî, humanîter, xêrxwazî, “mirovî” wek rengdêr)
- wî mirovî (wî kesî, wî mêrî” – forma çemandî ji peyva “mirov”)

Yan jî:

- başî [başî] (qencî, xêr)
- baş î [başî] (tu baş î)

Berhevdana herdu alfabeyên kurdî

Zimanê kurdî – heta zaravayê kurmancî bi xwe jî – niha bi kêmî bi du alfabeyan tê nivîsîn: 1) bi alfabeya latînî ya li gor zimanê kurdî eyarkirî û 2) bi alfabeya erebî ya li gor zimanê kurdî eyarkirî.

Ji bilî van, di dîrokê de zimanê kurdî bi alfabeya krîlî ya li gor zimanê kurdî eyarkirî jî hatiye nivîsîn lê niha nivîsîna kurdî ya bi alfabeya krîlî hema-hema nemaye. Ji bilî van her sê alfabeyan, çend berhem bi alfabeya ermenî û hin nivîs bi çend alfabeyên din jî hatine nivîsîn lê ji bilî alfabeyên latînî, erebî û krîlî, van alfabeyên din ti roleka giring li ser ziman û wêjeya kurdî nebûye.

Di vê nivîsê de em ê alfabeya latînî ya li gor zimanê kurdî eyarkirî bi "alfabeya kurdî-latînî" û alfabeya erebî ya li gor zimanê kurdî eyarkirî jî bi "alfabeya kurdî-erebî" bi nav bikin. Em ê alfabeya kurdî-latînî wek KL û alfabeya kurdî-erebî jî wek KE kurt bikin.

Di vê nivîsarê de em ê cudahî û wekhevîyên herdu alfabeyan bidin ber hev. Armanca vê nivîsarê ne ew e ku bibêje filan alfabe "baştir e" yan "bo nivîsîna kurdî bikêrhatîtir e". Armanca nivîsarê tenê diyarkirina cudahî û wekhevîyên van alfabeyan e. Em ê hewl bidin ku vê berhevdanê bê pêşhukimî (prejudice) û ti armancên sepandina alfabeyekê li ser hemû kurdan bikin. Armanca vê vekolînê tenê diyarkirina cudahî û wekhevîyan e.

NASANDINA KL Û KE

KL-ya standard niha ji van herfan pêk tê: a, b, c, ç, d, e, ê, f, g, h, i, î, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, ş, t, u, û, v, w, x, y, z.

Lê herdem ne wiha bûye: di hin berhemana de li cihê "i, î" yê standard, "ı, ı" hatine nivîsîn. Li destpêka bikaranîna KL di rojnameya Hawarê de dengê "k" û "q" bi dengên xwe li cihê hev bûn ("kurd" û "qenc" wek "qurd" û "kenc" dihatin nivîsîn). Di hin berhemana de li cihê "ç, ş" awayên wek "ch, sh" yan "č, š" hatine nivîsîn. Hin caran "j" li cihê "c" û "zh" li şûna "j" hatiye nivîsîn. Ji ber sebebên teknîkî gelek caran "ê" bi awayê "é" û "û" wek "ú" yan "ü" tê dîtin. Hin caran H-ya wek di navê "Hesen" de bi "h" û X ya di navê "Xezal"ê de bi "x" hatiye nivîsîn lê niha bi gelemperî ew bi H û X yê "normal" tên diyarkirin.

KE- ya standard niha ji van herfan pêk tê:

ئاب پ ت ج چ ح خ د ر ر ژ س ش ع غ ف ق ک گ ل آل م ن و و و ه ه ی ی ئ

Lê KE jî ne herdem wiha bûye: Niha vokalên kurt "e, u" jî tîn nivîsîn lê berê wek erebî û farisî ew di nivîsîna giştî de ne diyar bûn, "û" û "o" jî wek "w/u" dihatin nivîsîn. Herwiha "ê" û "v" wek "î, f" û carinan heta "ç, g, j, p" jî wek "c, k, z, b" dihatin nivîsîn. Carinan di hin nivîsan de ev herf jî tîn dîtin lê ew di KE-ya standard de nînin: ث ص ض ط ظ

Carinan di axiftina gelêrî de KL wek "alfabeya kurmancî" û KE jî wek "alfabeya soranî" tîn binavkirin. Rast e ku piraniya kurmancî û hemû zazakî bi alfabeya latînî û piraniya soranî jî bi alfabeya erebî tîn nivîsîn. Lê ti ji van herdu alfabeyan ne bi ti zaravayekê ve sinorkirî ye: hem soranî dikare bi KL bê nivîsîn û hem jî kurmancî bi KE. Di rastiye de wisa tîn kirin jî: li Başûrê Kurdistanê heta rojnameyên rojane bi kurmancî bi KE weşanê dikin. Li aliyekê din KL jî di tekstên televizyonan de bo nivîsîna soranî li kar e.

CUDAHİYÊN HERDU ALFABEYAN

- 1) KL ji çepê ber bi rastê ve tîn nivîsîn, KE ji rastê ber bi çepê ve.
- 2) Di KL-ya standard de 31 herf hene, di KE-ya standard de 33 yan 34 (heke mirov "و" [û] wek herfeka serbixwe bipejirîne).
- 3) Di nivîsînê de piraniya herfên KE bi zerûrî bi hev ve tîn girêdan, di KL de ev ne zerûrî ye û di nivîsîna kompûterî de herf li rex hev lê ne bi hev ve tîn nivîsîn. Bo nimûne peyva "kilmîş / کلمیش" (di KL de herf li rex hev in, di KE de bi hev ve girêdayî ne). Heke mirov herfên peyva nimûne ji hev veqetîne jî, di KL de şiklê herfan wek xwe dimîne " k i l m î ş ". Lê di KE de şiklê herfan diguhere: ک ل م ی ش
- 4) Di KL de du desteyên herfan hene: gir û hûr (gir: "A, B, C...", hûr "a, b, c..."). Di KE de çar desteyên cuda hene: veder (serbixwe), destpêkî, navîn, dawîn.

- 5) Vokalên KL ev in: "a, e, ê, î, o, u, û". Di KE de hevdengên "a, e, ê, î, o" bi herfên serbixwe tên diyarkirin, "i" qet nayê diyarkirin, "î" û "y" herdu bi eynî herfên tên diyarkirin, "u" û "w" jî bi eynî herfê û "û" jî bi du "u/w"-yan. Bo nimûne, "kirin" bi KE wek "krn", "bîr" wek "byr", "kurd" wek "kwrđ" û "mû" jî wek "mww" tên nivîsîn.
- 6) Hemû konsonantên di KL de heyî herwiha di KE de jî hene. Lê Y û Î bi eynî herfê û W û U jî bi heman tîpê tên nivîsîn. Di KE de du H (heval/Hesen), du X (xwarin / xezal), du L hene (îslam / silav), du R (ser/şer) hene. Di KE de "eyn" anku dengê konsonantî yê li destpêka navê Elî bi herfeka serbixwe tê nivîsîn, di KL de yan nayê nivîsîn yan jî bi apostrofa ' tê diyarkirin: Elî yan 'Elî.
- 7) Hemû vokalên KE li destpêkê nîşana ع digirin. Di heman demê de ev herf dikare rola dengê "i" li destpêka yan dawî yan nava peyvê piştî vokalekê bigire. Lê di pratîkê de hema-hema wiha qet nayê bikaranîn.

WEKHEVIYÊN HERDU ALFABEYAN

- 1) Bingehê herdu alfabeyan yek e: herdu ji alfabeya fenîkî peyda bûne. Bo dîtina vê rastiya dîrokî mirov dikare gelek herfên herdu alfabeyan bide ber hev (berê herfê dikare qulipîbe yan jî zivirîbe): L / ل (bizivirîne), C / ج, r / ر (biqulipîne), D / د (xeta aliyê çepê rake)...
- 2) Armanca herdu alfabeyan ew e ku her dengê bi herfekê diyar bike (lê ti ji herdu alfabeyan jî vê wezîfeyê bi temamî bi cih naîne.)
- 3) Di herdu alfabeyan de B, C, Ç, D, G, H, J, K, L, M, N, P, Q, R, S, Ş, T, V, X, Z wek herfên serbixwe hene. Lê di KE de Y û Î bi eynî herfê û W û U jî bi heman tîpê tên nivîsîn.
- 4) Ji bilî "i", KE jî vokalên kurt jî diyar dike (berevajî alfabeya erebî-erebî yan farisî-erebî ku "e, i, u" ji bilî li dawiya peyvê diyar nakin).

- 5) Di ti ji herdu alfabeyan de du herfên cuda bo du yan zêdetir dengên cuda yên bi van herfan tên nivîsîn nînin: Ç (çav, çar), K (kirin, kar), P (pênc, perde, pez, pind), T (te, têr, teng, tep).
- 6) Hin dengan di KL de û hin dengan jî di KE de herfa xwe ya serbixwe heye lê di alfabeya din de nîne. Lê herdu alfabe jî bi kêrî nivîsîna kurdî (hemû zarava) tên.
- 7) Herdu alfabe jî "vekirî" ne: Heke pêwîst be, herf dikarin li herduyan bèn zêdekirin. Lê ti ji herdu alfabeyan jî nikarin kamil û bêkêmasî bin.

Hevdeng, hevnivîs, hewate û hevreh

Hevdeng

Di zimanê kurdî û gelek zimanên din de jî hin peyv bi dengê xwe bi tamamî wek hev in lê maneya wan cuda ye. Bo nimûne:

- **bar**: piştî, tiştê ku mirov yan heywanek yan otomobîlek hildigire û ji cihekî dibe cihekî din. Bi inglîzî "load, burden", tirkî "yük", erebî حمل, farisî بار)
- **bar**: meyxane, bîrexane, yaneya şevê, kluba şevê

Di zimannasiyê de ji peyvên wiha re **hevdeng** anku **homofon** (bi inglîzî "homophone") tê gotin ji ber ku ew bi dengê xwe bi tamamî wek hev in. Tenê di hevok û kontekstê de mirov fehm dike ka mebest kîjan e:

- "Barê wî giran e". (Mirov fehm dike ku mebest ew tişt e ku ew kes li ser piştê xwe hildigire yan jî bi mecazî "berpirsiyarî, erk, wezîfe, peywir" e.)
- "Ew li barê rûniştî ne." (Mirov tê digihe ku mebest meyxane/bîrexane ye.)

Carinan ne tenê du lê zêdetir jî peyvên hevdeng lê watecûda hene. Bo nimûne:

- **ber** (berhem)
- **ber** (daçek wek "li ber, ji ber")
- **ber** (kevir, çel)
- **ber** (rû, dêm, serûçav: "Berê xwe da wî alî.")

Ji aliyê etîmolojî ve hin caran hemû peyvên hevdeng xwemalî ne (wek "ber" di nimûneyên li jor de) lê carinan jî yek yan hin peyvên hevdeng biyanî ne. Di nimûneya "bar" de "bar" bi maneya "piştî, tiştê hilgirtinê" ji îranî ye anku xwemalî ye lê bi wateya "meyxane, bîrexane" ji inglîzî ye.

Lê ji aliyê etîmolojî ve gelek caran ev peyvên niha hevdeng ne herdem hevdeng bûn. Bo nimûne, peyva "ber" ya bi maneya "li ber, ji ber" ji proto-hindûewropî "*uper" e lê "ber" bi wateya "kevir" ji

proto-hindûewropî *"*wel-"* e. Loma berevajî kurmancî, di ziman û zaravayên din de ev peyv ne hevdeng in. Bo nimûne, di soranî de jî *"ber"* bi maneya *"li ber, ji ber"* her *"ber"* e lê *"kevir"* bi forma *"berd"* e.

Ji aliyê rêzimanî ve carinan peyvên hevdeng bi cinsê xwe eynî ne. Bo nimûne, peyva *"ber"* hem bi maneya *"berhem"* jî û bi wateya *"kevir"* jî û bi maneya *"rû, serûçav"* jî her nêr e. Lê *"bar"* bi maneya *"tiştê hilgirtinê"* nêr e lê bi wateya *"meyxane"* mê ye.

Hevniwîs

Di zimannasiyê de hin peyvên bi maneyên cuda hene ku wek hev tên nivîsîn. Navê peyvên wiha **hevniwîs** anku **homograf** in (bi inglîzî *homograph*).

Hevdeng adeten di kurdî de wek hev tên nivîsîn jî loma ew di heman demê de hevniwîs in jî. Wek ku li jor hatiye dîtin, peyvên *"bar"* û yên *"ber"* yên bi maneya xwe ji hev cuda lê hevdeng bi heman awayî tên nivîsîn.

Lê berevajiya vê ne herdem rast e: hin peyvên hevniwîs hene ku ne hevdeng û ne jî hev wate ne:

- *"pir"* bi maneya *"rêya di ser avê re"* bi R-ya sist / nerm tê gotin lê *"pir"* bi maneya *"gelek, zehf, zêde"* bi R-ya şidandî / req
- *"par"* bi maneya *"sala borî/çûyî"* bi P-ya bêpif/nerm tê gotin lê *"par"* bi wateya *"pişk, behr, beş, parçe"* bi P-ya bipif / req tê gotin
- *"birîn"* bi maneya *"birîndarî"* bi R-ya nerm e lê *"birîn"* bi wateya *"jê kirin"* bi R-ya req e
- *"ker"* bi maneya *"dewarek"* bi K-ya bipif/req û R-ya nerm tê gotin lê *"ker"* bi maneya *"nebihîz, guhgiran"* bi K-ya nerm û R-ya req tê gotin
- *"term"* bi maneya *"cesed, kelex, leşê mirî"* bi T-ya bêpif/nerm ya qelew e lê *"term"* bi maneya *"peyv, kelîme, bêje, têgih, mefhûm"* bi T-ya bipif/req e

Mirov ji van peyvan re dibêje **hevniwîsên dengcûda** (homografên heterofon). Awayê nivîsîna wan yek e lê hem dengê wan û hem jî maneya wan ji hev cuda ye.

Carinan yek ji van cotepeyvyan xwemalî û yek jî biyanî ye (bo nimûne "term") lê gelek caran herdu peyv jî xwemalî ne, bo nimûne "ker" yan "pir".

Di kurdî de hevnivîsên dengcûda ne tenê ji ber wê ye ku hin herf du dengên cuda didin (bo nimûne Ç, K, P, T, R, H, X). Hevnivîsên dengcûda herwiha dikarin ji ber giraniya / kirpa (bi inglîzî "stress") peyvyan jî peyda bibin. Bo nimûne, di hevokên li jêr de peyvên "mirovî" û "Azadî" hevnivîs in anku wek hev tên nivîsîn lê dîsa jî bi temamî wek hev nayên gotin ji ber ku di wan de cihê giraniyê / kirpê ji hev cuda ye (di nimûneyan de cihê girankirî / kirpandî hatiye **qelewkirin**):

- Ez wî **mirovî** nas dikim. (wî mirovî = wî kesî; bi inglîzî "that person")
- Alîkariya **mirovî** bo penaberan. (mirovî = insanî / humanîterî / xêrxwazî, bi inglîzî "humanitarian")
- **Azadî** xweş e. (azadî = serbestî, rizgarî, huriyet, bi inglîzî "freedom")
- **Azadî** çi got? (~ Azad çi dibêje? < Azad = navekî mêran e)

Mebest ji giraniyê yan kirpê ew e ku ew beşa peyvê ji beşên din yê peyvê girantir yan dirêjtir yan şidandîr tê gotin.²⁶⁹

Hevdeng lê ne hevnivîs

Di kurdî de hin peyvên hevwater hene ku bi du yan çend awayên ji hev cuda tên nivîsîn lê dîsa jî bi heman awayî tên gotin. Bo nimûne:

- "xuya" û "xwiya"
- "pîrr" û "pir" (gelek)
- "zarok" û "zarrok"
- "kevn" û "kevin"
- "stran" û "stiran"

---

²⁶⁹ Cihê giraniyê di peyvên kurdî de dê mijara nivîsareke me ya din ya serbixwe be.

- "xaniyê me" û "xaniyê me" û "xanyê me"

Peyvên wiha **hevdengên nivîscuda** ne. Di heman demê de ew peyvên hevwater ne anku maneya wan eynî ye. Sebebê cudanivîsiya wan ne dengên wan e lê tercîh û preferansên nivîserên wan e: li gor hin kesan divê mirov binivîse "xuya" û li pey hin kesan jî "xwiya" baştir e.

Herwiha navên taybet (yên mirovan, deveran, dezgehên...) jî gelek caran hevdengên lê ne hevdivîsên hin peyvên giştî ne.

- "jiyan" (jîn, heyat – bi J-ya hûr) lê "Jiyan" (navêkî jinan – bi J-ya gir)
- "azad" (serbest, rizgar, hur – bi A-ya hûr) lê "Azad" (navêkî mêran – bi A-ya gir)

Mirov dikare peyv û navên wiha jî wek hevdengên nivîscuda bihesibîne ji ber ku ew bi eynî dengî tînan gotin lê bi du awayên ji hev cuda tînan nivîsîn: xelet e ku mirov navê kesekî wek "jiyan" yan "azad" binivîse (divê herfa yekem ya navên taybet gir be: Azad, Jiyan).

Di inglîzî û hin zimanên din de gelek peyvên hevdeng lê nivîscuda (heterograf, bi inglîzî "heterograph") yê bi maneyên ji hev cuda jî hene. Bo nimûne bi inglîzî:

- "I" (-i-ya mezin) û "eye" herdu wek "ay" tînan gotin lê "I" maneya "ez" û "eye" jî wateya "çav" dide.
- "peace" û "piece" herdu wek "pîs" tînan gotin lê "peace" bi maneya "aştî, aramî" û "piece" jî bi wateya "parçe, ker" e
- "here" û "hear" herdu teqrîben wek "hîr" tînan gotin lê "here" maneya "(li) vir, vê derê" dide û "hear" jî bi maneya "bihîstin, guh lê bûn" e.
- "its" û "it's" herdu terîben wek "its" tînan gotin lê "its" maneya "ya/yê wê/wî" dide û "it's" jî wateya "ew tişt e" dide.

Hevwater

Hin tiştan di kurdî û zimanên din de jî ji yekê zêdetir nav hene. Bo nimûne, kerem bikin li vî wêneyî binêrin:

Tiştên sor ya di wêneyê li jor de di kurdî de bi kêmî ev nav hene: erebe, maşîn, otomobîl, seyare, tirimpêl...

Ev peyvên ku bi deng û nivîsên xwe ji hev cuda ne lê maneya eynî tiştî didin, di zimannasîyê de bi navê **hevwater / hevmane** anku **sînonîm** (bi inglîzî "synonym") tên nasîn.

Ne tenê navdêr (navên tişt û bûyeran) lê herwiha lêker, rengdêr, hoker û daçek jî dikarin hevwater bin:

- **nimûneyek ji lêkeran:** mirin, koça dawiyê kirin, wefat kirin, wexer kirin, can dan, emrê Xwedê kirin, çûn ber rehma Xwedê, çûn ber dilovaniya Xwedê, sekitîn, geber bûn, gebirîn, jiyana xwe ji dest dan, jiyana xwe winda kirin...
- **nimûneyek ji rengdêran:** baş, qenc, çê, çak, rind, xweş...
- **nimûneyek ji daçekan:** pê re, li gel, tevî...
- **nimûneyek ji hokeran:** zûka, bi lez, hêl...

Hevwater ne herdem tam-hevwater ne. Bo nimûne, "wefat kirin" û "sekitîn / gebirîn" behsa eynî guherîna rewşê dikin (mirovêkî yan heywanekî sax/zindî dibe mirî) lê dîsa jî mirov nikare bêyî bêrêzîkirin û bêihtiramîkirinê bibêje "filan kes sekitî". Anku peyvên wiha nîv-hevwater yan berhevwater ne (bi inglîzî "near-synonym" yan "quasi-synonym").

Hin peyv jî tenê di hin devokan de hene. Bo nimûne, di kurmanciya nivîskî de mirov hem peyva "çak" û hem jî "rind" dibîne. Lê kêm devokên kurmancî hene ku ev herdu peyv di heman demê de di nav gel de li kar bin (belkî ti devokên wisa tine bin). Daçekên "pê re", "tevî" û "li gel" di zimanê nivîskî de hevwater ne anku mirov dikare wan li cihê hev bi kar bîne. Lê di devokekê de tenê yek yan zêde-zêde du ji wan hene. Bo nimûne, di devoka Diyarbekirê de (eger mirov bi rastî bi wê devokê biaxive bêyî

ku tesîra kurmanciya deverên din li ser peyivîna mirovî hebe) kes nabêje "li gel" û di devoka Dihokê de jî kes nabêje "pê re".

Hevreh

Di zimannasiyê de hevreh tê wê maneyê ku du yan çend peyv ji eynî rehî ne. Bo nimûne "kirin" ya kurmancî, "kirdin" ya soranî, "kerden" ya farisî û "kerdene" ya zazakî hevreh in anku ji eynî rehî peyda bûne. Di heman demê de ew herwiha hevwater ne jî anku maneya wan yek e.

Lê di kurdî û gelek zimanên din de jî hin peyv hene ku ji eynî rehî ne lê deng, nivîsîn û maneya wan yan jî yek ji van her sê tiştan ji hev cuda ye. Bo nimûne, ev cotepeyv ji eynî rehî ne anku hevreh in lê ne hevdeng, ne hevniwîs û ne jî hevwater ne:

- "bajar" û "bazar"
- "pîvan" û "peyman"
- "hev" û "hem"
- "kurmanc/kirmanc" û "kurd"
- "peyv" û "peyam"
- "girt(in)" û "girift"
- "nivîs(în)" û "nivişt(e/î)"

Peyvên wiha di zimannasiyê, xaseten etîmolojiyê de bi navê "cêwî" yan "cêmik" tên nasîn (bi inglîzî "doublet" yan "etymological twins"). Ew ji eynî rehî peyda bûne lê bi dengên xwe û carinan jî bi maneya xwe kêm-zêde ji hev dûr ketine.

Guherîna dangan di dîroka zimanan de wek prensîp li gor hin rêç û rêbazên diyar e. Bo nimûne, M-ya îranî ya piştî vokalan di kurmancî de wek prensîp herdem dibe V:

- nav (bide ber farisî û zazakî "nam")
- gav (bide ber farisî û zazakî "gam")

- ev (bide ber farisî "îm-")

Herwiha di kurmancî de D ji pey R ketiye:

- kir-in (bide ber soranî "kirdin", farisî û zazakî "kerden")
- bir-in (bide ber soranî "birdin", zazakî "berden", farisî "borden")
- mir-in (bide ber soranî "mirdin", zazakî "merden", farisî "morden")
- pir = rêya di ser avê re (bide ber soranî "pird")

Lê di hin peyvan de ev guherîn nîne. Bo nimûne, di peyva "hem" de M nebûye V lê di peyva ji eynî rehî de "hev" herfa M bûye V. Herwiha D ji peyva "kurmanc/kirmanc" ketiye lê ji peyvên "kurd, kurdî, Kurdistan" neketiye.

Sebebên "neguherîna" dengên hin peyvan li gor rêç û rêbazên guherîna denga ew e ku di rastiyê de mesele ne ew e ku ew deng neguherîne. Mesele ew e ku ev peyvên "neguherî" bi eslê xwe ji zimanek yan lehceyeke din in. Ji lîsteya "cêwiyên" li jor em dikarin bi zelalî bibînin ku peyvên aliyê çepê bi xwemalî kurmancî ne û peyvên aliyê rastê jî bi xwemalî farisî ne lê ketine kurmancî (û soranî) jî.

Bi eslê xwe kurmancî	bi eslê xwe farisî
bajar	bazar
pîvan	peyman
hev	hem
peyv	peyam
nivîs(în)	nivişte/niviştî

Çawa ku peyvên aliyê çepê (bajar, pîvan, hev, peyv, nivîsîn) li gor dengnasiya dîrokî ya kurmancî guherîne û şiklê xwe girtiye, wisa peyvên aliyê rastê (bazar, peyman, hem, peyam, nivîşte) jî guherîne

lê guherîna wan ne li gor dengnasiya kurmançî lê li gor dengnasiya farisî bûye. Loma ji eynî rehan peyvên aliyê çepê û yên aliyê rastê peyda bûne lê encam û netîceyên wan ji hev cuda ne.

“Zava” û “damad” – anku cudahiyên dengnasî yên kurdî û farisî

Wekhevî û cudahî

Kurdî û farisî du zimanên îranî ne anku ji eynî binemalê ne. Di wan de gelek tiştên wek hev hene: deng (herf), peyv, qeyd û bendên pirtiknasî (morfolojî) û hevoknasiyê (sîntaks). Bo nimûne, piraniya dengên di kurdî de hene di farisî de jî hene. Bi hezaran peyv wek hev in yan jî pirr nêzîkî hev in. Ji aliyê rêzimanê ve cihê peyvan di hevokê de bi piranî wek hev e.

Lê di navbera van herdu zimanên lêzim de herwiha gelek cudahî jî hene. Di kurdî (bi taybetî kurmançî) de hin deng (herf) hene ku di farisî de nînin. Bo nimûne, di kurmançî de li destpêka peyvê jî bi kêmî du cûreyên dengên Ç, K, P, T hene ku yek jê bipîf (req, bi inglîzî “aspirated”) û yê din jî bêpîf (nerm, “unaspirated”) in. Lê di farisî de ew herdem li destpêka peyvê req in. Bi sedan yan hezaran peyvên wisa jî di kurdî û farisî de hene ku ne wek hev in. Hin caran hin peyv hene ku wek hev in lê maneya wan di kurdî û farisî de ji hev cuda ye. Ji aliyê rêzimanê ve, bo nimûne, di kurmançî de navdêr ji aliyê rêzimanê nêr yan mê ne lê di farisî de peyvan ti cinsê/zayenda rêzimanê nîne. Kurmançî zimanekî ergatîv e lê farisî zimanekî akuzatîv e: bi kurmançî mirov dibêje “ez dibêjim” lê “min got” lê di farisî de “men mîgoyem” û “men goftem” anku di herdu haletan de di farisî de kirde (men) wek xwe dimîne û lêker jî li gor wî paşpirtia xwe (-em) werdigire.

Di vê kurtevekolînê em ê em tenê li ser cudahiyên dengnasî yên kurdî û farisî rawestin. Em ê nimûneyan bi farisî û kurmançî bidin. Heke behsa zaravayên din yên kurdî neyê kirin, hingê ew jî wek kurmançî ne. Heke ji kurmançî cuda bin, em ê vekirî bibêjin.

Berhevdana dengan

FARISÎ

KURDÎ

A

carinan (H)A/Ê/Î²⁷⁰

- Bi piranî di herdu zimanan de A ye
- Di kurdî li destpêkê gelek caran H tê berî wê
  - o F: asan, ahen
  - o K: hêsan, hesin/asin

B

V, W

- Di kurmançî û soranî de li nav û dawiyê, di kelhurî, zazakî û hewramî de li destpêkê jî dibe V/W
  - o F: ab, ebr,şeb, leb
  - o K: av, ewr, şev, lêv

D

Z, D, -

- Li destpêkê bi F dikare D be û bi K dikare Z be
  - o F: dana, damad,
  - o K: zana, zava
- Li dawiyê di farisî de D, di kurdî de dikare vala be
  - o F: bad, bûd,
  - o K: ba, bû
- Li nava peyvê D di kurdî de heliye û bûye Y yan jî bi temamî rabûye
  - o F: zaden, bûden, K: zan/zayîn, bûn/bûyîn

E

I

- Bi piranî di kurdî de E ya îranî bûye I

---

²⁷⁰ Bi soranî û bi taybetî jî bi zazakî jî bi piranî A ye.

X **carinan H / K**

- Gelek caran li cihê X ya farisî di kurdî de H yan K heye:
  - o F: xer, xoşk, telx
  - o K: ker, hişk, tehl

Z **J**

- gelek caran
  - o F: zen, zindegî
  - o K: jin, jiyar
- Lê ne herdem
  - o F: zerd, zemîn
  - o K: zer, zevî

Çima “zava” û “damad”

“Damad” ya farisî maneya “zava” ya kurmancî dide. Ew bi çend dengên xwe ji hev cuda ne. Ya kurmancî bi Z dest pê dike û farisî bi D. Di ya kurmancî de li navê V heye, di ya farisî de M. Ya kurmancî çar-herfî ye, ya farisî pênc-herfî. Di ya farisî de D li dawiyê heye, di ya kurmancî de nîne.

Dîsa jî ev herdu peyv ji eynî rehî ne. Bo isbatkirina vê idiaya xwe, em ê heman peyvê bi çend ziman û zaravayên din jî bidin:

- kurmancî: zava
- soranî: zawa
- zazakî: zama
- hewramî: zema
- belûçî: zamat
- avestayî: zamater
- farisiya kevn: damater
- farisî: damad

Bi borîna demê re ew guherîna heta ku her yek gihiştîye qalibê xwe yê niha. Lê guherîna dengên wan ne tesedîfî ye. Di gelek peyvên din de jî ev heman guherîn peyda dibin.

Bo nimûne, guherîna D/Z tiştê gelek berbelav e:

- kurmancî: zanîn
- soranî: zanîn
- zazakî: zanayen
- avestayî: zan-
- pehlewî: dan-
- farisî: dan-isten

- kurmancî: dest
- soranî: dest
- zazakî: dest
- farisî: dest
- avestayî: zeste

- kurmancî: dev
- soranî: dem
- farisî: dehan
- farisiya kevn: defen
- avestayî: zefen

Bi heman awayî guherîna M/V jî diyardeyeke mişe ye:

- F: nam, zemîn, merdom K: nav, zevî, mirov/meriv

Ketina D ji dawiya peyvê di kurdî de jî dîsa berbelav e:

- F: bad, bûd, dad (ji "daden") K: ba, bû, da (ji "daden")

Anku peyvên "zava" û "damad" ne tenê yek lê sê cudahiyên giring yê dengnasiya kurdî û farisî bo me diyar dikin.

GELO BI RASTÎ EM HEWCEYÎ ZÊDETIR HERFAN IN?

Gelek kes gazinan ji alfabeya niha ya kurdî-latînî dikin ku hemû herfên pêdivî tê de nînin. Giliya hin kesan li ser du cûnên cuda yê Ç (çar / çav), K (kar / kirin), P (perde / pênc), T (teze / te) ye.

Hin kes itirazê ji hindê dikin ku “L-ya qelew” ya wek di peyva “welat” de ji “L-ya zirav” ya wek di peyva “lazim” de bi nivîsînê nayê cudakirin. Hin gazî dikin daku em R-ya “ser” û ya “şer” wek hev nenivîsin. Axî û nalîna hin kesan jî li ser wê ye ku H-ya peyva “heft” jî wek ya peyva “heval” tê nivîsîn.

Helbest hin kes dixwazin ku “î” bibe “i” û “î” bibe “i”. Hinên din jî bang dikin ku divê „ç“ bibe „c“, „ç“ yan „ch“; „c“ bibe „j“; „ş“ bibe „sh“ yan „š“ û „î“ û „û“ bibin „i“ û „u“. Lê em ê di vê nivîsê de tenê li ser wan gazîyan bisekinin yê ku dibêjin alfabeya niha têra me nake û pêwîstiya me bi hin herfên din jî heye (bo nimûne du H yan du R). Em ê li ser wan gazinan nesekinin yê ku dibêjin bila herfeka niha bi herfeka din bê guherandin (bo nimûne „ş“ bibe „š“ yan „sh“.)

Ç / K / P / T

Em ji meseleya du cûnên Ç, K, P û T dest pê bikin. Bêguman e ku du dengên cuda yê van herfan di kurmancî û zazakî de hene: awayê req – bi inglîzî aspirated – (wek „çar, kar, perde û teze“) û yê nerm – bi inglîzî unaspirated – (wek „çav, kirin, pênc, te“). Hin kes dibêjin ku du herfên cuda li cihê her yek ji van herfan pêdivî ye û nimûneyên wek „ka“(li kû ye) û „ka“ (giyayê hişk), „pir“(rêya di ser avê re) û „pir“ (gelek) yan „ta“ (heraret) û „ta“ (dav, ben, dezî) didin û dibêjin eger em van dengên bi herfên cuda nenivîsin, ew ê xelet bînin xwandin û fehmkirin.

Lê daxwazkerên du cûnên Ç / K / P / T du tiştên gelek giring yan jî bîr dikin yan jî naxwazin behs bikin:

1) Awayên nerm yên van dengan di nav zimanê kurdî û zimanên îranî de bi awayekê giştî tenê di kurmançî û zazakî de heye. Ew ne di soranî, ne di hewramî, ne di kelhurî û ne jî di zimanê farisî de heye. Hebûna varyantên nerm di kurmançî û zazakî de yekser ji tesîra dîrokî ya ermenî ya li ser zimanê kurdî ye. Balkêş e ku niha tesîreka berevajî heye: ji ber ku di tirkî de tenê awayê req ji van dengan heye, hin kurd êdî peyvên bi awayên nerm jî bi awayê req dibêjin.

Ji ber ku di alfabeya kurdî de (hem ya kurdî-latînî û hem jî ya kurdî-erebî) Ç / K / P / T tenê bi awayekê tên nivîsîn, ew xizmeta nêzîkkirina zaravayên kurdî dike: kurmanç û soran „çem, kes, pênc, teng“ û bi sedan peyvên wek wan wek hev bi lêv nakin lê dîsa jî wek dinivîsin. Anku nebûna du cûnên Ç / K / P / T xizmeta standardkirina awayê nivîsînê dike. Eger du cûnên cuda hebûna, kurmançî û soranî ew peyv dê ne wek hev binivîsîna.

2) Tiştê ji nuqteya yekem giringtir jî ew e ku daxwazkerên du cûnên Ç / K / P / T ji bîr dikin ku mirov ne herfan û heta ne peyvan jî lê hevokan dixwîne. Rast e ku wek peyveka bi tenê mirov nizane ka mebest bi „pir“ rêya di ser avê re yan jî „gelek“ e yan jî armanc ji gotina peyvika „ka“ pirsîna cihê kesekî/tiştê yan yan jî giyayê hişk e. Lê dema ku mirov hevokê yan konteksta peyvê bixwîne, ti şik û guman jê namîne ka mesele li ser kîşkê /kîjan e:

- Pira robarê gundê me ji darî bû.
- Tu pir delal î.
- Ka hevalên din?
- Kadîn tijî ka ye.

Her kurmançîzanê ku bi kurdî dizane bixwîne, bi otomatîkî dizane ku di van hevokan de van peyvan çawa ji hev cuda bixwîne.

Di ser re jî peyvên hevniş lê ne hevdeng û ne hevwater tenê çend lib in. Ji xwe gelek peyvên hevdeng lê ne hevwater jî hene. Bo nimûne "da": 1. dema borî ji lêkera "dan" 2. "daku" 3. dayik 4. "di filan tiştî DA"... yan "kar: 1. "şol, şuxl, îş, ked 2. qezenc, feyde, mifa 3. nêçîra li nav berfê"... Anku zêdekirina herfan jî dê her nikare rê li ber xeletfêhmkirina hin peyvên bê kontekst bigire.

Me li destpêka vê nuqteyê got ku mirov ne herfan û heta ne peyvan jî lê hevokê yan tekstekê bi tamam dixwîne û maneya wê di wê kontekstê de fehm dike. Xwandin û maneya peyvekê ya rast tenê dikare li gor wê hevokê bê zanîn. Bo nimûne, bala xwe bidinê ku çawa giranî (stress) di van herdu hevokan de ji hev cuda ye (di kevanên goşedar de kîteya girankirî bi herfên gir hatiye diyarkirin):

- Azadî xweş e. [azaDî xweş e]

- Wî Azadî got. [wî aZADî got]

Lê gelo madem ku awayên cuda yên gotina van herfan hene, ms zerer û ziyana wê çi ye eger ew bi herfên cuda bîn diyarkirin? Hebûna zêdetir herfan – bi taybetî herfên bi dengên gelek nêzîkî hev – nivîsînê zehmet dike û xeletiyên nivîsînê zêde dike. Dema ku em peyvên bi Ç / K / P / T yên cuda dinivîsin, niha ne hewce ye ku em her carê bifikirin ka gelo Ç-ya „çar“ nerm e yan req e yan P-ya peyva „pênc“ nerm e yan req e. Ji xwe gelek kesên ku van peyvan di axiftina xwe ya rojane de tam rast dibêjin jî, eger jê bê pirsîn ka bo nimûne di peyva „çav“ de Ç nerm e yan req e, dê xelet bersivê bidin. Vêca eger di bersivdana piştî lêfikirînê de jî xeletî peyda bibin, êdî di nivîsîna bi lez de dê çawa be?!

Daxwazkerên du cûnên Ç / K / P / T herwiha ji bîr dikin yan naxwazin bibînin ku ya rast ne du lê zêdetir varyantên P û T hene. 1. P-ya nerm û zirav: „pênc“ 2. P-ya nerm û qelew: „piling, pazdeh“ û 3. P-ya req û zirav: „perde“ yan jî 1. T-ya nerm û zirav: “te” 2. T-ya nerm û qelew: “teng” 3. T-ya req û zirav: “tank” û 4. T-ya zirav û req û qelew : “tep” (lêdana bi mista destî).

Eger em daxwaza du P-yan yan du T-yan bikin, çima em daxwaza 3 P-yan û 4 T-yan nekin?!

Yek yan du R?

Her kurdîzan dizane ku di peyva "rêber" de R-ya destpêkê ji ya dawiyê şidandîtir tê gotin. Anku di kurdî de nixê R-yê diguhere. Tiştê ku naguhere ev e: li destpêkê R herdem şidandî ye. Anku mirov di ti peyvên kurdî de R-ya destpêka peyvê wek R-ya dawiyê ya peyva "rêber" nabêje.

Di peyvên xwerû de (peyvên ku ne ji çend peyvan peyda bûne) R li dawiyê û nava peyvê bi piranî nerm e, neşidandî ye: "ar, ber, bêr, çar, agir..." û "aram, baran, garis, narîn...".

Anku mirov dikare bibêje ku R-ya şidandî ya destpêka peyvê û R-ya nerm li navê yan li dawiyê tenê alofon in anku ne du dengên serbixwe ne lê varyantên heman dengê ne û ji ber cihê xwe yê cuda ne wek hev tînin gotin. Di piraniya zimanên din de jî wek kurdî R li destpêkê şidandî û li navê û bi taybetî jî li dawiyê nerm tê gotin yan heta qet nayê gotin jî.

Ji ber hindê, mirov pêwîstiyê bi nivîsîna du R-yên cuda nabîne: Her kurdîzan dizane ku R-ya destpêkê divê bê şidandin û ya navê û dawiyê bê nermkirin.

Lê di hin peyvan de R li navê û dawiyê jî tê şidandin. Hin ji van peyvan xwerû ne (wek "ger, mer, pir [gelek], cer, şer"). Ji van "cer" û "şer" bi eslê xwe ji erebî ne û "mer" jî belkî ji erebî "micrefe" be. Wek din peyvên xwerû yên ku R-ya navê yan dawiyê şidandî be di kurdî de kêm in.

Gelek peyv hene ku ji çend beşan pêk hatine û beşa wan ya dawiyê yan jî ya navê ji peyveka xwerû ya R li destpêka wê pêk hatine: "nîvro (nîv+ro[j]), garan (ga+ran), hêkrûn (hêk+rûn)..."

R-ya van peyvên pêkhatî (hevedudanî) bi piranî şidandî dimîne lê carinan nerm jî dibe: "nîvro" bi R-ya nerm tê gotin tevî ku ew ji "nîv+ro[j]" e û di peyva "ro[j]" de R şidandî ye jî.

Di peyvên pêkhatî de ji xwe mirov dizane ku R-ya peyva duyem yan sêyem bişidîne ji ber ku ew ji peyveka xwerû ye ku R li destpêka wê şidandî ye.

Wek din R-ya şidandî li nava peyvê yan li dawiya wê bi rastî marjînal û nadir e û bi gelemperî ji çend peyvên biyanî pêk tê. Dengê R-yê bi giştî li gor cihê wê diyar dibe. Em ne hewceyî zêdekirina barê xwe yê giran bi R-yeka din in jî.

Niha di alfabeya kurdî erebî de du R hene lê ew xeletkirinên nivîsînê zêde dikin. Bi piranî R-ya nerm li cihê ya şidandî jî tê nivîsîn.

L-yeka din jî?

Yek ji gazinên ku tên kirin jî ew e ku tê gotin du L di kurdî de hene lê em di nivîsînê de yekê bi kar tînin. Tê gotin ku L-ya peyva, bo nimûne, "welat" ne wek L-ya peyva "lez" e anku jê qelewtir e, stûrtir e.

Di alfabeya kurdî-erebî de L-yeka sade û yek jî ya bi kumikek berjêrkirî li ser L-yê heye. Sebebê hebûna vê L-yê ew e ku di soranî de (herwiha di kelhurî/feylî/kirmaşanî û di hewramî de jî bi rastî du L-yên cuda hene.) Lê di van zaravayan de jî L-ya qelew tenê li nava yan li dawiya peyvê heye, ti caran li destpêka peyvê nîne.

Di kurmançî û zazakî de L-ya qelew marjînal e: di peyva behskirî "welat" de, di peyva "sal" de bi taybetî dema ku ew tê tewandin: "wê salê", "sala 2013" û herwiha di hin peyvan de di hin devokan de: "milet" û "mela" di hin devokan de bi L-ya qelew in lê di piraniya devokên kurmançî de bi L-ya zirav e.

Heke soranî (yan kelhurî yan hewramî) jî ji dil dest bi bikaranîna alfabeya erebî bikin, mirov dikare bi hêsanî herfa "l" li alfabeya kurdî-latînî zêde bike. Ji xwe niha jî ew di hin nivîsan de, bi taybetî di yê zimannasî de, tê dîtin. Yan jî mirov dikare li cihê L-yekê du L-yan binivîse.

Lê heke armanc yekkirina zimanê kurdî be, çêtir e ku L-yek tenê hebe. Hingê kurmanç, soran û kelhur dê peyvên wek "dil, lal, qelew" wek hev binivîsin lê gotina wan peyvan li deverên cuda dê piçekê ji hev cuda be – lê ji xwe gotina peyvan bi awayên ji hev cuda li deverên cuda di zimanên herî standardkirî de jî diyardeyeka berbelav e.

Varyantên H-yê

Herwiha gazin tên kirin ku H bi du awayên ji hev cuda tê gotin lê tenê bi herfekê tê nivîsîn. Tê gotin

ku çawa mirov dikare peyva "heft" bi H-ya wek ya "heval" binivîse.

Di tevahiya kurdî de tenê di peyva "heft" ya xwemalî de û di peyvên jê çêkirî de (heftê, hefte, heftî, heftsed...) dengê H-yê ne wek H-ya peyva "heval" tê gotin. (Balkêş e ku di farisî de "heft" jî bi H-ya wek ya "heval", ne bi herfa wek dengê "Hesen" tê nivîsîn tevî ku di farisî de du herfên cuda yên h tên nivîsîn jî.)

Wek din H-ya wek ya "heft"ê devokî ye: peyvên wek "hezar, he(y)şt, hemû, hirç, hişyar..." ku di devokên din de bi H-ya wek "heval" in. Lê ji ber hebûna tenê H-yekê di alfabeya kurdî-latînî de, kesên ji wan dever û devokan jî wan peyvên wek kurmancên din dinivîsin. Anku li vê derê jî nebûna du H-yan xizmeta standardkirinê dike. Lê dîsa jî kesên ji wan deveran dikarin di axiftina xwe de peyvên wek "hezar, hemû, hirç" li gor devoka xwe bi H-ya wek di peyva "heft" de bibêjin.

Hê jî dengên cuda hene

Gelek herfên din jî du yan zêdetir varyantên dangan hene. Bo nimûne herfa Z di peyva "zayîn" de zirav lê di peyva "zanîn" de qelew tê gotin.

Di hin devokan de jî du awayên cuda yên dengê B hene. Bo nimûne, berevajî piraniya devokên kurmancî, li hin deveran peyva "berdan" bi B-yeka qelew tê bilêvkirin.

Lê min nedîtîye ku kesekî doza du Z-yan yan du B-yan bo kurdî kiribe.

Diyarkirina awayên dangan

Alfabeya ti zimanî ne 100 % li gor dengên wî zimanî ye. Di her zimanî de hin peyv ne wisa tên nivîsîn wek ku tên gotin. Carinan hin peyv tên nivîsîn lê nayên gotin û carinan jî hin tên gotin lê nayên nivîsîn. Qisekerên natîv yên her zimanî awayê gotina wan peyvên bi piranî bi devkî hîn dibin û ji konteksta peyvê dizanin ka wê çawa bixwînin. Bo nimûne, inglîzên KU peyva "night" (şev) dibînin, jê re ne zehmet e wê wek [najt] bixwînin tevî ku awayê nivîsîn û gotina wê peyvê pirr ji hev cuda ye. Yan farisên ku peyva bi alfabeya erebî bi herfên "krdn" nivîsandî dibînin, yekser

dizanin ku di zimanê wan de ew peyv wek “kerden” tê gotin tevî ku bi teorîkî mimkin e ku mirov wê peyvê wek “kereden, keredin, keredon, kerdun, kirden, kirdin, korden, kurden...” û çendîn awayên din jî bixwîne.

Kesên kurdîzan jî dizanin bê zehmetî peyvên kurdî li gor dengê wan yê rast bixwînin dema ku peyv di hevokê de be. Tek nimûneya ku gelek caran tê behskirin ku dijwar e ew mirov bizane ka di hevokê de mebest “ker”ê heywan e yan jî kerê guhgiran ew e dema ku mirov bo nimûne binivîse: “ew ker e”. Lê mirov dikare bi hêsanî peyva “ker” ya bi maneya “guhgirana” bo rêgirtina li ber xeletfehmkirinê hingê bi du R-yan binivîse: “Ew kerr e.” Ji ber peyveka wisa mirov ranabe barê alfabeya xwe bi herfeka nû giran nake.

Di ferheng û kitêbên hînkirina zimanî yê gelek zimanan de dengên deqîq yê peyvê bi hin îşaretan tên diyarkirin. Bo nimûne li ber peyva inglîzî “night” mirov dikare awayê gotina wê [nayt] binivîse yan jî hereketan / diyakrîtîkan (“fethe, kesre, zemme” ku nîşanên “e, i, u/o” ne) li peyva farisî “krdn” zêde bike daku awayê deqîq yê gotina wê bê zanîn. Lê diyarkirina dengê deqîq yê peyvê karê ferheng û kitêbên hînkirina xwandinê ye, ne karê nivîsên bo kesên xwandewar e.

Di kurdî de jî (û ya rast di her zimanî de) mirov dikare – û zerûrî ye jî – ku di ferheng û kitêbên hînkirina alfabeyê yan hînkirina zimanê kurdî bo biyaniyan de dengên deqîq yê peyvên diyar bike. Bo nimûne kurdînasê jêhatî Michael Chyet di ferhenga xwe ya kurmancî-inglîzî de du awayên cuda yê Ç / K / P / T û herwiha R-ya şidandî û ya nerm bi îşaretan ji hev cuda dike.

Lê bo kurdî jî diyarkirina dengê deqîq yê peyvê divê karê ferheng û kitêbên hînkirina xwandinê be, ne karê nivîsên bo kesên kurdîzan û xwandewar be.

Encam

Zêdeyî 80 salan e ku bi alfabeya niha ya kurdî tê nivîsîn. Di hemû dîroka wê de gelek tîrên tûj jî ber bi wê ve hatine avêtin. Gelek kesan xwastiye wê biguherînin. Lê pêşniyarên nû ne tenê dijberên alfabeya heyî ne lê belkî hê jî dijberên pêşniyarên din jî.

Ti alfabeya ti zimanî ne tamam e û ne jî dikare tamam be. Armanca ti alfabeyê jî divê ne diyarkirina her dengî be lê diyarkirina dengên wisa be ku 1) mişe û berbelav in û 2) bi rastî ji hev serbixwe ne.

Alfabeya niha ya kurdî-latînî di nav xwe de wan dengan dihewîne ku di hemû zaravayên kurdî de hene. Du cûnên Ç / K / P / T di kurmançî û zazakî de hene lê di soranî, kelhurî, hewramî... de nînin. Du cûnên L di soranî, kelhurî, hewramî de hene lê di kurmançî û zazakî de marjînal in. Loma nivîsîna tenê yek awayê wan her pênc herfan xizmeta yekkirina nivîsînê dike. Herçi R-ya req û ya nerm e, ew bi piranî alofonên heman dengî ne: ji bilî çend istisnayan di peyvên xwerû de li destpêkê req e lê li navê û dawiyê nerm e. H-ya peyva “heft” jî di piraniya peyvên xwemalî de varyanteka devokî ye wek di peyvên “hezar, hemû, hirç” de ku di piraniya devokan de wek H-ya peyva “heval” tên gotin.

Zêdekirina herfan li alfabeya kurdî bi awayekê berçav xwandina bi kurdî hêsantir nake lê dikare rastnivîsînê gelek diwartir bike.

CUDAHIYÊN DENGNASÎ DI LEHCEYÊN KURDÎ DE

Nasandina mijarê û peyvnasiya wê

Baş tê zanîn ku ferq û cudahî di navbera lehceyên (zaravayên) kurdî de hene. Lê kêm vekolînên zanistî û zimannasî li ser hatine kirin ka ew cudahî bi rastî çi ne.

Mirov dikare cudahiyên navbera ziman yan zaravayan li ser sê beşên berfireh parve bike:

- **cudahiyên peyvî** (bêjeyî, leksîkal, *lexical*): ziman yan zaravayên cuda peyvên cuda bo heman tiştî bi kar tînin. Bo nimûne, bi maneya "vê gavê, vê demê, vî wextî" piraniya kurmancan bi lehceya xwe peyva "niha" (yan "nika, noke, nihe") bi kar tînin. Lê soranîaxiv adeten van peyvan bi lehceya xwe bi kar naînin. Li cihê wê di soranî de peyva serdest "êsta" (yan "êste") ye. Di zimannasiyê de mirov ji diyarde û fenomenên wiha re dibêje "cudahiyên peyvî" (cudahiyên leksîkal).
- **cudahiyên teşenasî** (pirtiknasî, morfolojîk, *morphological*): ziman yan zaravayên cuda peyvan bi awayên cuda diçemînin û teşe û şiklên cuda yên rêzimanî didin wan. Bo nimûne,

tiştê ku ji hin perr û kaxezan pêk tê, bi hev ve hatiye girêdan û tiştê de hatine nivîsîn, hem di kurmacî û hem jî soranî de bi navê "kitêb" (hin caran "pirtûk, pertûk") tê nasîn. Lê gava ku ez behsa wan tiştên xwe bikim, ez ê bi kurmacî bibêjim "kitêbên min" lê bi soranî bibêjim "kitêbekanim" ku ew jî her maneya "kitêbên min" ya kurmacî dide lê bi şikl û teşeya xwe jê cuda ye. Eger ez çavên xwe li naveroka wê bigerînim û lê binêrim, hingê ez bi kurmacî wê "dixwînim" lê bi soranî "dexwênim" (yan "exwênim"). Di zimannasîyê de ji diyarde û fenomenên wiha re "cudahiyên teşenasî" (cudahiyên morfolojîk) tê gotin.

- **cudahiyên dengnasî** (fonolojîk, *phonological*): ziman yan zaravayên cuda hin dengên (herfên) ji hev cuda hene yan jî di hin peyvan de dengên wan ne wek hev in. Bo nimûne, di tirkî de dengê Ö heye ku di kurdiya standard de nîne yan dengê X di kurdî de heye lê di tirkîya standard de peyda nabe. Carinan heman deng di herdu ziman yan zaravayan de hene lê dîsa jî di hin peyvan de dengên wan ji hev cuda ne. Bo nimûne, organa leşî ya ku mirov pê dinyayê dibîne di soranî de bi peyva "çaw" tê nasîn. Her sê herfên wê di kurmacî de hene lê dîsa jî piraniya kurmacîxivan bi lehceya xwe wî tiştî ne bi peyva "çaw" lê bi awayê "çav" bi nav dikin. Diyardeyên wiha di zimannasîyê de bi navê "cudahiyên dengnasî" tên naskirin.

Di vê nivîsarê de em ê li ser vê nuqtêya dawiyê anku li ser cudahiyên dengnasî di lehceyên kurdî de rawestin.²⁷⁴ Em ê di vê vekolînê de kurmacî bidin ber van her sê lehceyên din yên serekî yên kurdî:

- soranî
- kurdiya başûrî (feylî, kelhurî, kirmaşanî)
- zazakî

Vekolîna me dê hewl bide ku hem hevdemî (sinkronîk, *synchronic*) be û hem jî dîrokî (diyakronîk, *diachronic*) be. Anku em ê hem bibêjin ka niha rewş çî ye (hevdemî) û ka çawa peyda bûye yan guheriyê (dîrokî). Lê di vê nivîsarê de em ê bi kûrahî neçin nav mijara guherîna van dengên lê em ê tenê bibêjin ku filan deng bûye bêvan deng yan filan deng ji fîstan dengê kevntir yan nûtir e. Bo

---

²⁷⁴ Nivîsareke me ya li ser her sê cudahiyên dengnasî, teşenasî û peyvî di navbera kurmacî û soranî de di kovara *Nûbihar* de, di hejmarê 132 havîn 2015 de hatiye belavkirin

xwandeveanên ku dixwazin delîlan bo van idiyên me bibînin, em bala wan dikişînin ser nivîsarên me yê yek bi yek li ser dengên kurdî û peydabûn û guherîna wan dengan.²⁷⁵

Hêjayî bibîranînê ye ku gava em bibêjin filan deng di filan lehceyê de wiha ye, mebesta me ne ew e ku ew di her peyva wê lehceyê de wisa ye û ne jî mexseda me ew e ku ew deng yan ew peyv di her devoka wê lehceyê de wisa ye. Gava ku em behsa dengê dikin yan hin nimûneyan didin, em ê hewl bidin ku nimûneyên serdest di wan lehceyan de bidin. Lê ev nayê wê maneyê ku ew nimûne di her devoka yan devera wê lehceyê de heye û nayê wê wateyê jî ku ew peyv yan ew deng nikare li hin deverên wê lehceyê bi awayekî din be.

Hedefa vê vekolînê ne ew e ku hewl bide diyar bike ku lehceyên kurdî pir ji hev dûr in yan jî pir nêzîkî hev in. Armanca me tenê ew e ku van cudahiyan ji aliyê rêzimanî ve berçav bikin.

Armanca vê vekolînê ew e ku lehceyên kurdî piçekê baştir binase û binasîne (bide nasîn). Herwiha armanc ew e ku bi destnîşankirina cudahiyan heyî têgihîştina van lehceyan li ber qisekerên lehceyên din hêsantir bike.

Armanca vê vekolînê bi ti awayî ne ew e ku idia bike ku yek ji van lehceyan ji yê din "resentir", "kevnartir", "moderntir" yan "pêşketîr" e. Bi kêmî, qet nabe ku ev vekolîn bi ti awayî wisa were fehmkirin ku dengên yek ji van lehceyan ji yê din "rasttir" in. Her zimanî û her lehceyê sîstema xwe ya dengnasî (fonolojî) heye û her ziman û lehce wek xwe rast û hêja ye.

Ev vekolîn û yê berî wê

Dengnasî yek ji beşên serekî yê zimannasiyê ye (li gel teşenasiyê anku morfolojiyê û hevoknasiyê anku sîntaksê). Loma di piraniya berhemên li ser zimanê kurdî de, herwiha beşek ji dengnasiya kurdî re jî hatiye terxankirin.

Berhevdana dengnasî ya hin lehceyên kurdî jî berê hatiye kirin. Bi taybetî berhevdana hin devokên soranî û kurmançî ji aliyê zimannasê brîtanî D. N. MacKenzie ve di kitêbên wî *Kurdish Dialect Studies* (Vekolînên zaravayên kurdî) I – II ji destpêka salên 1960 ve berdest in. Lê ew tenê li ser hin devokên

---

²⁷⁵ Nivîsarên me yê li ser dengên kurdî û peydabûn û guherîna wan li ser bloga me *Zimannas* hatine belavkirin: <https://zimannas.wordpress.com/>

kurmancî û soranî ye, ne kurdiya başûrî û ne jî zazakî tê de cih digire û herwiha ji devokên kurmancî û soranî jî tenê behsa devokên li Başûrê Kurdistanê dike.

Di navbera kurmancî û zazakî de çend berhemên hêja yê rêzimanî hatine nivîsîn, bo nimûne kitêbeke Roşan Lezgîn ya rêzimana zazakî bi kurmancî û rêzenivîsên Seîd Verroj li ser berhevdana kurmancî û zazakî bi herdu lehceyan di kovara War de. Ev herdu berhem bi berfirehî behsa teşenasîyê (morfolojîyê) û hevoknasîyê û heta qederekê behsa peyvnasîyê jî dikin lê mixabin berhevdana dengnasî di wan hema-hema bi temamî hatiye jibîrkirin.

Ji her çar lehceyên ku em ê li vê derê bidin ber hev, kurdiya başûrî (devokên feylî, kelhurî, kirmaşanî...) ji her sê yê din (kurmancî, soranî, zazakî) pir kêmtir tê nivîsîn û berhemên bi wê hema-hema peyda nabin. Xweşbextane yek ji berfirehtirîn û kûrtir kitêbên rêzimana kurdî li ser devokên vê lehceyê hatiye nivîsîn: kitêba Ismaîl Kemendar Fettah (Ismaîl Kamandâr Fattah) *Les Dialectes Kurdes Méridionaux* (Devokên Kurdiya Başûrî) bi zimanê fransî.

Ev şaheser bi qasî 160 rûpelan cih dide dengnasiya kurdiya başûrî û devokên wan dide ber hev lê mixabin ew jî ti berhevdanekê di navbera kurdiya başûrî û lehceyên din yê kurdî de (kurmancî, soranî, zazakî, hewramî...) nake. Herwiha ji ber ku kitêb bi fransî hatiye nivîsîn, mixabin piraniya kurdan nikarin feyde jê bibînin.

Anku çendîn berhemên hêja li ser dengnasiya kurdî jî hene lê mixabin bela-wela û pelate ne. Helbet ev vekolîn deyndarê wan e jî lê dixwaze bi carekê her çar lehceyên li gor hejmara qisekerên xwe mezin yê kurdî bi carekê bîne ba hev û wan bi kurdî pêşkêşî kurdîhezan bike.

Ev vekolîn dê hewl bide her nuqteya behskirî bi nimûneyan isbat bike. Nimûneyên kurmancî û soranî giştî ne û dikarin di gelek ferheng û kitêban de bînin. Nimûneyên ji kurdiya başûrî bi temamî jî kitêba behskirî ya Ismaîl Fettahî ne. Nimûneyên ji zazakî jî dikarin di gelek ferhengan de bînin lê min bi xwe hewl daye ku yek bi yek li ber ferhenga Malmîsanîjî ya zazakî-tirkî xwe ji wan piştrast bikim.

CUDAHIYÊN DENGASÎ DI NAVBERA KURMANCÎ Û SORANÎ DE

Kurmancî V Soranî: W, M, V

Di peyvên xwemalî yên soranî de V hema-hema peyda nabe.²⁷⁶ Li hevberî V ya kurmancî di soranî de bi piranî W heye:

kurmancî	soranî
çav	çaw
nav	naw
sêv	sêw
şev	şew

Lê hin caran jî li cihê V ya kurmancî di soranî de M heye:

kurmancî	soranî
dev	dem ²⁷⁷
ev, eve	em, eme

Di peyvên ku ji kurmancî yan zimanên din wergirtî de V carinan di soranî de jî tê bikaranîn:

kurmancî	soranî
evîn	evîn (ji kurmancî)
mirov	mirov (ji kurmancî)
televizyon	televizyon (ji zimanekî ewropî)
vîdyo	vîdyo (ji zimanekî ewropî)

Tarîxiyên V / W yên piştî vokalan ji M yan B peyda bûne û di kurmancî de bûne de bi piranî bûne V û di soranî de W.

²⁷⁶ Peyva "hevde" (17) yek ji kêma awarteyan/istisnayan e.

²⁷⁷ "Dem" (wext, çax, zeman) ya kurmancî di soranî de jî bi forma "dem" heye lê di soranî de bi vê maneyê zêdetir peyva "kat" tê bikaranîn.

Soranî RD   Kurmancî R yan RT

Di hejmareke mezin ya peyvan de di soranî de koma dengên RD heye ku di kurmancî de tenê R heye:

soranî	kurmancî
birdin	birin
kirdin	kirin
mirdin	mirin
pirid	pir ²⁷⁸
sard	sar
xwardin	xwarin

Heman koma dudeng di lehceyên din yê kurdî û zimanên din yê îranî de jî heye, bo nimûne zazakî “berden, kerden, merden, warden” yan farisî “borden, kerden, morden, x(v)arden”.

Di zimanên kevn û navîn yê îranî de li cihê vê R-ya kurmancî û RD-ya soranî, zazakî û farisî RT hebû. Paşî ew bûye RD û taliyê D jî ji kurmancî ketiye. Anku tarîxiyên di kurmancî de D ji pey R ketiye, ne di soranî de li pey R zêde bûye.

Lê di soranî de hin caran jî RD heye ku di kurmancî de hevberî wê ne tenê R lê RT heye. Bo nimûne, bi soranî “bijardin”, bi kurmancî “bijartin”. Ev T nîşana demên borî ye, wek di peyvên “hat, got, sot...” de. Anku tarîxiyên RT hebû lê paşî di soranî de li ber modela RD-yên peyvên wek “birdin, kirdin” ew jî bûye RD.

Lê ku carinan li hevberî R ya kurmancî di soranî de RD heye, ev nayê wê maneyê ku herdem li cihê R ya kurmancî di soranî de RD hebe. Di piraniya haletan de di soranî de jî wek kurmancî tenê R heye. Bo nimûne “bar, car, ser, sîr, sor” di soranî de jî “bar, car, ser, sîr, sûr” hene anku di wan de jî D peyda nabe.

---

²⁷⁸ Bi maneya “rêya di ser avê re”, ne bi wateya “gelek, zehf, zor”.

Kurmancî ST- Soranî EST-, S-, ST-

Berevajî kurmancî, soranî li destpêka peyvan komên konsonantî qebûl nake. Li cihê ku di kurmancî de ST li destpêka peyvê hebe, di soranî de bi piranî EST heye:

kurmancî	soranî
stêr	estêre
stûr	estûr
sto, stu	esto
Stembol	Estemboł

Tarîxiyên ev deng ST bû lê di soranî de E li destpêkê hatiye zêdekirin.

Carinan jî li şûna zêdekirina E li ST, T jê dikeve: kurmancî “standin, stendin”, soranî “sendin”.

T-ya ST ne tenê ji destpêka peyvê lê dikare herwiha ji dawiya peyvê jî bikeve: kurmancî “dest”, soranî “dest, des”.

Lê di soranî de jî di peyvên ji kurmancî yan ji zimanên ewropî wergirtî de ST jî dikare li destpêka peyvê peyda bibe. Bo nimûne, “stran” ji kurmancî û “studyo” ji inglîzî.

Ne tenê ST, lê komên din jî yên konsonantî di soranî de diguherin. Bo nimûne, kurmancî “şkeft”, soranî “eşkewt”.

Lê herdem ev guherîn di soranî de jî peyda nabe: kurmancî “spî, şkandin, şkestin”, soranî “spî, şkandin, şkan”.

Ç, K, P, T

Di kurmancî de du yan zêdetir dengên her yekê ji herfên Ç, K, P, T li destpêka peyvan dikare peyda bibe. Parvekirina serekî ya van peyvan li wê ye ka ew deng li destpêka peyvê bipif (“req”, bi inglîzî *aspirated*) e yan jî bêpif (“nerm”, *unaspirated*) e. Bo nimûne:

deng	nimûneyên bipif (req)	nimûneyên bêpif (nerm)
Ç	çar	çav

K	kurdî	kirin
P	perde	pênc
T	têr	te

Di soranî de Ç, K, P, T li destpêka peyvê herdem bipif (aspirated) in anku "req" in. Di nav yan dawiya peyvên xwerû de ew adeten bêpif (unaspirated) in anku "nerm" in. Di kurmancî de jî li nav û dawiya peyvê ew adeten bêpif in lê bêpifîtî li destpêka peyvê jî dikare hebe.

Bo nimûne, di kurmancî de Ç-ya peyva "çar" bipif e anku req e lê Ç-ya peyva "çav" bêpif e anku "nerm" e. Lê di soranî de Ç-ya peyva "çaw" jî her wek ya peyva "çwar" (çar) bipif e anku "req" e.

Di gelek devokên kurmancî de konsonantên P, S, T, Z awayên xwe yên emfatîk anku "qelew" jî hene: "pez, sed, tav, zanîn". Di soranî de rola emfatîkiyê/qelewiyê li gel van konsonantan yan nîne yan jî pirr kêr e.

H

Di kurmancî de H dikare li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda bibe. Di soranî de H nikare li dawiya peyvan bibe. Loma bo nimûne:

kurmancî	soranî
deh	de
neh	no
guh	gwê
reh, rih	reg, rîş

Mebest ji H li vê derê tenê H-ya wek di peyva "heval" de ye (bi alfabeya kurdî-erebî هه). H-ya wek di navê "Hesen" de (bi alfabeya kurdî-erebî حه) di soranî de jî di peyvên ji erebî wergirtî de li dawiya peyvan jî mimkin e: ruh روح (ruh, can, giyan, derûn).

Li destpêk û nava peyvan jî H di kurmancî û soranî de ne herdem wek hev e. Li nava peyvan de li cihê komdengê EH yê kurmancî di soranî de gelek caran A heye:

kurmancî	soranî
pehn	pan
tehl	taf
mehr	mare

Hin caran jî bin çareyên din hatine dîtin, bo nimûne kurmancî "bêhn", soranî "bon".

Li destpêka peyvan hin caran li cihê H ya kurmancî di soranî de "vala, xalî" ye anku ti deng nînin. Bo nimûne, kurmancî "hesp, hêsan, hejmartin, hesin" (herwiha "asin"), bi soranî "esp, asan, jimardin, asin".

Lê carinan jî di soranî de H yan HE heye lê cihê wan di kurmancî "vala" ye yan jî dengê "eyn" (ع, ع). Bo nimûne:

kurmancî	soranî
war	hewar
jar (herwiha "hejar")	hejar
ewr	hewr
erd	herd, 'erz

Tarîxiyên peydabûn û ketina H mijareke aloz û piralî ye. Em ê li vê derê neçin nav wê mijarê ji ber ku di nivîsareke din de me bi berfirehî behsa wê kiriye.²⁷⁹

E Û I

Gelek caran li cihê "i" ya kurmancî di soranî de "e" heye. Bo nimûne:

kurmancî	soranî
bi (wek "bi destan")	be
li (wek "li malê")	le
bihar	behar

²⁷⁹ Binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/08/10/denge-h-peydabun-u-guherina-wi/>

(ez) dikim	dekem
gihandin, ghiştin ²⁸⁰	geyandin, geyiştin

Wek ku ji nimûne “dikim / dekem” diyar dibe, di kurmancî de paşpirtika berdewamiyê li gel piraniya lêkeran “di-“ ye²⁸¹, lê di soranî de “de-“ yan jî “e-“ ye.²⁸²

Tarîxiyên E di kurmancî de bûye anku formên bi E kevntir in.

Ê û Î

Li cihê Î ya kurmancî di soranî de gelek caran dengê Ê heye. Bo nimûne:

kurmancî	soranî
Îran	Êran
kî ²⁸³	kê
diçînim (çandin)	deçênim (çandin)

Wek ku ji nimûneya dawiyê diyar e, rehê dema niha yê lêkerên bi paşpirtika “-andin, -endin” di kurmanciya standard de -în- e lê di soraniya standard de -ên- e. Ji ber ku hejmara lêkerên wiha di kurdî de mezin e, ev rêjeya Î di nivîsên kurmancî de û nisbeta Ê jî di nivîsên soranî de pir dike.

Li aliyê din, di çend peyvan de di kurmancî de Ê lê di soranî de Î heye: kurmancî “mêvan” (herwiha “mêhvan, mihvan”), soranî “mîwan”.

Tarîxiyên bi piranî Ê bûye Î, ne berevajî.

²⁸⁰ Herwiha “gehandin, ghiştin”.

²⁸¹ Li gel hin lêkeran forma serdest “t-“ ye, wek “ez têm / tînim”.

²⁸² Di soraniya nivîskî de bêbirariyê berçav di navbera “de-“ û “e-“ de di vê rewşê de heye. “De-“ forma devokên mukrî û hewlêrî ye, “e-“ forma devokên silêmanî û kerkûkî ye. Herdu jî bi berfirehî di zimanê nivîskî de tên dîtin lê “de-“ serdesttir e.

²⁸³ Bi forma xwe ya çemandî / tewandî “kê”.

E û Ê

Paşgira lêkeran di demên niha û bête de li gel kesê sêyem yê yekhejmar (ew) di kurmancî de bi piranî E ye lê di soranî de Ê ye. Bo nimûne, “(ew) diçîne / distîne, dixwîne”, soranî

(kurmancî / soranî)	kurmancî	soranî
çandin / çandin	diçîne	deçênê
standin, stendin / sendin	distîne	desênê
xwandin, xwendin / xwêndin	dixwîne	dexwênê
nivîsîn / nûsîn	dinivîse	denûsê

L û Ł

Hem di kurmancî û hem jî di soranî de du varyantên dengê L hene ku adeten ji yekê re tê gotin “L-ya zirav” û ji ya din re jî “L-ya qelew”.

L-ya zirav bo nimûne di van peyvên de peyda dibe: “law, lez, lêv, lîmon, lome, lûfik”. L-ya qelew jî bo nimûne di van peyvên de peyda dibe: “silav, welat, sala 2016”.

Di alfabeya kurdî-erebî L-ya zirav wek ل û L-ya qelew jî wek ل̣ tê nivîsîn. Di alfabeya kurdî-latînî de adeten ew ji hev nayên cudakirin ji ber ku di kurmancî de ew ne du dengên fonemîk in anku guherandina yekê ji wan bi ya din nikare maneya peyvê biguherîne. Di soranî de rewş cuda ye loma di alfabeya kurdî-erebî ya zêdetir li gor pêwîstiyên soranî saz kirî ew du herfên ji hev cuda ne.

Cudahiya dengnasî li vê derê di navbera kurmancî û soranî de ew e ku gelek peyvên ku di kurmancî de bi L-ya zirav jî, di soranî de bi L-ya qelew in. Li vê derê bo diyarkirina cudahiya dengên peyvên kurmancî û soranî, em ê dengê L-ya zirav bi herfa L û dengê L-ya qelew jî wek Ł binivîsin.

Bo nimûne:

kurmancî	soranî
belê	bełê
dil	dił
gul	guł

hilbijartin	hełbijardin
mal	mał

Tarîxiyen di peyvên îranî de (bo nimûne “dil, gul”) ev deng RD bûn lê paşî di kurmancî de bûne L û di soranî de jî bûne Ł. Di peyvên ji erebî (bo nîmûne “belê, mal”) eslê dengî L bûye lê di soranî de bûye Ł.

Di hin devokên soranî de (bo nimûne di hewlêrî de) li cihê L-ya qelew adeten ne L-ya zirav lê R heye: “mał → mar”, “belê → berê”. Heman diyarde di hin devokên kurmancî de jî di hin peyvan de peyda dibe: “bila / bela → bera / bira”.

Kurmancî –Ū /-UH, soranî –WÊ

Li pey konsonantên C, D, G, K û N li cihê dengê Ū yan komdengê UH yê kurmancî, di soranî de gelek bi piranî komdengê WÊ heye. Bo nimûne:

kurmancî	soranî
guh	gwê
nû	nwê
gûz	gwêz
dijûn (sixêr, xeber)	cwên
(ji / li) kû	(le) kwê(we)

Ev dengên ji hev cuda bi piranî ji îraniya kevn “-ew-“ hatine û di kurmancî de bûne “û, uh” û di soranî de “wê”.

Kurmancî “xwe-“ soranî “xo-“

Li cihê komdengê “xwe-“ yê kurmancî, di soranî de hin caran komdengê “xo-“ heye. Bo nimûne:

kurmancî	soranî
----------	--------

xwe	xo
xweş	xoş
xwelî	xo(emêş)

Di soranî de komdengê “xwe-“ qet peyda nabe lê li cihê “xwe-“ ya kurmancî, di soranî de herdem “xo-“ nîne lê carinan hin dengên din hene. Bo nimûne:

kurmancî	soranî
xwedî, xwedan / xudan, xweyî	xawen
xwendin, xwandin	xwêndin

Tarîxiyên “xwe-“ kevnartir e û “xo-“ ji wê peyda bûye. Di hin devokên kurmancî de jî “xwe-“ bûye “xo-“ yan “xu-“ lê di piraniya devokan de û di kurmanciya standard de forma “xwe-“ hatiye parastin.

G û K wek [ç] û [ç]

Di hin zimanan de G berî hin vokalan wek [g] û berî hinên din jî wek [ç] yan [j] tê gotin. Bo nimûne, di inglîzî de adeten G wek [g] tê gotin lê di peyvên wek “geology” (jeolojî) û “Germany” (Almanya) de wek [ç] tê gotin. Di haletên wiha de di fransî de G wek [j] tê gotin. Loma bo nimûne peyva fransî “géologie” gava ku ketiye kurdî û tirkî wek “jeolojî” (bi kurdî) yan “jeoloji” (bi tirkî) tê nivîsîn anku G-ya wê bûye J.

Di gelek zimanên ewropî de C adeten wek [k] tê gotin. Lê bo nimûne di îtalî de, gava ku dengê “e” yan “i” li pey wê be, hingê C wek [ç] tê gotin. Bo nimûne “cento” [çênto] anku “sed, 100” û “cinque” [çînkwê] anku “pênc”.

Diyardeyeke wiha di piraniya devokên soranî de jî heye. Gava ku dengê “ê” yan “wê” bikeve peyv G, G wek [ç] tê gotin. Gava ku ew deng bikevin pey K, hingê K wek [ç] tê gotin. Bo nimûne:

kurmancî bi nivîsîn û gotinê	soranî bi nivîsînê	soranî bi gotinê
guh	gwê	[cwê]
kî, kê	kê	[kê]

(ji / li) kû	(le) kwê(we)	(le) [çwê]we
--------------	--------------	--------------

Niha ti diyardeyeke wisa di kurmancî de nayê dîtin. Lê tarîxiyên tişteki wisa di zimanên îranî de bi giştî (kurmancî jî di nav de) qewimiye. Wek encama wê, peyva kurdî “çi, çî” ji peyva proto-hindûewropî “*k^wis” çêbûye. Lê heman peyva proto-hindûewropî di kurdî de wek “kî, kê” anku bi K jî maye. Di proto-hindûewropî de “çi” û “kî” herdu bi eynî peyvê dihatin pirsîn û heta niha jî di hin zimanên hindûewropî de herdu peyv bi dengê [k] ne, bo nimûne fransî “qui” [kî] anku “kî” û “que” [ki] anku “çi”.

CUDAHİYÊN DENGNASÎ DI NAVBERA KURMANCÎ Û KURDIYA BAŞÛRÎ DE

Mebest ji “kurdiya başûrî” (kurdîy xwarig) komeke çendîn devokan e ku li beşên herî başûr yê Rojhilata Kurdistanê û Başûrê Kurdistanê (ji deverên soranîaxiv başûrtir) tên axiftin. Navên cuda li vê koma devokan tên kirin: feylî, kelhurî, kirmaşanî... Lê her yek ji van her sê navan tenê beşek ji vê koma devokan e loma di zimannasîyê de zêdetir navê “kurdiya başûrî” li van devokan hatiye kirin.

Li Rojhilata Kurdistanê bajarên mezin yê ku piraniya rûniştvanên wan bi kurdiya başûrî diaxivin Kirmaşan û Îlam in û li Başûrê Kurdistanê jî Xaneqîn û Mendelî ne.

Hêjayî gotinê ye ku hewramî / goranî, lekî û lurî nêzîkî qisekerên kurdiya başûrî yan jî di nav wan de dijîn lê kurdiya başûrî ne hewramî, lekî yan lurî ye. Ji mêj ve gengeşe li ser kurdîbûna hewramî, lurî û heta dereceyekê lekî jî heye lê di nav zimannasan de ti şik û guman ji kurdîbûna kurdiya başûrî nîne.

Anku kurdiya başûrî ji aliyê zimannasî ve ji hewramî, lekî û lurî zêdetir nêzîkî kurmancî û soranî ye. Heta hin caran tenê behsa “kurdiya bakurî” anku kurmancî û “kurdiya başûrî” bi merema soranî tê kirin heçku kurdiya başûrî tine be yan jî beşek ji soranî be.

Lê hem ji aliyê dengnasî ve û hem jî ji aliyê rêzimanî ve kurdiya başûrî ji soranî cuda ye. Em ê cudahiyên dengnasî li jêr bibînin. Ji aliyê rêzimanî ve yek ji taybetmendiyan herî mezin di navbera kurdiya başûrî û zaravayên din yê kurdî de ew e ku di kurdiya başûrî de ergatîvî peyda nabe.

Bi armanca dirêjnebûnê, li jêr em ê li cihê gotina “kurdiya başûrî” tenê peyva “başûrî” bi kar bînin. Lê li vê derê mebesta me bi ti awayî ne “kurdiya Başûrê Kurdistanê” ye (ti tiştêkî wisa nîne jî ji ber ku Başûrê Kurdistanê bi çendîn lehceyan cuda diaxive: kurmancî, soranî, kurdiya başûrî, hewramî, şebekî...) lê merema me “devokên kurdiya başûrî” anku bo nimûne feylî, kelhurî û kirmaşanî ne.

Kurmancî B   Başûrî W

Di piraniya devokên başûrî de di gelek peyvên de li cihê B ya kurmancî û soranî W heye. Heman diyarde hem di peyvên xwemalî (îranî) û hem jî yên ji erebî wergirtî de peyda dibe:

kurmacî	soranî	başûrî
baran	baran	waran
kitêb	kitêb	kitaw
xirab	xerap	xiraw
xerîb	xerîb	xerîw

Tarîxiyên kurdiya başûrî (û hewramî) di peyvên xwemalî de W parastiyê lê ev W di kurmancî, soranî û farisî de bûye B. Li aliyekî din, di peyvên ji erebî wergirtî de kurmancî û soranî parêzvanên B ne lê kurdiya başûrî ew jî kiriye W.

Tarîxiyên kurmancî jî B-ya / P-ya piştî vokalan dikir V / W û soranî jî ew dikir W. Bo nimûne, pehlewî “sêp”, farisî “sêb” lê kurmancî “sêv” û soranî “sêw” yan avestayî “xşep-“, farisî “şeb” lê kurmancî “şev” û soranî “şew” yan avestayî “xvepne-“, farisî “x(v)ab” lê kurmancî û soranî “xew” yan avestayî “ebre-“, farisî “ebr” lê kurmancî “ewr” û soranî “hewr”. Lê di peyvên ji erebî wergirtî de kurmancî û soranî êdî bi piranî B ya piştî vokalan jî diparêzin, berevajî kurdiya başûrî ku wê B niha jî dike W.²⁸⁴

Kurmancî V   Başûrî W

Ji bilî çend devokên biçûk, di kurdiya başûrî de jî wek di soranî de dengê V di peyvên xwemalî de peyda nabe. Li cihê V ya kurmancî adeten W heye lê di hin devokan de di bin tesîra farisî û/yan hewramî de M li cihê V ya kurmancî heye. Bo nimûne:

kurmacî	soranî	kurdiya başûrî
çav	çaw	çaw

²⁸⁴ Em haydar in ku di hin devokên kurmancî de jî xaseten li Serhed û Navenda Anatolyayê B ya piştî vokalan ji peyvên ji erebî wergirtî de dibe W yan V: kitêw, kitêv. Lê li vê derê armanca me ew bûye ku em berhevdanekê di navbera kurdiya başûrî û kurmanciya giştî de bikin.

mêvan	mîwan	mîwan
nav	naw	naw
zava	zawa	zawa
zevî	zewî	zewî (→ di hin devokan de “zew, zeü”)

Di vê meselê de kurdiya başûrî jî li gel soranî ye. Ev V-ya / W-ya piştî vokalan tarîxiyên ji M ya îraniya kevn e. Ew di kurmancî de bûye V, di soranî û başûrî de bûye W lê di zazakî, hewramî, farisî û gelek zimanên din yên îranî de wek M maye.

Kurmancî Û Başûrî Ü / Î / Û

Hevberî dengê Û ya kurmancî û soranî, di piraniya devokên kurdiya başûrî de dengê Ü (wek tirkî yan almanî lê dirêjtir). Bo nimûne:

kurmancî	soranî	başûrî
zû	zû	zü
dûr	dûr	dür
rû	rû	rü
mû	mû	mü

Di vê meseleyê de kurmanciya giştî û soranî wek hev in û ji kurdiya başûrî cuda ne. Lê hêjayî gotinê ye ku li aliyekî hemû devokên kurdiya başûrî Û nakin Ü lê dikin Î anku li cihê “zü, dür, rü, mü”, hin devok wan dikin “zî, dîr, rî, mî”.

Ev heman diyarde di kurmanciya rojhilatî (bi taybetî di behdînî) de jî heye. Anku li cihê “bûk, dûr, zû, mû” mirov dibêje “bük / bwîk, dür / dwîr, zü / zwî, mü / mwî” û li hin deveran (xaseten li Dihokê) heta wek “bîk, dîr, zî, mî” jî. Di vê meseleyê de kurmanciya Behdînan û kurdiya başûrî wek hev in.

Tarîxiyên ev deng Û bûye û di kurdiya başûrî de bi Ü yan Î guheriye. Li çend deverên kurdiya başûrî jî formên bi Û hatine parastin: “mû, zû, dûr, rû”.

Kurmancî O   **Başûrî Û**

Li cihê O-ya kurmancî û soranî, di kurdiya başûrî de adeten dengê Û heye. Bo nimûne:

kurmacî	soranî	başûrî
roj	roj	rûj
zor	zor	zûr
kor, kore	(kwêr)	kûr
(dew)	do	dû

Tarîxiyên ev deng O bûye û di kurdiya başûrî de guheriye û bûye Û. Piştî ku Û di kurdiya başûrî de bûye Ü, cihê Û vala bûye û li gor teoriya veguhezîna vokalan, O ji cihê xwe liviye û cihê valabûyî yê Û-yê girtiye (ji ber ku Û ji cihê xwe çûbû cihê Ü-yê ku berê betal bû.)

Eynî diyarde di kurmanciya rojhilatî de (xaseten li Behdînan) jî peyda bûye: “roj → rûj / ruj, got → gût / gut” piştî ku ji ber guherîna Û bi Ü cihê Û-yê vala mabû.

Başûrî RD   **Kurmancî R**

Berevajî kurmancî lê wek lehceyên din jî yê kurdî û piraniya zimanên din yê îranî, kurdiya başûrî jî RD parastiye û D-ya li pey R nexistiye. Bo nimûne:

başûrî	soranî	kurmacî
birdin	birdin	birin
kirdin	kirdin	kirin
mirdin	mirdin	mirin
pard	pard	pir
sard	sard	sar
xwardin	xwardin	xwarin

Wek ku tê dîtin, kurdiya başûrî û soranî di vê meseleyê de wek hev in. Di rastiyê de tenê di kurmançî de RD bûye R, wek din lehceyên din yê kurdî û piraniya zimanên din yê îranî RD wek xwe hiştiye (li jêrtir li berhevdana kurmançî û zazakî binêrin.)

L û Ł

Di piraniya devokên kurdiya başûrî de jî, wek di soranî de, gelek caran li cihê L-ya zirav ya kurmançî, L-ya qelew (Ł) heye. Bo nimûne:

kurmançî	soranî	başûrî
keçel	keçeł	keçeł
dil	dił	dił
gul	guł	guł
bela	bela	bela

Di hin devokên başûrî de, bi taybetî li Kirmaşan û Mendelî Ł peyda nabe û li cihê wê jî L heye. Tarîxiyên meseleya Ł wek di soranî de ye: di peyvên xwemalî de Ł ji RD ya îraniya kevn e, di peyvên ji erebî de ji L ye.

Ç, K, P, T

Dengên Ç, K, P û T di kurdiya başûrî de (wek di soranî de lê berevajî kurmançî û zazakî) li destpêka peyvan herdem bipif anku “req” in (bi inglîzî *aspirated*). Li nav û dawiya peyvan, xaseten di kêteyê negirankirî de, bêpif in anku “nerm” in (*unaspirated*).

Kurmançî ST

Başûrî S, ES, HES

Kurdiya başûrî, wek gelek lehce û zimanên din jî yê îranî yê niha (lê berevajî kurmançî û zimanên kevn û navîn yê îranî), komên konsonantî li destpêka peyvan red dike. Loma li cihê ST ya destpêkê tenê S heye yan jî E yan HE li S hatiye zêdekirin û wek ES yan HES peyda dibin. Heman diyarde di soranî de jî peyda dibe. Lê di cudahiya soranî û kurdiya başûrî li vir ew e ku soranî yan ST dike S yan

jî dike EST- anku yan konsonantekî diavêje yan jî vokalekê lê zêde dike. Lê kurdiya başûrî hem T diavêje û hem jî E (+ H) lê zêde dike. Bo nimûne:

kurmancî	soranî	başûrî
standin, stendin	sendin	sendin
stêr	estêre	hesare

Cudahiyekê din di vê meselê de di navbera soranî û kurdiya başûrî de ew e ku soranî li nav û dawiya peyvan bi piranî ST qebûl dike lê kurdiya başûrî di piraniya devokên xwe de ST li her cihê peyvê dike S:

kurmancî	soranî	başûrî
dest	dest, des	des
şêst	şêst, şest	şeş ²⁸⁵
zivistan	zistan	zimsan
Kurdistan	Kurdistan	Kursan

Tarîxiyên ST di zimanên îranî de li destpêk, nav û dawiya peyvan peyda dibe. Kurmancî ev komdeng di hemû pozisyonan de parastîye lê van lehceyên din ew kê-m-zêde guherandiye.

Kurmancî -A- / -EH-   Başûrî -YE-

Li cihê A yan EH yê kurmancî û A ya soranî yê navbera konsonantan di kurdiya başûrî de gelek caran dibin YE:

kurmancî	soranî	başûrî
kanî, kehnî	kanî	kyenî
tehl, tal	tał	tyeł
nizanim ²⁸⁶	nazanim	nyezanim

²⁸⁵ S-ya qelew wek di peyva "sed" de.

²⁸⁶ Tarîxiyên "nazanim" wek "nakim, naxwim, nabêjim"...

CUDAHIYÊN DENGNASÎ DI NAVBERA KURMANCÎ Û ZAZAKÎ DE

Mirov dikare bibêje ku paradoksiyeke zimannasî ye ku di kurmancî û zazakî de li aliyekî tam eynî deng hene lê li aliyê din bikaranîna wan dengên di peyvên hevreh de bi awayekî pir zelal ji hev cuda ye.

Mebesta me ji “eynî dengan” ne ew e ku kurmancî û zazakî heman alfabeya kurdî-latînî bi kar tînin. Ew jî rast e lê mebesta me li vir ne herfên alfabeyê lê dengên zimanî ne. Bo nimûne, di alfabeya kurdî-latînî de tenê varyantek ji her yek ji herfên Ç, K, P, T heye lê hem di kurmancî û hem jî di zazakî de her yek ji wan bi dengê xwe varyantên bipif (req) û yên bêpif (nerm) jî hene. Herwiha di herdu lehceyan de ji bilî awayên zirav, herwiha awayên qelew jî yên dengên P û T peyda dibin. Anku ji aliyê maliyeta xwe ya dengan ve xwedî tam eynî dengan in. Lê di pratîkê de ew van dengên bi awayên pir ji hev cuda bi kar tînin.

Kerem bikin em van cudahiyan bibînin.

Kurmancî B

Zazakî V

Li destpêka peyvên xwemalî li cihê B ya kurmancî di zazakî de bi piranî V heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
ba	va
baran	varan
berf, befr	vewre
bîst	vîst

Di vê meselê de soranî û farisî wek kurmancî ne, hewramî û kurdiya başûrî bi W-ya xwe li van cihan zêdetir dişibin zazakî. Tarîxiyên ev deng di zimanên îranî yên kevn û navîn de V/W bû û paşî di kurmancî, soranî û farisî de bûye B.

Kurmancî V

Zazakî M/W

Li nav û dawiya peyvan li pey vokalan li cihê V ya kurmancî di zazakî de carinan M û carinan jî W heye:

kurmancî	zazakî
nav	name
gav	gam
av	aw ⁻²⁸⁷
şev	şew

Tarîxiyên zazakî M-ya îranî di van peyvan de parastiyê û kurmancî ew kiriye V. Bo nimûne, kurmancî “nav”, zazakî “name”, farisî, belûçî û pehlewî “nam”, avestayî û sanskrîtî “name-”, inglîzî û almanî “name”, fransî “nom”...

Gava ku di van haletan de di kurmancî de V û di zazakî de W heye, hingê ew ji B/P yê îranî ne: P → B → V/W. Bo nimûne, kurmancî “şev”, zazakî “şew”, farisî “şeb”, pehlewî “şeb, şep”, belûçî “şep”, avestayî “xşep-”, sanskrîtî “ksep-”...

Di soranî û kurdiya başûrî de jî B/P ya îranî wek zazakî bûye W. Lê berevajî zazakî, soranî û kurdiya başûrî jî M-ya navbera vokalan wek kurmancî guherandiye lê nekiriye V lê W (ji ber ku V di soranî û başûrî de hema-hema peyda nabe).

Zazakî RD Kurmancî R

Berevajî kurmancî lê wek piraniya lehceyên din yê kurdî û zimanên din yê îranî, zazakî jî komdengê RD parastiyê. Bo nimûne:

zazakî	soranî	kurmancî
berdene	birdin	birin
kerdene	kirdin	kirin
merdene	mirdin	mirin

²⁸⁷ Li gor devokan “awe, awi, awk...” lê ya giring bo me li vir ew e ku W tê de heye.

pir	pir	pir ²⁸⁸
werdene	xwardin	xwarin

Anku di vê meselê de zazakî û soranî wek hev in û ji kurmancî cuda ne. Lê divê tenê ev cudahî mirovî nexapîne: hem ji aliyê dengnasî ve û hem jî ji aliyê rêzimanî ve soranî û zazakî ji soranî û kurmancî yan zazakî û kurmancî jî dûrtir e.

Zazakî E Kurmancî I

Di hejmareke pir mezin ya peyvan de di zazakî de E lê di kurmancî de I heye.

Em dikarin tabloya xwe ya li ser RD/R bi piranî li vir jî dubare bikin û hin peyvên din jî lê zêde bikin:

zazakî	kurmancî
berdene	birin
kerdene	kirin
merdene	mirin
wesar	bihar
berz	bilind

Tarîxiyên zazakî E parastiyê û kurmancî ew di van û gelek peyvên din de kiriye I. Soranî û kurdiya başûrî jî di piraniya van peyvan de (lê ne di hemûyan de E kiriye I) lê ji berhevdana zimanên din yê îranî diyar e ku E bûye I, ne berevajî. Bo nimûne, kurmancî “kirin”, soranî “kirdin” lê zazakî “kerdene”, hewramî “kerday”, farisî “kerden”, pehlewî “kerten”, hexamenîşî “ker-“, avestayî “ker-“, sanskrîtî “ker-“...

Kurmancî XW Zazakî W

Li şûna komdengê XW yê kurmancî di zazakî de adeten W heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
xweş	weş

²⁸⁸ Bi mebesta “rêya di ser avê re” (bi inglîzî “bridge”), ne bi wateya “pîrr, gelek, zehf” – hevrehê vê di zazakî û soranî de jî “pîrr” lê maneya wê di van lehceyan de “tîjî, mişt, dagirtî” ye.

xwarin	werdene
xwendin, xwandin	wendene
xweh, xuşk	way

Lê hêjayî gotinê ye ku cînavê kurmancî “xwe” di zazakî de jî “xo, xwu” ye anku ev qeyd wî nagire. Tarîxiyên kurmancî X parastiye û zazakî ew ji berî W xistiye. Herwiha hewramî û belûçî jî X ji vî komdengî avêtiye lê wek din lehceyên kurdî û zimanên din yên îranî yan XW parastiye yan jî W avêtiye.

Kurmancî J   Zazakî C

Di peyvên xwemalî / îranî de li cihê J ya kurmancî adeten C heye:

kurmancî	zazakî
jin	cenî
roj	roc ²⁸⁹
jîn, jiyân	ciwayene

Hin caran jî li cihê J ya kurmancî di zazakî de Z heye, bo nimûne “jî” (herwiha) ku di zazakî de bi awayê “zî” ye.

Tarîxiyên zimanên îranî yên kevn de ev deng Ç bû, di kurmancî, soranî û başûrî de bûye J, di zazakî û hewramî de bûye C û di farisî de Z.

Kurmancî G   Zazakî V

Di hejmareke bisinor ya peyvên de li cihê G ya kurmancî di zazakî de V heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
-----------------	---------------

²⁸⁹ Koma Xebatê ya Vate, ku li ser zazakî vekolînan dike û formên standard pêşniyaz dike, varyanta “roj” wek forma standard bo kurmancî tercîh kiriye. Lê ev ne ji wê ye ku piraniya zazakîxivan wê bi kar tînin lê ji ber ku ew form zêdetir nêzîkî kurmancî ye û yek ji armancên ragihandî yên Vateyê bijartina formên nêzîkî lehceyên din yên kurdî (bi taybetî kurmancî) ye.

gul	vilî
gur(g)	verg
gotin	vatene

Di vê mijarê de soranî, kurdiya başûrî, farisî û pehlewî zêdetir nêzîkî kurmancî ne lê dîsa jî tarîxiyên ev deng V yan W bûye. Bo nimûne kurmancî “gur(g)”, soranî, kurdiya başûrî û pehlewî “gurg”, farisî “gorg” lê hewramî “werg”, avestayî “vehrke-”, sanskrîtî “vrkes”, swêdî “varg”, inglîzî û almanî “wolf”...

Kurmancî H   Zazakî Ø

Di hejmareke ne kêr ya peyvên hevreh de li cihê H ya kurmancî di zazakî de H nîne. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
hestî	este
hejmar	amar
hêstir, hesp	estor, istor
havîn	amnan (herwiha “hamnan”)

Di çend peyvên wiha de tarîxiyên H hebûye û ji (hin devokên) zazakî ketiye, bo nimûne “havîn / amnan”, bi soranî “hawîn”, hewramî û pehlewî “hamîn”, avestayî “ham-” anku H ji hin devokên zazakî ketiye (belkî di bin tesîra yan li ber modela “amarn” ya ermenî) lê heta di zazakî de jî di hin devokan de wek “hamnan” anku bi H maye.

Lê tarîxiyên bi piranî di van peyvên de H tine bû û ew paşî li kurmancî zêde bûye, bo nimûne kurmancî “hesp”, soranî “esp”, farisî “esb”, hewramî “esp”, pehlewî “esp”, avestayî “espe-”, sanskrîtî “eşve-” ...

Kurmancî H   Zazakî S

Di hejmareke bisinor ya peyvên de li cihê H ya kurmancî di zazakî de S heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
deh	des
bihar	wesar

Heman S di zazakî de hevberî H ya kurmancî di hejmarên 11 – 19 de jî heye: yewndes (yazdeh, 11), diyas (dazdeh, 12), hiryas (sêzdeh, 13)...

Tarîxiyên ev deng S bû, bo nimûne kurmancî, soranî, farisî, pehlewî “de(h)” lê zazakî “des”, avestayî “dese-”, sanskrîtî “dese-”, ermenî “tesn”, rûsî “dêsyati”... Tarîxiyên ew bi xwe jî ji proto-hindûewropî *K bû lê paşî bûye S û taliyê jî di hin zimanên îranî de bûye H anku formên bi H ji yê bi S nûtir in.

Lê hejmarê peyvên wiha pir kêr e. Li aliyekî din, peyva “sê” (3) bi zazakî “hirê” ye anku li cihê S ya kurmancî H heye anku ev berevajî qeyda “kurmancî H – zazakî S” ye.

Kurmancî ST-

Zazakî EST-, AST-

Wek soranî, kurdiya başûrî, hewramî û farisî, zazakî jî komên konsonantî li destpêka peyvê qebûl nake. Loma bo nimûne li cihê ST- yê kurmancî, di zazakî EST- yan AST- heye:

kurmancî	zazakî	soranî
stêr(k)	estare, astare	estêre

Tarîxiyên kurmancî ev komdeng parastîye lê guherîn di zazakî û ziman û lehceyên din yê îranî yê niha de peyda bûye. Bo nimûne, zazakî “estare, astare”, soranî “estêre” lê kurmancî “stêr(k)”, avestayî “ster-”, pehlewî “starek”, sanskrîtî “star”, inglîzî “star”, almanî “Stern”, latînî “stella”...

Zazakî A

Kurmancî Î / Ê

Di rehê demên niha û bîr yê gelek lêkeran de li cihê Î (carinan Ê) ya kurmancî di zazakî de A heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
ez di-mîn-im	ez man-en-a
ew di-xwîn-e	o wan-en-o
ew di-bê-n / di-bêj-in	ê va-n-ê

Herwiha di hin navdêran de jî li cihê Ê ya kurmancî, di zazakî de A heye. Herwiha berevajî kurmancî, zazakî A ya peyvên erebî nake Ê. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
hêk	hak
kitêb	kitab

Kurmancî H   Zazakî Ş

Di çend peyvên de li cihê H ya kurmancî di zazakî de Ş peyda dibe. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
guh	goş
têhnî, tihnî, tînî, tî	teyşan

Kurmancî K   Zazakî H

Di çend peyvên de li cihê H ya kurmancî di zazakî de Ş peyda dibe. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
ker	her
kanî	henî

Tarîxiyên ev deng X bû lê di kurmancî, soranî û kurdiya başûrî de bûye K û di zazakî hewramî de H. Bo nimûne, kurmancî û soranî "kanî", kurdiya başûrî "kyenî", zazakî "henî", hewramî "hane", farisî

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

"xan", pehkewî "xanig", avestayî "xan-", sanskrîtî "xan-" yan kurmancî û soranî "ker", zazakî, hewramî û belûçî "her", farisî û pehlewî "xer", avestayî û sanskrîtî "xere-“...

Kurmancî S   Zazakî Ş

Di çend peyvan de li S ya kurmancî di zazakî de Ş heye. Bo nimûne:

kurmancî	zazakî
rast	raşt

CUDAHİYÊN DENGNASÎ DI NAVBERA KURDÎ Û TIRKÎ DE

Ev vekolîn dê hewl bide cudahiyên giring yê dengnasî yê di navbera kurdî (kurmancî) û tirkî de destnîşan bike. Ev vekolîn jî beşek ji berhevdana dengnasiya kurmancî û lehce û zimanên cîran e. Berî niha di nivîseke din de cudahiyên dengnasî yê kurmancî û farisî hatine miqayesekirin û di nivîsekê de vekolînekê de jî cudahiyên kurmancî li gel zaravayên din yê serekî yê kurdî hatine rêzkirin.

Ferqa tirkî li gel farisî yan lehceyên kurdî ew e kurmancî, lehceyên din yê kurdî û farisî hemû ji eynî malbatê ne lê tirkî û kurdî ne ji heman binemalê ne. Loma di berhevdana kurmancî û lehceyên yê kurdî de yan jî di navbera kurmancî û farisî de mirov dikare ne tenê bibêje ka çi cudahî niha hene lê dikare bibêje ka ew cudahî peyda bûne. Hejmareke pir mezin ya peyvên hevreh (ji eynî rehî) yê xwemalî di kurdî û farisî de hene, mirov dikare wan bide ber hev û bibêje filan deng di kurdî de hevberî bêvan dengî di farisî de ye.

Ji ber ku kurdî û tirkî ne ji eynî binemala zimanî ne, peyvên wan yê hevpar (ji bilî çend libên bi tesadîfî wek hev) nikarin di herdu zimanan de xwemalî bin, bi zerûrî di yekê ji wan de – gelek caran di herduyan de – peyvên bi eslê xwe biyanî ne.

Loma berhevdana dengnasiya kurdî û tirkî dê bi zerûrî ji berhevdana kurdî û farisî yan jî berhevdana lehceyên kurdî cuda be. Lê dîsa jî berhevdana dengnasiya kurdî û tirkî jî mimkin û biber e jî. Mirov dikare:

- deng û dengrêziyên di wan de bi giştî mimkin bide ber hev
- guherîna peyvên bi eslê xwe biyanî di wan de bide ber hev

ALFABE

Mirov dikare alfabeya kurdî û tirkî bi tabloyeke wiha bide ber hev. Bi vê tabloyê em tenê herfên herdu zimanan didin ber hev, ne dengên wan. Bo nimûne, herfa “i” di kurdî û tirkî de wek hev e lê di wan zimanan de dengên wê herfê ne eynî ne. Li jêrtir em ê paşî cudahiya denga jî bidin.

kurdî	tirkî
a	a ²⁹⁰
b	b
c	c
ç	ç
d	d
e	e
ê	-
f	f
g	g
-	ğ
h	h
-	ı
i	i
î	_291
j	j
k	k
l	l
m	m
n	n

²⁹⁰ Di hin peyvan de di tirkî de carinan varyanta Â â jî tê bikaranîn lê ew ne herfeke ji alfabeya bingehîn ya tirkî ye.

²⁹¹ Di hin peyvên tirkî de jî herfa Î tê bikaranîn lê ew ne herfeke ji alfabeya bingehîn ya tirkî ye.

o	o
-	ö
p	p
q	-
r	r
s	s
ş	ş
t	t
u	u
û	²⁹²
-	ü
v	v
w	-
x	-
y	y
z	z

---

²⁹² Di hin peyvên tirkî de jî herfa **û** tê bikaranîn lê ew ne herfeke ji alfabeya bingehîn ya tirkî ye.

Dengên wek hev di kurdî û tirkî de

Ev herf di kurdî û tirkî de bi temamî hevdeng anku herdem heman deng ji wan derdikeve:

B, C, D, E, F, G, J, L, M, N, Ş, V, Y.

Eger em hejmara herfên wek hev (25) û dengên wek hev (13) bidin ber hev, em ê bibînin ku rêjeya anku nisbeta dengên *tam* û *herdem* wek hev tenê nêzîkî 50 % e.

Niha em ê lê binêrin ka çî cudahî di navbera herfên wek hev de heye.

Cudahiyên vokalên kurdî û tirkî

Mirov dikare herfên vokal di kurdî û tirkî de wiha bide ber hev:

kurdî	a	e	ê	-	i	î	o	-	u	û	-
tirkî	a	e	-	ı	i	-	o	ö	u	-	ü

Di her yekê ji wan de sê herfên vokal hene ku di zimanê din de peyda nabin: kurdî “ê, î, û”, tirkî “ı, ö, ü”. Di herdu zimanan de pênc herfên vokal yên hevpar hene: a, e, i, o, u.

Lê tevî vê wekheviya mezin di herfên vokal de jî, sîstema dengên vokalîk yên kurdî û tirkî pir ji hev cuda ye. Cudahiya berçav helbet ew e ku hin dengên vokalîk di kurdî de hene ku di tirkî de peyda nabin û hin jî di tirkî de hene ku di kurdî de peyda nabin.

- Ö, Ü di tirkî de hem bi herf û hem jî bi deng hene ku di kurmanciya giştî de peyda nabin²⁹³
- Ê-ya kurdî ne wek herf û di tirkîya standard de ne wek deng jî nayê bikaranîn
- Herfa kurdî “î” û ya tirkî “ı” ne hevdeng in. Ya tirkî hevdenga Î ya kurdî ye lê kurttir e.
- Herfa kurdî “i” û ya tirkî “i” ne hevdeng in²⁹⁴

²⁹³ Di hin devokên kurdî de Û wek Ü-ya tirkî lê dirêjtir tê gotin û di hin devokan de O-ya kurmanciya giştî jî wek Ö-ya tirkî lê dirêjtir tê gotin.

²⁹⁴ Bo sehkirina cudahiya wan, mirov dikare peyva kurdî “kirin” û peyva tirkî “kırmn” (bişkînin) bide ber hev.

- Herfa U di kurdî û tirkî de ne hevdeng e, di tirkî de ew zêdetir hevdenga Û ya kurdî ye, xaseten di peyvên ji erebî wergirtî de.

Cudahiyêke din ya serekî ew e ku di kurdî de hin vokal dirêj in (a, ê, î, o, û) û hin jî kurt in (e, i, u) lê di tirkî de di peyvên xwemalî de hemû vokal kurt in.

Cudahiyêke din ya serekî ew e ku di kurdî de wek prensîp her vokal dikare li gel her vokala din di eynî peyvê de peyda bibe. Di tirkî de sîstemek heye ku di zimannasiyê de bi navê “harmoniya vokalan” yan “ahenga vokalan” (bi inglîzî *vowel harmony*) tê nasîn. Li gor wê, vokalên pêşîn (di tirkî de “e, i, ö, ü”) dikarin wek prensîp tenê li gel vokalên din yê pêşîn di heman peyva xwerû de peyda bibin û vokalên paşîn (di tirkî de “a, ı, o, u”) jî tenê dikarin li gel vokalên din yê paşîn di heman peyva xwerû de cih bigire. Loma bo nimûne peyvên wek “beran, erzan, guherandin” di tirkî de wek prensîp ne mimkin in ji ber ku di wan de di heman demê de di eynî peyva xwerû de vokalên pêşîn (e) û vokalên paşîn (a, u) hene.²⁹⁵

Cudahiyên konsonantên kurdî û tirkî

Hin ji van herfan di kurdî de hene û di kurdî de tine ne yan jî di tirkî de hene lê di kurdî de peyda nabin.

kurdî	-	q	w	x
tirkî	ğ	-	-	-

Lê cudahiya dengên konsonantîk di navbera kurmancî û tirkî de ne tenê ev in.

Ev konsonant wek herf di tirkî û kurdî de hene lê bi dengên xwe ne herdem tam wek hev in: Ç, H, K, L, P, Q, R, S, T, Z.²⁹⁶

²⁹⁵ Ev prensîp di tirkî de jî ne bê awarte û istisna ye. Bo nimûne, di peyva “anne” (dayik) de vokaleke paşîn (a) û yeke pêşîn (e) heye. Lê dîsa jî ev qeyd û bend di tirkî de pir girîng û serdest e.

²⁹⁶ Bo pirdengiyê di alfabeya kurdî de, binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/30/hevdengi-u-pirdengi-di-nivisina-kurdi-de/>

PIFDARÎ Û BÊPIFÎ (“REQÎ” Û “NERMÎ”)

Dengên Ç, K, P û T di tirkî de li destpêka peyvan herdem bipif anku “req” in (bi inglîzî *aspirated*), wek di peyvên kurdî “çar, kar, perde, têr” de. Li nav û dawiya peyvan ew di tirkî de bêpif anku nerm in yan jî bi kêmtir nermtir in. Di tirkî de formên bipif û bêpif yê van herfan ne fonemên ji hev cuda ne anku ne dengên ji hev serbixwe û wateguhor in. Mirov di tirkî de wan bipif yan jî bêpif bibêje, maneya peyvê naguhere.

Di kurmançî û zazakî de (lê ne di soranî û kurdiya başûrî de) ev deng dikarin li destpêka peyvan jî bipif anku “req” bin, wek di peyvên “çar, kar, perde, têr” de yan jî bêpif anku nerm bin, wek “çav, kirin, pîvaz, te/tu”. Li nav û dawiya peyvên xwerû di kurdî de (wek di tirkî de jî) ev deng bi piranî bêpif anku nerm in, wek “biçûk, şekir, rep, dîtîn”. Lê carinan li nav û dawiya peyvên xwe jî kêmtir deng dikarin bipif anku req bin, bo nimûne “met, xalet / xaltî, rapor...”

Bi kêmtir li destpêka peyvan, ev herdu varyantên bipif/bêpif (req/nerm) di kurmançî de fonem in anku dengên serbixwe û wateguhor in. Bo nimûne, “par” bi P-ya bêpif anku nerm maneya “sala borî, sala berî îsal” dide lê “par” bi P-ya bipif anku req wateya “beş, pişk, behr” dide.

Li aliyekî din, di tirkî de de berî vokalên paşîn (di tirkî de “a, ı, o, u”) ji K-ya kurdî paştir di devî de derdikeve û zêdetir nêzikî Q ya kurdî ye. Loma gava ku kurd ji tirkî yan bi rêya tirkî peyvên bi K berî “a, o” werdigirin, hingê wan bi Q dibêjin, bo nimûne “qamera, Amerîqa, qomîte” (li cihê “kamera, Amerîka, komîte”).

QELEWÎ Û ZIRAVÎ

Ji bilî pifdarî û bêpifiyê, dengên P û T (lê ne K û T) di kurdî de herwiha bi qelewiya xwe û ziraviya xwe ji hev tî cudakirin. Bo nimûne, T di peyva “te/tu” de zirav e lê di peyva “teng” de qelew e. P jî di peyva “pênc” de zirav e lê di bêjeya “pez” de qelew e.

“Dubendiya” navbera dengên qelew û zirav jî ya di kurdî de heyî, K û P-yên kurdî ji yê tirkî cuda dike.

Hem di kurdî û hem jî di tirkî de dengên S û Z dikarin zirav bin û hem jî qelew bin. Di tirkî de S û Z berî vokalên pêşîn (di tirkî de “e, i, ö, ü”) herdem zirav in û berî vokalên paşîn (di tirkî de “a, ı, o, u”) jî herdem qelew e. Cudahiya S û Z di kurdî de ew e ku di kurdî de qelewîti yan ziravîti ne illeh bi

vokala piştî xwe ve girêdayî ye. Bo nimûne, vokala piştî S di peyva “ser” de jî û di peyva “sed” de jî eynî E ye, lê di peyva yekem de S zirav e û di ya duyem de jî qelew e.

H

Dengê H di kurdî û tirkî de bi piranî wek hev in. Hem di kurdî de bi piranî û hem jî di tirkî de herdem H wek di peyva “heval” de tê gotin. Lê di kurdî de carinan wek di navê Hesên de li kar e, bi piranî di peyvên ji erebî wergirtî de, wek “Ehmeq, ehmeq, heram, helal, ruh...” Lê carinan di peyvên xwemalî de jî ev heman deng peyda dibe, bo nimûne “heft, tehl, pehn”. Di tirkî de ev dengê duyem yê H peyda nabe.

LERZ Û BÊLERZÎ²⁹⁷

Mebest ji dengên “bilerz” ew deng in ku di dema derketina wan de perdeyên dengî di gewriyê de dilerizin. Di derketina dengên bêlerz de perdeyên dengî nalerizin.

Lerz û bêlerzî hem di kurdî û hem jî di tirkî de pir giring in. Di herdu zimanan de her dengê bilerz hevbera xwe ya bêlerz jî heye:

bêlerz	p	t	k	s	ş	f	ç	x
bilerz	b	d	g	z	j	v	c	q

Ji van X/Q tenê di kurdî de peyda dibin, wek din herdu destê di herdu zimanan de hene. Di kurdî de hem dengên bilerz û hem jî yên bêlerz wek prensîp dikarin li destpêk, nav û dawiya peyvê peyda bibin û li her derê ev deng fonem in anku guherandina wan bi hev dikare maneya peyvê biguherîne.

Di tirkî de adeten tenê varyantên bêlerz dikarin li dawiya peyvê peyda bibin. Loma peyvên ji zimanên din wergirtî yên dengên bilerz li dawiya wan, di tirkî de bi dengên bêlerz diguherin. Bo nimûne:

²⁹⁷ Berfirehtir li ser tesîra lerzê li ser guherîna dengên di kurdî de, binêrin:
<https://zimannas.wordpress.com/2016/01/08/tesira-lerze-li-ser-guherina-dengan/>

deng	peyv bi zimanê jêder (zimanê jêder)	kurdî	tirkî
b/p	kitab (ji erebî)	kitêb	kitap
d/t	hudûd (ji erebî)	hudûd	hudut
g/k	reng (ji îranî)	reng	renk
v/f	active (ji zimanekî ewropî)	aktîv	aktîf

Ev qeyd û benda tirkî li ber hilweşînê ye û hem di gelek peyvên wergirtî de û hem jî heta di hin peyvên xwemalî de jî dengê bilerz peyda dibe:

- "saz" bi Z-ya bilerz li dawiyê ji farisî
- "ad" (nav) bi D-ya bilerz li dawiyê wek peyveke xwemalî û nîşana dijberiya D/T di peyva xwemalî "at" (hesp) de

Lê dîsa jî ev şertê bêlerziya dawiyê di tirkî de dîsa jî pir giring e û ji aliyê dengnasî ve bi tundî di vê meselê de ji kurdî cuda ye.

Mirov gelek caran formên wek "aktîf, standart" anku bi dengên bêlerz F û T di nivîsên kurdî de jî dibîne. Lê guherandina V û D yên eslî (active, standard) di van peyvan de bi F û T tenê ji ber tehemilnekirina dengên bilerz V û D di tirkî de li dawiya peyvan e û kurdî ne hewcedar e ku V û D-ya van peyvan bi F û T biguherîne. Anku ya baş em wiha binivîsin: aktîv, standard.

Cudahiyeye din ya giring di kurdî û tirkî de di warê lerezê de ew e ku di kurdî de dengê paştir dengê pêştir diguherîne, di tirkî de dengê pêştir yê paştir diguherîne. Bo nimûne:

- kurdî:
  - ne-kuj-e (J) + T → ne-kuşt (T) anku J-ya bilerz ji ber T-ya bilerz ya paştir diguhere û dibe Ş-ya bêlerz
  - heft + deh → hevdeh, hevde (di prosesê de T dikeve û F-ya bêlerz ya peyva "heft" ji ber D-ya bilerz ya peyva "deh" dibe V-ya bilerz anku dengê paştir (D-ya "deh"ê) dengê pêştir (F-ya "heft"ê) diguherîne
- tirkî:
  - oda (ode, mezel, jûr) + da (li, di ... de/ve) → odada (di odayê ve): ti tişt naguhere

- kitap (kitêb) + da (di ... de) → kitapta (di kitêbê de): P-ya bêlerz ya “kitap”ê D-ya bilerz ya “da” dike T-ya bêlerz anku dengê pêştir yê paştir diguherîne

KOMKONSONANT²⁹⁸

Di kurdî de hem li destpêka kêteyan û hem jî bi taybetî li dawiya kêteya du (kêm caran sê) konsonant dikarin bi hev re bêyî vokalên navber peyda bibin. Bo nimûne:

- li destpêka kêteyê: standin, spî, şkeft...
- li dawiya kêteyê: dest, çend, bext, reng...

Di peyvên xwemalî yên tirkî de komkonsonant qet li destpêka peyvê peyda nabin. Li dawiya kêteyê jî di peyvên xwemalî de di tirkî de komkonsonant pir kêm in lê bi marjînalî peyda dibin, wek “alt / üst” (jêr / jor).

Di peyvên biyanî de tirkî ji mêj ve komkonsonantan li dawiya kêteyan qebûl dike, bo nimûne “renk” ji îranî “reng”. Li destpêka kêteyê di peyvên berê wergirtî de tirkî komkonsonantan napejirîne, loma “station” û “statistique” yên ji fransî di tirkî de bûne “istasyon” û “istatistik”. Lê di peyvên nûtir wergirtî de êdî komkonsonant li destpêka kêteyan jî di tirkî de tê tehemilkirin, loma bo nimûne “studyo” û “standart”, ne “*istudyo, *istandart”.

Di kurdî de ji xwe komkonsonant li destpêk û dawiya konsonantan di peyvên xwemalî de jî hene loma kurmancî dikare li gor dengnasiya xwe jî peyvên wek “stasyon, statîstîk” bipejirîne. Lê ji ber ku piraniya peyvên ji ewropî bi rêya tirkî dikevin kurmancî, mirov carinan formên wek “îstasyon, îstatîstîk” yên li ber tesîra tirkî jî di nivîsên kurdî de dibîne. Lê kurdî ne hewceyî zêdekirina ti vokalan li destpêka wan peyvan e û ji xwe di wergirtinên nû de tirkî jî êdî vokalan li destpêka wan zêde nake.

Lê wergirtina peyvên ewropî bergeha komkonsonantan ne tenê di tirkî de vedike lê di kurdî de jî berfireh dike. Bo nimûne, komkonsonantên BL, BR, FL, FR, KL, KR, PS, KST... di peyvên xwemalî de di tirkî de li destpêka kêteyan peyda nabin lê bi van peyvên ji zimanên ewropî ew jî êdî ketine kurdî û wisa meydana komkonsonantên me berfireh kiriye: *blond, Brîtanya, flora, Fransa, klasîk, krîz, psîkolojî, tekst...*

---

²⁹⁸ Bo komên konsonantî di kurdî de, binêrin: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/31/komen-konsonanti-di-kurdi-de/>

COTDENGIYA Ç, K, P, T – JI KÛ Û KÛ VE?

Rewşa cotdengî ya dengên Ç, K, P û T yek ji taybetmendiyan kurmancî û zazakî ye ku wan hem ji zimanên cîran erebî, tirkî û farisî hem jî ji zaravayên din yên serekî yên kurdî anku ji soranî, başûrî²⁹⁹ û hewramî cuda dike.

Dengên Ç û K di kurmancî û zazakî de bi du awayên ji hev cuda tên gotin û ev cudahiya wan fonemîk anku wateguhore: eger mirov li cihê K-ya bipif ("req", bi inglîzî "aspirated"), K-ya bêpif ("nerm", unaspirated) bibêje, maneya peyvê dikare biguhere:

- ka (bi K-ya bêpif anku "nerm"): giyayê hişk
- ka (bi K-ya bipif anku "req"): li kû ye, li çî cihî ye

Hem min û hem jî gelek kesên din jî berê jî bi berfirehî li ser cotdengiya dengên Ç, K, P û T nivîsiye. Li vê derê em ê behsa hebûna cotdengiya van dangan nekin lê tenê çend girêdanên wan bidin daku xwandevanên dilxwaz bikarin xwe bigihînin wan. Armanca vê nivîsara me pirsarê sebeb û dîroka peydabûna vê cotdengiyê ye û herwiha pêşbînîkirina ayindeya cotdengiyê ye.

Nivîsarên me yên têkilî cotdengiya dengên Ç, K, P û/yan T:

- Diyarkirina dengên cuda yên Ç, K, P û T: <https://zimannas.wordpress.com/2015/08/14/diyarkirina-dengen-cuda-yen-c-k-p-t/>
- Dengê Ç: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/10/denge-c-peydabun-u-guherina-wi-2/>
- Dengê K: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/17/denge-k-peydabun-u-guherina-wi/>
- Dengê P: <https://zimannas.wordpress.com/2015/12/13/denge-p-varyant-peydabun-u-guherina-wi/>
- Dengê T: <https://zimannas.wordpress.com/2016/01/08/denge-t-peydabun-u-ketina-wi/>

---

²⁹⁹ Mebest ji "başûrî" li vir kurdiya başûrî ya devokên feylî, kelhurî, kirmaşanî û hin devokên din yên nêzîkî wan in ku li Başûr û Rojhilata Kurdistanê li hin deverên ji deverên soranîaxiv başûrtir dijîn

Dîrok: coddengiya dengên Ç, K, P û T ji kû tê?

Wek ku me li jor diyar kir, coddengiya Ç, K, P û T di kurmançî û zazakî de heye lê ne di lehceyên din yê kurdî de û ne jî di farisî, erebî yan tirkî de peyda dibe.

Di lehceyên din yê kurdî de û herwiha di farisî û tirkî de ev deng li destpêka peyvan tenê bi şiklên xwe yê bipif anku “req” peyda dibin. Li nav û dawiya peyvê di van zimanan de jî ev deng dikarin bêpif yan jî kêmtir bipif bin lê ev nabe sedemê coddengiyê di van ziman û zaravayan de. Bo nimûne, bilêvkirina K di tirkî yan soranî de bi awayê bêpif dikare xerîb were bihîstin lê nikare di ti peyvan de maneya peyvê biguherîne.

Di erebiya standard de Ç û P ne bipif û ne jî bêpif peyda nabin. K tenê bi awayê xwe yê bipif di erebî de heye. Meseleya T hinekî aloztir e: di erebî de T-yeke zirav heye ku bi herfa ت tê nivîsîn û herwiha T-yeke qelew jî heye (wek di kurî de di peyvên “teng, tarî, tov” de) ku bi herfa ط tê nivîsîn. T-ya zirav di erebî de li destpêka peyvê herdem bipif e û T-ya qelew jî herdem bêpif e. Loma di erebî T-ya zirav ya bêpif (wek di kurmançî de di peyvên “te/tu” de) li destpêka peyvan peyda nabe. Anku di erebî de jî T bi rastî ne dengê coddengî ye.

Ji ber ku ji bilî kurmançî û zazakî coddengiya dengên Ç, K, P û T di lehceyên din yê kurdî de û di zimanên din yê îranî de peyda nabe, texmîna giştî ew e ku kurmançî û zazakî ev xusûsiyet ji zimanekî din wergirtiye. Lê ev diyarde di herdu zimanên ne-îranî yê li ser kurdî tesîrker anku di erebî û tirkî de jî peyda nabe.

Bo fehmkirina vê diyardeya coddengiyê, hem zimannasên kurd û hem jî yê biyanî di vekolîna reh û sebebên peydabûna vê fenomenê berê xwe didin Kafkasyayê. Coddengiya dengên Ç, K, P û T bi rastî jî di ermenî û gurcî de û di zimanên din yê biçûk yê Kafkasyayê de jî peyda dibe.

Ji ber ku ji zimanên vê deverê ermenî ji aliyê cografî ve herî zêde nêzîkî kurdî ye û herwiha ji van zimanan ji aliyê peyvan ve jî herî zêde diyarî kurdî kirine, hem vekolerên kurd û hem jî yê biyanî bi hêsanî qebûl dikin ku ev diyarde ji ermenî ketiye kurmançî û zazakî.

Mixabin heta niha min nedîtiye ku di ti vekolînan de bi kûrî zimannas li ser hindê sekinîbin daku diyar bikin ka bi rastî ev diyarde çawa ji ermenî derbazî kurdî bûbe.

Wek prensîp, peyv yan diyardeyên din yê zimanî bi du awayan ji zimanekî derbazî yê din dibin:

- **jorxan** (*superstratum*): Zimanê jêder zimanekî xurt û bihêz yan biqedir e loma peyv yan diyardeyên din yê zimanî jê derbazî zimanê wergir dibin. Bo nimûne, jorxan sebebê wê ye ku gelek peyvên erebî ketine zimanên din yê misilmanan yan jî niha peyv ji inglîzî dikevin piraniya zimanên dinyayê.
- **jêrxan** (*substratum*): Zimanê jêder zimanekî bêhêz yan bêqedir e loma qisekerên wî derbazî bikaranîna zimanê wergir dibin. Lê di rewşa jêrxanî de qisekerên zimanê jêder hin peyv yan dengên zimanê xwe dibin zimanê wergir ji ber ku ew baş hînî zimanê wergir nebûne û nikarin wek qisekerên eslî yê zimanê wergir biaxivin. Eger hejmara qisekerên zimanguhêz pir be, tesîra wê dikare li ser zimanê wergir çêbe û heta hinekî zimanê wergir biguherîne jî. Bo nimûne, gava ku inglîzî li Hindistanê yan Afrîkayê belav bûye, gelek ji qisekerên wan deveran dev ji zimanê xwe berdaye û dest bi bikaranîna inglîzî kiriye. Lê ji ber ku wan nikariye tam wek inglîzîaxivên Brîtanyayê hînî vî zimanê ji xwe re nû bibin, li wan deveran di zimanê inglîzî de tesîra zimanên deverî peyda bûye.

Rastiyeke bêguman e ku hin tesîra zimanê ermenî li ser kurdî heye. Bo nimûne, peyvên wek “karîn/kanîn, law, savar, aman, xaç, çilmisîn” û hejmareke peyvên din ji ermenî ketine kurdî.³⁰⁰

Lê gelo tesîra ermenî li ser kurdî jorxanî yan jî jêrxanî ye? Anku gelo ermenî li beramberî kurdî zimanekî bihêz û biqedir bû loma ev peyv jê derbazî kurdî bûne (jorxanî) yan jî gelo ermenî hevberî kurdî zimanekî bêhêz û bêqedir bû û gelek qisekerên ermenî derbazî bikaranîna kurdî bûne û bi wê re ev peyv ji zimanê wan derbazî kurdî bûne (jêrxan)?

Guman jê nîne ku kurdî (xaseten kurmançî û zazakî) û ermenî demeke dirêj bi hev re li Bakurê Kurdistanê jiyane. Lê ti nîşanek ji hindê peyda nabe ku berî sedsala 20em ermenî hevberî kurdî zimanekî serdest û biprestîj bûbe di nav xelkê de. Rast e ku ermenî xwedî zimanekî nivîskî ye kevnartir û dirêjtir e lê di nav xelkê de berî sedsala 20em li Bakurê Kurdistanê li her derê gava ku ermenî û kurd bi hev re diaxivîn, zimanê wan yê hevpar kurdî (xaseten kurmançî) bû.³⁰¹ Herwiha kurdî zimanekî misilmanan û ermenî jî zimanekî fileyan bû li deverekê ku dewletên misilman (xaseten Imparatoriya Osmanî) serdest bû. Tarîxiyên ti delîl nînin ku hejmareke berçav ya kurdan

³⁰⁰ Bo lîsteyeke netemam ya peyvên bi eslê xwe ermenî di kurdî de, binêrin:

https://ku.wiktionary.org/wiki/Kategor%C3%AE:Ji_ermen%C3%AE

³⁰¹ Tenê piştî damezrandina dewleta Ermenistanê û bicihbûna hin kurdan li wê derê, kurd bi hejmareke berçav hîn ermenî bûne û kurd hevberî ermeniyên bûne gelê kêmfîne.

bûbe ermenî yan file lê em bi zelalî dizanin ku gelek ermenî bûne misilman û pê re wan zimanê xwe jî bi zimanekî misilmanan (bo nimûne kurdî yan tirkî) veguhastiye.

Anku tesîra ermenî (eger ne bi tamamî be jî) bi piranî jêrxanî ye: sebeb ew e ku gelek ermenîaxiv bûne kurdîaxiv û bi xwe re hin peyv û belkî dengên ermenî jî anîbin zimanê me.

Lê gelo dîsa jî mirov dikare bawer bike ku cotdengiya Ç, K, P û T ji ermenî ye?

Niha cotdengiya dengên Ç, K, P û T di peyvên xwemalî/îranî de jî di kurmançî û zazakî de heye. Bo nimûne:

deng	bipif (req)	bêpif (nerm)
Ç	çar	çav
K	kar	kirin
P	perde	pênc
T	taze/teze	tû (dara tûyê)

Eger bi rastî cotdengiya dengên Ç, K, P û T ji ermenî hatibe, divê carekê “çav, kirin, pênc, tû” û gelek peyvên din jî yên bi eslê xwe îranî bi Ç, K, P û T-yên bipif anku req bûbin û paşî di bin tesîra ermenî de guherîbin û dengên bêpif (nerm) yên Ç, K, P û T wergirtibin.

Lê gelo çima ev deng di bin tesîra ermenî de guherîbin?

Bo ku deng di bin tesîra zimanekî din de biguherin, divê zimanê tesîrker ew dengên orijînal tine bin. Bo nimûne, eger soranek, farisek yan tirkek bi kurmançî biaxive, mimkin e ku ew peyvên wek “çav, kirin, pênc, tû” bi Ç, K, P û T yên bipif anku req bibêje ji ber ku di soranî, tirkî û farisî de ev deng li destpêka peyvên herdem bipif in.

Lê rewşa ermenî cuda ye: ermenî ji xwe ev herdu fonemên dengên Ç, K, P û T hene. Gava ku texmînen ermenîaxiv hînî kurdî bûne, ti hewcehiyeke wan bi hindê nebûye ku hin dengên bipif yên kurdî bikin bêpif ji ber ku ermenîaxiv ji xwe hînen herdu fonemên dengên Ç, K, P û T ne. Loma ti sebeb tine ne ku ermenî rabûbin Ç, K, P û T yên bipif di hin peyvên kurdî de kiribin bêpif.

Heta eger em dijî nîşanên dîrokî texmîn bikin û bibêjin ku mimkin e ermenî carekê hevberî kurdî bihêz û biqedir bû û loma tesîra wê li ser denganiya kurdî hebûye û ji encama wê tesîrê cotdengî ketiye dengên kurdî Ç, K, P û T, dîsa jî pirs dimîne: madem ku dengên bipif yên Ç, K, P û T ji xwe di ermenî de jî hene (li gel dengên bêpif yên heman dangan), ma çî hewce kiriye ku ev deng di hin peyvên îranî de biguherin û ji dengê bipif veguhezin dengê bêpif?

Ti zerûriyek bo vê guherînê tine bûye heta ku mirov bawer bike ku ev guherîn di bin tesîra ermenî de mimkin e.

Heta eger em ferz bikin ku ev ne ji zerûrî lê wek din peyda bûye jî, gelo çima hingê ev deng di hemû peyvên îranî de neguherîne?

Di rastiye de dijwar e mirov bawer bike ku ev peydabûna cotdengiyê di kurmançî û zazakî de ji tesîra ermenî be.

Bi ihtimaleke mezin cotdengiya dengên Ç, K, P û T ya niha di kurmançî û zazakî de ne ji tesîra ermenî lê – tevî ku wek dijhevî û paradoksekê bixuye jî – ji tesîra farisî, erebî û tirkî be. Kerem bikin em berê xwe bidin, ka ev çawa mimkin e.

Bêpifiya Ç, K, P û T ya kurdî di bin êrişên piralî de ye

Wek ku me li jor diyar kiriye, di farisî, tirkî û soranî de Ç, K, P û T li destpêka peyvên herdem bipif anku req in. Bi heman awayî di inglîzî de jî wisa ye. Di erebiya standard de Ç û P tine ne lê K û T-ya zirav jî herdem li destpêka peyvên bipif in.

Di heman demê de ev zimanên behskirî (farisî, tirkî, erebî, soranî û inglîzî), niha tesîrkerên herî mezin yên li ser kurmançî ne. Peyvên bi Ç, K, P yan T dest pê dikin û ji wan zimanan tînan kurmançî, di hemûyan de ev deng bipif in (ji bilî T-ya qelew ji erebî). Ji ber ku kurmançî herî zêde peyvên ji van zimanan werdigire û ji ber ku di peyvên wan de li destpêkê Ç, K, P û T bipif in, roj bi roj rêje û nisbeta peyvên bi Ç, K, P yan T yên bipif dest pê dikin hevberî peyvên bi Ç, K, P yan T yên bêpif zêde dibe.

Gelek peyvên hevreh jî di kurdî de hene ku ji aliyê etîmolojî ve ji eynî rehî ne lê di yekê de deng bipif û di ya din de jî bêpif e. Bo nimûne:

deng	bêpif	bipif
Ç	çav	çeşme
K	kirin	kar
P	pîvan	peyman

Lê gava ku mirov li etîmolojiya van peyvên vekole, dê bi hêsanî bibîne ku yên bêpif (çav, kirin, pîvan) bi eslê xwe kurmancî ne û ji mêj ve di zimanê me de hene lê yên bipif (çeşme, kar, peyman) di kurmancî de nû ne û di rastiyê de ne demekî dirêj e ku ji farisî bi rêya soranî (kar, peyman) yan bi rêya tirkî (çeşme) derbazî nav kurdî bûne.

Ne tenê di peyvên nûwergirtî de Ç, K, P û T zêde dibin lê herwiha di peyvên ji berê ve di kurmancî û zazakî heyî de jî Ç, K, P û T xaseten di bin tesîra tirkî de – lê mihtelema herwiha di bin tesîra farisî û soranî de jî – bi Ç, K, P yan T diguherin. Bo nimûne, gelek kes li Bakurê Kurdistanê êdî van peyvên bipif dibêjin “çav, kî, pênc, te” tevî ku eslê wan bi kurmancî bêpif e.³⁰²

Ev dikare sebaba wê be ku gelek peyvên xwemalî yên kevna jî niha bipif in. Bo nimûne “çi, ker, ti/tu (hîç)”. Anku ev peyv berê di bin tesîra zimanekî din yê cîran de (bi ihtimaleke mezin di bin tesîra farisî de) ji bêpifiyê bûne bipif.

Piştî wergirtina hejmareke mezin ji peyvên ji erebî, farisî û tirkî yên bi dengê bipif li destpêka wan, êdî ew deng jî wek xwe ji wan zimanan ketiye kurdî. Lê dengê Ç, K, P û T di hin peyvên xwemalî yên kurmancî û zazakî de hatiye parastin. Bi ihtimaleke mezin ev dubendî ye ku bûye sebabe peydabûna cotdengiya dengên Ç, K, P û T. Anku berevajî ku heta niha hatiye texmîn dikin, cotdengiya van dengên bi ihtimaleke mezin ne ji tesîra ermenî ye.

³⁰² Bo nimûne, guh bidin vê çîrokê ku tê de pêşkêşker dengên di peyvên wek “çîrok, kiriye, dapîr, tirsiyane” de Ç, K, P, T wek bipif dibêje lê di rastiyê de divê bêpif bûna:

<https://www.youtube.com/watch?v=fgcvzKQWIYo&list=PLAOFr4u5nVbg9-Acq0K08R2YCPXD7YU7&index=2>.

Sebebekî din yê bipifkirina van dengên dikare ji ber hîperkorektiyê be: xaseten di radyo û televizyonan de pêşkêşker hewl didin dengên “zelal” û “baş-artîkulkirî” bibêjin. Lê ev bi xeletî dikare bibe sebabe bipifkirina anku reqkirina dengên bêpif anku nerm.

Lê bêpîfî ji berê ve ji kû peyda bû?

Madem ku ne bêpîfî lê pîfdarî (hebûna dengên bipîf) di kurmancî de diyardeyeke bi nisbî nû ye yan ji bêpîfîyê nûtir e, gelo bêpîfî bi xwe ji kû hatiye madem ku di zimanên din yê îranî de û heta di lehceyên din yê kurdî de jî ji bilî kurmancî û zazakî li destpêka peyvan peyda nabe?

Di rastiyê de bêpîfî di lehceyên din yê kurdî û di zimanên cîran yê wek farisî, tirkî û erebî de jî heye. Tek cudahiya wan li gel kurmancî û zazakî ew e ku di wan zimanan de bêpîfî li destpêka peyvan peyda nabe, tenê nav û dawîya peyvan mimkin e lê di kurmancî û zazakî de li her dera peyvê mimkin e.

Texmîna min ew e ku bêpîfî di kurmancî û zazakî de ji nav û dawîya peyvê belav bûye destpêka peyvan jî. Sebebê vê belavbûnê “aborîtiya zimanî” ye: mirov hewl dide bi xerckirina kêma ya enerjîyê heman tiştî bibêje. Dengên bêpîfî bi qasî dengên bipîfî enerjîyê nasîfînîna loma hêsantir e ku mirov wan bibêje.

Texmîna min ew e ku pêşî di kurmancî û zazakî de jî wek di zimanên din yê îranî de Ç, K, P û T li destpêka peyvan herdem bipîfî û li nav û dawîya peyvan jî bêpîfî yan kêmtir bipîfî bûn. Paşî bêpîfî ji nav û dawîya peyvê belavî destpêka peyvan jî bûye. Mimkin e ku ermenî yan zimanên din yê Kafkasyayê bo kurmancî û zazakî bûbe model yan rêxweşker ji ber ku di ermenî de jî Ç, K, P û T dikarin li destpêkê bêpîfî bin tevî ku carinan bipîfî in jî.

Lê bêpîfî di zimanên bihêz yê derdorê de, xaseten di tirkî û farisî de li destpêkê ne mimkin e. Ji ber ku kurdî gelek peyv ji van zimanan wergirtine (xaseten ji farisî) û wek din jî di bin tesîra wan de maye, dengên bipîfî dîsa di kurmancî û zazakî de peyda bûne.

Lê dengên bipîfî heta niha bi temamî dengên bêpîfî ji destpêka peyvan di kurmancî û zazakî de ji nav nebirine û ji hole ranekirine. Mimkin e ku carekê di soranî, başûrî û hewramî de jî Ç, K, P û T bêpîfî bûbin lê eger wisa bûbe jî, niha ew diyarde ji ber tesîra farisî (û belkî erebî) nemaye. Belkî jî ji ber dîrîtiya van lehceyan ji ermenî û zimanên din yê Kafkasyayê, ev ziman ji wan re nebûbin model û ti caran bêpîfî di wan lehceyan de li destpêka peyvan peyda nebûbe. Ji ber tinebûna yan nemana delîlên dîrokî, êdî ne mimkin e mirov bipeyitîne û isbat bike ka bêpîfî carekê li destpêka peyvan di van lehceyan de hebû yan ne.

Dawî

Vî kurtenivîsarê hewl daye dîroka bêpifî û pifdariya dengên Ç, K, P û T bi taybetî li destpêka peyvan vekole. Berevajî idiyên heta niha, ev nivîsar diyar dike ku peydabûna cotdengiya van dengên bi ihtimaleke mezin ne ji tesîra ermenî ye.

Vê nivîsarê herwiha hewl daye isbat bike ka çima di kurmancî û zazakî de bi ihtimaleke mezin varyantên bêpif yên dengên Ç, K, P û T ji yên bipif kevnartir in. Di piraniya mitleq ya peyvên wergirtî de li destpêkê ev deng bipif in. Di peyvên kevnar de, gava ku ev deng wek bipif bînin gotin jî, ev bi ihtimaleke mezin berê ji tesîra farisî bû û niha jî dikare ji tesîra tirkî be.

Wek din jî ji ber tesîra tirkî, farisî, soranî û inglîzî (herwiha heta radeyekê ji ber tesîra erebî), dengên bêpif jî li destpêka peyvên kurmancî û zazakî hêdî-hêdî dibin bipif. Eger tesîra van zimanan li ser kurmancî wek rewşa niha be, di sedsalekê de mimkin e ku cotdengiya Ç, K, P û T di kurmancî zazakî de ji nav biçe anku ji holê rabe. Li cihê wê, ev deng dê li destpêkê herdem bipif û li nav û dawiyê jî bêpif yan nîv-pif bin.

Li ser wê qenaetê me ku dîroka kurdî bi Ç, K, P û T yên bipif li destpêka peyvan dest pê kiriye, paşî bêpifî ji nav û dawiya peyvan belavî destpêka peyvan jî bûye û dengên bipif qet nemane. Paşî ji ber tesîra hin zimanên cîran (xaseten farisî û tirkî) gelek peyvên bipif ketine kurdî û hêdî-hêdî bûne sebebên cotdengiya van dengên. Niha jî em dîsa ber bi yekfonemiya wan ve diçin ji ber ku hêdî-hêdî dengên bêpif di bin tesîra tirkî, soranî, farisî inglîzî û belkî erebî de jî li destpêka peyvan bi dengên bipif tên veguhastin.

Hiyatus û rêgirtina li ber wê di dengnasiya kurdî de

Di zimannasiyê de mebest ji **hiyatus** yan **hîatus** (bi inglîzî *hiatus* ji latînî *hiatus* bi wateya “kelişte, derz, şeq, kend”) tê maneya peydabûna du vokalan li pey hev yek jê li dawiya û ya din jî li destpêka du kîteyên (heceyên, *syllable*) li pey hev. Bo nimûne:

- bêav
- biêş
- neavêjin, biavêjin, na-avêjin
- xaîn, idia, saet
- îdea, teorî

Gelek caran tê idiakirin ku di kurdî de du vokal nakevin pey hev. Eger bikevin pey hev jî, konsonanta Y dikeve navbera wan û rê li peydabûna du vokalan li pey hev digire.

Lê wek ku nimûneyên me yên li jor diyar dikin, hiyatus bi rastî jî di kurdî de peyda dibe anku du vokal dikarin li pey hev peyda bibin. Lê dîsa jî idiaya ku dibêje du vokal di kurdî de nakevin pey hev jî ne bi tamamî bêbingeh e.

Gelo sebebê vê dijhevî û paradoksê çi ye?

Ev vekolîn dê hewl bide hem peydabûna vokalên li pey hev bide nasîn û hem jî diyar bike ka çawa di kurdî de – wek di gelek zimanên din de jî – hewl tê dan ku rê li ber peydabûna hiyatusê were girtin?

Gelo çi vokal bi hev re peyda dibin û çi rê û rêbazên rêgirtina li ber wan hene? Gelo vokalên pey hev yan jî rêgirtina li wan zêdetir biserketî ye? Gelo ji bilî Y-ya navdar, çi dengên din di rêgirtina li ber hiyatusê de li kar in?

Peydabûna hiyatusê di kurdî de

Wek prensîp hiyatus di peyvên xwemalî yên xwerû (bê pêşgir û paşgir û ne pêkhatî anku hevdanî) peyda nabe. Di peyvên xwerû yên ji erebî yan ji zimanên ewropî wergirtî de hiyatus peyda dibe tevî ku di hin peyvan de rê li ber hatiye girtin jî:

- ji erebî: xaîn, qaîl, iade/îade, idia/îdîa...

- ji zimanên ewropî: îdea, jeopolîtîk, euro...

Di peyvên xwemalî de peydabûna hiyatusê bi rêya zêdekirina pêşgir û paşgiran peyda dibe:

- bêav, biêş, neaxivîn, naêşe...

Her çar nimûneyên me dayî bi pêşgiran hatine çêkirin. Sebebê ku me nimûneyên bi paşgiran nedane ew e ku kurmanciya nivîskî û herwiha piraniya devokên kurmançî rê li ber hiyatusa navbera rehê peyvan û paşgirên wê digire. Lê em ê li paşî bibînin ku hemû devok herdem di wê rewşê de jî rê li ber peydabûna vokalan li pey hev nagirin.

Lê berî behskirina rêbazên rêgirtina li ber peydabûna vokalan li pey hev, em ê pêşî bi vê tabloya li jêr peydabûna du vokalan yek bi yek li gel nimûneyên wan di peyvên xwemalî, peyvên ji erebî û peyvên ji zimanên ewropî de pêşkêş bikin. Xetikên (-) di malikan de diyar dikin ku ti nimûneyeke ku tê de ew herdu vokal li pey hev hebin peyda nabe.

Nimûneyên ku em bidin hemû jî di nivîs û axivînan kurdî de hene lê ne illeh tek away an jî heta ne illeh awayê serdest jî yê nivîsîna yan gotina wê peyvê ye. Di têbînîyan de em ê behsa wê jî bikin ka hin ji van hiyatusan bi piranî çawa peyda dibin yan awayên wan yên serdest çi ne.

hiyatus	di peyvên bi pêşgir de	di peyvên ji erebî wergirtî de	di peyvên ji zimanên ewropî wergirtî de
aa	na-axivin	-	-
(ae) ³⁰³	naelimînin	saet, itaet	-
aê	naêşe	-	-
aî	naînim	xaîn	Haîtî
ao	naorin ³⁰⁴	-	aort
(au)	naumêd ³⁰⁵	-	automat, autonom ³⁰⁶

³⁰³ Di nivîsînê de hiyatus heye lê bi deng konsonanta “eyn” di navbera A û E de heye.

³⁰⁴ Anku dengê “orre-orrê dakin”.

³⁰⁵ Forma “naumêd” farismancî ye û forma wê ya kurdîtir “bêumêd” yan hê jî kurdîtir “bêhêvî” ye.

³⁰⁶ Formên serdest “otomat, otonom” in. Bo guherîna “au” bi “o” li jêrtir binêrin.

ea	neavêt	meaş, seat ³⁰⁷	îdea
ee	ne-ecibandin	seet ³⁰⁸	-
eê	neêşînin	-	-
eî	neînin	meîde	-
eo	neolî	-	neon
(eu)	-	-	euro ³⁰⁹
ia	biavêjin	iade, idia ³¹⁰	_311
ie	dielimînin	-	-
iê	diêşînin	-	-
ii	di-inirin ³¹²	-	-
îî	-	-	-
io	dio ³¹³	-	-
iu	-	-	-
îa	-	îade, îane ³¹⁴	-
îe	-	şîe ³¹⁵	-
îê	-	-	-
îo	-	-	îon
îu	-	-	-
oa	-	-	-
oe	-	-	-
oê	-	-	-

³⁰⁷ Di erebî de ev peyv bi awayê "sa'e(t)" ye û di kurdî de jî formên ji "seat" serdesttir "saet" û "seet" in

³⁰⁸ Li têbîniya berî vê binêrin.

³⁰⁹ Hiyatusa "eu" di peyvên ewropî de bi piranî di kurdî de dibe "ew": Ewropa, ewro.

³¹⁰ Di peyvên ji erebî wergirtî de hin caran li cihê "ia" forma "îa" tê nivîsîn, wek "îade, îdia".

³¹¹ Di gelek zimanên ewropî de hiyatusa "ia" berbelav e û hin peyvên wisa ketine kurdî jî lê ew bi piranî di kurdî de wek "ya" yan "iya" tên nivîsîn, bo nimûne: Romanya, kîmya, hiyatus (bidin ber gelek zimanên ewropî "Romania, kemia, hiatus").

³¹² Forma berbelavtir "dienirin", herdu jî bi dengê "eyn" di navbera I û E de.

³¹³ Anku dengê "orre-orrê dike".

³¹⁴ Awayê din yê nivîsîna wan "iade, iane" ye.

³¹⁵ Bi deng "eyn" di navbera Î û E de heye anku hitayusî tenê bi nivîsîne ye lê ne bi dengî.

oi	-	-	-
oî	-	-	-
oo	-	-	-
ou	-	-	-
ua	-	-	-
ue			
uê	-	-	-
oi	-	-	-
oî	-	-	-
oo	-	-	-
ou	-	-	-

Sebebê peydabûna hiyatusên ji A/E/Ê/I + vokaleke din û peydanebûna hitayusên bi şiklê Î/O/U di peyvên bi pêşgir de ew e ku pêşgirên bingehîn yên kurdî (bi-, bê-, di-, na-, ne-) bi yek ji A/E/Ê/I dest pê dikin.

Rêbazên rêgirtina li ber hiyatusê

Tevî imkana peydabûna du vokalan li pey hev jî, kurdî hem bi nivîskî û hem jî bi devkî bi çend awayan hewl dide rê li ber hiyatusê bigire. Herdu rêbazên serekî yên rêgirtina li ber peydabûna du vokalan li pey hev ev in: 1) avêtina/xistina yek ji herdu vokalan û 2) zêdekirina konsonantekê di navbera herdu vokalan de.

Em ê li jê binêrin ya di avêtina vokalan de çi vokal dikevin û çi xwe radigirin. Di beşa zêdebûna konsonantan de em ê lê binêrin ka çi konsonant dikarin bikevin navbera vokalan. Berevajî ku di gelek rêzimannameyan de tê gotin, Y (ku gelek caran wek "tîpa kelijandinê" tê binavkirin) bi ti awayî ne tek konsonant e ku rê li ber hiyatusê digire. Ji bilî wî, bi kêmî H, T, N, W jî du kurmançî de wek rêgirên li ber hiyatusê tên bikaranîn. Di soranî û kurdiya başûrî de heta R jî carinan bi vî erkî radike.

Lê ev konsonant tenê kêman caran dikarin li cihê hev bibin rêgirên hiyatusê. Di vê vekolînê de em ê hewl bidin hem nimûneyan ji bikaranîna wan bidin û hem jî diyar ka sinorên bikaranîna her yekê ji wan çî ye.

Avêtina yek ji herdu vokalan

Di kurmanciya devkî de di piraniya devokan de avêtina yek ji herdu vokalan awayê serekî yê rêgirtina li ber hiyatusê ye. Avêtina yek ji herdu vokalan hem di navbera pêşgir û rehê peyvan de û hem jî di navbera rehê peyvan û paşgiran de li kar e. Nimûne:

pêşgir + reh

- di + avêtin → davêtin (li cihê "diavêtin")
- bi + aqil → baqil (li cihê "biaqil")
- na + avêtin → navêjin (li şûna "na-avêtin")
- ne + axift → naxift (ji dêlva "neaxift")

reh + paşgir

- rojname + ê → rojnamê (li cihê "*rojnameê")
- bira + ê min → birê min (li şûna "*biraê min")
- najî + e → najî (li cihê "*najîe", bidin ber "nabêj + e" → "nabêje")
- Zaxo + ê → [li] Zaxo (li cihê "[li] Zaxoyê", bidin ber "Dihok + ê" → Dihokê)
- Elî + î → [mala] Elî (li cihê "[mala] *Elîyî", bidin ber "Ehmed + î" → [mala] Ehmedî)

Di zimanê devkî de, eger herdu vokal eynî bin, yek jê dimîne:

- na + avêjin → navêjin
- Elî + î → Elî

Eger dubarebûna vokalê di navbera reh û paşgirê de be, zimanê nivîskî jî wê dubare nake:

- Elî (ne *Elîyî/Eliyî ku mirov kêman caran di nivîsên çend kesan de dibîne)

Lê eger dubarekirin di navbera pêşgir û rehê de be, zimanê nivîskî bi piranî (lê ne li ba her nivîskarî) wê dubarebûnê diparêze:

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

- na-axivin yan naaxivin (kêmtir: naxivin)

Hem ji peyvên bi şiklê pêşgir + reh û hem jî yên bi awayê reh + paşgir diyar dibe ku ji du vokalan yê dikevin I û E ne:

- di + avêjin → davêjin (ne *divêjin)
- ne + axift → naxift (ne *nexift)

Eger rehê peyvê bi xwe bi vokalekê bi dawî were, zimanê devkî di çemandinê de paşgira çemandinê bi kar naîne û wisa rê li ber hiyatusê digire:

- Almanyaya + ê → li Almanyaya (li cihê “*li Almanyâê”, bidin ber “Kurdistan + ê → li Kurdistanê”)

Hin devok berevajî vê rêbazê, ji koma AÊ ne Ê lê A dixin:

- Almanyaya + ê → li Almanyê

Forma berbelav ya li gor vê rêbazê ev e:

- dinya → li dinyê (→ li dinê)

Lê di girêdana peyvekê bi ya peyvê ve de, ravek, izafe zerûrî ye. Hingê eger vokalên pey hev A û Ê bin, A dikare bikeve:

- bira + ê min → birê min (li cihê “biraê min”)

Ev awa di hemû devokan de ne mimkin e loma di hin devokan de forma gotinê ya “biraê min” hene anku hiyatus peyda dibe. Herwiha bikaranîna konsonanta Y di navbera wan de jî di hin devokan de (û bi taybetî jî di zimanê nivîskî de) mimkin e yan zerûrî ye (li jêrtir binêrin).

Zêdekirina Y

Di kurmanciya nivîskî de konsonanta Y bi rola sereke di rêgirtina li ber hiyatusê de radibe. Gelek caran ew wek tek “tîpa kelijandinê” ya nivîsîna kurdî tê nasîn. Di rastiyê de ew ne “tîpa kelijandinê” ye ji ber ku hiyatus bi xwe “kelijandin, keliştin” e lê “herfa/tîpa rêgirtina li ber kelijandinê/keliştinê” ye.

Herfa Y di rêgirtina li ber hiyatusê de xwedî roleke giring e lê bi ti awayî ew jî nikare bi tamamî rê li ber hemû peydabûna hiyatusê bigire. Li vê derê em ê hewl bidin bikaranîna wê û sinorên bikaranîna wê di navbera du vokalan de diyar bikin.

Di zimanê nivîskî de Y konsonanta serekî ya navbera du vokalan e eger koma vokalî di peyvên ji reh + paşgir de peyda dibe. Bo nimûne:

- rojname + ê → rojname-y-ê (bidin ber “kitêb + ê → kitêbê”)
- perde + a → perde-y-a sor (bidin ber “mal + a → mala mezin”)
- bira + ên → bira-y-ên hêja (bidin ber “heval + an → hevalên hêja”)

Lê bikaranîna Y di navbera du konsonantan de bi piranî tenê li gel navdêran li kar e. Li gel çemandina lêkeran bi piranî Y nayê bikaranîn lê yek ji herdu vokalan tê avêtin yan dikeve. Bo nimûne:

- dijî + e³¹⁶ → ew dijî (di zimanê nivîskî de ne “dijiyê”, bidin ber “dibêj + e → dibêje”)
- dijî+ in → em/hûn/ew dişên (ne “*dişêyin”, bidin ber “dibêj + in → dibêjin”)

Li gel kesê duyem yê yekhejmar carinan herdu vokal tên parastin û Y dikeve navbera wan:

- tu dişê-y-î, tu di-jî-yî (→ dijîyî)

Lê bikaranîn bi vî awayî ne di zimanê nivîskî û ne jî yê devkî de berbelav e. Formên serdest wiha ne:

- tu dişê, tu dijî

Li aliyekî din, herfa Y bo rêgirtina hiyatusê di navbera peyvên bi şiklê pêşgir + reh de hema-hema qet nayê bikaranîn:

- ne + anîn → neanîn (ne *ne-y-anîn)
- na + avêjim → na-avêjim / naavêjim / navêjim (lê ne *na-y-avêjim)
- di + êşînin → diêşînin / dêşînin / têşînin (lê ne *di-y-êşînin)
- bi + ecibîne → bicibîne (ne *bi-y-ecibîne)

Yek ji kêma carên ku Y dikeve navbera pêşgir û rehê peyvê, pêşgirên neyînîkirinê “na-/ne-“ + rehê dema niha ji lêkera “anîn” in:

- na + îne → nayîne

---

³¹⁶ Paşgira kesê sêyem yê yekhejmar.

- ne + înin → neyînin

Lê heta ev awayên nivîsîna van peyvan jî nadir in. Formên serdesttir yan bi hiyatusê ne (naîne, neînin), yan bi veguhastina Î bi Y ne (nayne, neyne) yan jî bi dagirtina kelişteyê bi H ne (nahîne, nehîne). Hem bo zêdekirina H û hem jî bo veguhastina vokalekê bi konsonantekê (Î → Y û U/Û → W) li jêrtir binêrin.

Zêdekirina Y di rewşa peyvên ji reh + paşgir de nayê wê maneyê ku Y bi rastî herdem di zimanê devkî de were gotin. Hin devok di vê rewşê de jî herdu vokalan diparêzin lê Y naxin navbera wan jî. Bo nimûne, berevajî kurmanciya navendî û rojavayî, di kurmanciya rojhilatî de kurtkirina gotina “birayê min” ya zimanê nivîskî bi awayê “birê min” ne mimkin e. Lê dîsa jî mirov nabêje “birayê min” anku Y bi lêv nake lê “biraê min” yan “biraê mi” anku rê dide peydabûna hiyatusê.

Zêdekirina H

Bikaranîna herfa H bo rêgirtina li ber hiyatusê di zimanê nivîskî de hene lê ew bi taybetî di hin devokan de giring e. Ew bi taybetî di haletên pêşgir + reh de di hin devokan de yan jî di tercîhên hin nivîskaran de tê bikaranîn:

- ne + anîn → ne-h-anîn
- di + avêt → di-h-avêt
- na + avêjî → na-h-avêj-î

Di rastiye de ev H ji rola xwe ya rêgiriya li ber hiyatusê di hin devokan de derbazî formên din jî yê peyvê bûye. Loma li cihê “anîn, avêtin” mirov gelek caran awayên “hanîn, havêtin” hingê jî dibîne gava ku H ne bo rêgirtina li ber hiyatusê hatiye bikaranîn. Lê berevajî ku hin kes texmîn dikin, formên “havêtin, hanîn” ji aliyê etîmolojî ve ne ji “avêtin, anîn” kevntir in lê jê nûtir in.

Tarîxiyên H li destpêka peyva “hatin” jî tine bû lê niha di kurmancî û soranî de awayê *atin nemaye yan jî pir kêma maye.³¹⁷ Lê rehê dema niha yê wê lêkerê hê jî di soranî de bi giştî û di kurmancî de bi piranî forma bê H (-ê-) parastiyê lê di kurmancî de kêmaniya qisekeran forma bi H (-hê-) bi kar tînin:

- di + ê-n → diên/dên/tên (lê herwiha “di-h-ên”)

³¹⁷ Di kurdiya başûrî de (feylî, kelhurî, kirmaşanî) jî forma serdest “hatin” e lê herwiha awayê “yatin” jî peyda dibe.

Lê hê jî bi ti awayî heta tenê di haletên pêşgir + reh de jî di ti devokan de bi tamamî û herdem rê li ber hiyatusê nagire. Bo nimûne:

- bi + aqil → bîaqil/baqil (ne *bi-h-aqil)
- bê + av → bêav (ne *bê-h-av)
- di + axivin → bîaxivin/baxivin (ne *bi-h-axivin)

Di kurmanciya nivîskî de H zêdetir bo rêgirtina li ber hiyatusê di haletên reh + paşgir de tê bikaranîn. Lê bikaranîna wê bi peyvên dariştî ve bisinor e, ew di çemandin û girêdana peyvan de nayê bikaranîn – li cihê wê Y yan avêtina vokalekê li kar e (li jortir binêrin).

Çend nimûne ji bikaranîna H bo rêgirtina li ber hiyatusê di haletên reh + paşgir de:

- amade + î → amade-h-î (bidin ber "hazir + î → hazirî")
- du + em → du-h-em (bidin ber "yek + em → yekem")

Heta di rewşên wiha de jî gelek caran formên serdest ne bi H lê bi Y yan herfeke din ya rêgirtina li ber hiyatusê ne:

- du-y-em, du-w-em
- amade-t-î, amade-t-î

Zêdekirina W

Herfa W di çend peyvan de di rewşên reh + paşgir de rê li ber hiyatusê digire. Bo nimûne:

- ba + î → ba-w-î (bidin ber "av + î → avî", "ax + î → axî")
- du + em → du-w-em (bidin ber "yek + em → yekem")

Zêdekirina T

Herfa T di hejmareke peyvan de di rewşên reh + paşgir de rê li ber hiyatusê digire. Ew tenê di dariştinê de tê bikaranîn, ne di çemandin û girêdanê de. Bo nimûne:

- bira + î → bira-t-î (bidin ber "rast + î → rastî")
- pêşmerge + î → pêşmerge-t-î (bidin ber "esker + î → eskerî")

- hevrê + î → hevrê-t-î (bidin ber “dost + î → dostî”)

Bikaranîna T bi Î re berbelav bûye û gelek caran hingê jî tê bikaranîn ku hiyatus nîne ku rê lê bigire:

- heval + î → hevaltî (li cihê “hevalî”, bi formeke din “hevalînî”)

Zêdekirina N

Di kurdî de hejmareke peyvan heye ku xwedî du varyantan in ku di yekê de li dawiyê N heye û guhartoya din bê N ye. Bo nimûne:

- çawa, çawan
- wisa, wisan
- dîsa, dîsa

Tarîxiyên N-ya dawiya van peyvan bo rêgirtina li ber hiyatusê bûye. Anku adeten forma bêyî N dihat bikaranîn lê gava ku peyva li pey wê bi vokalekê dest pê bikira, hingê forma bi N dihat bikaranîn û wisa rê li ber hiyatusê dihat girtin. Bo nimûne:

- Tu çawa hatî? (forma bêyî N ji ber ku peyva li pey wê “hatî” bi konsonantekê dest pê dike)
- Tu çawan î? (forma bi N ji ber ku peyva li pey wê bi vokalekê dest pê dike – li vê derê tenê vokalek e)

Di zimanê devkî de ev sîstem hê jî di pirhejmariya çemandî de di gelek devokan de li kar e. Adeten di zimanê devkî de N li dawiya peyvê ne li kar e û li şûna paşgira pirhejmariyê ya zimanê nivîskî “-an” di zimanê devkî de tenê “-a” heye:

- nivîskî: kurdan, kitêban, bajaran
- piraniya devokan: kurda, kitêba, bajara

Lê hin devok bo rêgirtina li ber hiyatusê N jî lê zêde dikin gava ku peyva li pey wê bi vokalekê dest pê bike:

- devkî bêyî hiyatusê: “ez du kurda dibînim” (forma “kurda” hatiye bikaranîn ji ber ku peyva li pey wê konsonant e)
- devkî bi armanca rêgirtina li ber hiyatusê: “ew dostê kurdan e” (forma “kurdan” hatiye xebitandin daku rê li ber hiyatusê were girtin)

Hemû devok di vê rewşê de ne N lê hin jê Y bo rêgirtina li ber hiyatusê dixebitînin:

- nivîskî: "ew dostê kurda ye"

Bikaranîna N wek rêgira hiyatusê ne tenê di kurdî de lê hin zimanên din de jî heye. Di zimannasiyê de ew herî zêde ji yûnaniya kevn navdar e û bi navê N-ya livbar yan jî N-ya efelkîstîk tê nasîn.³¹⁸

Tarîxiyên belkî ev diyarde di tirkî de jî hebû. Bo nimûne:

- o (ew) → o-n-a (bo wê/wî, ji wê/wî re)

bidin ber:

- at (hesp) → at-a (bo hespî, ji hespî re)

Ev sîstema hiyatusê ya bikaranîna herdu formên pirhejmar li gor dengê yekem yê peyva li pey wê di hin devokên kurmancî de hatiye parastin lê ji hin devokan ketiye. Herwiha sîstema bikaranîna cotformên "çawa/çawan, dîsa/dîsan, wisa/wisan" û hwd. jî li gor şertên hiyatusê hilweşiyaye û êdî bikaranîna formeke yan wan jî forma wan ya din di zimanê nivîskî û piraniya devokan de li gor tercîha bikarîneran maye.

Zêdekirina R

Ne di kurmancî de, lê di soranî û kurdiya başûrî de herwiha R jî di hin haletan de bo rêgirtina li ber hiyatusê tê bikaranîn. Bikaranîna wê bi lêkeran ve sinordar e:

- bîde (bide) + ê (wê/wî, -ê) → bide-r-ê (bidiyê, bide wê/wî)

Zêdekirina V?

---

³¹⁸ Binêrin bo nimûne: https://en.wikipedia.org/wiki/Movable_nu

Hevrehên peyva kurmancî "pîvaz" di piraniya ziman û zaravayên din yê îranî de "piyaz" e. Bo nimûne, bi soranî, zazakî û farişî wisa ye. Hatiye texmînkirin ku V-ya peyva kurmancî li vê derê dikare konsonanteke rêgir li ber hiyatusê be.³¹⁹

Eger ev texmîn rast be jî, niha êdî V di vî karî de ne çalak e û di ti peyvên din de vê bi vê rolê ranabe.

RÊGIRTIN DI SER PEYVAN RE

Hin ziman ne tenê di yek peyvê de lê li sinorê navbera du peyvên serbixwe de jî rê li ber hiyatusê digirin. Fransî belkî navdartirîn zimanê vê diyardeyê ye. Bo nimûne:

- je (ez, min) + ai (heye) → j'ai (min heye)

Wek ku di vê nimûneyê de tê dîtin, di fransî de rêgirtina li ber hiyatusê bi rêya xistina yan avêtina vokalekê (û zêdekirina apostrofê anku ' ye).

Di kurmanciya nivîskî de bi piranî rêgirtina li ber hiyatusê tenê di peyvan de li kar e û di navbera du peyvên serbixwe de hiyatus dikare peyda bibe. Bo nimûne:

- bi avê
- ji agirî

Bi devkî (xaseten di kurmanciya rojhilatî de) di haletên wiha de bi rastî jî rê li hiyatusê tê girtin:

- bi + avê → b'avê / p'avê
- ji + agirî → j'agirî / ş'agirî

Ev awa herwiha di helbestan de jî gelek caran tê bikaranîn.

Heta kurmanciya nivîskî jî rê li ber çend haletên hiyatusê di navbera du peyvan de jî digire. Eger berî kopulayê (formên lêkera "bûn" ya statîv di dema niha de) peyvek bi vokalekê bi dawî were, hingê formên kopulayê ji wan cuda ne yê ku li pey peyvên bi konsonantan bi dawî tî.

kopula li pey konsonantan

kopula li pey vokalan

³¹⁹ Ev texmîn li ser peyva "pîvaz" ya kurmancî bo nimûne ji aliyê zimannasê israîl Yaron Matras ve hatiye pêşkêşkirin.

Bo dîtina vekolînên Matrasî li ser zimanê kurdî, binêrin: <http://kurdish.humanities.manchester.ac.uk/>

ez kurd im	ez kî me
tu kurd î	tu kî yî
ew kurd e	ew kî ye
em kurd in	em kî ne
hûn kurd in	hûn kî ne
ew kurd in	ew kî ne

Herwiha di hin haletên din de jî rê li ber hiyatusê tê girtin. Bo nimûne:

- birayê min **ê** mezin
- birayê te **yê** mezin

Lê di nivîsîna gelek kesan de forma bo rêgirtina hiyatusê bûye forma giştî û loma awayê wiha jî tê dîtin:

- birayê min **yê** mezin

Veguhastina vokalekê bi konsonantekê

Yek ji awayên rêgirtina hiyatusê bi rêya veguhastina vokalekê bi konsonantekê ye. Ev diyarde di zimanê nivîskî de bi taybetî di soranî de hene. Bi piranî **Î** dibe **Y**:

- rojname + **î** → rojname-y Kurdistan (rojname-ya “Kurdistan”)

bidin ber:

- govar + **î** → govarî Kurdistan (kovara “Kurdistan”)

Di kurmancî de jî di hin devokan de **Î** dikare bibe **Y**:

- bira + **î** → bira-y got (li şûna “bira-y-î got”)

Di hin nivîsên kurmancî de mirov carinan formên wek “xan-y-ê me” li şûna forma standard “xaniyê me” (li ba hin nivîskaran “xaniyê me”) jî dibîne. Ev awayê “xan-y-ê me” jî veguhastina **Î** bi **Y** e bi armanca rêgirtina li ber hiyatusê (“*xaniê me”).

Husein Muhammed: *Dengnasî di kurdî de*

Di kurmancî de, ji bilî veguhastina Î bi Y, herwiha U/Û jî dikare bibe W. Ev awa di hin devokan de û heta carinan di nivîsan de jî tê dîtin:

- xesû + a → xeswa wê

Û carinan dibe IW jî:

- rû + ê → riwê wî

Lê forma serdest ya nivîskî ya van peyvên jî bi alîkariya Y ye:

- xesû + a → xesûya wê

- rû + ê → rûyê wî